

Človek a krajina

Zvolenskej kotliny v stredoveku

Pavol Maliniak

Pavol Maliniak

Človek a krajina
Zvolenskej kotliny v stredoveku

Banská Bystrica

2009

Monografia bola spracovaná v rámci grantov

UGA (2009) Dejiny lesov vo Zvolenskej stolici od stredoveku do polovice 19. storočia.

VEGA 1/4541/07 Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia.

VEGA 1/4051/07 Primárne relikty povrchovej ťažby vo vzťahu ku kultúrnej krajine Zvolenskej kotliny.

Vydanie knihy finančne podporili

Mesto
Zvolen

Lesy SR

Recenzenti

PhDr. Radoslav Ragač, PhD.

Doc. PhDr. Vladimír Rábik, PhD.

© PhDr. Pavol Maliniak, PhD., 2009

Na obálke:

Laň na úteku pred poľovníkom hľadá útočisko u pustovníka. Výjav z legendy o sv. Egídiovi. Maľba na krídle oltára sv. Heleny a sv. Egídia vo farskom kostole sv. Pavla a sv. Antona Pustovníkov v Banskej Bystrici-Sásovej. Maliar z okruhu Albrechta Altdorfera, okolo roku 1515. Archív Pamiatkového úradu v Bratislave.

ISBN 978-80-8083-914-7

Obsah

Úvod	7
1. Prírodné podmienky	
1.1 Charakter a vymedzenie územia	13
1.2 Minulosť krajiny z pohľadu prírodných vied	15
2. Osídlenie Zvolenskej kotliny v stredoveku	
2.1 Archeologické doklady o včasnostredovekom osídlení	21
2.2 Písomné doklady o osídlení do konca stredoveku	23
3. Utváranie štátnosprávnej a cirkevnej organizácie	
3.1 Obdobie pred vznikom komitátu	41
3.2 Zvolenský komitát	43
3.3 Zvolenský archidiakonát	49
3.4 Utvorenie Zvolenskej stolice	52
3.5 Identita regiónu	55
4. Rekonštrukcia prírodných podmienok	
4.1 Hranice v stredovekej krajine	
4.1.1 Metácie a topografické údaje z 13. – 14. storočia	58
4.1.2 Metácie a topografické údaje z 15. – 16. storočia	79
4.1.3 Typy hraníc a charakter ohraničeného územia	103
4.1.4 Proces ohraničovania majetkov	110
4.2 Fyzickogeografické názvoslovie v prameňoch do začiatku novoveku	
4.2.1 Reliéf a členitosť územia	118
4.2.2 Riečna sieť	124
4.2.3 Stromy a lesné porasty	128
5. Aktivity človeka v prírodnom prostredí	
5.1 Druhové zloženie porastov	138
5.2 Práca v lese	148
5.3 Ťažba nerastných surovín	157
5.4 Rybníkárstvo a úprava vodných tokov	164
5.5 Rybárstvo a poľovníctvo	175
5.6 Poľnohospodárstvo	189

6. Vývoj a premeny stredovekej krajiny	
6.1 Zásahy do prostredia a kultivácia územia	199
6.2 Sídla a ich zázemie	209
6.3 Cestná sieť	214
Záver	220
Summary	222
Skratky	225
Pramene	228
Literatúra	233
Zdroje vyobrazení	246

*Hľa, veď pán kráľ so svojou pani manželkou
počas psích dní, aby sa vyhol letným horúčavám,
odchádza do Zvolena, kde bude odpočívať, kým
psie dni neskončia.*

archidiakon Gallus
v liste 17. júla 1359

Na tomto mieste ďakujeme za podnetné konzultácie a pomoc pri štúdiu literatúry prof. dr hab. Janovi Tyszkiewiczovi. Za mnohé rady a cenné pripomienky ďakujeme doc. Vincentovi Múckovi, PhD. Naše poďakovanie patrí aj Jánovi Steinhübelovi, CSc. za ochotu pri sprístupňovaní literatúry. Ďakujeme tiež PhDr. Jánovi Žilákovi, CSc. za pomoc pri prepise nemeckých prameňov. Kolegom z občianskeho združenia Archeofact Mgr. Noémi Pažinovej, PhD. a PhDr. Jánovi Beljakovi, PhD. ďakujeme za pomoc pri zabezpečení vydania knihy. Vďaku v neposlednom rade vyjadrujeme i recenzentom PhDr. Radoslavovi Ragačovi, PhD. a doc. PhDr. Vladimírovi Rábikovi, PhD. za rady, ktorými prispeli k dotvoreniu výslednej podoby textu a celkovej štruktúry monografie. Osobitné poďakovanie napokon patrí Ing. Jánovi Mičovskému za podporu vydania knihy, propagáciu lesníctva a úsilie vynaložené pri obhajobe spoločenských záujmov.

Úvod

Sledovanie kontaktov človeka s prostredím, ktoré ho v minulosti obklopovalo môže v súčasnom období prispieť k objasňovaniu úlohy ľudskej spoločnosti v jej dlhobodej existencii. Predpokladom pre rozvinutie výskumu je zistenie, že na vývoji a zmenách geografického priestoru sa spolu s prírodnými činiteľmi oddávna uplatňujú početné civilizačné fenomény a kultúrne javy. V ostatných rokoch sa preto dostala do popredia záujmu odborov skúmajúcich obojstranné väzby medzi ľudskou spoločnosťou a jej životným prostredím kategória kultúrnej krajiny. Z hľadiska genézy ju možno charakterizovať ako výtvor človeka. Podrobnejší výskum historických prameňov môže na konkrétnych územiach realizovať od stredoveku, ktorý je obdobím zotrvačnosti a kontinuity, ale zároveň i zreteľne sa prejavujúcich zmien. Charakter výskumu podmieňuje najmä využitie metód historickej geografie. Zámer zobrazit' skúmaný priestor a život jeho obyvateľov súčasne vyžaduje zapojenie tradičného historického bádania sústredného na široký okruh písomných prameňov. Na základe uvedeného sa stali hlavnou témou našej práce rekonštrukcia historickej krajiny a hodnotenie ľudských aktivít v ich priestorovom vyjadrení. Odborným i laickým záujemcom sprístupňujeme súbor poznatkov nadobudnutých na základe aktuálneho stavu poznania. Veríme, že naše bádanie sledovanú tému neuzatvára, ale bude azda inšpiráciou pre pokračujúce výskumy.

Pri výbere územia sme pozornosť zamerali na Zvolenskú kotlinu, výrazne ohraničenú okolitou horskou obrubou. Oblasť sa vyznačuje približne rovnakými geografickými podmienkami, ktoré sú pri hodnoteniach a čiastkových záveroch oporou pre spoločné východiská. V prípadoch, kedy pramene opisujú územia, javy a činnosti presahujúce z kotliny do priľahlých horských oblastí striktne neoddeľujeme región od jeho prirodzeného okolia. V práci naopak poukazujeme na väzby, ktoré prostredie v kotline vytváralo so svojim zázemím. Rozšírenie priestorového rozsahu v rámci správneho celku Zvolenskej stolice využívame pri porovnávaní historických dokladov zo susedných území, okrem horských oblastí predovšetkým z Pliešovskej kotliny a Horehronského podolia. Chronologické vymedzenie práce na základe skúmaného okruhu písomných prameňov určuje obdobie 13. – 16. storočia. V staršom časovom horizonte (včasnóm stredoveku) sme pri bádanií vychádzali z aktuálneho stavu archeologických výskumov. Súčasný stav poznania prameňov z vrcholného a neskorého stredoveku, ale pravdepodobne aj stav ich zachovania a ich skladba poukazujú na absenciu početnejších dokladov o topografii a využívaní územia v 15. stor. Táto situácia nás viedla k posunutiu hornej hranice skúmaného časového horizontu až do prvých desaťročí raného novoveku. Vymedzuje ho koniec 70. rokov 16. stor., obdobie, v ktorom končia zápisy v najstaršom kongregačnom protokole Zvolenskej stolice (1506 – 1579). Domnievame sa, že početné pramene zo 16. stor. môžu čiastočne vyvažovať nedostatok dokladov z predchádzajúceho obdobia i s využitím pri poznávaní podmienok v regióne na konci stredoveku.

Búrlivý rozvoj environmentálne zameraných historických výskumov podnikli v poslednej tretine 20. stor. naliehavé ekologické a spoločenské otázky, ako aj zmeny paradigiem svetovej historiografie. Historickogeografický výskum sa napriek tomu v domácich podmienkach dostatočne nerozvinul. Bádanie v tejto problematike sa preto len v obmedzenom rozsahu môže oprieť o základné práce a metodické postupy. Bádania dosiaľ sústredovali pozornosť najmä na územnú a politickú organizáciu, pričom hodnotenie vzťahu človeka k prírodnému prostrediu stálo na okraji záujmu

a historici sa ním zaoberali väčšinou len v súvislosti s hospodárskymi dejinami.¹ Tradíciu stredoeurópskeho bádania reprezentujú syntetické spracovania, ktoré napriek rôznym interpretáciám politických dejín vymedzujú spoločný predmet výskumu a príbuzné metódy, obsiahnuté historickou geografiou.² Zmeny v konzervatívnom chápaní historickej geografie sa prejavili v rozšírení medziodborovej spolupráce. Na rozdiel od zaužívaného prístupu – opisu a porovnávanía poznatkov z historických a prírodovedných odborov sa dnes o poznanie vzťahov a procesov v historickej krajine usiluje aj vedný odbor, akým sú environmentálne dejiny. Historiografia využíva v tejto oblasti prienik prírodných vied do štúdia minulosti. Na základe prameňov posudzuje ekologické podmienky a dopad činnosti človeka na krajinu. Výskum sa tak snaží nájsť odpovede aj na problémy súčasnosti, resp. príčiny ich vzniku.³ Vlastné bádanie sme realizovali s vedomím limitovanej vypovedacej schopnosti prameňov. Cieľom práce je najmä zhromaždiť a usporiadať rozsiahly faktografický materiál, s rôznou mierou jeho následnej interpretácie. K utváraniu nadväzujúcich záverov a k zvýšeniu objektivizácie výsledkov v budúcnosti azda prispeje porovnávací výskum v ďalších regiónoch.

Historickým vývojom vo Zvolenskej kotline, jej častiach a v okolitých oblastiach v stredoveku a ranom novoveku sa v uplynulých rokoch v ucelenejšej podobe zaoberali najmä dizertačné práce. Peter Ivanič venoval pozornosť osídleniu stredného Pohronia. Vychádzal zo štúdia archeologických a publikovaných historických prameňov.⁴ Oto Tomeček sa zameral na osídlenie banskobystrického chotára, najmä oblasti Starohorských vrchov pri severnom okraji kotliny.⁵ Henrieta Albertová si všimla vnútorné dejiny Banskej Bystrice so zameraním na život mešťanov.⁶ Širší historický a historickogeografický rámec sledovala naša dizertačná práca o krajine Zvolenskej kotliny.⁷ Na rekonštrukciu osídlenia kotliny vo včasnom stredoveku upriamila pozornosť Marta Mácelová. Autorka zhodnotila aktuálne údaje o najstaršej fáze stredovekého osídlenia regiónu.⁸ V doposiaľ publikovaných prácach k stredovekým dejinám regiónu je najkomplexnejšie spracovanou témou vývoj osídlenia. Prvé sumarizujúce poznatky

¹ BARTL, J.: Vzťah človeka a prírody na Slovensku v stredoveku. In: *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*. red. W. Iwańczak – K. Bracha, Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2000, s. 55. Stav bádania hodnotia CHRASTINA, P.: Historická geografia na Slovensku: minulosť, súčasnosť a perspektívy. In: *Historická geografia* 33. 2005, s. 420-432; TOMEČEK, O.: Poznámky k vývoju a aktuálnemu stavu historickogeografického výskumu na Slovensku. In: *Historická geografia* 34. 2007, s. 21-43.

² Z novších napr. SEMOTANOVÁ, E.: *Historická geografie Českých zemí*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2002, s. 63-71; TYSZKIEWICZ, J.: *Geografia historyczna Polski w średniowieczu*. Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2003, s. 7-19.

³ SIMMONS, I. G.: Towards an Environmental History of Europe. In: *An Historical Geography of Europe*. eds. R. A. Butlin – R. A. Dodgshon, Oxford : Claredon Press, 1998, s. 338-343; WINIWARTER, V. – KNOLL, M.: *Umweltgeschichte. Eine Einführung*. Köln – Weimar – Wien : Böhlau Verlag, 2007, s. 30-42.

⁴ IVANIČ, P.: *Vývoj štruktúry osídlenia horného a stredného Pohronia v stredoveku*. Dizertačná práca. Nitra : Katedra histórie FF UKF, 2006, 168 s.

⁵ TOMEČEK, O.: *Vznik a vývoj drevorubačských a uhliarskych osád v chotári Banskej Bystrice do polovice 19. storočia*. Dizertačná práca. Trnava : Katedra histórie FF TU, 2006, 230 s.

⁶ LISKOVÁ, H.: *Banskobystrické mešťanstvo v 13. – 15. storočí*. Dizertačná práca. Prešov : Katedra archivníctva a pomocných vied historických IH PU, 2007, 222 s.

⁷ MALINIÁK, P.: *Kultúrna krajina a prírodné prostredie Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Dizertačná práca. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2008, 260 s.

⁸ MÁCELOVÁ, M.: *Slovanské osídlenie Zvolenskej kotliny*. Dizertačná práca. Nitra : Archeologický ústav SAV, 2009, 261 s.

o osídlení (severnej časti) regiónu priniesol Slovník obcí Banskobystrického okresu.⁹ K dejinám stredovekého osídlenia Zvolenskej kotliny prispeli autorské štúdie. Mária Ďurková zhodnotila osídlenie s dôrazom na lokalizáciu sídiel a prehľad prvých písomných zmienok.¹⁰ Vladimír Rábik venoval pozornosť nemeckému osídleniu, pričom si všimol i zázemie miest a vidiecke sídla.¹¹ Syntézu poznatkov o vývoji osídlenia Zvolenskej kotliny od začiatku stredoveku až do polovice 19. stor. tvorí kolektívne dielo riešiteľov výskumného projektu vedeného Otom Tomečkom.¹²

Témy historickogeografického charakteru viažuce sa ku Zvolenskej kotline nachádzame predovšetkým v dielach presahujúcich regionálne zameranie. Z hľadiska dejín regionálnej historiografie je dodnes hodnotný a spôsobom spracovania ojedinelý opis prírodných pomerov Zvolenskej stolice od Mateja Bela z roku 1736.¹³ Územnej správe venoval pozornosť Gyula Kristó. Autor charakterizoval vnútorné usporiadanie Zvolenského komitátu, cirkevnú organizáciu a počiatky Zvolenskej stolice.¹⁴ Cirkevnej organizácii, vzniku a existencii farností v regióne venuje pozornosť príspevok Martina Chmelíka.¹⁵ Najstarším metáciám (do konca 13. stor.) v oblasti stredného Pohronia venoval pozornosť vo svojej knihe Vladimír Šmilauer.¹⁶ Ide o dodnes neprekonané a mimoriadne prínosné dielo. Autor však vychádzal zo starších edícií prameňov, ktoré pomerne často obsahujú nesprávne alebo neúplné znenie a datovanie listín. Aktuálny prehľad historických dokladov z riečnej siete, názorov na lokalizáciu tokov, motiváciu názvov a ich pôvod uvádza Jaromír Krško.¹⁷ V našich príspevkoch sme sa zamerali na problematiku hraníc, hraničných znakov a stromov v regióne.¹⁸ V rámci dejín lesov a lesníctva možno okrem staršej práce Andreja Kavuljaka využiť podrobné dielo Pála Csöreho, ktoré pojednáva o stredovekých lesoch, ťažbe dreva, názvoch porastov

⁹ PISOŇ, Š. et al.: *Slovník obcí Banskobystrického okresu*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, 368 s. (historické doklady v heslách spracoval C. Matulay).

¹⁰ ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. In: *Historický časopis*. roč. 44, č. 2, 1996, s. 161-185.

¹¹ RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie na území Zvolenskej župy v stredoveku. In: *Historický časopis*. roč. 49, č. 1, 2001, s. 37-62.

¹² TOMEČEK, O. et al.: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, 165 s.

¹³ BEL, M.: *Notitia Hungariae novae historico-geographica. Tomus secundus*. Viennae : Typis Johannis Petri van Ghelen, 1736, s. 368-400; BEL, M.: Zvolenská stolica. Oddiel o prírode (preložil J. Sopko). In: *Matej Bel. Slovenský geograf*. zost. J. Drdoš, Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984, s. 121-184.

¹⁴ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyéek kialakulása Magyarországon*. Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1988, s. 370-383.

¹⁵ CHMELÍK, M.: Cirkevná organizácia do polovice 14. storočia vo Zvolenskej župe. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. J. Ragačová – P. Maliniak, Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 48-54.

¹⁶ ŠMILAUER, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha – Bratislava : Nákladom Učené společnosti Šafaříkovy, 1932, s. 122-129.

¹⁷ KRŠKO, J.: *Hydronymia povodia Hrona*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2008, s. 14-332 (register vodných tokov, nádrží a prameňov s ich hydrografickým členením).

¹⁸ MALINIÁK, P.: „Meta ad modum crucis sculpta.“ Kríže na hraniciach majetkov vo Zvolenskej stolici. In: *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I*. zost. R. Koziak – J. Nemeš, Bratislava : Chronos, 2006, s. 393-410; MALINIÁK, P.: Najstaršie zmienky o hraničných stromoch vo Zvolenskej kotline. In: *Krajinné štruktúry a mimolesná vegetácia Zvolenskej kotliny*. ed. T. Benčať, Zvolen : Partner, 2004, s. 5-12.

a stromov v celouhorskom rozsahu.¹⁹ K aktuálnym spracovaniam patrí monografia, v ktorej Péter Szabó na základe kombinácie písomných a archeologických prameňov podal charakteristiku vývoja stredovekých lesov v Uhorsku, ich plošného rozšírenia, ako aj typov lesnej krajiny. Svoje poznatky autor doplnil o terénne výskumy reliktov lesného hospodárstva vo vytýpaných oblastiach.²⁰ V súčasných koncepciách badania možno sledovať posun v chápaní úlohy lesov v minulosti. Podrobnejšie výskumy spočívajújú teóriu o všeobecnom strachu z lesa, rozšírenú v časti historiografie. Upozorňujú naopak na skutočnosť, že les bol v stredoveku vystavený intenzívnym hospodárskym činnostiam a človek sa v tomto priestore často zdržiaval.²¹ Drevorubačstvu, uhliarstvu a organizácii lesného hospodárstva v stredoveku a ranom novoveku v okolí bankských miest (v rámci nich i Banskej Bystrice a Ľubietovej) je venovaná monografia Eszter Magyarovej.²² Dejin poľovníctva na území Zvolenskej stolice sa dotýkajú práce Lászlóa Zolnaya a Daniely Dvořákovéj. Autorka vo svojej monografii prikrročila i k spracovaniu v domácom badaní doposiaľ ojedinelej témy, akou je vzťah ľudí a zvierat v stredoveku.²³ V rámci historickej geografie bádatelia venovali zvýšenú pozornosť cestám a cestnej sieti v regióne. Všimli si najmä ich lokalizáciu a funkcie.²⁴ Relevantnú literatúru k čiastkovým témam práce uvádzame ďalej v jednotlivých kapitolách.

Pri práci s prameňným materiálom sme využili edície prameňov všeobecného charakteru aj regionálneho zamerania, ako aj vlastný archívny výskum. Ťažiskom pri archívnom výskume boli fondy šľachtických rodov, kráľovských miest a Zvolenskej stolice. Ide predovšetkým o archívy rodov Mičinský (Benický), Radvanský a Jušt, v menšej miere i Klobošický, Leuštach, Rakovský a Ostrolúcky.²⁵ Spomedzi rodov so stredovekými majetkami vo Zvolenskej stolici bol v podobe registára vydaný rodový archív Juštovcov do roku 1525.²⁶ Spomedzi fondov miest sme študovali predovšetkým materiál Zvolena, Banskej Bystrice a Ľubietovej uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici. Vo väčšej miere sme využili doteraz málo známy fond Magistrát mesta Zvolen. Zamerali sme sa na listiny a účtovné záznamy zo 16. stor., a osobitne na štúdium

¹⁹ KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku*. Bratislava : Nákladom Lesníckej a drevárskej ústredne, 1942, 244 s.; CSÖRE, P.: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980, 310 s.

²⁰ SZABÓ, P.: *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford : Archaeopress – British Archaeological Report, 2005, 187 s.

²¹ WOITSCH, J.: Človek a les v dejinách. Ambiciózní teorie versus realita. In: *Conditio humana – konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*. ed. L. Storchová, Praha : Fakulta humanitních studií UK, 2007, s. 176-183; ŠIMŮNEK, R.: Krajina a příroda ve vnímání a myšlení středověkého člověka. In: *Historická geografie 35/1*. 2009, s. 118-120.

²² MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255 – 1747)*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1983, 227 s.

²³ ZOLNAY, L.: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest : Natura, 1971, 271 s.; DVORÁKOVÁ, D.: *Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2003, 527 s.; DVORÁKOVÁ, D.: *Koň a človek v stredoveku. K spolužitíu človeka a koňa v Uhorskom kráľovstve*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2007, 293 s.

²⁴ Podrobnejšie v kap. 6.3.

²⁵ Fotokópie, mikrofilmy a originály stredovekých a novovekých častí rodových archívov uložené v Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej MOL), Slovenskom národnom archíve (ďalej SNA) a Historickom ústave SAV v Bratislave.

²⁶ BORSA, I. (ed.): *A Justh család levéltára 1274 – 1525*. (ďalej Justh cs. lt.) Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991, 322 s.

najstaršej mestskej knihy.²⁷ Pri štúdiu administratívnych a súdnych písomností mesta Banská Bystrica do roku 1536 sme využili registrový katalóg podrobne spracovaný Ctiborom Matulayom.²⁸ Nespracovaný materiál vo fonde Banskej Bystrice po roku 1536 sme vyhľadávali na základe existujúcich repertórií. Možnosti pre budúci výskum poskytujú doposiaľ prevažne neprístupný fond Zvolenská župa uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici. K jednotlivým časťam tohto rozsiahleho fondu boli už v minulosti vyhotovené indexy.²⁹ Pri bádani sme pracovali s najstarším kongregačným protokolom Zvolenskej stolice, považovaným zároveň za najstarší zachovaný kongregačný protokol v celouhorskom meradle. Využili sme pritom diplomovú prácu Ctibora Matulaya. Autor v nej vypracoval edíciu stredovekej časti protokolu a k celému dokumentu vyhotovil osobný, miestny a vecný register.³⁰

Pri citovaní prameňov v texte uvádzame názvy lokalít, predikáty, ako aj špecifické osobné mená a priezviská pri ich prvom výskyte aj v tvare, v akom ich spomínajú dokumenty. Názvy sídiel a najmä rodové mená uvádzame v ich historickej podobe, pričom zohľadňujeme zložité jazykové pomery v Uhorsku. Ťažko identifikovateľné a zmenené označenia sídiel uvádzame aj v ich súčasnej podobe. Dôležité pasáže z prameňov uvádzame v texte, alebo v poznámke v plnom znení. Pri listinách pochybnej pravosti udávame aj skutočné, či predpokladané obdobie ich vzniku. V prípadoch, keď sú listiny zachované v mladších odpisoch uvádzame aj obdobie, v ktorom boli vyhotovené.

Bádanie orientované na výskum krajiny využíva vzhľadom na jej priestorový rozsah širokú škálu pramenného materiálu. Historické doklady vzťahujúce sa ku krajine sú totiž veľmi rôznorodé. Vo všeobecnom význame sa na krajinu a životné prostredie v každom historickom období vzťahujú všetky doklady o využívaní územia, vrátane najrôznejších výrobných aktivít. Už len jednoduchý súpis údajov o využití územia v konkrétnom čase tvorí v priestorovom priemete sumu činností, ale aj ich prejavov a odoziev. Ucelenejší pohľad poskytujú správy o vykonávaných prácach, remeslách a zamestnaní (napr. vo výsadných listinách, úctoch, či kúpno-predajných zmluvách). Tento typ prameňov už dovoľuje skúmať aj vzťahy, ktoré mohli priamo iniciovať rozvoj, alebo regres v území. V užšom význame obsahujú pomerne podrobné údaje o prostredí na lokálnej úrovni najmä samostatné topografické doklady a líniové metácie. Pri bádani

²⁷ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), Pobočka Zvolen (ďalej pob. ZV), fond Magistrát mesta Zvolen (ďalej MZV), škat. 11, Mestská kniha I. (1465 – 1503) (ďalej MK I.). Staršia edícia SASINEK, F. V. (ed.): Zólyom város számadásaiból. (ďalej Zólyom szám.) In: *Történelmi tár*. II. füz., 1893, s. 361-368. Porov. aj RAGAČ, R.: Civilnoprávne záznamy v mestských knihách ako prameň k dejinám súdnictva v stredovekom Zvolene. In: *Kriminalita, bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku*. zost. L. Sokolovský, Bratislava : Univerzita Komenského, 2007, s. 68-72.

²⁸ MATULAY, C. (ed.): *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536 I.-II.* (ďalej Katalóg I.-II.) Bratislava : Archívna správa MV SSR, 1980, 593 s.

²⁹ FÖGLEIN, A.: Zólyom vármegyve levéltára. In: *Levéltári közlemények*. 1 évf., 1 szám, 1923, s. 162-164.

³⁰ MATULAY, C.: *Kongregačný protokol Zvolenskej župy 1506 – 1579. Diplomová práca.* (ďalej Kongreg. prot.) Bratislava : Katedra slovenských dejín a archívnictva FF UK, 1962, 295 s. Pozri aj MATULAY, C.: Kongregačný protokol Zvolenskej župy z r. 1506 – 1579. In: *Historické štúdie XI*. 1966, s. 195-217. Dokument uložený: ŠA BB, fond Zvolenská župa (ďalej ZŽ), škat. 1, Kongregačný protokol I. (1506 – 1579) (ďalej KP I.). Pri dopĺňujúcom štúdiu sme využili aj druhý kongregačný protokol z rokov 1572 – 1585. Zápis z 70. rokov 16. stor. sa však v oboch protokoloch často opakujú. Porov. ŠA BB, ZŽ, škat. 1, Kongregačný protokol II. (1572 – 1585) (ďalej KP II.).

v tejto skupine prameňov bolo nevyhnutné pracovať so spoľahlivými edíciami, alebo priamo s originálmi (fotokópiami) dokumentov. Pramenný materiál od 14. stor. do konca stredoveku, resp. aj zo 16. stor. nebol doposiaľ v ucelenej podobe zhodnotený a iba čiastočne bol uverejnený v edíciách.

V súvislosti s možnosťami interpretácie prameňov a dostupnou heuristickou základňou treba poukázať na osobitné postavenie výskumu krajiny. Neúplnosť prameňov, ich nerovnomerné zastúpenie a rozmiestnenie, ako aj otázka ich reprezentatívnosti sú ústrednými problémami historických, ale i geografických a príbuzných výskumov vývoja krajiny už od praveku.³¹ Využiteľné doklady prevažne bodového a líniového určenia žiaľ vylučujú komplexnosť poznania historickej krajiny, ktorá vždy mala plošné vymedzenie. Záujem podať ucelený obraz hodnoteného obdobia a územia vyjadruje snaha o skúmanie rôznorodých podôb ľudských aktivít a s nimi spojených javov. Vo vlastnom medziodborovom výskume sa prikláňame k chápaniu historickej geografie ako pomocnej vedy historickej, len v malom rozsahu ju využívame ako čiastkovú geografickú vedu. Pri bádani sme sa zamerali na priame štúdium písomných prameňov a ich interpretáciu na základe porovnávacieho výskumu, literatúry a lokalizácie v konkrétnom priestore. Z uvedeného dôvodu sme dopĺňali nadobudnuté poznatky štúdiom historických a súčasných máp. S interpretáciou prameňov historicko-geografickej povahy je spojené riziko prenášania súčasného stavu mechanicky do minulosti (vznik anachronizmu). Prístup je rozšírený najmä pri opise prírodných podmienok. Okrem niektorých zložiek (reliéf, geologické zloženie) sa krajina nepretržite mení. Spätne stotožňovanie stavu v minulosti so súčasným stavom môže preto vytvárať vážne skreslenia pri výslednom hodnotení.

³¹ JÄGER, H.: *Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987, s. 11-13; WILLIAMS, M.: The relations of environmental history and historical geography. In: *Journal of Historical Geography*. vol. 20, no. 1, 1994, s. 14-16; WINIWARTER, V. – KNOLL, M.: *Umweltgeschichte...*, s. 78-84; CHRASTINA, P.: *Vývoj využívania krajiny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby*. Nitra : Katedra histórie FF UKF, 2009, s. 9-11.

1. Prírodné podmienky

1.1 Charakter a vymedzenie územia

Členenie z geomorfologického hľadiska zaraďuje celok Zvolenskú kotlinu do oblasti Slovenského stredohoria. Na východe lemujú kotlinu horská obruba Poľany a Veporských vrchov. Z južnej strany ju vymedzujú Ostrôžky a Javorie. Západnú hranicu kotliny tvorí masív Kremnických vrchov. Zo severnej strany ju ohraničujú svahy Starohorských vrchov. Situovanie v sústave pohorí podmieňuje obmedzenú dostupnosť územia. Prepojenie s okolitými povrchovými celkami vytvorili vodné toky. Severovýchodný cíp Zvolenskej kotliny sa napája v doline Hrona na Lopejskú kotlinu, podcelok Horehronského podolia. Ďalším dopravným spojením je úzka dolina Krivánskeho potoka, ktorá prechádza z juhovýchodného cípu Zvolenskej kotliny v mieste kontaktu Veporských vrchov s Ostrôžkami až do Lučeneckej kotliny. Juhozápadný roh kotliny spájajú toky Hrona a Krupinice s Pliešovskou kotlinou a najmä s dolným Pohroním a Poiplím. Na severozápadnom okraji kotliny umožňujú doliny a horské sedlá v Starohorských vrchoch spojenie s Považím. Hlavnú os kotliny na severe a západe tvorí niva Hrona a na južnom okraji kotliny niva Slatiny. V rámci vnútrokarpatských kotlín patrí Zvolenská kotlina do skupiny kotlín stredného výškového stupňa, ktoré majú dno položené v nadmorských výškach od 300 do 500 m. Na základe reliéfu a riečnej siete tvorí plochu kotliny deväť častí (podcelkov). Panvovitý vzhľad majú len podcelky Bystrické podolie, Sliačska, Slatinská a Detvianska kotlina. V centrálnej časti Zvolenskej kotliny medzi tokmi Hrona a Hučavy predstavuje výraznú povrchovú formu Zvolenská pahorkatina. Zo severu na ňu nadväzujú Bystrická a Ponická vrchovina. Od severozápadného okraja Poľany oddeľuje kotlinu podcelok Povraznícka brázda. Poslednou časťou Zvolenskej kotliny je vyvýšenina Rohy, ktorá tvorí vo východnej časti regiónu predel medzi Slatinskou a Detvianskou kotlinou.³²

Podložie Zvolenskej kotliny buduje zložitá geologická stavba, ktorá sa prejavuje i v členitosti reliéfu. Na základe nadmorských výšok a relatívneho prevýšenia sú pre región typické výrazná členitosť a rôznorodé typy reliéfu. Najnižšia časť kotliny klesá v okolí Zvolena pod 290 m n.m. Okraje kotliny naopak vystupujú až do výšky 650 m n.m, resp. i vyššie (okolie obcí Pršany, Povrazník a Strelníky). Špecifickým znakom Zvolenskej kotliny je prítomnosť vrchovín v centrálnej a východnej časti územia. Na území prevláda mierne suchá až vlhká kotlinová klíma s veľkou inverziou teplôt. Južné časti kotliny sú teplé, mierne vlhké s chladnou zimou. Severné časti sú mierne teplé a vlhké. Hlavným klimatickým znakom Zvolenskej kotliny je malá veternosť s prevládajúcim severným, v dolnej časti kotliny východným až západným smerom vetra. Typická je menlivosť všetkých klimatických prvkov od centra kotliny smerom k horskej obrube a väčšie ročné amplitúdy teplôt vzduchu vplyvom chladných zím.³³

³² HRONČEK, P. et al.: Stručná fyzickogeografická charakteristika kotliny. In: *Povrchové relikty po ťažbe nerastných surovín vo Zvolenskej kotline I.* ed. P. Hronček, Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2008, s. 19-20; TURISOVÁ, I. – HLÁSNY, T.: Zvolenská kotlina z fyto geografického pohľadu. In: *Výskum a manažment zachovania prírodných hodnôt Zvolenskej kotliny.* eds. I. Turisová – E. Martincová – P. Bačkor, Banská Bystrica – Zvolen : Fakulta prírodných vied a Ústav vedy a výskumu UMB – Lesnícky výskumný ústav NLC, 2008, s. 6-7.

³³ SNOPKOVÁ, Z.: Ožiarenie terénu Zvolenskej kotliny. In: *Ekologická diverzita Zvolenskej kotliny.* eds. I. Turisová – R. Prokešová, Zvolen : Lesnícky výskumný ústav, 2004, s. 177.

Obr. 1. Poloha a vymedzenie Zvolenskej kotliny

Vodstvo Zvolenskej kotliny vytvára pomerne hustá riečna sieť. Prevažná väčšina územia patrí do povodia stredného Hrona. Východný okraj kotliny odvodňuje Krivánsky potok, patriaci do povodia Ipľa. Hron tečúci z Horehronského podolia západným smerom mení v kotline opakovane smer toku. Jeho významnejšie pravostranné prítoky sú Tajovský, Malachovský, Badínsky, Sielnický a Kováčovský potok, ktoré odvodňujú Kremnické vrchy. Zvolenskú pahorkatinu odvodňuje Peťovský potok, Lukavica a prostredníctvom Zolnej s jej prítokmi Hučavou a Očovkou aj Slatina. Tento ľavostranný prítok Hrona odvodňuje i východnú časť kotliny, Poľanu a Javorie. Región je bohatý na žriedla podzemných vôd rôzneho druhu. Najvýznamnejšie pramene sú v okolí Banskej Bystrice, Šalkovej, Hornej Mičinej, Iliáša, Radvane a Peťovej. Ich výskyt podmienila existencia pozdĺžneho pohronského zlomu. Súvisia s ním kyselky v Čeríne a Lukavici, teplé kyselky na Sliachi, Borovej hore, studené kyselky vo Zvolene a Zolnej, ako aj ďalšie žriedla.³⁴ Prítomnosť vodných zdrojov v podobe žriediel a tokov sa stala jedným z určujúcich činiteľov pri utváraní osídlenia.

³⁴ BONDAREKOVÁ, Z. – PORUBSKÝ, A.: Minerálne vody Zvolenskej kotliny. In: *Geografický časopis*. roč. 31, č. 4, 1979, s. 353-355, 358.

1.2 Minulosť krajiny z pohľadu prírodných vied

Hodnotenie prírodných podmienok v stredoveku vyžaduje oboznámenie sa so základnými údajmi o stave súčasnej, ale predovšetkým historickej krajiny. Význam spojenia historická krajina zahŕňa poznatky o podobe konkrétneho územia v sledovanom časovom úseku vzdialenejšej minulosti. Uplatnenie periodizácie zároveň naznačuje, že v pozornosti výskumu stojí prevažne kultúrna krajina, človekom zmenené prostredie. Podrobne ju umožňujú študovať predovšetkým prírodné vedy. Pri vymedzovaní problémov a cieľov sú preto potrebné širšie interdisciplinárne výskumy, ktoré odкрývajú zákonitosti vývoja a funkčného usporiadania prírodného prostredia. Priam nevyhnutná je spolupráca s paleobotanikmi, paleozoológmi, archeológmi, sedimentológmi, geofyzikmi a inými odborníkmi potrebnými pri rekonštrukcii stavu prostredia v minulosti. Dôležitá je tiež spolupráca s klimatológmi, fyto-sociológmi, pôdozncami a ďalšími špecialistami pri poznávaní spoločne pôsobiacich procesov.³⁵ Vzhľadom na stav domáceho medziodborového výskumu sa okrem historického bádania pri hodnotení vybraných znakov prírodného prostredia možno oprieť len o obmedzený počet prác, ktoré venovali pozornosť uvedenej téme vo Zvolenskej kotline.

Morfologické základy Zvolenskej kotliny vznikli deformáciou stredohorskej rovne v pliocéne (5 – 1,7 mil. rokov). Na konci vulkanickej činnosti vznikli prietokové jazerá, v ktorých sa ukladala banskobystrická štrková formácia. Podľa záverov A. Škvarčeka sa po uložení tejto formácie vo vrchnom pliocéne (na konci treťohôr) vyvinula poriečna roveň.³⁶ Prehľbovanie doliny Hrona počas pleistocénu (1,7 mil. – 10 tis. rokov) prerušovali akumulčné fázy, ktoré súviseli s glaciálmi. I napriek tomu sa štvrtohory prejavujú ako erózne obdobie, pretože došlo k prehĺbeniu doliny najmenej o 85 – 115 m. V smere dnešnej doliny tiekol Hron už koncom vrchného pliocénu. Výraznejšia zmena nastala len na úrovni južnej časti Zvolenskej kotliny, kde rieka tiekla severne od polohy Veľká Stráž (445 m). Neskorší presun Hrona východným smerom súvisel s tektonickým zdvihom Kremnických vrchov oproti Zvolenskej kotline. Definitívny odklon Hrona do Zvolenskej brány spolu so Slatinou nastal až po akumulácii štrkov najmladšej vysokej terasy v interglaciáli mindel – riss (320 – 180 tis. rokov).³⁷

Analýzy fosílného materiálu z polôh na severnom okraji Zvolenskej kotliny v predpolí Starohorských vrchov a Nízkych Tatier priniesli nové zistenia o životných podmienkach v poľadovej dobe. Cez nízkopoloženú dolinu Hrona prenikali teplomilné rastlinné a živočíšne spoločenstvá až k Breznu, kde sa nachádzajú i drobné reliktyspraši. Na základe zachovaných schránok mäkkýšov bolo možné sledovať ich vývoj v priebehu jednotlivých fáz postglaciálu aj v lokalite Hrádok pri Sásovej a v Uhliarskej doline pri Moštenici. Podľa záverov V. Ložeka priebeh holocénu v montánnom až subalpínskom stupni bol pomerne kľudný a plynulý. Od parkovitej krajiny na začiatku holocénu sa postupne rozvíjal zapojený les, ktorý sa od subboreálu udržuje bez výrazných zmien až

³⁵ STARKEL, L.: Równoległość badań nad przeszłością i terażniejszością środowiska Karpat i Kotlin Podkarpackich. In: *Przemiany środowiska przyrodniczego Karpat i Kotlin Podkarpackich. Sesja naukowa w 40-lecie Zakładu geomorfologii i hydrologii gór i wyżyn IGiPZ PAN.* red. L. Starkel – P. Prokop, Warszawa : Instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania Polskiej akademii nauk, 1994, s. 119-120.

³⁶ ŠKVARČEK, A.: Náčrt kvartérneho vývoja horského úseku doliny Hrona. In: *Geografický časopis.* roč. XXV., č. 2, 1973, s. 137, 139.

³⁷ ŠKVARČEK, A.: Náčrt kvartérneho..., s. 143.

do súčasnosti. Klimatické výkyvy známe z nižších polôh sa tu výrazne neprejavujú, čo nepochybne súvisí predovšetkým s humidným horským podnebím, kde nedochádza k takým výkyvom vlhkosti, ktoré prekračujú prahové hodnoty a môžu meniť skladbu lesných ekosystémov. Takéto zmeny sa mohli výraznejšie prejavovať v nižšie položenej teplej oblasti v okolí Banskej Bystrice.³⁸ Výskumy v stredoeurópskom priestore uvažujú v rámci dlhodobého vývoja o zmenách teplôt a zrážok počas cyklov s rozptátim niekoľkých desaťročí. Pokiaľ k nim dochádzalo, spôsobovali najmä lokálne zmeny, zvlášť na hraniciach rozšírenia rastlinných a živočíšnych druhov. Na rozdiel od staršieho obdobia je pre Karpatiskú kotlinu v ranom novoveku charakteristická celoročne zvýšená tvorba zrážok a ochladzovanie. Pre toto obdobie sa vžil označenie malá doba ľadová.³⁹ Z hľadiska dejín klimatológie možno v tejto súvislosti uviesť, že vo Zvolenskej kotline je doložená absolútna minimálna teplota vzduchu zistená počas 20. stor. na Slovensku. 11. februára 1929 zaznamenal na Pstruši (hospodársky dvor pri Vígľaši) miestny učiteľ Ján Porsch teplotu -41°C .⁴⁰

O geomorfologických a hydrologických pomeroch informujú čiastkové zistenia o utváraní riečnej siete. Na pretváranie krajiny spomedzi prírodných zložiek vplýval vo Zvolenskej kotline najvýraznejšie tok Hrona. Podľa P. Jančuru a kol. tiekol Hron s tendenciou zmeny hlavnej osi koryta v smere západ-východ v období vzniku mesta Zvolen v strednej zóne kotliny. V priestore severne a západne od mesta vytvárala rieka niekoľko prietochných ramien a meandrov. Samotný tok, sihote so štrkovými naplaveninami a brehovými porastami dotvárali vzhľad okolitého územia.⁴¹ Na úseku pri Banskej Bystrici si Hron zachoval až do novoveku prirodzené koryto, ktoré narušila výstavba hrabľí na zachytávanie dreva v polovici 16. stor.⁴² Pri hodnotení riečnej siete sa možno oprieť o zistenia T. Kalického o vývoji riečnych dolín. V mladšom holocéne okrem klimatických výkyvov vstupovali do zmien režimu vodných tokov čoraz častejšie aj antropogénne vplyvy. Odlesnenie nív v miestach s trvalým osídlením prispelo k bočnej migrácii koryt a nárastu riečnej akumulácie zvlášť vo včasnohistorickom a včasnostredovekom období. Antropogénne činitele pritom pôsobili najmä na menšie povodia. Napriek tomu výskumy ukazujú, že rieky si aj po početných zásahoch človeka zachovali prirodzený rytmus zmien, riadený kolísaním klímy.⁴³ V porovnaní stredoveku so súčasnosťou nepochybne došlo k zmenám v riečnej sieti a vzhľadom na početné

³⁸ LOŽEK, V.: *Zrcadlo minulosti. Česká a slovenská krajina v kvartéru*. Praha : Dokořán, 2007, s. 151-157.

³⁹ KORDOS, L.: Climatic and ecological changes in Hungary during the last 15,000 years. In: *Holocene environment in Hungary*. eds. M. Pécsi – L. Kordos, Budapest : Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, 1987, s. 16-21; RÁCZ, L.: *Climate History of Hungary Since 16th Century: Past, Present and Future*. Pécs : Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 1999, s. 132-133.

⁴⁰ FIGUROVÁ, T. et al.: *Významné lesnícke miesta na Slovensku I*. Banská Bystrica : Lesy Slovenskej republiky, 2009, s. 105.

⁴¹ JANČURA, P. – BELÁČEK, B. – KOČÍK, K.: Vývoj polohy toku Hrona v okolí Zvolena počas holocénu a jeho vplyv na formovanie krajinných štruktúr. In: *Biodiverzita a vegetačné štruktúry v sídelnom regióne Zvolen – Banská Bystrica*. eds. T. Benčať – M. Soroková, Zvolen : Technická univerzita vo Zvolene, 2002, s. 7-8, 10, mapa Hypotetické významné polohy toku Hrona.

⁴² HRONČEK, P. – KLIMEKOVÁ, A.: Transformácie koryta Hrona v meste Banská Bystrica. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice 2*. eds. I. Nagy – I. Graus, Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica, 2005, s. 193-194.

⁴³ KALICKI, T.: *Zapis zmian klimatu oraz działalności człowieka i ich rola w holocénnej ewolucji dolin środkowoeuropejskich. Prace geograficzne nr. 204*. Warszawa : Instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania Polskiej akademii nauk, 2006, s. 296-300.

meliorácie, regulácie, zmeny vo využití zeme a výstavbe aj k zmene hladiny spodnej vody. O divočení a meandrovani riek, potokov a o zamokrených pôdach prinášajú súhrnné informácie až mapové listy druhého vojenského mapovania.⁴⁴ Mapy však zachytávajú predovšetkým situáciu v prvej polovici 19. stor. O stave niektorých vodných tokov, polohe ostrovov, meandrov a riečnych ramienach vo Zvolenskej kotline vypovedá označovanie prvkov riečnej siete v prameňoch od polovice 13. stor.

Výskumy recentných pôd dospeli k záverom, podľa ktorých okrem plošne malých častí sa v pôdnom pokryve v priebehu holocénu nedajú dokázať zmeny na úrovni pôdnych typov, alebo subtypov. Podľa týchto zistení pôdy výrazne odolávajú meniacim sa vplyvom okolia. Pôdne vlastnosti preto nemohla výraznejšie meniť ani zmena vegetácie, alebo poľnohospodárska činnosť.⁴⁵ Z metodického hľadiska treba naopak upozorniť na skutočnosť, že najmä v lokálnych podmienkach sa pôdne typy môžu meniť a kvalitatívne kolísať v dôsledku prirodzených procesov aj hospodárskeho využívania.⁴⁶ Podobne, ako pri výskume vývoja regionálnej klímy, aj v prípade podrobných pedologických výskumov Zvolenskej kotliny možno očakávať konkrétne zistenia, ktoré upresnia doterajšie predpoklady. K základným nezodpovedaným problémom patrí v tejto súvislosti otázka, či pri využívaní tradičnej poľnohospodárskej techniky rozhodovali súčasné kritériá pôdnych typov (bonita pôd), alebo azda pôdnych druhov (zmitosť a skeletnosť pôd).

Historické bádanie dnes môže vďaka prírodovedným výskumom využiť regionálnu geobotanickú mapu. Pri skúmaní predpokladaného rozšírenia pôvodnej vegetácie ju nemožno zamieňať s mapou potenciálnej prirodzenej vegetácie. Potenciálna prirodzená vegetácia zodpovedá súčasným prírodným podmienkam na určitom stanovišti, keby vplyv ľudskej činnosti ihneď prestal. Je teda vegetáciou predpokladanou v súčasných klimatických a prírodných pomeroch. Geobotanická mapa zobrazuje rekonštruovanú prirodzenú vegetáciu, ktorá zodpovedá vegetácii na určitom stanovišti bez vplyvu ľudskej činnosti počas historického obdobia. Rozdiely medzi týmito dvomi koncepciami sa prejavujú v územiach dnes i v minulosti silne pozmenených ľudskou činnosťou.⁴⁷ Obidva typy máp predstavujú ideálny model krajiny so súvislou lesnou pokrývkou. Podľa E. Krippela je potrebné uvažovať o systematickom klčovaní pôvodných karpatských pralesov vo väčšom rozsahu už od doby halštatskej. Predovšetkým keltské a germánske osídlenie v horských kotlinách do obdobia sťahovania národov zasahovalo do pralesov až do takej miery, že ich prirodzená obnova nebola možná. Dôvodom selektívneho ale aj plošného výrubu bolo získanie palivového dreva, spracovanie kovov, výstavba sídiel a v neposlednom rade aj získanie poľnohospodárskej pôdy.⁴⁸ Geobotanická mapa môže v tomto ohľade doplniť a v rôznej miere overiť údaje o rastlinnej pokrývke v historickom období. Prikladom je súbor archeobotanických nálezov z lokality Nededza v Žilinskej kotline. Dokumentuje ešte aj v 12. – 14. stor. existenciu drevín takých spoločenstiev, ktoré tu predpokladá geobotanická mapa. Navyiac indikujú, že krajina

⁴⁴ *A második katonai felmérés.* (ďalej MKF, DVD vydanie) Budapest : Arcanum Adatbázis, 2005, Sect. 39-40, Col. XXXII., Sect. 38-41, Col. XXXIII., Sect. 40-41, Col. XXXIV.

⁴⁵ LINKEŠ, V.: Nové poznatky o vývoji pôdneho pokryvu Slovenska v holocéne. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied.* zv. 26, 1. časť, 1990, s. 40, 43.

⁴⁶ HABOVŠTIK, A.: *Stredoveká dedina na Slovensku.* Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1985, s. 54.

⁴⁷ MICHÁLKO, J. et al.: *Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika. Textová časť.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1986, s. 10, 145.

⁴⁸ KRIPPEL, E.: *Postglaciálny vývoj vegetácie Slovenska.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1986, s. 213-215.

v zázemí lokality už bola antropicky pozmenená (otvorená), ale pravdepodobne v nej ešte neboli celkom zničené ani maloplošné enklávy teplomilných lesov.⁴⁹

Podľa fytogeografického členenia patrí územie Zvolenskej kotliny do stredoeurópskeho regiónu, karpatského subregiónu a v rámci neho do dvoch provincií. Západná časť kotliny patrí do severozápadokarpatskej provincie so silným vplyvom provincie ilýrskej flóry. Východná časť kotliny patrí do severozápadokarpatskej provincie so silným vplyvom východokarpatskej flóry. Geobotanická mapa rekonštruovanej prirodzenej vegetácie uvádza vo Zvolenskej kotline približne štrnásť vegetačných jednotiek s rôznou polohou a rozlohou.⁵⁰ Lužné lesy nížinné (U) mohli podľa mapy vytvárať súvislý pás v nive Hrona a s prerušeniami v nive Slatiny. Výbežky týchto lesných spoločenstiev mohli zasahovať aj na dolné toky Zolnej, Peťovského a Selčianskeho potoka. Do jednotky patria zväčša spoločenstvá jaseňovo-brestových a dubovo-brestových lesov. Lužné lesy podhorské a horské (Al) sa mohli vyvinúť najmä v nive Zolnej a Hučavy, na hornom toku Slatiny a tiež v nivách Detvianskeho a Dúbravského potoka. V severnej časti kotliny poskytovali podmienky pre rast týchto lesov nivy Malachovského a Tajovského potoka, dolina Bystrice až po Uľanku, ako aj nivy Lupčice a Moštenického potoka. Jednotka združuje pobrežné jelšové a jaseňovo-jelšové lužné lesy, a spoločenstvá krovitých vrb.⁵¹

Dubovo-hrabové lesy karpatské (C) boli podľa plošného zastúpenia dominantným lesným spoločenstvom Zvolenskej kotliny. Lesy mohli pokrývať rozsiahle plochy, narušované menšími areálmi iných spoločenstiev v podcelkoch Detvianska, Slatinská a Sliačska kotlina, ako aj vo Zvolenskej pahorkatine a v Bystrickom podolí. V poľadovej dobe sa lesná formácia vyskytovala vo všetkých vnútrokarpatských kotlinách. V zložení lesov mali výrazné zastúpenie dub, hrab a buk.⁵² Javorové horské lesy (Ac) zaberali malé plochy azda len v podcelku Bystrická vrchovina (vrch Kozlinec a dolina východne od Úrpína). Významný podiel na zložení porastov majú javor a brest ku ktorým pristupujú jedľa, jaseň a buk. Bukové lesy vápnomilné (CF) mohli zaberáť rozsiahlejšie plochy v Bystrickej vrchovine. Porasty lemovali aj severozápadný a severný okraj kotliny na styku s Kremnickými a Starohorskými vrchmi. V jednotke sú zastúpené bučiny, alebo dubové bučiny.⁵³ Paralelnou jednotkou sú bukové kvetnaté lesy podhorské (FS). Plochy s ich výskytom sú zastúpené v okolí Sielnice, Banskej Bystrice, Iliaša, Dolnej Mičinej a Čerína. Na ľavom brehu Slatiny zasahujú do kotliny pri Zvolenskej Slatine. Početnejšie areály sa vyskytujú na východnom okraji Zvolenskej kotliny a tiež v podcelkoch Detvianska kotlina a Rohy. Bukové lesy kvetnaté (F) zaberajú väčšie plochy v Povraznickej brázde. Ich areály sa vyskytujú aj západne od Ľubietovej a Hiadeľa. V spoločenstvách má výraznú prevahu buk.⁵⁴ V porovnaní s dubovo-hrabovými lesmi, ktoré pôvodne predstavovali prevažujúce lesné spoločenstvá v kotline, bučiny dnes pokrývajú rozsiahle plochy v jej horskej obrube.

⁴⁹ HAJNALOVÁ, E. et al.: Výsledky archeobotanickej analýzy zo zaniknutej stredovekej osady v Nededzi, okr. Žilina. In: *Ve službách archeologie 2/2007*. zost. V. Hašek – R. Nekuda – M. Rutkay, Brno : Moravské zemské muzeum, 2007, s. 10-11, 23.

⁵⁰ MICHÁLKO, J. et al.: *Prievidza. Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1986, M 1 : 200 000; MICHÁLKO, J. et al.: *Brezno. Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1986, M 1 : 200 000 (mapy pri lokalizácii použité aj v nasled. texte).

⁵¹ MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 42, 46.

⁵² MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 49-53.

⁵³ MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 62, 64.

⁵⁴ MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 77-78.

Bukové kyslomilné lesy podhorské (LF) sa vyskytujú v horných častiach povodia Peťovského potoka a Jasenice, v povodí Mólčanského potoka, ako aj v doline Jelšovca západne od Hrochote. V jednotke sú zahrnuté floristicky chudobné bukové, dubovo-bukové, zriedkavejšie jedľové lesy v podhorskom stupni, rozšírené sú najmä maloplošne. Bukové kyslomilné lesy horské (Fm) mohli zaberat' areál položený medzi Ponikami a Šalkovou. Na rozdiel od podhorských kyslých bučín v ktorých býva dub stálou zložkou a ktoré majú najmä maloplošný výskyt, kyslomilné horské bučiny sú bez duba a ich výskyt je veľkoplošný.⁵⁵ Okrem prítomnosti dubov v dubovo-hrabových lesoch vytvára dub aj samostatné jednotky zastúpené v kotline v podobe ostrovov. Dubové xerothermofilné lesy submediteránne a skalné stepi (Q) sa vyskytujú v južnej časti kotliny na malých plochách v polohách Veľká Stráž a Rohy. Spoločenstvá s prevahou zmiešaných dubových lesov rastú na strmých svahoch s južnou expozíciou. Na extrémne stanovišťa ich zatlačil rozvoj dubovo-hrabových a bukových lesov. Dubové nátržníkové lesy (Qp) sú rozšírené v podobe početných ostrovčekov na pravostranných terasách Hrona medzi Kováčovou a Priechodom. Ďalšie areály sú v okolí Iliáša, vo Zvolenskej pahorkatine a v povodiach Zolnej, Hučavy a Slatiny (najmä na ich stredných tokoch). V druhovom zložení spoločenstiev rastúcich na plošinách a miernych sklonoch pahorkatín prevláda dub letný.⁵⁶

Osikové a brezové bezkolencové, a brezové rašeliniskové lesiky (B) vytvárajú areály orientované pozdĺžne na juh v okolí Očovej, Želobudze a Vígfaša. Vyskytujú sa v zníženinách v susedstve dubových nátržníkových lesov. V zložení porastov prevláda breza, osika a dub. Dubové kyslomilné lesy (Qa) rastú v menších ostrovoch v Povraznickej brázde a Ponickéj vrchovine. V južnej časti ich rozšírenie siaha do priestoru Hrochote. Vedúcou drevinou v spoločenstvách je dub žltkastý. Vo vyšších polohách pristupujú aj borovica, buk a breza.⁵⁷ Vegetačnou jednotkou, ktorá vo Zvolenskej kotline mohla pokrývať najmenšie plochy, sú napokon slatiniská (S). Vo východnej časti kotliny zaberajú malý areál severne od obce Dúbravy. Slatinisko je typom rašeliniska, ktoré vzniklo pod hladinou vody na minerálnom podloží bohatom na živiny. Najvýraznejšie spoločenstvá v slatiniskách tvoria trst'ové porasty (trst', pálka a ďalšie vysokobyľové rastliny).⁵⁸ Predpokladané rozšírenie pôvodných lesných spoločenstiev vo Zvolenskej kotline môže poslúžiť pri porovnávaní stavu zalesnenia a zloženia vegetácie, ktoré zaznamenávajú historické pramene.

Intenzívne zásahy do rastlinnej pokrývky a systematickú kultiváciu pôdy už v období, ktoré predchádzalo stredovekému osídľovaniu územia dokladajú paleobotanické nálezy zo severozápadnej časti Zvolenskej kotliny. Z ohniska a kultúrnej vrstvy antropogénnych sedimentov v polohe Hrádok (jaskyňa Kaplnka) pri Sásovej pochádzajú zuhoľnatené rastlinné zvyšky datované do konca 4. a začiatku 5. stor. Vzhľadom na koncentráciu semien sa dá predpokladať, že samostatné zásoby tu pôvodne tvorili šošovica kuchynská (*Lens esculenta*) a proso siate (*Panicum miliaceum*). Zásobou mohla byť aj raž siata (*Secale cereale*), ovos siaty (*Avena sativa*), prípadne pšenica dvojrznová (*Triticum dicoccon*). Ostatné zistené zrnoviny – pšenica siata (*Triticum aestivum*), pšenica špaldová (*Triticum spelta*) a jačmeň siaty (*Hordeum vulgare*) boli skôr prímiesami. Bohatý je tiež sortiment semien burín prinesených s obilím z poľa. Medzi šestnástimi botanickými taxónmi sa nachádzajú i buriny dlho obrábaných polí.

⁵⁵ MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 82, 86.

⁵⁶ MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 90-91, 100.

⁵⁷ MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 102, 104.

⁵⁸ MICHÁLKO, J.: *Geobotanická mapa ČSSR...*, s. 126-127.

Medzi semenami burín sa našli i teplomilné druhy. Podľa E. Hajnalovej a J. Mihályiovej môžu svedčiť o pôvode zrnovín mimo územia charakterizovaného drsnejšími klimatickými podmienkami. V náleze sa vyskytujú skoro všetky rastliny pestované vo včasnohistorickom období. Z ohniska v preskúmanej lokalite pochádzajú aj uhľiky z javora (*Acer sp.*), brešta (*Ulmus sp.*), duba (*Quercus sp.*), borovice (*Pinus sp.*), drieň obyčajného (*Cornus mas*), slivky alebo trnky (*Prunus sp.*). V zrne z kultúrnej vrstvy sa našiel aj uhlík z buka lesného (*Fagus silvatica*). V nadmorskej výške okolo 700 m dokladajú tieto nálezy prítomnosť zmiešaného dubového lesa s bukom, ale tiež krovinaté teplomilné spoločenstvo.⁵⁹

Rastliny pochádzajúce zo stredovekej záhrady a zo smetiska v záhrade, kde sa pálii odpad z domácnosti dokladá súbor viac ako 2800 semien (80 botanických taxónov) objavených v centre Banskej Bystrice v drevenom vodovodnom potrubí z 15. stor. Medzi nimi majú výrazné zastúpenie nezuhoľnatené semená a zvyšky plodov z ovocia pestovaného v záhrade: malina (*Rubus idaeus*), ostružina krovitá (*Rubus fruticosus*), drieň obyčajný, čerešňa vtáčia (*Cerasus avium*), baza čierna (*Sambucus nigra*), trnka, slivka a ríbezľa (*Ribes sp.*). V tejto stredovekej záhrade sa podľa záveru E. Hajnalovej a J. Mihályiovej pestoval aj vinič hroznorodý (*Vitis vinifera*) a figa obyčajná (*Ficus carica*) – dve teplomilné rastliny, ktoré vyžadovali väčšiu starostlivosť, ako vyššie menované. Pestovali tu tiež jahodu obyčajnú (*Fragaria vesca*) a ružu (*Rosa sp.*). V blízkosti záhrady, alebo priamo v nej sa v stredoveku nachádzala breza (*Betula sp.*), prípadne aj smrekovec opadavý (*Larix decidua*), ktorých semená boli tiež zistené.⁶⁰

Ďalšiu skupinu nálezov predstavujú zuhoľnatené semená na poliach pestovaných rastlín a burín. Častejší výskyt uhľikov, ako sú brest, trnka, smrek obyčajný (*Picea abies*) a ďalšie bližšie neanalyzované listnaté a ihličnaté drevo by spolu s nálezmi zuhoľnatených semien mohli svedčiť o prítomnosti pálení rôzneho organického odpadu. Autorky zistili jačmeň siaty, raž siatu, pšenicu siatu, ovos, ľan siaty (*Linum usitatissimum*), mak siaty (*Papaver somniferum*), ale aj vinič hroznorodý a malinu. V sortimente burín sa nachádzajú druhy z obilných polí, napr. pohánkovec ovíjavý (*Fallopia convolvulus*), drchnička roľná (*Anagalis arvensis*), kúkoľ (*Agrostemma*), peniaztek roľný (*Thlaspi arvense*). Bylinnú vegetáciu záhrady burinového charakteru pravdepodobne predstavujú mrlík biely (*Chenopodium album*), mrlík hybridný (*Chenopodium hybridum*), ľuľok sladkohorký (*Solanum dulcamara*), mliečnik kolovratcový (*Tithymalus helioscopia*), konopnica napuchnutá (*Galeopsis tetrahit*), hviezdica prostredná (*Stellaria media*). Ruderálny charakter môžu mať napr. prhľava dvojdomá (*Urtica dioica*), štiavec kučeravý (*Rumex crispus*), nátržník (*Potentilla sp.*), baza chabdzová (*Sambucus ebulus*). Medzi semenami rastlín sa našiel železník lekársky (*Verbena officinalis*), skorocel kopijovitý (*Plantago lanceolata*) a ľubovník (*Hypericum sp.*). Tieto mohli patriť k zvyškom liečivých rastlín, zámerne pestovaných v záhrade.⁶¹ K ojedinelému súboru nálezov, pochádzajúcemu zrejme z neskorého stredoveku, zatiaľ v širšom regióne chýba porovnateľná vzorka. V rovnakej miere to platí i o vidieckom prostredí, kde sa zatiaľ možno oprieť o písomné pramene.

⁵⁹ HAJNALOVÁ, E. – MIHÁLYIOVÁ, J.: Archeobotanické nálezy v roku 1996. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1996*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1998, s. 61.

⁶⁰ HAJNALOVÁ, E. – MIHÁLYIOVÁ, J.: Archeobotanické nálezy v roku 1996..., s. 61-62; HAJNALOVÁ, E.: *Ovocie a ovocinárstvo v archeobotanických nálezoch na Slovensku*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2001, s. 46.

⁶¹ HAJNALOVÁ, E. – MIHÁLYIOVÁ, J.: Archeobotanické nálezy v roku 1996..., s. 62.

2. Osídlenie Zvolenskej kotliny v stredoveku

2.1 Archeologické doklady o včasnostredovekom osídlení

Na základe súčasného stavu poznania hmotných prameňov možno usudzovať, že politické a etnické zmeny na konci obdobia sťahovania národov a na začiatku stredoveku trvalo zasiahli aj stredné Pohronie. Sťahovanie obyvateľstva v tomto nepokojnom období prispelo k relatívnemu nárastu osídlenia v bezpečnejších horských regiónoch. Reprezentujú ho najmä viaceré náleziská Kvádov, neskôr Svébov. Vo všeobecnej rovine sa prienik Slovanov prejavil výraznými zmenami v materiálnej kultúre, ale azda menej už v štruktúre osídlenia a iných fenoménoch.⁶² V nadväznosti na počiatky stredovekého osídlenia bádanie považuje za medzník rok 568, odchod Longobardov a nástup Avarov, ktorý výrazným spôsobom zasiahol do politickej situácie v Podunajsku a vytvoril podmienky pre slovanskú migráciu aj do menej prístupných oblastí.⁶³ Napredovanie osídlenia umožňovali cesty pozdĺž vodných tokov.⁶⁴

Poznatky o najstaršej etape stredovekého osídlenia v sledovanom regióne sú doposiaľ skromné. Systematicky preskúmané bolo sídlisko pri Sliací v polohe Horné zeme na ľavej strane Hrona. M. Mácelová datuje nálezy zo včasnoslávanského obdobia od 7. stor. Keramiku z polohy Haputka pri Zvolene autorka podobne zaraďuje v najstaršom horizonte do prelomu 6. a 7. stor.⁶⁵ O nadregionálnych kontaktoch obyvateľstva v tomto období môžu svedčiť avarské motívy na niektorých nálezoch zo Sliacha (kovania) a Čačina (inkrustovaná perla).⁶⁶ Vzhľadom k zreteľnému nárastu osídlenia v mladšej etape včasného stredoveku je pravdepodobné, že včasnoslávanský horizont mohlo tvoriť i osídlenie v ďalších lokalitách.

Vo veľkomoravskom období bol už priestor Zvolenskej kotliny osídlený sieťou sídlisk. Rozlohou nevelké osady vznikli nielen na úrodných terasách riek, ale aj vo vyšších polohách. Archeologické nálezy dokladajú vývoj osídlenia na území Zvolena, pokračujúce osídlenie v okolí Sliacha, včasnostredoveké nálezy v katastrálnom území Detvy (Hrabková) a Badína (Hrádok), a predmestské osídlenie v Banskej Bystrici. Menšie opevnené sídla vznikli v 9. stor. v polohách Hrádok pri Zvolene-Môťovej a Kalamárka pri Detve s pokračujúcimi funkciami i v mladšom období. Do záveru včasného stredoveku výskum zaraďuje nálezy zo Seliec (Hrádok). Keramiku zistenú

⁶² FUSEK, G. – ZÁBOJNÍK, J.: Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. In: *Slovenská archeológia*, roč. LI., č. 2, 2003, s. 322; BELJAK, J.: Púchovská kultúra a Germáni na Pohroní v staršej dobe rímskej. In: *Archeologie barbarů 2005*. eds. E. Droberjar – M. Lutovský, Praha : Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 2006, s. 260-266.

⁶³ GODŁOWSKI, K.: *Pierwotne siedziby Slowian*. Kraków : Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, s. 201-204; STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Vydavateľstvo Rak, 2004, s. 20-25.

⁶⁴ FUSEK, G. – ZÁBOJNÍK, J.: Príspevok do diskusie..., s. 330-333.

⁶⁵ MÁCELOVÁ, M.: Slovanské osídlenie v období od 6. do 12. storočia. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. ed. O. Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 31, 45.

⁶⁶ ZÁBOJNÍK, J.: Materiálna kultúra nálezísk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku (Stav, možnosti a perspektívy štúdia). In: *Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej)*. red. A. Avenarius – Z. Ševčíková, Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1999, s. 211, tab. 3.

na pravobrežnej terase Hrona pri Slovenskej Lupči v lokalitách Brvnišťa a Istebník možno na základe prieskumov datovať do 9. – 10. stor. Materiál v Zolnej výskum datuje od 11. stor.⁶⁷ Nálezy keramiky datovanej do 9. – 10. stor. pochádzajú aj z katastrálnych území Hronseku (terasa Hrona), Lieskovca (pod Hrádkom), Veľkej Lúky (Kratiny) a Sliača (viaceré polohy).⁶⁸ Novšie archeologické prieskumy zistili nálezy z 9. stor. a neskorého stredoveku v katastrálnom území Banskej Bystrice, miestnej časti Iliáš (Iliášske lúky). Ide o územie na pomedzí Peťovej a Iliáša, pôvodne označované Stojanova Lúka. K novším poznatkom o včasnostredovekom osídlení patria i nálezy z Vígľaša-Pstruše (Kostolisko), zaraďované do 9. – 10. stor. Aktuálne údaje o včasnostredovekom osídlení dopĺňajú nálezy z Môt'ovskej priehrady a zistená osada v Banskej Bystrici, miestnej časti Senica (pravá strana Selčianskeho potoka). Výskum ich predbežne datuje do 8. – 9. stor.⁶⁹ Starší horizont stredovekého osídlenia v mnohých prípadoch informuje o lokalitách, ktoré podľa prvých písomných dokladov možno zaradiť do obdobia niekedy i o niekoľko storočí mladšieho. Za naďalej otvorenú treba považovať problematiku kontinuity, resp. diskontinuity a zániku niektorých stredovekých sídiel. Rozpor medzi písomnými prameňmi a archeologickými dokladmi o osídlení je spôsobený najmä stavom zachovania prameňov. V prípade pokračujúcich archeologických prieskumov a výskumov môže najmä archeológia priniesť ďalšie informácie o osídlení, ktoré písomné pramene nezachytávajú.

⁶⁷ BIALEKOVÁ, D. (ed.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia II. Stredoslovenský kraj*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1992, s. 10-11, 164-165; ČAPLOVIČ, D.: *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998, s. 175-176; MOSNÝ, P.: Výsledky prieskumu v Lupčianskej doline. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1996*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1998, s. 120; MALČEK, R.: Výskum v interiéri kostola sv. Matúša vo Zvolene-Zolnej. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1992*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1993, s. 85.

⁶⁸ MÁCELOVÁ, M.: Slovanské osídlenie..., s. 28-34.

⁶⁹ Za informácie ďakujem dr. Jánovi Beljakovi, pracovníkovi pobočky Archeologického ústavu SAV vo Zvolene. Pozri aj MÁCELOVÁ, M.: Slovanské osídlenie..., s. 28, 38.

2.2 Písomné doklady o osídlení do konca stredoveku

Poznanie vývoja a rozsahu osídlenia je dôležitým kritériom pre posudzovanie historických podmienok v každom regióne, nakoľko práve dlhotrvajúca prítomnosť osídlenia sa podieľa na komplexnom pretváraní prostredia. V nasledujúcom prehľade sa okrem osvetlenia známych či predpokladaných počiatkov jednotlivých sídiel zameriame na charakteristické znaky osídlenia regiónu. Zvýšenú pozornosť venujeme názvom sídiel, ich lokalizácii, majetkovým a právnym pomerom, ako aj zaradeniu k typom osídlenia. V rámci sídliskovej charakteristiky sme pritom už jednotlivým lokalitám venovali samostatnú pozornosť.⁷⁰ Formy osídlenia v stredoveku zahŕňajú širokú skupinu sídiel rôzneho typu. Nachádzame tu menšie jednotky, ktoré reprezentujú samoty, mlyny, huty, majere a salaše. Do kategórie vidieckych obcí (dedín) často patria sídla rozdielnej veľkosti. Vyvinutejší stupeň osídlenia predstavujú mestečká, mestá, ale aj objekty, ktoré bývali súčasťou, alebo stáli v blízkosti iných sídiel. Ide o opevnené sídla (hrady, kúrie) a sídla cirkevnej správy. Pramene pri používaní rôznej terminológie často neumožňujú presne zistiť úroveň osídlenia. Neraz ide o rozptýlené osídlenie v rôznom štádiu vývoja, ktoré sa nemuselo vždy sformovať do podoby kompaktného sídliska či dediny.⁷¹ V hodnotenom regióne vystupujú najmä zemianske majetky pod celým radom názvov, ktoré súviseli s vlastníckymi vzťahmi a jazykovými pomermi. Nie je preto výnimočné, keď pramene pre jednu dedinu používajú v pomerne krátkom časovom úseku viaceré názvy. Závbery menej podrobného výskumu potom môžu viesť k nadsadenému počtu nelokalizovaných alebo „zaniknutých“ sídiel. Vysoký podiel v tejto skupine pritom tvoria duplicitné označenia dodnes existujúcich sídiel. S výskumom vývoja osídlenia vo Zvolenskej kotline sú na druhej strane spojené i ťažkosti pri lokalizácii zaniknutých a ťažko identifikovateľných lokalít. V takýchto prípadoch sme vychádzali z priamej interpretácie prameňa a súčasných poznatkov o predpokladanej polohe sídla.

Prvé písomné doklady o osídlení Zvolenskej kotliny sa zaraďujú k Zvolenu. Možno ich vzťahovať k vláde Bela III. a najmä Ondreja II. V prameňoch vystupuje Zvolen ako rovnomený komitát, hrad a tiež obec. O existencii regiónu a hradu podávajú správu na začiatku 13. stor. *Gesta Hungarorum*.⁷² Pôvodné mestské výsady Zvolen získal azda v roku 1238. V roku 1243 požiadali ľudia tejto obce (*populi nostri de villa Zoulum*) o ich obnovu.⁷³ Zvolen sa postupne zaradil medzi najvýznamnejšie sídla v regióne. Postavenie kráľovského mesta spolu s centrom cirkevnej správy a hradného panstva i súdnej stolice si zachoval až do novoveku.⁷⁴ Severozápadne od Zvolena leží Kováčová. V roku 1254 vystupuje pri metácii darovanej zeme Rybáre ako zem hostí z *Kováčov (*de Koachou*). Nevylučujeme, že prítomnosť hostí podmienilo pokračujúce

⁷⁰ Podrobnejšie v heslách MALINIÁK, P.: Osídlenie od 13. storočia do konca stredoveku. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. ed. O. Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 70-116.

⁷¹ RUTTKAY, M.: Dedina a dom vo vrcholnom a neskorom stredoveku. In: *Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998, s. 39-41.

⁷² Pozri kap. 3.1 a 3.2.

⁷³ MARSINA, R. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II.* (ďalej CDSI, zv. I-II., Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1971 – 1987), s. 93, č. 139; MARSINA, R.: K najstarším dejinám Zvolena. In: *Historický časopis*. 1989, roč. 37, č. 6, s. 793-799.

⁷⁴ VANÍKOVÁ, V. et al.: *Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv*. Martin : Vydavateľstvo Gradus, 1993, s. 40-52 (autor časti R. Marsina).

spracovávanie rúd a kovov v obci. Zamestnanecký názov upozorňuje na pôvodnú nepoľnohospodársku funkciu sídla. Dedinu Kováčov nachádzame i v metácii susednej Trebule v roku 1323. V neskorom stredoveku Kováčová podliehala Zvolenskému hradu. Patrila k menším sídlam, na čo poukazuje malá rozloha chotára.⁷⁵ Pri ohraničení územia v okolí neskoršieho Hronseku v roku 1250 prechádzali hranice od sútoku Hrona s Vlčím potokom na sever k dedine hájnikov. Nešlo však o Hájniky (dnes súčasť Sliacha), ale o Badín. Bez vlastného názvu vystupuje územie tamojších služobníkov v metácii z roku 1263.⁷⁶ V roku 1424 nachádzame Hájniky pod maďarským označením Ardó v súpise majetkov Zvolenského panstva.⁷⁷ Ďalšie pramene už uvádzajú domáci zamestnanecký názov Hájniky. Obec patrila k vyvinutejším sídlam, pričom okrem fary a kostola tu od neskorého stredoveku nachádzame i drobnú šľachtu.⁷⁸ V chotári Hájnikov severne od Kováčovej sa nachádza samota Trebuľa. Majetok (*terram seu possessionem Tribule*) v roku 1323 kráľ Karol Róbert daroval Jánovi a Ondrejovi, synom Benšeho (*Bense*).⁷⁹ Trebuľu zrejme nemali v dlhodobej držbe, nakoľko v roku 1424 ju nachádzame pod označením *Trebnya* medzi majetkami Zvolenského panstva.⁸⁰ V roku 1516 bol hradný majetok Trebuľa, v tom čase obývaný valachmi, nazvaný *villa Trebwla*.⁸¹ Išlo zrejme len o menšie sídlo, ktoré v neskorom stredoveku dosídlili valasi.

Obec Sielnica (*villa Zelniche*) sa objavuje v prameňoch prvýkrát v roku 1250 pri ohraničení územia v okolí neskoršej Veľkej Lúky.⁸² Podobne, ako v prípade vyššie uvedených zamestnaneckých názvov, aj označenie Sielnica signalizuje včasnostredoveký pôvod sídla. V roku 1288 daroval Ladislav IV. Sielnicu (*villam nostram Scelnece*), v ktorej bývali slobodní hostia Turčianskemu prepoštvu.⁸³ Turčianski premonštráti sa v nasledujúcom období zrejme zaslúžili o vybudovanie tamojšieho kostola Všetkých svätých. Vlastníctvom prepoštva bola Sielnica i v závere stredoveku. V roku 1516 ju dočasne získal do zálohu zvolenský kastelán.⁸⁴ V rámci skúmaného regiónu bola Sielnica ojedinelým cirkevným majetkom. Východnejšie v nive Hrona položený majer Duby (Tri Duby, dnes súčasť Sliacha) uvádzajú doposiaľ známe pramene od 16. stor. V roku 1513 Beatrix zo Zolnej, vdova po Andrejovi z „U Dubov“ zvanom aj Andreško, dala zvolenskému kastelánovi do zálohu polovicu svojej kúrie na majetku U Dubov aj

⁷⁵ CDSI II., s. 309, č. 444. R. 1323 „ad villam Kowachow.“ SEDLÁK, V. (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II.* (ďalej RDSI, zv. I-II., Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1980 – 1987), s. 419, č. 964. Pozri aj MALINIÁK, P.: *Osídlenie...*, s. 81.

⁷⁶ CDSI II., s. 243, č. 349. R. 1263 „deinde procedit et conterminatur terre servorum regis.“ JUCK, L. (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. (1238 – 1350).* (ďalej Výsady I.) Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984, s. 47, č. 31.

⁷⁷ „Halazy, Ardo, Nagreth.“ WENZEL, G. (ed.): *Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról.* (ďalej Okmányi adalék) In: *Magyar történelmi tár XII.* 1863, s. 275, č. II.

⁷⁸ MALINIÁK, P.: *Osídlenie...*, s. 75-76.

⁷⁹ RDSI II., s. 418-419, č. 964, s. 467, č. 1073.

⁸⁰ Okmányi adalék, s. 275, č. II.

⁸¹ Kongreg. prot., s. 151, č. 190.

⁸² CDSI II., s. 243, č. 349.

⁸³ SZENTPÉTERY, I. – BORSA, I. (eds.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II./2-3.* (ďalej RA, zv. I-II., Budapest : Akadémiai Kiadó, 1923 – 1987) s. 400, č. 3510; FEJER, G. (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII./5.* (ďalej CDH, zv. I-XI., Budae : Typis typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1828 – 1844) s. 473-474, č. CCC.

⁸⁴ Kongreg. prot., s. 157-158, č. 209, 210; SNA, fond Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Turci (ďalej HM TK), Protocolum vetustum, fol. 69.

s príslušenstvami, ktoré k nej patrili.⁸⁵ Po Beatricinej smrti v roku 1514 prepukol dedičský spor. Medzi zainteresovanými stranami vtedy nachádzame aj Filipa Vranu z U Dubov.⁸⁶ Nemožno vylúčiť, že zakladateľmi sídla (azda v neskorom stredoveku) mohli byť Vranovci, spríbuznení s Kováčovcami z neďalekých Rybárov.⁸⁷ Časť majetku tu nadobudli i členovia rodu Dúbravických. Roku 1546 odovzdali majetok nazvaný už Duby (*Dwby*) do zálohu rodu Rakovským.⁸⁸ Blízky Badín spomína metácia z roku 1250. Podľa nej viedli severné hranice územia v okolí neskoršej Vlkanej po toku Mohelnica (Badínsky potok) a ďalej susedili s dedinou hájnikov (*cum villa custodum silvarum*).⁸⁹ Ide o Badín, ktorý pramene označujú i ako hornú obec hájnikov.⁹⁰ Názov sídla uvádzajú listiny až od záveru 13. stor., keď tu nachádzame aj hostí. Spolu so zamestnaním obyvateľstva a archeologickými nálezmi svedčí ich prítomnosť o vyvinutom sídle staršieho pôvodu. Okrem kráľovského vlastníctva patrila časť Badína vo vrcholnom stredoveku dočasne aj zemanom z Mičinej. Obec, ku ktorej patrila i kostol a mýto podliehala Zvolenskému hradu.⁹¹

Severne od Badína ležia Rakytovce. S ich chotárom je totožná zem v rozsahu dvoch popluzí, vyčlenená na základe kráľovskej donácie v roku 1295 z badínskeho chotára. Mikuláša, syna Abraháma z hornej dediny hostí z Badína, vtedy Ondrej III. povýšil medzi jobagiónov a daroval mu natrvalo časť zeme, vyčlenenú z chotára Badína pri Kremničke.⁹² Názov sídla *Rakytovec listina spomína v predikáte miestnych zemanov od polovice 14. stor.⁹³ Na základe mien vlastníkov je s Rakytovcami totožná *Gubova Ves (maď. Gubafalva), doložená v prameňoch na začiatku 15. stor.⁹⁴ Podľa dokladov od neskorého stredoveku sídlo pozostávalo z dvoch častí. Pred rokom 1467 záložovali Gubovci svoj majetok Horný Rakytovec (*FelsewRakytowecz*) Jurajovi Barlovi. Okrem hornej obce Barlovci užívali aj Dolný Rakytovec (*AlsoRakythowecz*), ktorý dali neskôr do zálohu Ondrejovi Juštovi. Pre Dolný Rakytovec zrejme slúžilo i označenie Malý Rakytovec (*KysRakythowecz*).⁹⁵ Obe Rakytovce boli v stredoveku šľachtickými majetkami. Dolná časť bola pravdepodobne menším sídlom.

Ľud zo susednej obce Kremnička vystupuje počas ohraničovania chotára Radvane v roku 1291. Pri vyčlenení a ohraničení územia neskorších Rakytovcov v roku 1295

⁸⁵ R. 1513 „Andree de possessione Wdwbow... Andree Wdwbow alias Andresko.“ SNA, fond Rod Rakovský z Rakova a Liptovskej Štiavnice (ďalej Rakovský), fasc. 114, nr. 3311, 3315.

⁸⁶ R. 1514 „Phillippus Vrana de Wdwbow... orffanos et heredes ipsius nobilis Andresko de Wdwbow.“ Kongreg. prot., s. 142-144, č. 154, 157, 161.

⁸⁷ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 75.

⁸⁸ SNA, Rakovský, fasc. 27, nr. 309.

⁸⁹ CDSI II., s. 243, č. 349; porov. ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123, 127.

⁹⁰ ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia..., s. 169.

⁹¹ R. 1293 „custodibus silvarum vestrarum de Badun.“ WENZEL, G. (ed.): *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus X.* (ďalej CAC, zv. I.-XII., Pest : Magyar Tudományos Akadémia, 1860 – 1874), s. 120, č. 80; MOL Diplomataikai levéltár (ďalej DL) 63 899. Pozri aj MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 70-71.

⁹² „quamdam particulam terre de terra eiusdem ville iuxta terram quamdam ville Keremyche existentem.“ MOL DL 105 271; CDH VI./1, s. 346; MALINIÁK, P.: K interpretáciám najstarších písomných dokladov o osídlení Zvolenskej kotliny. In: *Acta historica Neosoliensia 10.* 2007, s. 61.

⁹³ R. 1356 „Paulus filius Abraham de Rekolch.“ MOL Diplomataikai fényképgyűjtemény (ďalej DF) 254 169.

⁹⁴ R. 1401 „Andreas filius Guba de Rakytolch.“ MOL DL 84 701. R. 1402 „Andreas de Gubafalva.“ MOL DL 84 704. Porov. ĎURKOVÁ, M.: Vznik a vývoj najstaršej zvolenskej šľachty. In: *Historický časopis.* roč. 56, č. 1, 2008, s. 26.

⁹⁵ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 101.

prechádzali hranice okolo zeme, ktorú kráľovskí hájníci (z Badína) získali výmenou od ľudí z Kremničky.⁹⁶ V obci došlo k vyčleneniu majetku zemanov. Podiel v Kremničke roku 1420 nadobudli Barlovci zo Sásovej, pričom na konci stredoveku tu nachádzame početnejšiu drobnú šľachtu.⁹⁷ V metáciách okolitých chotárov, ani pri vymedzovaní majetku susednej Radvane sa v 13. stor. ešte neobjavuje Kráľová. Vznik samostatnej obce s vlastným chotárom preto možno predpokladať po tomto období. V roku 1376 Ľudovít I. vrátil dedinu *Rybáre (maď. Halászy), nazývanú už Beč (*Halazy, nunc Bechy*) Petrovi synovi Ladislava. Majetok sa v predchádzajúcom období odčlenil z južnej časti chotára Radvane, kde pôvodne sídlili kráľovskí rybári. Majetky v tomto priestore vlastnil panovník i šľachta. V roku 1417 získali majetkové podiely v Kráľovej, inak zvanej Beč (*Kyralfalua, alio nomine Beecz*) zemanovia z Radvane.⁹⁸ V ďalšom období prevládol názov Kráľová, ktorý môže poukazovať na inštitúciu niekdajších kráľovských rybárov, alebo i na pretrvávajúce kráľovské vlastníctvo. Majetky v Kráľovej boli rozdelené medzi panovníka a súkromných vlastníkov (Solič, Grenitzer) i na konci stredoveku.⁹⁹

Radvaň spomína po prvýkrát listina Bela IV. z roku 1263. Kráľa požiadali o potvrdenie svojej majetkovej držby Kečet (*Geched*) a Peter, synovia Svetka (*Zuechk*), ktorému Belo IV. udelil zem v rozsahu dvoch popuží v dedine Radvaň. Vo vlastníctve majetku ich obťažovali synovia Sykoňa (*Sykona*) a iní rybári z dediny Radvaň, ako aj kráľovskí hostia z Bystrice.¹⁰⁰ Ďalšie správy o Radvani pochádzajú z rokov 1287 a 1291, kedy tu nadobudol majetky Dionýz, predok Radvanských. V obci v tom čase už stál kostol Panny Márie.¹⁰¹ Okrem fary sa v Radvani v stredoveku nachádzala aj škola, mlyn, ako aj zemianske kúrie s rybníkmi. V porovnaní s okolitými obcami išlo o významné a väčšie vidiecke sídlo.¹⁰² Územie, ktoré vlastnil spomínaný Svetko a jeho potomkovia v roku 1263, ako aj v rokoch 1287 a 1291 ležalo podľa metácií v Malachovskej doline. Po predaji získali jeho časti v roku 1323 zemanovia z Radvane a v roku 1327 aj zemanovia zo Sásovej.¹⁰³ Napriek údajom o osídlení a vlastníckym vzťahom sa s priamymi dokladmi o obci stretávame až od 15. stor.¹⁰⁴ S mladšou kolonizáciou územia v oblasti Malachova

⁹⁶ R. 1291 „populis nostris de Keremchey.“ MOL DL 84 676; CAC V., s. 31, č. 20. R. 1295 „iuxta terram custodum silvarum domini regis, quam de populis de Keremcheye in concambium habuerunt.“ MOL DL 105 271; CDH VI./1, s. 347.

⁹⁷ RÁBIK, V.: Banskobystrický richtár Ondrej a jeho potomstvo – zemanovia zo Sásovej. In: *Genealogicko-heraldický hlas*. roč. 10, č. 2, 2000, s. 14-15; MALINIAK, P.: Osídlenie..., s. 83.

⁹⁸ MÁLYUSZ, E. – BORSA, I. (eds.): *Zsigmond-kori oklevéltár I.-VII. (1387 – 1420)*. (ďalej ZsO, zv. I.-VII., reed. Gy. Rácz, Budapest : Arcanum Adatbázis, 2003, CD-Rom), ZsO II./1, č. 1958; ZsO VI., č. 1202; ŠA BB, fond Rod Radvanský Radvaň (ďalej Radvanský), Majetkovoprávne písomnosti, škat. 1, č. 1.

⁹⁹ MALINIAK, P.: Osídlenie..., s. 82.

¹⁰⁰ MOL DL 84 671.

¹⁰¹ R. 1287 „terram suam, quam habet in Radona... in fine ville Rodona.“ MOL DL 84 679; CAC XII., s. 453, č. 379. R. 1287 „Janus de Rodoan.“ RA II./2-3, s. 378, č. 3440. R. 1291 „dimidietatem terre Raduana... due dimidietates seu partes terre Raduana... separat terram Raduana.“ MOL DL 84 676; CAC V., s. 30-31, č. 20. Pozri aj ĎURKOVÁ, M.: Radvanskovci z Radvane. Najstaršie dejiny rodu. In: *Historický zborník*. roč. 15, č. 2, 2005, s. 14-15.

¹⁰² MALINIAK, P.: Osídlenie..., s. 100.

¹⁰³ RDSI II., s. 491, č. 1137; MOL DL 60 197; ALMÁSI, T. (ed.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia XI. (1327)*. (ďalej AO, zv. I.-XXVII., Budapest – Szeged : Generál Print Nyomda, 1990 – 2007) s. 154, č. 325; ĎURKOVÁ, M.: Vznik a vývoj..., s. 25.

¹⁰⁴ R. 1422 „Maleho;“ r. 1432 „Malaho.“ Katalóg I., s. 65, č. 199; MOL DL 84 711. Porov. RÁBIK, V.: Banskobystrický..., s. 14-15; ĎURKOVÁ, M.: Radvanskovci..., s. 18.

súvisí vznik obce Pršany. Podľa listiny z roku 1401 sa mali na vydržívaní učiteľa v Radvani podieľať aj hostia z Pršian (*Prssen*). Spomedzi okolitých majetkov spomína prameň v držbe miestnych zemanov okrem Radvane aj Podlavice a Malachov.¹⁰⁵ Okrem prítomnosti nešpecifikovaných hostí v Pršanoch oprávňuje predpokladať vznik obce v 14. stor. zmienka o vymieraní pozemkov v lánoch v Pršanoch v roku 1407.¹⁰⁶ Zakladateľmi Pršian boli zrejme príslušníci zemianskeho rodu zo Sásovej, ktorí tu vlastnili majetky i v neskorom stredoveku.¹⁰⁷ Do skupiny mladších sídiel môže na základe dostupných písomných správ patriť Skubín. V majetku rodu Radvanských ho zaznamenávajú portálne súpisy Zvolenskej stolice od 40. rokov 16. stor. Poľnosti v Skubíne nachádzame v tom období i pri vymedzovaní majetkov v Radvani.¹⁰⁸ Vznik obce možno predpokladať azda na konci stredoveku, alebo pravdepodobnejšie na začiatku novoveku. Na severovýchodnom okraji kotliny ležia Podlavice. Názov obce sa objavuje v prameňoch v roku 1368, kedy prebiehal spor o dedinu *Podlavica (*Podlawycha, Podlahnycha*) medzi Dionýzom z Radvane a Banskou Bystricou. Dionýz mestu zakázal užívať tento majetok.¹⁰⁹ Nemožno vylúčiť, že zakladateľmi a prvými majiteľmi obce boli radvanskí zemanovia. Okrem názvu Podlavica mešťania z Banskej Bystrice používali aj nemecké vlastnícke označenie *Ol(iv)ersdorf. Názov sa azda vzťahoval na hornú časť Podlavíc. O rozdelení sídla na dve časti vypovedá súpis majetkov z roku 1469, ktorý priamo rozlišuje Horné a Dolné Podlavice.¹¹⁰

Existenciu staršieho osídlenia v Banskej Bystrici osvetľuje označenie kráľovských hostí z novej obce Bystrice (*nova villa Bystrice*), ktorým udelil panovník v roku 1255 mestské výsady. Išlo pravdepodobne o odlišenie nového saského sídliska oproti staršej osade včasnostredovekého pôvodu. Medzi najstaršími údajmi o meste sa okrem názvov so základom Bystrica už od roku 1256 stretávame aj so zápismi v odvodenej maďarskej forme Besztercebánya. Spolu s obsahom udelených výsad názov svedčí o hlavnom zamestnaní tamojších hostí, ktorých sem priviedlo baníctvo.¹¹¹ Na pravej strane Hrona v okolí Banskej Bystrice sa utvorila pomerne hustá sieť sídiel. Od Heinzmana, syna banskobystrického richtára Ondreja dostala názov Kostiviarska, vystupujúca od roku 1387 pod názvom Hancmanova Ves (nem. Heinzmansdorf), alebo aj *Slovenská Ves. Nemožno vylúčiť, že išlo väčšiu a vyvinutejšie sídlo. Keď v roku 1515 polovicu obce odovzdali Ernestovci do nájmu Alexejovi Turzovi, obec pozostáva z hornej a dolnej časti

¹⁰⁵ R. 1401 „Dyonysius... legitimus heres possessionum scilicet Raduan, Podlauicz et Malachow.“ MOL, P 566, Radvánszky család (ďalej Radvánszky), I. osztály, 2. csomó. Odpis z 1. pol. 17. stor. Za poskytnutie prameňa ďakujem dr. Radoslavovi Ragačovi.

¹⁰⁶ Katalóg I., s. 63, č. 192. Pozri aj kap. 6.1.

¹⁰⁷ R. 1420 a 1422 „Persen.“ Katalóg I., s. 63-64, č. 192, 196. Pozri aj RÁBIK, V.: Banskobystrický..., s. 14-15.

¹⁰⁸ R. 1541 „Radwan, Maleho, Skwbyn.“ r. 1549 „Radwan, Malleho, Skwbyn.“ MOL, A 2679, Conscriptiones portarum, Comitatus Zoliensis (ďalej CP CZ), pag. 61, 177. R. 1547 „agrum Colomani Mespes de Cubin.“ ŠA BB, Pobočka Banská Bystrica (ďalej pob. BB), fond Mesto Banská Bystrica (ďalej MBB), fasc. 10, num. 1.

¹⁰⁹ MOL DL 84 699.

¹¹⁰ R. 1390 „Andrea de Olersdorff;“ r. 1393 „Martinus de Pudleycz.“ FEJÉRPATAKY, L. (ed.): *Magyarország városok régi számadáskönyvei.* (ďalej Számadáskönyvei) Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1885, s. 81, 90; Katalóg I., s. 49, č. 133. R. 1469 „Podlawycz Superioris, Podlawycz Inferioris.“ MOL DL 36 867, fol. 8.

¹¹¹ CDSI II., s. 341, č. 491, s. 371-372, č. 536, 537. RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie..., s. 48-49; ALBERTOVÁ, H.: K okolnostiam vzniku a počiatkom slobodných kráľovských miest Zvolen, Banská Bystrica a Lubietová. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia.* ed. O. Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 55-61.

(*Honczmansdorf Superior et Inferior*).¹¹² Názov obce Jakub je odvodený od patrocínia miestneho kostola. Farára kostola sv. Filipa a Jakuba vo Zvolenskom archidiakonáte spomína už súpis pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337.¹¹³ V roku 1390 dedinu Svätý Jakub (*villa sancti Iacobi*) záložoval bývalý banskobystrický richtár zemanom zo Sásovej. V nasledujúcich rokoch nachádzame Jakub opäť v majetku banskobystrických mešťanov.¹¹⁴ Podľa polohy obce a doloženej sakrálnej stavby išlo zrejme o staršie sídlo.

Počiatky Sásovej sú spojené s menom Mikuláša zvaného Sas (1310 – 1340), synom banskobystrického richtára Ondreja. Sídlo pramene spomínajú prvýkrát v roku 1350. V dokladoch od konca 14. stor. vystupuje Sásová pravidelne v maďarskom znení Szászfalva, zväčša vo forme predikátu tamojších zemepánov Barlovcov. Miestny kostol sv. Antona motivoval utvorenie názvu Svätý Anton, ktorý pre Sásovú používali pramene paralelne od neskorého stredoveku.¹¹⁵ Z juhovýchodnej časti chotára Sásovej sa v druhej polovici 14. stor. vyčlenilo územie Rudlovej vo vlastníctve richtára Rudelína. Predchádzajúce osídlenie na tomto území (lokalita Banoš) dokladá zmienka o majeri istého Slováka. Obec Rudlová pramene uvádzajú od záveru 14. stor.¹¹⁶ Na založení obce sa zrejme podieľalo mesto Banská Bystrica. Majetky tu vlastnilo i na konci stredoveku. Susednú Kynceľovú premene uvádzajú v roku 1434 pod vlastnickým označením *Kynczefalua*. V ďalších dokladoch vystupujú zemanovia z Rudlovej a Kynceľovej v spore o užívanie lesov so zemanmi zo Sásovej v rokoch 1435 a 1437.¹¹⁷ Kynceľová patrila k mladším dedinám v chotári Banskej Bystrice. Vznikla zrejme niekedy na začiatku 15. stor.¹¹⁸ Neďaleko ležiaci Majer sa sformoval do podoby menšieho sídla (majera) azda v prvej polovici 15. stor. Lokalita je najpravdepodobnejšie totožná s majerom, ktorý v roku 1442 darovala kráľovná Alžbeta svojmu pokladníkovi Mikulášovi, synovi Pavla z Kecerovského Lipovca (*de Lyppoucz*). Podľa listiny majer pri Banskej Bystrici predtým predal banskobystrický mešťan Juraj Ráb (*Rab*) spomínanému Mikulášovi a jeho bratovi Jánovi za 200 zlatých. K majeru patrila i osada Povrazník, pričom vlastník majera mal banskobystrickým mešťanom každoročne platiť 18 zlatých.¹¹⁹ V rokoch 1454 a 1456 vlastnil Majer Štefan Jung, ktorý tento majetok kvôli krytiu pohľadávok záložoval súkromnému veriteľovi a napokon mestu Banská Bystrica. Rozdelenie sídla medzi dvoch spoluvlastníkov zrejme podmienilo označovanie obce v podobe (Dolný a)

¹¹² R. 1387 „villa Haynczmansdorf.“ Katalóg I., s. 31, č. 54. R. 1398 „versus Sclavonicealem villam.“ Számadáskönyvei, s. 85. R. 1469 „Zent Iacob et Thothfalw.“ MOL DL 38 867, fol. 8. R. 1485 „Windischen Darf.“ Katalóg I., s. 93, č. 291, s. 130, č. 407.

¹¹³ „Andreas Sancti Philippi et Jacobi plebanus [de Solio].“ SEDLÁK, V.: *Monumenta Vaticana Slovaciae I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332 – 1337.* (ďalej MVSI I.) Trnavae – Romae : Trnavská univerzita – Slovenský historický ústav, 2008, s. 90, č. 510.

¹¹⁴ Katalóg I., s. 36, č. 76, s. 64, č. 194, s. 74, č. 229, s. 80, č. 247.

¹¹⁵ R. 1350 „villa militis;“ r. 1391 „David, filius Zaz de Zazfalva;“ r. 1400 „Zazfalva;“ r. 1418 „Zazfalw.“ RÁBIK, V.: *Banskobystrický...,* s. 10; ZsO II/1, č. 214; ZsO VI., č. 1939. R. 1477 „Sasfalwa ad Sanctum Anthonium.“ Katalóg I., s. 89, č. 274.

¹¹⁶ R. 1379 „aliodium quondam Sclavi Banusch dicti.“ Katalóg I., s. 28, č. 43. R. 1390 „villa Rudelini.“ Számadáskönyvei, s. 96, 98. Doklady z 30. rokov 15. stor. pozri Katalóg I., s. 68-69, č. 206, 207, 209, 210.

¹¹⁷ Katalóg I., s. 68, č. 206. R. 1435 „Kunczefolua;“ r. 1437 „Kewnczefalwa.“ Katalóg I., s. 68-69, 207, 209.

¹¹⁸ RÁBIK, V.: *Nemecké osídlenie...,* s. 53.

¹¹⁹ „quoddam aliodium prope oppidum nostrum Bestricz alias Nouum Zolium situatum.“ MOL DL 107 900.

Horný Majer, nem. Obermayerhof.¹²⁰ Podľa prvých písomných správ k dedičným majetkom zemanov zo Sásovej patrila v prvej štvrtine 15. stor. Senica. Obec sa mohla vyčleniť zo selčianskeho chotára v čase, keď prešli Selce do správy Lupčianskeho panstva. V roku 1420 sa majetkové podiely v Senici stali predmetom zálohovania v rodine Barlovcov. Majetky v obci vlastnili aj v nasledujúcich rokoch.¹²¹ O obci Nemce zachované pramene prinášajú správy až od poslednej štvrtiny 15. stor. V roku 1473 Nemce (*Nemetfalwa*) vystupujú medzi príslušenstvami niekdajšieho majetku Jána Ernsta. V roku 1487 Nemce (*Nemethfalwa*) spolu so Sásovou nachádzame v držbe Barlovcov.¹²² Napriek chýbajúcim starším dokladom o existencii sídla historiografia predpokladá, že obec mohla vzniknúť už v druhej polovici 13. stor.¹²³ Rozloženie chotára a asymetrická poloha obce na pravom brehu Nemčianskeho potoka môžu zároveň naznačovať, že samostatné sídlo s vlastným územím sa vyčlenilo zo susedného chotára, najpravdepodobnejšie Sásovej.

Spolu s Banskou Bystricou patria k staršiemu osídleniu v tejto oblasti Selce. Selčiansky potok uvádzajú už metácie z východnej časti banskobystrického územia v rokoch 1255 a 1263 v podobe *fluvius Chelnice* a *rivulus Celnice*.¹²⁴ Zápisy možno odvodiť od osadného názvu *Selnice. V roku 1336 Ondrejov syn Mikuláš Sas pred Turčianskym konventom zakázal Gottschalovým synom Petrovi a Ondrejovi, ako aj synom Gottschalovho syna Jakuba predať alebo zálohovať ich majetok Selce (*Zelch*). Mikuláš predtým získal podiely Gottschalovho potomstva v Selciach kúpou a zálohovaním, a nárokoval si aj splatenie neuhradeného dlhu.¹²⁵ V dokladoch z rokov 1340 a 1356 vystupuje obec a jej obyvatelia pri ohraničovaní susedných sídiel. Zrejme počas vlády Ľudovíta I. od potomkov richtára Ondreja získal Selce hrad Ľupča. Okrem zaužívaného názvu pramene sídlo označovali aj Všetci Svätí, podľa patrocínia miestneho kostola.¹²⁶ Slovenská Ľupča patrí k sídlam, na ktoré sa zachovali prvé písomné doklady z obdobia vlády Arpádovcov. Metácia územia Radunových potomkov (okolie Hronseku) v roku 1250 uvádza cestu, ktorá vedie do Zvolena do Ľupče (*de villa Zoulum in Lypche*). Pri udelení mestských výsad v roku 1255 je Banská Bystrica situovaná *prope Lypcham*. Podľa datovania listín bola Ľupča až do roku 1269 miestom častých pobytov Bela IV. Okrem obce sa tu už od 13. stor. nachádzal kráľovský hrad a kláštor minoritov.¹²⁷ V roku 1340 kráľ Karol Róbert udelil tunajším host'om mestské výsady podľa krupinského práva.¹²⁸ Metácia Ľupčianskeho chotára v roku 1340 uvádza obce *Konice (Podkonice) a Priechod. Obidve sídla spomína i listina z roku 1356, kedy zástupcovia Zvolenskej

¹²⁰ R. 1454 „Meyrhoff;“ r. 1456 „Mairhoff;“ r. 1457 „Maerhoff.“ Katalóg I., s. 74-75, č. 228, 230, 233. R. 1469 „Obermarhoff.“ MOL DL 38 867, fol. 8; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 87-88.

¹²¹ R. 1420 „Senyche;“ r. 1422 „Zenicze;“ r. 1438 „Zenicze.“ Katalóg I., s. 64-65, č. 196, 199, s. 69, č. 211. Pozri aj MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 106.

¹²² Katalóg I., s. 87, č. 269, s. 94, č. 293, 294.

¹²³ RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie..., s. 54.

¹²⁴ CDSI II., s. 341, č. 491; CAC III., s. 41-42, č. 31.

¹²⁵ MOL DL 83 211; AO XX. (1336), s. 256, č. 331.

¹²⁶ R. 1340 „metas possessionis Scelce.“ Výsady I., s. 131, č. 159. R. 1356 „Hermanus plebanus de Selcz... Nicolaus filius Sobean de Selecz...“ ŠA BB pob. BB, fond Obec Podkonice (ďalej OP), č. 5. Konfirm. z r. 1584. MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 105-106.

¹²⁷ CDSI II., s. 243, č. 349, s. 341, č. 491; ORAVSKÝ, H.: *Slovenská Ľupča*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1990, s. 29-30, 166; HANULIÁK, V. – RAGAČ, R.: Príspevok k problematike existencie kláštorného hospica a Kostola sv. Ducha v Slovenskej Ľupči. In: *Archaeologia historica* 25. 2000, s. 235-236.

¹²⁸ Výsady I., s. 130-131, č. 159; ORAVSKÝ, H.: *Slovenská Ľupča*..., s. 38, 40-41.

stolice riešili spor o užívanie zeme medzi Priechodom a Podkonicami. V 15. stor. obce vystupujú medzi majetkami Lupčianskeho hradu.¹²⁹ Pri opise východného úseku hraníc chotára Lupče v roku 1340 nachádzame poznámku, že susedí so zemou Moš(te)nice, ktorá zostáva v úžitku hostí z Lupče.¹³⁰ Poloha dovoľuje stotožniť uvedenú zem s neskoršou Moštenicou. Osídlenie územia priamo dokladá až listina z roku 1496. Podľa nej povolili Dóczyovci na svojom hradnom majetku pri potoku Moštenica vybudovať Turzovcom hutu a hámor. S Moštenicou možno stotožniť hutu, z ktorej v roku 1505 poberalo príjmy Lupčianske panstvo. Priama správa o tunajšej hute a osade pochádza z roku 1513.¹³¹ Spolu s hutníckou výrobou v zázemí Ľubietovej patrila Moštenica z hľadiska zamestnania obyvateľov k ojedinelým sídlam v hodnotenom regióne.

Na severovýchodnom okraji Zvolenskej kotliny leží Lučatina. Na starší pôvod obce poukazuje listina kráľa Zigmunda z roku 1424. Podľa toho prameňa pred panovníka predstúpili poddaní z Lučatina a sťažovali sa na mešťanov zo Slovenskej Lupče. Tí im zabrali časť zeme, ktorú Lučatinu daroval ešte kráľ Ľudovít I.¹³² Obec v nasledujúcich rokoch nachádzame v súpisoch majetkov Lupčianskeho hradu.¹³³ K údajom o osídlení tejto časti regiónu možno zaradiť správu o sídle *Vaninova Ves. V roku 1356 boli medzi svedkami prítomnými počas vymedzovania hraníc medzi Priechodom a Podkonicami prítomní aj Miko z Vaninovej Vsi a Vida z dediny *Sowsz*. Nemožno vylúčiť, že išlo podobne, ako v prípade ďalších vymenovaných svedkov, o obyvateľov blízkych obcí. V prípade Vaninovej Vsi možno azda uvažovať aj o stotožnení s Lučatinom. Názov druhej lokality označoval azda majetok rodu Šošovcov.¹³⁴

Doklady o osídlení protihľehého územia na ľavej strane Hrona v doline potoka Hutná pochádzajú zo 14. stor. V metácii Lupče prechádzali juhovýchodné hranice chotára cez potok Ľubietová. Pod týmto označením v stredoveku a ranom novoveku vystupoval tok Hutná.¹³⁵ V roku 1379 udelil Ľudovít I. obci Ľubietová mestské výsady. Následne určil, že mesto sa má riadiť banskoštiavnickým právom. Ľubietová bola v tom čase už starším sídlom a v krátkom čase sa zaradila k popredným banským lokalitám

¹²⁹ R. 1340 „metas possessionis Prehud... metas possessionis Connyce.“ Výsady I., s. 131, č. 159. R. 1356 „communitas de Priechod (!) et de Potkonicz.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5. Konfirm. z r. 1584. R. 1424 „Luchatheu, Hedel, Podgoriche, Prehod, Zelche.“ Okmányi adalék, s. 274, č. II. R. 1441 „Selcza, Podkonyicze, Luchetin, Prichod.“ JURKOVICH, E.: *Zólyomlípese várának és uradalmának története*. Pécssett : Dunántúl Egyetemi Nyomdája, 1929, s. 45. R. 1455 „Zewlcza, Pryhod, Podkonyicze, Hedel, Luchetino.“ MOL DL 30 858, 30 859.

¹³⁰ „ad terram Mosnyce, que uisobis eorundem hospitum de Lypche remanebit deputata.“ Výsady I., s. 131, č. 159.

¹³¹ R. 1505 „proventibus gaze minerum, quod hwtha vocatum.“ SNA, fond Spoločný archív rodu Ľubietová (ďalej ĽR), sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV., nr. 4, fol. 3. R. 1513 „ad gazam Mosthenicze vocatam.“ Kongreg. prot., s. 141, č. 148; SKLADANÝ, M.: Moštenická sciedzacia huta v rokoch 1496 až 1526. In: *Historica. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. roč. XLI., 1995, s. 107.

¹³² Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici (ďalej ŠÚBA), fond Hlavný komorskogrófský úrad (ďalej HKG), Dominialia, škat. 5987, no. 50, fol. 199, tamže, škat. 6040, no. 88, fol. 339-341. Regesty z r. 1675 a mladší odpis.

¹³³ Porov. doklady z r. 1424, 1441 a 1455 v pozn. 129. R. 1465 „Zewlch, Prehod, Pathkonycze, Hedewl, Lwchethyn.“ MOL DL 30 861.

¹³⁴ „Mikow de Wonimfolua, Wida de villa Sowsz.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5. Konfirm. z r. 1584. Porov. ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia..., s. 180; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 85-86.

¹³⁵ R. 1340 „metas aque Libitua.“ Výsady I., s. 131, č. 159. R. 1535 „fluvium Lybethawoda.“ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 104/pag. 204.

v regióne.¹³⁶ Existenciu blízkyh obcí Povrazník a Strelníky spomínajú pramene od 15. stor. Vyvinutejšie vlastnícke pomery dokladajú pramene v Povrazníku. Obec spočiatku vystupuje medzi príslušenstvami Lupčianskeho panstva. Od roku 1442 vlastnili Povrazník šľachtici z Lipovca. Tvoril vtedy príslušenstvo majera pri Banskej Bystrici. Majetky predtým patrili nebohému banskobystrickému mešťanovi Jurajovi Rábovi.¹³⁷ V roku 1465 panovník odposlal Lubietovej a jej poddanským obciam Povrazníku (Seilersdorf) a Strelníkom (Scheiba) platenie komorského zisku. Oslobodenie určovali staršie listiny. Lubietová o ne prišla počas predchádzajúceho plienenia jiskrovcov alebo bratříkov. V prípade Strelníkov možno vzhľadom na pôvodný názov Šajba usudzovať, že sídlo založili nemeckí osadníci. Spojenie obyvateľov Šajby s obchodom a baníctvom dokladajú mladšie pramene.¹³⁸

Územie Poník (*terram seu silvam Ponyk vocatam*) daroval panovník v roku 1284 zemanovi Filipovi synovi Tomáša. Ondrej III. v roku 1295 Filipovi a jeho zaťovi magistrovi Ondrejovi udelil novú donáciu kráľovského lesa Poniky (*Poník*). O rozčleňovaní majetkovej držby svedčí listina z roku 1302. Filip daroval svojmu zaťovi Ondrejovi časť Poník (*Ponyk*), ktorá zo západnej strany susedila s majiteľmi Čerína a Mičinej. Podľa udanej polohy išlo o neskoršie Oravce.¹³⁹ V roku 1373 si miestni zemanovia nechali potvrdiť spoločnú držbu Poník. Krátko nato roku 1376 Šošovci svoje majetky Poniky, Dúbravica, Lehota a Mólča vymenili s kráľom Ľudovítom za Poltár v Novohradskej stolici. Medzi sídlami vystupuje i Ponická Lehôtka, uvádzaná pod názvami Lehota i Lehôtka.¹⁴⁰ Zvolenský župan Dávid udelil Ponikám v roku 1400 výsady slobodnej dediny. V roku 1404 ich s upresnením podľa krupinského práva potvrdil kráľ Žigmund. Mestečko a obce následne nachádzame medzi príslušenstvami Lupčianskeho hradskeho panstva.¹⁴¹ V držbe zemanov zostali Oravce. Magister Ondrej, ktorý bol v rokoch 1295 a 1302 spoluvlastníkom Poník patril k najstarším členom rodu z Palúdzky v Liptove. V roku 1367 pred Jágerskou kapitulou predniesli sťažnosť šľachtici spríbuznení so zemianskym rodom z Palúdzky. Od príbuzenstva žiadali vyplatenie vena a dievčenských štvrtín pre svoje manželky Katarínu, Elenu a Kláru, dcéry nebohého Ondreja z Palúdzky. Medzi majetkami, na ktoré si robili nárok boli uvedené aj Oravce (*Arouch*) vo Zvolenskej stolici. Liptovskí zemanovia obec vlastnili

¹³⁶ R. 1379 „de montana Lubetha... ipsam villam Lubetha.“ CDH IX./5, s. 312, č. CLXIV.; Katalóg I., s. 28-29, č. 44, 45, 46, 47. Pozri aj RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie..., s. 56-57; ALBERTOVÁ, H.: K okolnostiam..., s. 64-65.

¹³⁷ R. 1424 „Powraznik.“ Okmányi adalék, s. 274, č. II. R. 1442 „villula Powraznyk nuncupata.“ MOL DL 107 900. Porov. aj text a pozn. 119.

¹³⁸ R. 1465 „Zailerdorff et Saiba, possessiones ipsorum.“ TELEKI, J. (ed.): *Hunyadiak kora Magyarországon XI.* (ďalej Hunyadiak kora XI.) Pesten : Emich Gusztáv Könyvnyomdájja, 1855, s. 117, č. CCCLXXI.; Katalóg I., s. 80, č. 245, s. 101, č. 315, s. 154, č. 475. Pozri MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 109.

¹³⁹ ŠA BB pob. BB, fond Mestečko Poniky (ďalej MP), č. 2, tam aj č. 9; IPOLY, A. – NAGY, E. – VÉGHÉLY, D. (eds.): *Codex diplomaticus patrius Hungaricus VI.* (ďalej CDP VI.) Budapest : Typis Alexandri Kocsi, 1876, s. 302-303, č. 220, s. 285-286, č. 206; RA II./4, s. 144-145, č. 4008; IVÁNYI, B. (ed.): A középkori oklevél-bizottság jelentése. (ďalej A középkori oklevél) In: *Századok.* XLIII. évf., 1909, s. 900, č. 1 (Balló cs. lt.).

¹⁴⁰ CDH IX./7, s. 577-580, č. L. R. 1409 „Panyk, Dobrotha, Lehotha, Molcha.“ ZsO II./2, č. 6739; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 96-97.

¹⁴¹ Hunyadiak kora XI., s. 85-88, č. CCCLVIII. V súpise majetkov hradu Lupča r. 1424 „Mocha, Ponyk lybera, Kysponik, Dubrawyche.“ Okmányi adalék, s. 274, č. II.

i v závere stredoveku a v novoveku. Časť Oraviec pritom nadobudli aj Dúbravickí.¹⁴² Vzhľadom na pomerne malú rozlohu chotára patrili Oravce k malým sídlam.

O utváraní osídlenia v doline potoka Môlča hovorí údaj z roku 1358, kedy došlo k del'be majetkov medzi Šošovcami a Filipom, Jánom a Mikulášom, synmi Tomáša z Poník. Pri potoku Môlča vtedy vystupuje miesto upravené na prevádzku mlyna.¹⁴³ Prvú správu o obci poznáme z roku 1360. V rámci dedičského pokonania v rodine bývalého banskobystrického richtára Hermana obec Môlču (*villam seu possessionem Molcha*) v hodnote 120 zlatých získala vdova po Hermanovi Ilona. Ján a Mikuláš synovia Tomáša dali predtým obec do zálohu za 100 zlatých Petrovi synovi Karlmana. Ten ju následne vymenil s Ivanovým otcom Hermanom.¹⁴⁴ Na základe uvedených faktov môžeme za zakladateľov Môlče pokladať vyššie spomínaných zemanov z Poník. Podľa mladších dokladov sa tento majetok delil na niekoľko častí. Dolná Môlča sa dostala do správy Ľupčianskeho panstva. Veľká (Horná) a Malá Môlča patrili zemanom z Mičinej.¹⁴⁵ O južnejšie položenej Dúbravici hovorí doklad z roku 1333. Potomkovia Madačovho syna Pavla sa vtedy sťažovali, že zemania z Poník im zabrali ich majetok Dúbravica. Pri metácii Čerfina v roku 1351 medzi susedmi listina spomína i Ondreja z Dúbravice.¹⁴⁶ Dúbravicu od roku 1445 na základe kráľovskej donácie získal Juraj, predok rodu Dúbravických. Nevylučujeme, že panstvo v obci naďalej vlastnilo majetkové podiely. Sídlo sa totiž naďalej objavuje aj medzi príslušenstvami Ľupčianskeho hradu.¹⁴⁷

Šalková na ľavom brehu Hrona pri Môlčanskom potoku vznikla na území, ktoré okolo roku 1310 obsadili ponickým zemanom Jakub, Peter a Pavol, synovia Gottschala. Vlastnícky názov obce môže upozorňovať práve na osobu Gottschala, v upravenom znení Schalk. Z rúk prvých majiteľov prešla Šalková pravdepodobne počas vlády Eudovíta I. do vlastníctva Ľupčianskeho hradu. Medzi hradnými majetkami nachádzame sídlo pod označeniami Salkfava či Šalkova Ves od roku 1424.¹⁴⁸ Osídlenie existovalo aj západnejšie v oblasti vrchu Urpín. Roku 1438 poveril uhorský palatín Michala z Urpína (*de Wrypn*), aby vykonal vovedenie do držby majetku v Banskej Bystrici. Ďalšie správy o tomto sídle poznáme v závere stredoveku. V roku 1515 Filip Súľovský z Urpína (*Szłowsky de Urpino*) pred Zvolenskou stolicou protestoval proti svojmu svokrovi Valentovi z Urpína (*de eadem*), ktorý sa mu mal vyhrážať. Majetkové podiely v Urpíne vlastnili aj zemania z Peťovej, Lukavice, Zolnej a Ostrej Lúky. Sídlo sa zrejme nachádzalo pod vrchom Urpín pri Hrone na hraniciach s mestom Banská Bystrica.¹⁴⁹

¹⁴² MOL DL 90 445; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 94.

¹⁴³ NAGY, I. – TASNÁDI NAGY, Gy. (eds.): *Codex diplomaticus Andegavensis VII.* (ďalej CDA, zv. I.-VII., Budapešť : Magyar Tudományos Akadémia, 1878 – 1920) s. 206, č. 110.

¹⁴⁴ MOL DL 84 697.

¹⁴⁵ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 91.

¹⁴⁶ R. 1333 „possessionem... Dubraucha.“ CDA III., s. 27, č. 24. R. 1351 „Andrea de Dubicha.“ SNA, fond Rod Benický z Beníc, Príboviec a Rakova (ďalej Benický), Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

¹⁴⁷ NAGY, I. – DEÁK, F. – NAGY, Gy. (eds.): *Hazai oklevéltár 1234 – 1536.* Budapešť : Magyar Történelmi Társulat, 1879, s. 409-410, č. 348; ĎURKOVÁ, Mária: Rod Mičinských z Mičinej. In: *Historický zborník.* roč. 12, č. 1-2, 2002, s. 31. R. 1504 – 1506 „Thergorth, Ponyke, Dobrawycza, Molcha, Salkowawas.“ MOL DL 30 864.

¹⁴⁸ R. 1424 „Sokfalwa.“ Okmányi adalék, s. 274, č. II. R. 1441 „Ponykova, Tergorth, Molcze, Dubrawicz, Salkowawes.“ JURKOVICH, E.: *Zólyomlipcse várának...*, s. 45. R. 1455 „Thergorth, Ponyke, Dwbrawicza, Molcha, Salkowawas.“ r. 1465 „Salkfalwa.“ r. 1470 „Sczank.“ (!) MOL DL 30 858, 30 859, 30 861, 38 867, fol. 12-13.

¹⁴⁹ MOL DL 63 814; Kongreg. prot., s. 149, č. 178; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 111.

O osídlení južnejšie položeného územia na ľavom brehu Hrona hovorí listina, podľa ktorej Ladislav IV. daroval Samuelovi, Preuzlinovi (*Preucilini*) a Michalovi, synom Saula zem *Stojanovu Lúku (*terra Ztoynrete*), výmenou z ich zem Trnie. Listina bola datovaná v roku 1285.¹⁵⁰ Stojanova Lúka je podľa metácií totožná s chotárom neskorších obcí Peťová a Iliáš. Majetok Saulových potomkov pramene označujú Stojanova Lúka (výnimočne *Saulova Ves) až do začiatku 15. stor.¹⁵¹ Zemianske majetky s vlastníckymi názvami Peťová (maď. Petőfalva) a Iliáš (maď. Illésfalva) pramene spomínajú od druhej tretiny 15. stor. Na základe výskytu osobných mien Peťo a Eliáš možno predpokladať, že starší názov Stojanova Lúka sa vzťahuje predovšetkým k sídlu Peťová. Iliáš bol zrejme mladším sídlom.¹⁵² K majetku zemanov z Peťovej patrila i lokalita *Merthehaza* či *Marthelhaza* (Mertelova, t.j. Martinova Ves), ktorú spomínajú listiny z rokov 1464 a 1465. Panovník vtedy dovolil Jánovi a Jurajovi, synom Eliáša z Peťovej vybudovať mlyn v chotári kráľovskej obce Kráľová na opustenom mieste pri Hrone, na majetku Mertelháza.¹⁵³ Poloha darovaného majetku môže poukazovať na situovanie na brehu Hrona, azda v blízkosti hraníc medzi Kráľovou a Iliášom.

Rozvoj osídlenia na území neskorších obcí Horná a Dolná Mičiná zaznamenáva listina z roku 1296, podľa ktorej Ondrej III. daroval Radunovmu synovi Mikovi dve zeme. Jedna z nich sa volala *Ostrá Lúka (*terra Huzteyryte*) a nachádzala sa na kľčovisku. Druhá zem ležala medzi potokmi Jasenica a Lukavica.¹⁵⁴ Mikove územie vystupuje v nasledujúcom období v metáciách Čerína a Poník. V roku 1309 povolil ostrihomský arcibiskup Mikovi a jeho synom postaviť v ich dedine Lehota kaplnku. V roku 1312 počas sporu o územie so zemanmi z Poník bol majetok Mikových synov opäť nazvaný Ostrá Lúka. Od roku 1328 nachádzame označenie Mikova Lehota. Od roku 1374 pramene používajú označenie Mičiná (Mikova Ves).¹⁵⁵ V roku 1402 došlo k delbe majetkových podielov. Pri tejto príležitosti okrem sídelného majetku *Mykefalua* vystupuje i ďalší, nazývaný Dolná (Mičiná) Ves či Alsófalva (*Alsowfalu*). Na pôvodnom území Ostrej Lúky vznikla Horná Mičiná. V susedstve Dolnej Mičinej môžeme hľadať sídlo Riadok (podľa názvu azda časť ulicovitej zástavy), spomínané od 15. stor.¹⁵⁶

¹⁵⁰ RA II./2-3, s. 320, č. 3245; MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 61-62.

¹⁵¹ R. 1291 „terra filiorum Sauli.“ MOL DL 84 676; CAC V., s. 31, č. 20. R. 1359 „possessio Saulfalua, alio nomine Ztoyanreche.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S. R. 1377 „de possessione Stoyanrete.“ MOL DL 63 917. R. 1382 „Leukus filium Benedicti de Stoyanrethe.“ Primási Levéltár Esztergom (ďalej PL), Ipolyi gyűjtemény középkori oklevelei (ďalej Ipolyi gy.), č. 37 (mikrofilmy a fotokópie v SNA a v Historickom ústave SAV v Bratislave). Ďalšie doklady MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 63-64.

¹⁵² R. 1430 „ad possessiones Petewfalua predictam et oppidum Bistrice vocatum;“ r. 1453 „Petuaffalua in comitatu Zoliensi... de prefata Petweffallwa.“ MOL DL 63 940, 63 960. R. 1473 „Ladislaus Merthel de Illesfalwa.“ MOL DF 254 196; PISOŇ, Š. et al.: *Slovník obcí...*, s. 162.

¹⁵³ MOL DL 84 719, 84 720. Porov. ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia..., s. 181.

¹⁵⁴ MOL DL 63 900; CDH VI./2, s. 34.

¹⁵⁵ R. 1300 „metam comitis Mike... inter comitem Mike et Philippum.“ RA II./4, s. 249, č. 4321. R. 1302 „metas Pauli filii Modach et comitis Myka.“ A középkori oklevél, s. 900, č. 1. R. 1309 „villa Lehatha;“ r. 1312 „terra Hoztraryt et Pounyk.“ RDSI I., s. 295, č. 662, s. 421, č. 979. R. 1328 „pro mete possessionis ipsorum Mykelihotaia.“ MOL DL 63 908. R. 1351 „Philippo de Míchyna.“ (!) SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1. Odpis zo 16. stor. R. 1363 „Myke de Mykelehotaia.“ MOL DL 63 912. R. 1374 „in possessione Mykofalwa... de dicta Mykefalua.“ MOL DL 63 916. R. 1377 „contra Ladislau filii Johannis de Mykelehota.“ MOL DL 63 917.

¹⁵⁶ ZsO II./1, č. 1779. Pozri aj RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie..., s. 55; ĎURKOVÁ, M.: Rod Mičinských..., s. 28. R. 1424 „mediam partem ipsius possessionis Zar vocatam.“ MOL DL 63 935.

V roku 1300 panovník daroval Madačovmu synovi Pavlovi zem Čerín (*Cheren*) medzi potokmi Lukavica a Zolná.¹⁵⁷ Zemanovia z Čerína začali intenzívne osídľovať svoje majetky. V roku 1351 došlo k delbe ich dedičného územia, kde sa už nachádzali viaceré sídla. Predmetom delby sa stali podiely v Čeríne, v sídle Tamásfalva, Sebedíne, Hrochoti a v Lukavici.¹⁵⁸ K posunu v majetkovej držbe došlo v rokoch 1375 a 1382. Vavrínek so synmi Pavlom a Petrom vtedy vymenili svoje podiely v Čeríne (*Cheren*) a Hrochoti (*Horhag*) s kráľom Ľudovítom I. za hontianske majetky.¹⁵⁹ Obidve obce následne patrili do Vígľašského panstva. V roku 1424 ich nachádzame medzi obcami, ktoré podliehali tomuto hradu. Obyvatelia Hrochote následne pre potreby hradu plnili služby kráľovských hájnikov.¹⁶⁰ Z čerínskeho chotára sa vyčlenil pravdepodobne v druhej polovici 14. stor. Čačín. Okolo roku 1410 už panovník vymenil zvyšnú časť Čerína a Čačín (*Cheryn* a *Chechen*) s tamojšími zemanmi za majetky v Sedmohradsku. Obce následne pripadli Vígľašskému panstvu.¹⁶¹ O vyčlenení chotára obce Lukavica, ktorej názov je odvodený od rovnomenného potoka, svedčí delba majetku Hronsek v roku 1358. Hranice, ktoré zaznamenáva metácia sa približne kryjú so severnými hranicami chotára Lukavice.¹⁶² V prvej štvrtine 15. stor. prameň spomína zemanov z Lukavice, avšak časť obce patrila i k Zvolenskému panstvu.¹⁶³ Sebedín vystupuje medzi majetkami, ktoré si v roku 1351 rozdelili Pavlovi synovia. Do vlastníctva hradu Vígľaš sa obec (jej časť) dostala zrejme počas zámény majetku Čerín v roku 1375. V roku 1406 podliehal Sebedín spolu so Zolnou Vígľašskému hradu. K hradu patrilo do neskorého stredoveku.¹⁶⁴ Pri delbe majetkových podielov v roku 1351 napokon nachádzame aj *Tomášovu Ves. Lokalizácia tohto sídla zostáva nejasná. Uvažovať možno azda o jeho stotožnení s Bečovom v susedstve Čerína.¹⁶⁵

R. 1432 „possessionum ut Mikefalwa, Alsomikefalwa, Walkanfalwa et Redek.“ MOL DL 63 943. R. 1438 „porciones possessionarias Zary.“ MOL DL 63 950. R. 1516 „possessionibus... Felsewmolcha, Kysmolcha, Farkasfalwa et predio Radok.“ MOL DL 63 994. Pozri aj MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 89-90.

¹⁵⁷ RA II./4, s. 249-250, s. 4321. O vlastníctve Čerína v rukách Pavlových synov nepriamo svedčia listiny z r. 1333, 1336 a 1337. CDA III., s. 27, č. 24; MOL DL 72 313, 72 314, 40 752.

¹⁵⁸ „possessionem Cheren vocatam... cum una alia possessione Thomasfalwa vocata... cum una alia possessione Zebenyn vocata, ac terciam dimidiam sessionem in possessione Horhag vocata... cum una alia possessione Lwkocha vocata.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

¹⁵⁹ MOL DL 41 990. V listine z r. 1388 „porciones ipsorum possessionariis in possessionibus Cheren et Horhag.“ PL, Ipolyi gy., č. 40.

¹⁶⁰ „Horhagh, Zolna, Zebenyn, Cheren, Chethey et Lehota.“ Okmányi adalék, s. 275, č. II.; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 77

¹⁶¹ MOL DF 277 438; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 72-73.

¹⁶² CDA VII., s. 207-208, č. 110.

¹⁶³ R. 1416 „Paulus de Lukacha, Matheus de eadem.“ ZsO V., č. 2049. Pozri aj BORSA, I. – TÓTH, N. C. (eds.): *Zsigmondkori oklevéltár IX. (1422)*. Budapest : Magyar Országos Levéltár, 2004, s. 189, č. 528, s. 249, č. 781, s. 267, č. 845. R. 1424 hradný majetok „Lwkocza.“ Okmányi adalék, s. 275, č. II.

¹⁶⁴ R. 1406 „de villis Zolna et Zebenyn vocatis.“ MOL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár (ďalej MKL), Libri regii XXI. (ďalej LR, zv. I.-XXVI., Budapest : Arcanum Adatbázis, b.r., CD-Rom), pag. 389. Pozri aj MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 104-105.

¹⁶⁵ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 71-72. Názory na stotožnenie s Bečovom aj Zolnou porov. ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia..., s. 181; ZOLNAY, L.: A Madách család eredete. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve IX.* 1983, s. 20.

Súpis majetkov hradu Vígľaš z roku 1424 uvádza v poradí za Sebedinom, Čerínom a Čačínom posledné sídlo pod názvom *Lehota*. Podľa poradia majetkov sa sídlo nachádzalo v severnej časti panstva. Polohu zaniknutej Lehoty môže určovať dolina Lehotka na pomedzí katastrálnych území Čačina a Dolnej Míčiňe.¹⁶⁶ K zaniknutému osídleniu patrí aj Závada v susedstve Čerína. V roku 1513 panovník udelil Ludovi z Krtíša novú donáciu na novohradský Veľký Krtíš, ako aj na majetky Závada (*Zawoda*) a Veľká Lúka vo Zvolenskej stolici. Vydanie listiny bolo zdôvodnené predchádzajúcou stratou starších listín vzťahujúcich sa na držbu týchto majetkov.¹⁶⁷ Vlastnícke pomery dovoľujú predpokladať existenciu sídla už v období, keď Ľudovít I. a Žigmund po výmenách s miestnymi zemanmi zaradili okolité majetky pod kráľovskú správu. Podľa portálnych súpisov z prvej polovice 16. stor. patrili blízky Bečov k majetkom, ktoré obsadil zvolenský župan Krištof Thurn. Obec po konsolidácii vlastníckych pomerov nachádzame (opäť) v držbe Šóšovcov. Nemožno vylúčiť ani jej stotožnenie s vyššie spomínanou Tomášovou Vsou.¹⁶⁸

K najstarším zemianskym majetkom patrila zem pri Hrone, ktorú Radunovi daroval Ondrej II. Podľa listín z rokov 1250 a 1293 išlo o väčší majetok na juhu ohraničený sútokom Hrona s Vlčím potokom, na severe tokmi Mohelnica a Haberec (Badínsky a Peťovský potok), a na východe tokom Jasenice.¹⁶⁹ Na území v držbe Radunovho potomstva sa postupne sformovali obce Hronsek, Veľká Lúka, Vlkanová, majere Platina a Duby. Názvy prvých sídiel sa v prameňoch objavujú okolo roku 1281, keď Ladislav IV. nariadil zvolenskému županovi ustanoviť Radunových synov Míka a Benedikta, a Tomášovho syna Filipa do držby zemí *Istebna a Nagyrét (maď. Veľká Lúka). V roku 1375 Lökös syn Pavla, syna Madača vymenil Veľkú Lúku spolu s Hrochoťou a Čerínom za Hrušov a Balog v Hontianskej stolici. Veľká Lúka následne vystupuje medzi príslušenstvami Zvolenského panstva.¹⁷⁰ Nemožno vylúčiť, že vyššie spomenutá zem Istebna je totožná s neskorším Hronsekom. Oporou pre predpoklad je jej vlastníctvo v rukách Šóšovcov (potomkov Raduna) spolu s Veľkou Lúkou. Centrálna poloha Hronseku na území darovanom Radunovi naznačuje prítomnosť osídlenia v tejto oblasti v 13. stor. So sídlom pod názvom Hronsek sa stretávame od polovice 14. stor. počas majetkových pokonaní medzi majiteľmi Hronseku Šóšovcami.¹⁷¹ Okrem nich v neskorom stredoveku vlastnili Hronsek i Prekopovci. Popri maďarskej forme Garamszeg pramene používali pre toto sídlo od druhej polovice 15. stor. i domáce označenia *Cviklina a *Galovičova/Galova Ves.¹⁷² Doposiaľ známe pramene zaznamenávajú pomerne neskoro existenciu sídla Vlkanová. Vlastnícky názov možno spájať s Radunovým synom Vlkanom (1278 – 1283).¹⁷³ O nemenovanej časti zeme (azda majetkovom podiele) pri potoku Haberec hovorí už reambulácia z roku 1293. Medzi spoluvlastníkmi dedičného územia vtedy vystupuje i Vlkanov syn Mikuláš. Podobne,

¹⁶⁶ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 84.

¹⁶⁷ MOL DL 70 537.

¹⁶⁸ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 71-72, 114.

¹⁶⁹ CDSI II., s. 242-243, č. 349; MOL DL 63 899; CAC X., s. 118-120, č. 80. Porov. ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 126-127.

¹⁷⁰ R. (1281) „terras Iztubna et Nograeth.“ CDH V./3, s. 112. Porov. RA II./2-3, s. 273-274, č. 3099. R. 1375 „in possessionibus Cheren et Nograeth.“ MOL DL 41 990.

¹⁷¹ Doklady z 1345, 1358 a 1383. MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 78.

¹⁷² MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 78-79.

¹⁷³ CAC IV., s. 171, č. 103; CDH VII./2, s. 132-133, č. CCCXCIII.; RA II./2-3, s. 424, č. 3601 (nedat.). K pôsobeniu Mikuláša vo funkcii zvolenského župana porov. RA II./2-3, s. 221, č. 2907 až s. 321, č. 3252.

ako v prípade susedného sídla Peťová odkazujú na počiatky stáleho osídlenia majetkové pomery a výskyt osobného mena. V 15. stor. nachádzame Vlkanovú vo vlastníctve zemanov z Mičinej a neskôr Horvátovcov. V závere stredoveku patrila k stredne veľkým obciam.¹⁷⁴ Pravdepodobne po deľbe Hronseku v roku 1358 vznikol vo východnej časti hronseckého chotára majer Platina. O jeho existencii sa dozvedáme v roku 1431, keď Ladislav a Štefan z Mičinej protestovali proti predaju zálohovaného majetku Platina (*Plathyno*) Jurajovi a Ladislavovi Šóšovi z Poltára. Šóšovci napokon Platinu získali. Vlastníkmi majetku boli v rokoch 1526 a 1528, kedy sa zemanovia Mičinský a Horvát pred stoličným súdom sťažovali na poddaných Šóšovcov z Hronseku a Platiny (*Platino, Plathino*), ktorí porušovali hranice susedného chotára.¹⁷⁵

V nive Hrona položené Rybáre (dnes súčasť Sliača) spomína metácia, ktorá v roku 1250 postupovala od sútoku Hrona s Vlčím potokom na západ k hraniciam kráľovských rybárov (*terminos cum piscatoribus regalibus*).¹⁷⁶ Podľa priebehu ohraničenia sa zdá, že územie rybárov zasahovalo v polovici 13. stor. aj na pravý breh Hrona. V roku 1293 pri reambulácii hraníc územia Radunových synov vystupuje susedná zem Rybáre pod maďarským názvom Halász. V roku 1372 mohol darovať Ľudovít I. predkovi rodu Kováčovcov v Rybároch slobodnú usadlosť. Obec patrila medzi príslušenstvá Zvolenského panstva.¹⁷⁷ O osídlení v blízkom Sampore hovorí metácia Čerína v roku 1300. Ohraničenie prechádzalo popri väčšom potoku Sampor (*Zampur*) k prvému medzнику okolo hranice zemana Heinza (*Hench*). S uvedeným vlastníkom možno azda stotožniť osobu s dosiaľ neurčeným predikátom (*Hench de Zaym*), ktorý spolu so svojim bratom Tomášom v roku 1286 predal svoj majetok na Ostrej Lúke magistrovi Otovi.¹⁷⁸ Na prelome 14. a 15. stor. sídlila v Sampore jedna z vetiev zemanov z Poník. Obec sa neskôr dostala do držby ich príbuzných Šóšovcov.¹⁷⁹

Do skupiny mladších sídiel môže patriť Lukové. Naznačuje to pomerne malý chotár a nepravidelné situovanie pôvodnej obce na ľavom brehu potoka. V roku 1263 tvoril úsek severovýchodných hraníc zvolenského chotára potok *Luková (*Lukuapathaka*).¹⁸⁰ Viacerých zemanov z Lukového spomínajú pramene od roku 1351. Okrem zemianskeho rodu Lukovských v obci vlastnilo v neskorom stredoveku niekoľko usadlostí aj mesto Zvolen.¹⁸¹ Zemiansky majetok, na ktorý nepoznáme donačnú listinu (podobne, ako v prípade Sampora i Lukového) je Zolná. V roku 1309 ostrihomský arcibiskup na žiadosť Tobiášových synov Bychora a Zubratu povolil zriadiť na ich majetku Zolná (*Zolna*) novú farnosť, ktorú vyňal spod právomoci archidiacona. V rokoch 1313 až 1316 listiny spomínajú spor medzi Zubratom a Tomášom z Radvane,

¹⁷⁴ Pozri pozn. 156. Pozri aj MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 113-114; ĎURKOVÁ, M.: Rod Mičinských..., s. 28-31.

¹⁷⁵ SNA, Benický, Spoločný archív, sign. G, fasc. II., nr. 11; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 76/pag. 147, fol. 83/pag. 162.

¹⁷⁶ CDSI II., s. 243, č. 349.

¹⁷⁷ R. 1263 „metas et terminos piscatorum.“ Výsady I., s. 47, č. 31. R. 1293 „a terris... piscatorum vestrorum de Halaz.“ MOL DL 63 899; CAC X., s. 120, č. 80. MOL MKL LR XXI., pag. 267; MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 67.

¹⁷⁸ RA II./4, s. 249, č. 4321; MOL DF 254 170.

¹⁷⁹ ZsO II./2, č. 6739; TÓTH, N. C. (ed.): *Zsigmondkori oklevéltár X. (1423)*. Budapest : Magyar Országos Levéltár, 2007, s. 388, č. 955; MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 103-104.

¹⁸⁰ Výsady I., s. 47, č. 31.

¹⁸¹ R. 1351 „Lachk filius Nicolai, vel Paulo eiusdem Nicolai aut Nicolao filio Petri de Lukoa.“ MOL DL 84 693; ZsO V., č. 2049; MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 87.

ktorý prepukol po Bychorovej smrti.¹⁸² Počas vlády Ľudovíta I. sa Zolná dostala do správy Vígľašského panstva. Roku 1410 kráľ Žigmund potvrdil obyvateľom Slatiny, Očovej a Zolnej ich staré slobody, ktoré vlastnili od čias nebohého kráľa Ľudovíta.¹⁸³ Kastelánom a vicekastelánom hradu Vígľaš pod ktorý dediny patrili nariadil, aby ich naďalej zachovávali. Od polovice 15. stor. v obci nadobudli majetkové podiely aj šľachtické rody Leštachovcov a Štekovcov.¹⁸⁴

Metácia východnej časti zvolenského chotára zaznamenáva v roku 1263 názov potoka *Oľchua*. Označenie patrí potoku *Očová (dnes toky Očovka a Hučava).¹⁸⁵ Vymedzenie východných hraníc chotára Čerína (Hrochote) v roku 1351 už okrem potoka Očová spomína na severnej strane aj cestu, ktorá vedie z Očovej do Lupče.¹⁸⁶ Z kontextu vyplýva, že pod označením Očová už vystupuje sídlo. O existencii obce Očová v čase kráľa Ľudovíta I. svedčí i spomínaná listina kráľa Žigmunda z roku 1410. V 15. stor. patrila spolu so Slatinou, Slatinkou aj Zolnou do Vígľašského panstva.¹⁸⁷ Nepriamy doklad o obci Zvolenská Slatina tvorí záznam v pápežských desiatkových registroch z rokov 1332 – 1337, kde vystupuje i fara sv. Kríža. Označenie je dávané do súvisu so slatinským kostolom Povýšenia sv. Kríža.¹⁸⁸ Nasledujúce pramene zaraďujú Slatinu do obdobia vlády Ľudovíta I. S pobytmi panovníka historiografia spája hrad Liget stotožňovaný s neskorším hradom Vígľaš. Podľa doterajších zistení pramene spomínajú miesto zvané *Liget* od rokov 1365 a 1368.¹⁸⁹ Blízkosť hradu, prítomnosť mýta a vyvinutosť sídla zrejme prispeli k používaniu termínu *oppidum*, s ktorým sa v spojitosti so Slatinou stretávame od roku 1406. Nemožno pritom vylúčiť, že sídlo disponovalo aj istými výsadami.¹⁹⁰ Zvolenská Slatina spolu s blízkou Slatinkou boli stálymi majetkami Vígľašského panstva. Okrem prislušníkov šľachty tu ešte aj v neskorom stredoveku nachádzame kráľovských rybárov a hájnikov.¹⁹¹ S ich prítomnosťou je spojené trvalo neosídlené územie východne od Vígľaša a Očovej, plniace zrejme funkciu poľovníckej obory uhorských kráľov.

V roku 1263 Belo IV. vrátil Zvolenu územie zabraté županom Mikom a po ňom jeho synom županom Ditrichom, ktorý na tomto území založil dedinu. Listina neuvádza názov tohto sídla.¹⁹² Na základe metácie a mladších prameňov možno potvrdiť, že východný úsek a časť severného úseku hraníc územia ohraničeného v roku 1263 sa kryje s chotárnymi hranicami obce Lieskovec. Zem vrátenú Zvolenu s územím neskoršej obce

¹⁸² RDSI I., s. 388, č. 903, s. 478-479, č. 1124, 1127, s. 496, č. 1165; RDSI II., s. 75, č. 122. Dat. listiny do r. 1309 pozri AO II. (1306 – 1310), s. 321, č. 728.

¹⁸³ „fideles cives hospites, populisque et jobagiones nostri regales in possessionibus seu villis Zalathna, Ochowa et Zolna.“ MOL MKL LR I., pag. 390-391; ZsO II./2, č. 7541.

¹⁸⁴ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 115.

¹⁸⁵ Výsady I., s. 47, č. 31; ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 128-129.

¹⁸⁶ „in viam, que transit de Ochowa in Lypche... in aquam Ochowa... de aqua Ochowa.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

¹⁸⁷ „Zalathna, Kyszalathna, Othowa, Horhagh, Zolna.“ Okmányi adalék, s. 275, č. II.

¹⁸⁸ MVS I., s. 88, č. 500. Pozri aj MAJTÁN, M.: Názov a najstaršie dejiny Zvolenskej Slatiny (do konca 15. storočia). In: *Historický časopis*. roč. 46, č. 2, 1998, s. 290.

¹⁸⁹ MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 67; BURÁN, D. et al.: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : Slovenská národná galéria – Slovart, 2003, s. 588-589 (autor časti M. Šimkovic).

¹⁹⁰ Porov. aj pozn. 183. MOL MKL LR I., pag. 389; MAJTÁN, M.: Názov a najstaršie..., s. 291.

¹⁹¹ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 107-108, 112, 116.

¹⁹² „per Detricum comitem, filium eiusdem Miconis comitis, super eadem terra villa fuerat collocata.“ MOL DF 268 903. Porov. Výsady I., s. 47, č. 31; CDH IV./3, s. 142.

Lieskovec stotožnil už L. Zolnay.¹⁹³ Dedina na obsadenom území vznikla azda len krátko pred tým, ako Zvolenčania požiadali panovníka o jeho vrátenie. K osídleniu v chotári Lieskovca sa môže vzťahovať údaj o časti zeme Hrádok (*Hradik*) pri Zvolene, ktorá bola už pred rokom 1336 v súkromnej držbe.¹⁹⁴ V 15. stor. nachádzame časť obce medzi prislušenstvami Zvolenského panstva. Poddanské usadlosti tu vlastnilo aj mesto Zvolen. V Lieskovci boli v neskorom stredoveku početnejšie zastúpení aj zemanovia.¹⁹⁵

Na južnom okraji Zvolenskej kotliny je situovaná Môt'ová (dnes súčasť Zvolena). V roku 1424 vystupuje v podobe *Mothfalwa* medzi majetkami Zvolenského panstva. Matej Korvín roku 1464 potvrdil hájnikom z Môt'ovej (*Mothoffalwa*, *Mothowaffalwa*) ich staré výsady. Listinu konfirmovali i jeho nástupcovia.¹⁹⁶ V druhej polovici 15. stor. vystupuje obec a jej obyvatelia v účtovných záznamoch mesta Zvolen zapísaná okrem zhungarizovanej podoby i v domácom znení *Mothowa*. Obyvatelia poskytovali v tom čase mestu služby, ktoré súviseli najmä s ich zamestnaním kráľovských hájnikov.¹⁹⁷ Vzhľadom na zaradenie Môt'ovej medzi obce podliehajúce Zvolenskému panstvu, ako aj staršie výsady obyvateľov možno uvažovať o existencii samostatnej obce zrejme už pred 15. stor.

Písomné pramene zaznamenávajú v období od vlády Ondreja II. do záveru stredoveku vo Zvolenskej kotline existenciu 65 sídiel rôznej kategórie. V rámci nich možno vymedziť približne 20 sídiel, zaraditeľných do staršej etapy stredovekého osídlenia s kontinuálnym vývojom od včasného do vrcholného stredoveku. Veľkosť chotárov týchto obcí, ich poľnohospodárska základňa, vyvinuté vlastnícke aj cirkevno-právne vzťahy, zamestnanie obyvateľstva, ako aj názvy lokalít oprávnené umožňujú datovať počiatky sídiel pred 13. stor. Nadväznosť na včasnostredoveké sídla vo viacerých prípadoch navyše potvrdzujú aj doposiaľ skromné archeologické nálezy. Na základe uvedeného môžeme bezpečne zaradiť do staršej etapy stredovekého osídlenia predovšetkým Baďín, Banskú Bystricu, Hájniky, Hronsek, Kováčovú, Radvaň, Rybáre, Selce, Sielnicu, Slovenskú Ľupču, Zolnú a Zvolen. V období po tatárskom vpáde možno uvažovať o dosídlení viacerých lokalít novopristáňovaným obyvateľstvom, ako aj s úpravou právneho postavenia sídiel. Okrem mestotvorného procesu prítomnosť hostí rôzneho pôvodu pozorujeme i vo vidieckom prostredí, ako na to už poukázalo bádanie v spojitosti s nemeckým osídlením regiónu. Menšiu pozornosť doposiaľ výskum vývoja osídlenia venoval zakladaniu sídiel a dotváraniu osídlenia z iniciatívy šľachtických zemepánov. Od posledných desaťročí 13. stor. pozorujeme dynamický postup osídlenia do členitejších vrchovinových častí Zvolenskej kotliny, ktorý s rôznou intenzitou pokračuje až do obdobia 15. stor. Základom pre rozvoj osídlenia v odľahljších územiach boli najmä majetkové komplexy v okolí Hronseku, Radvane, Sásovej, Poník, Hornej Mičinej a Čerína. Aktivity zemanov na majetkoch, ktoré nadobudli donáciami prispeli v relatívne krátkych časových úsekoch k vyčleňovaniu nových, najmä stredných a malých sídelných jednotiek. Počas vlády Eudovíta I. a Žigmunda sa dovŕšil proces

¹⁹³ ZOLNAY, L.: A "Balassák" és a Felvidék (Adatok a XIII-XIV. század néhány kritikuss évtizedéhez). In: *Borsodi levéltári évkönyv* 5. 1985, s. 92.

¹⁹⁴ MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 65; MOL DL 40 725; Výsady I., s. 47, č. 31.

¹⁹⁵ R. 1356 „Mykus filius Stephani de Leskolh.“ MOL DF 254 169. Porov. ĐURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia..., s. 172; Okmáňy adalék, s. 275, č. II.; ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku 1526. In: *Stredné Slovensko* 5. 1986, s. 70.

¹⁹⁶ MALINIÁK, P.: K stredovekým dejinám obce Môt'ová. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. J. Ragačová – P. Maliniák, Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 109.

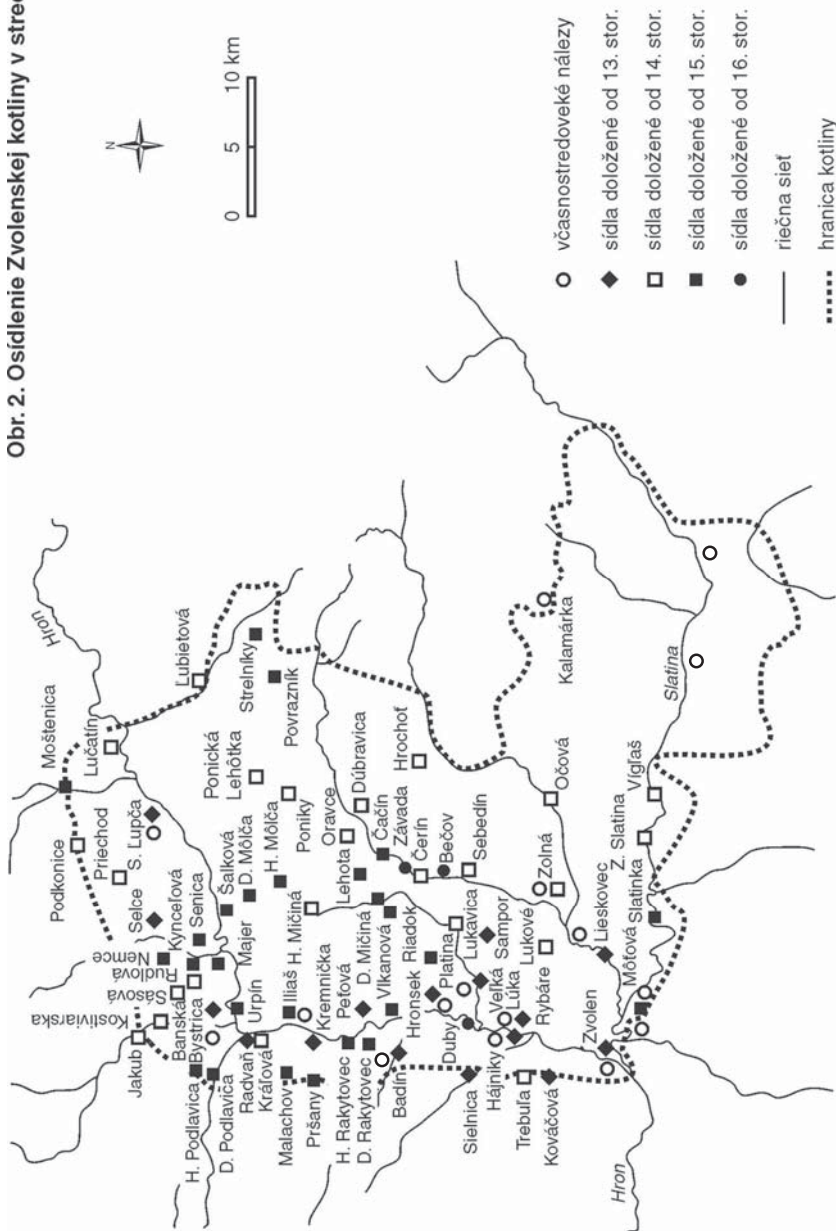
¹⁹⁷ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 92.

utvárania kráľovských miest (Zvolen, Banská Bystrica, Ľubietová) a mestečiek (Slovenská Ľupča, Poniky, Zvolenská Slatina). Uvedené výsadné sídla tvorili na konci stredoveku približne 10 % podiel z celkového počtu skúmaných lokalít. V rámci obdobi či etáp utvárania nových sídiel pokladáme za najvýraznejší vývoj od posledných dvoch desaťročí 13. stor. do polovice 14. stor. Preniknutie osídlenia aj do vrchoviny, ktorá je osobitosťou Zvolenskej kotliny, prispelo k dotvoreniu a ustáleniu štruktúry osídlenia v 15. stor. Hustota osídlenia limitovala ďalší nárast počtu sídiel, o čom z dlhodobého hľadiska vypovedá zánik niektorých lokalít.

K zániku mohlo dôjsť vylúdením a spustnutím sídla, alebo postupným spojením so susednými sídlami. Stanovenie rozdielu medzi týmito dvomi formami zániku osobitne sťažuje lokalizácia sídiel z tejto skupiny. Možno sem zaradiť najmä lokality z mladšej etapy stredovekého osídlenia (Lehota, Mertelháza, Platina, Riadok, Urpín, Závada). Zánik do značnej miery ovplyvnili nepriaznivé podmienky pre ich dlhodobý vývoj, ako aj nevelký rozsah uvedených sídiel. Chýbajúce hospodárske zázemie sa zrejme prejavilo v neúspechu lokácie Lehoty, ktorá počas 15. stor. zanikla. Údaj o budovaní mlyna v prípade Mertelházy nevylučuje, že lokalita (mlyn) pod zmeneným názvom existovala aj v mladšom období. Predpokladaná poloha sídla Platina vo vrchovine na okraji chotára Hronseku svedčí o zámere zemepánov zintenzívniť využívanie svojho územia. Spory so susedmi zároveň naznačujú obmedzené možnosti pre takýto postup. Ďalšie lokality dotvárali osídlenie v blízkosti starších a vyvinutejších sídiel. Vzájomné väzby postupne azda prispeli k splynutiu uvedených lokalít so susednými dedinami (Riadok, Závada), či mestom (Urpín). Časť sídiel naopak aj po ich formálnom zániku tvoria dodnes existujúce sídelné jednotky, konkrétne v katastrálnom území Sliača (samoty Trebuľa a Tri Duby). Z hľadiska administratívneho zániku obcí v tomto zmysle priniesla najvýraznejšie zmeny zrejme až urbanizácia v 20. stor., osobitne pričleňovanie nových mestských častí k Banskej Bystrici.

Osídlenie na konci stredoveku charakterizuje relatívne ustálená štruktúra osídlenia, tvorená rôznorodými typmi sídiel (z hľadiska foriem). Menšie zastúpenie možno očakávať v prípade malých sídlisk, tvorených usadlosťami, kam patrila aj väčšina neskôr zaniknutých sídiel. Dominantnú zložku osídlenia tvorili menšie a stredne veľké dediny, kam patrila prevažná väčšina sídiel vo vlastníctve hradných panstiev a šľachty. V tejto kategórii sa stretávame aj s deleními obcí na niekoľko častí, zvyčajne hornú a dolnú (Kostiviarska, Mičiná, Môlča, Podlavice, Rakytovce). Z hľadiska zamestnania obyvateľstva mestských aj vidieckych sídiel podmienili prírodné zdroje Zvolenskej kotliny okrem určujúcej poľnohospodárskej výroby aj rozvoj drevorubačstva, hutníckej a banskej výroby (v okolí Banskej Bystrice, Ľubietovej, Moštenice a Poník). V sociálnej skladbe popri najpočetnejšej skupine poddanského obyvateľstva doterajšie bádanie venovalo pozornosť najmä mešťanstvu a miestnej strednej, prípadne i nižšej šľachte. V rámci skúmaných lokalít vystupuje do popredia aj pomerne početná drobná šľachta (Duby, Hájniky, Kráľová, Kremnička, Lieskovec, Rybáre, Urpín, Zvolenská Slatina). Táto skupina obyvateľstva, sformovaná aj na hradných majetkoch, bola doposiaľ len v malej miere predmetom výskumov. Pokiaľ pramene umožňujú hodnotiť národnostné zloženie obyvateľstva, možno konštatovať, že v regióne prevažuje obyvateľstvo slovenského pôvodu. Početnejšie ho dokumentujú napr. mená poddaných v obciach na Ľupčianskom a Vígľašskom panstve. Výrazný podiel nemeckého obyvateľstva si zachovali mestá Banská Bystrica a Ľubietová, či ich okolie (Šajba). Pestrejšiu sociálnu a jazykovú skladbu vykazujú miestna i prísťahovaná šľachta.

Obr. 2. Osídlenie Zvolenskej kotliny v stredoveku

3. Utváranie štátnosprávnej a cirkevnej organizácie

3.1 Obdobie pred vznikom komitátu

Priame písomné doklady o priestore Zvolenskej kotliny poznáme až od 13. stor. Pri pokuse o rekonštrukciu predchádzajúceho historického vývoja sme preto odkázaní na nepriame a všeobecné poznatky, archeologické pramene a vývoj v susedných regiónoch. Na základe výskumu vývoja osídlenia v regióne možno vymedziť približne 20 sídiel existujúcich vo včasnom stredoveku. Vojskové úlohy plnili hradiská v polohách Hrádok-Priekopa (juhovýchodne od Zvolena, časť Môt'ová) a Kalamárka (severne od Detvy). K vzniku opevnení došlo azda v prvej polovici 9. stor.¹⁹⁸ Polohu centrálného hradiska pritom doposiaľ nepoznáme. Uzavretá horská oblasť s výraznými prírodnými hranicami sa mohla už v predveľkomoravskom období stať jedným z centier spracovania železa v Nitriansku. Môže to naznačovať kováčska výroba¹⁹⁹ sústredená v okolí rudných ložísk. S výrobnými aktivitami a nadväzujúcim obchodom súviselo využívanie diaľkových ciest. Dohľad nad cestnými spojeniami zabezpečovali spomínané hradiská, situované na okrajoch kotliny. Bavorský geograf v prvej polovici 9. stor. spomína tridsať hradov patriacich Moravanom.²⁰⁰ Opevnenia mohli tvoriť základ hradskej organizácie Veľkej Moravy. Predpoklad, že sa medzi nimi nachádzalo aj centrum správy zvolenského regiónu podporujú doklady o využívaní bohatých surovinových zdrojov. Na vrchole územnej organizácie stála vedúca spoločenská vrstva. Na jej prítomnosť môže poukazovať nález železného meča v Detve.²⁰¹

Po zániku Veľkej Moravy oblasť Zvolena pravdepodobne naďalej tvorila súčasť starého Nitrianskeho kniežatstva, ktoré ovplyvňovali rôzne mocenské záujmy. Po krátkej prítomnosti Přemyslovcov sa v roku 920 dostalo Nitriansko pod kontrolu Maďarov.²⁰² Politické zmeny v tomto priestore sprevádzali české zásahy v druhej polovici 10. stor. V nepokojnom období zrejme stúpil význam miestnych hradísk. Za nedoriešenú možno považovať interpretáciu funkcie hradiska Hrádok pri Zvolene, ktoré podľa M. Mácelovej vykazuje analógie s viacerými veľkomoravskými sídlami na Morave.²⁰³ S českou prítomnosťou historiografia spája kniežatstvo Váh (*provinciaque, cui Uuag nomen est*) v oblasti položenej severne od neskoršej Zvolenskej stolice. Územie mohli v roku 989 získať Arpádovci,²⁰⁴ ktorí museli zakrátko čeliť poľským snahám o rozšírenie vplyvu. Po korunovácii Štefana I. obsadil v roku 1001 celé Nitriansko Boleslav Chrabrý. O definitívnom pripojení územia Zvolena k Uhorskému kráľovstvu možno uvažovať po Boleslavovej smrti, kedy došlo k postupnému oslabeniu poľských pozícií. Nitriansko

¹⁹⁸ MÁCELOVÁ, M.: Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolener Beckens. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. hrsg. J. Henning – A. T. Ruttikay, Frankfurt am Main – Nitra : Seminar für Vor- und Frühgeschichte der Universität Frankfurt am Main – Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1998, s. 401; ŠALKOVSKÝ, P.: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. In: *Slovenská archeológia*. roč. XLII., č. 1, 1994, s. 157.

¹⁹⁹ MÁCELOVÁ, M.: Slované osídlenie..., s. 32.

²⁰⁰ „populus, quem vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX.“ BARTOŇKOVÁ, D. et al. (eds.): *Magnae Moraviae fontes historici III*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1969, s. 287.

²⁰¹ MÁCELOVÁ, M.: Slované osídlenie..., s. 40.

²⁰² STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 164.

²⁰³ MÁCELOVÁ, M.: Der Burgwall..., s. 403.

²⁰⁴ STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 206, 213; CDS I., s. 58, č. 60.

mohol kráľ Štefan získať späť azda v roku 1029, keď vojská poľského kráľa Meška II. zamestnal nemecký útok.²⁰⁵

Po znovupripojení Nitrianska k Uhorsku Štefan I. pozmenil dovtedajšiu územnú organizáciu. Podľa J. Steinhübela štyri malé kniežatstvá – Nitra, Váh, Hont a Boršod pretvoril panovník na komitáty. Ich pôvodné územia sa zmenšili a vznikli z nich nové územné jednotky. Oblasť Zvolena mohla v tom období patriť k Hontu, ku ktorému sa pričlenil aj Liptov. Sídлом starého Hontianskeho komitátu bol Hont na ľavom brehu Ipľa južne od Šiah. Hrad aj komitát boli pomenované podľa Hunta, ktorý tu bol prvým županom a patril do blízkeho okruhu ľudí kráľa Štefana.²⁰⁶ Nemožno vylúčiť, že rod Huntovcov zohral úlohu i pri formovaní regiónu Zvolena a jeho zaradení do novej územnej organizácie. M. Mišík predpokladal, že veľmoži sa priamo podieľali na začleňovaní Zvolena a okolitého územia do rámca Uhorského štátu.²⁰⁷ Majetok *Ocyva*, ktorý veľmož Lampert podľa listiny z roku 1135 daroval bzovickému kláštoru²⁰⁸ je však neistou oporou pre hľadanie prítomnosti Huntovcov v regióne. Pre stotožnenie majetku s neskoršou obcou Očová chýbajú priame doklady. Údaj o ceste vedúcej do Zvolena v roku 1135 je interpoláciou, ktorá bola vsunutá do listiny predtým, ako si ju dal bzovický kláštor v roku 1262 potvrdiť u panovníka.²⁰⁹ Otázky vzbudzuje správa o Zvolene v *Gesta Hungarorum*. Známy rozprávací prameň opisuje vymyslenú vojenskú výpravu Borša do Zvolenského lesa. Na obranu pred Čechmi alebo Poliakmi tu mal vybudovať hrad Boršod Zvolen (*castrum Borsed Zovolun*).²¹⁰ Bádanie identifikovalo veľmoža Borša s predkami rodu Miškovcov. *Gesta Hungarorum* uvádzajú pôsobenie tohto rodu aj v Boršode a Tekove, čo skutočne dokladajú i ďalšie pramene.²¹¹ V prípade Zvolena ide o ojedinelú správu, ktorá Miškovcom pripisuje určitý podiel na spravovaní územia. Ich prítomnosť v regióne preto nemožno potvrdiť, avšak ani vylúčiť.

Vzhľadom na obmedzené dopravné spojenie kotliny s priľahlými oblasťami možno predpokladať snahy o kontrolu a posilnenie bezpečnosti ciest. Aktivity tohto druhu zrejme dokladá nález zbraní a dvoch mincí z obdobia vlády Ladislava I. (1077 – 1095) na vrchu Mních pri Detve v blízkosti diaľkovej cesty smerujúcej do Novohradu.²¹² Za málo pravdepodobné treba pokladať stotožnenie lokality *Zolnpurg*, miesta pobytu kráľa Ladislava so Zvolenským hradom, ako to predpokladal L. Zolnay.²¹³ Surovinová základňa a výhodná tranzitná poloha mohli byť dôvodmi, ktoré rozhodli o povýšení Zvolena na stredisko kráľovských majetkov spravovaných v komitáte. Prebudovanie opevneného sídla Hrádok pri Zvolene na modernejší typ pevnostnej stavby dokumentuje v 11. – 12. stor. murovaná hradba a pôdorys dvorcového typu. A. Ruttkay prestavbu stotožňuje s najstaršou podobou sídla Zvolenského komitátu.²¹⁴

²⁰⁵ STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 238-239.

²⁰⁶ FÜGEDI, E.: *Castle and society in medieval Hungary (1000 – 1437)*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1986, s. 19; STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 214, 240.

²⁰⁷ MIŠÍK, M.: K otázkam osídlenia Zvolena. In: *Historický zborník kraja IV*. 1968, s. 9-10.

²⁰⁸ CDS I., s. 72, č. 74.

²⁰⁹ MARSINA, R.: K najstarším dejinám..., s. 794.

²¹⁰ MÚCSKA, V. (ed.): *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*. (ďalej *Gesta Hungarorum*) Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2000, s. 80-81, kap. 34 (lat. text a slov. preklad).

²¹¹ STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 215-217. Porov. GYÖRFFY, Gy.: *Święty Stefan I król Węgier i jego dzieło*. Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003, s. 283.

²¹² ŠALKOVSKÝ, P.: *Frühmittelalterlicher...*, s. 178.

²¹³ ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 151.

²¹⁴ MÁCELOVÁ, M.: *Der Burgwall...*, s. 401-402; RUTTKAY, A.: Feudálne sídla na Slovensku do polovice 13. storočia. In: *Pamiatky a múzea*. č. 2, 1999, s. 21.

3.2 Zvolenský komitát

Komitát je najstaršou územnou organizáciou, ktorú v regióne Zvolena poznáme v konkrétnej podobe. Jeho existencia objasňuje mnohé javy v neskoršej Zvolenskej stolici. Zasluguje si preto podrobnejší výskum. Komitáty v 11. – 12. stor. spravovali rozsiahle územia s prevažou kráľovského vlastníctva. K utváraniu týchto celkov prispievalo rozširovanie pôsobnosti cirkevných inštitúcií a upevňovanie postavenia kráľovských majetkov spravovaných z hradov. Vo vzťahu k staršej územnej organizácii možno spomenúť termín *mega* (slovan. medza, maď. megye), ktorý prvýkrát spomínajú s prívlastkami *mega regis*, *mega ducis*, ale aj *civitatis mega* (hradská medza, vármegye) zákonníky kráľa Kolomana. Ohraničovanie územia medzami tvorilo základ pre pôsobnosť územnej správy. Formujúcej sa kancelárskej praxi zodpovedali i označenia *provincia* a *parochia* používané pre územia spravované v tomto období županmi. Napriek nie celkom vystihujúcemu významu pre ne používame termín komitát.²¹⁵

Historické bádanie poukázalo na význam cirkevnej organizácie pre územný vývoj komitátov. Rozloženie archidiakonátov dokladá predchádzajúce usporiadanie, ktoré zmenil vznik Zvolenského komitátu. Z cirkevného hľadiska sa však tieto zmeny neuskutočnili, čím sa zakonzervoval predchádzajúci stav. K Nitrianskemu archidiakonátu patrili Turiec a Orava. Do Tekovského archidiakonátu patrili Oslany a Sv. Kríž. K Hontianskemu archidiakonátu patril Liptov, v 13. stor. už s vlastným vicearchidiakonom. Podľa E. Fügediho o väčšej nezávislosti a zrejme i právomoci liptovského vicearchidiakona rozhodovala veľká vzdialenosť od Ostrihomu a skutočnosť, že obvod bol prostredníctvom Zvolenského archidiakonátu odrezaný od zvyšných častí arcidiecézy.²¹⁶ Veľký rozsah Nitrianskeho archidiakonátu spôsobilo rozšírenie územia starého Nitrianskeho komitátu o Turiec a Oravu zrejme už v roku 1029. Medzi najstaršie územia Tekova patrili obvody Oslany a Šušol (Svätý Kríž). Začlenenie v Tekovskom archidiakonáte podobne naznačuje ich príslušnosť k Tekovskému komitátu už v 11. stor. Postavenie Liptova ako cirkevnoprávnej enklávy Hontianskeho archidiakonátu nepriamo potvrdzuje i predchádzajúca prítomnosť Zvolena v Honte.²¹⁷ Podľa pôsobnosti cirkevnej organizácie boli pod spoločnú správu zlúčené územia, ktoré prekonalí rôzny vývoj.

V roku 1108 kráľ Koloman zosadil posledné nitrianske knieža a v roku 1110 zrušil a rozložil i samotné Nitriansko. Pri tejto príležitosti došlo k zmenám komitátnych a diecéznych hraníc.²¹⁸ Utvorenie nového komitátu môžu naznačovať územné zmeny, ktoré nastali po zániku Nitrianskeho kniežatstva a újade o počte komitátov v Uhorsku. Zvolenský komitát veľmi pravdepodobne patril k 72 uhorským komitátom o ktorých informuje v polovici 13. stor. magister Rogerius. Rovnaký počet županov spomína súpis príjmov kráľa Bela III. vyhotovený okolo roku 1184. Na viac ako 70 komitátov sa Uhorské kráľovstvo delilo aj podľa správ arabského cestovateľa al Garnátiho a biskupa

²¹⁵ BAK, J. M. – BÓNIS, Gy. – SWEENEY, J. R. (eds.): *Decreta regni mediaevalis Hungarie I. A.D. 1000 – 1301. The Laws of medieval kingdom of Hungary I. 1000 – 1301.* Bakersfield : Charles Schlacks Jr. Publisher, 1989, s. 27-28, čl. XII., XXXVII.; KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 30-46; STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 257.

²¹⁶ FÜGEDI, E.: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. In: *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae.* tom. V., fasc. 3-4, 1959, s. 379.

²¹⁷ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 371-373, 376-377; STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 240.

²¹⁸ STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo...*, s. 325-328.

Ota Frizinského v polovici 12. stor.²¹⁹ K počtu 72 komitátov mohol Zvolen patriť za predpokladu, že komitát vznikol po zániku Nitrianska na začiatku 12. stor.

Správy o Zvolenskom komitáte pochádzajú z obdobia, kedy už uhorské pramene používali presné označenia pre územia zaradené pod kráľovskú správu. Prvý nepriamu správu o komitáte nachádzame na začiatku 13. stor. v Gesta Hungarorum. Dielo spomína výpravu vojska vedeného legendárnym Boršom do Zvolenského lesa (*in silvam Zovolon*) medzi Tatrami a Hronom, kde bol na hraniciach kráľovstva (*in confinio regni*) vybudovaný hrad Zvolen na obranu pred nepriateľskými vpádmi.²²⁰ Špecifické žánrové zaradenie prameňa a najmä použitá terminológia poukazujú na prítomnosť včasnostredovekého pohraničného regiónu, ktorý možno spájať so spravovaním kráľovských lesov. O organizácii týchto územných jednotiek v stredoeurópskej oblasti hovorila viaceré pramene.²²¹ Územné ohraničenie naznačuje, že zvolen „les Zvolen“ je potrebné chápať v širšom ako len mikroregionálnom meradle. V rozprávanom prameni toto označenie najvýstižnejšie vyjadrovalo charakteristiku prostredia Zvolenského komitátu. Problematike sa podrobne venoval V. Chaloupecký,²²² pričom autor lokalizoval oblasti tohoto lesa až za hranice Zvolenského komitátu, s čím nemožno súhlasiť. Podľa najstarších dokladov susedili so Zvolenským lesom na východe Spišský les a na juhu Hontiansky les.²²³ Vo všetkých prípadoch ide o opisné označenie územia, podliehajúceho pod správu komitátov. Prítomnosť kráľovského panstva, pod správu ktorého podliehali rozsiahle poľovnícke revíry, viedla historiografiu k utvoreniu označenia lesné španstvo či županstvo.²²⁴ Pramene neposkytujú údaje o takomto označovaní komitátu. S termínom obora možno spájať len služobnícku organizáciu komitátu.

Najstaršie správy o regióne a jeho situovanie v rozsiahlej horskej oblasti privádzali pozornosť bádateľov k inštitúcii lesného panstva. V. Chaloupecký datoval podľa písomných dokladov utvorenie panstva (komitátu) od začiatku 13. stor.²²⁵ E. Fügedi zdôraznil zmeny v politických a cirkevných pomeroch na prelome 11. a 12. stor. Zavádzanie nového územného usporiadania v nasledujúcom období podmieňoval rozvoj

²¹⁹ MARSINA, R. – MAREK, M. (eds.): *Tatársky vpád. Historické rozprávanie o strašných udalostiach, ktoré priniesli obyvateľom Uhorského kráľovstva veľa utrpenia a celú krajinu priviedli na pokraj skazy.* (ďalej Tatársky vpád) Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2008, s. 72, kap. 10 (lat. text a slov. preklad); BEŇKO, J. et al. (eds.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I.* (ďalej Dokumenty slov.) Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 123, č. 29; PAULINY, J. (ed.): *Arabské správy o Slovanoch.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Bernolákova spoločnosť, 1999, s. 162, 170, pozn. 54 (slov. preklady prameňov); WAITZ, G. – SIMSON, B. – SCHMALE, F.-J. (eds.): *Otonis episcopi Frisingensis et Rahewini Gesta Frederici seu rectius Cronica.* Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965, s. 194-195, kap. 32 (lat. text a nem. preklad).

²²⁰ Gesta Hungarorum, s. 80-81, kap. 34.

²²¹ ZSOLDOS, A.: *Confinium és marchia (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről).* In: *Századok.* 134 évf., I. szám, 2000, s. 101-103; RAJMAN, J.: „In confinio terrae.“ Definície i metodologické aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem. In: *Kwartalnik Historyczny.* rocz. CIX, nr. 1, 2002, s. 81-82.

²²² CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko.* Praha – Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského – Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1923, s. 64-65, 149.

²²³ Gesta Hungarorum, s. 78-79, kap. 32; CDS I., s. 54, č. 58.

²²⁴ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 377-378; GYÖRFFY, Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* (ďalej ÁMTF IV.) Budapest : Akadémiai Kiadó, 1998, s. 44-46.

²²⁵ CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko...*, s. 65.

osídlenia. Severnejšie položené regióny však podľa autora v tomto vývoji zaostávali.²²⁶ Podľa J. Žudela administratívny vývoj na tomto území prebiehal pomalšie ako v juhozápadných a južných oblastiach. Začiatky Zvolenského komitátu autor kladie do 12. stor.²²⁷ Gy. Györfy predpokladal, že Zvolenský lesný komitát sa vyčlenil z Hontianskeho komitátu okolo roku 1200.²²⁸ Gy. Kristó uvažoval o utvorení lesného komitátu v 12. stor. Jeho vznik s centrom vo Zvolene dával do priamej súvislosti s územnou organizáciou riedko osídlených oblastí.²²⁹ Na základe najstarších dokladov datuje R. Marsina vytvorenie Zvolenského komitátu najneskôr po tatárskom vpáde. Podľa autora mohol na tomto území vzniknúť z kráľovského lesného domínia komitát až potom, keď sa zvýšil počet majetkov darovaných kráľom iným pozemkovým vlastníkom.²³⁰ Analýzu okolností vzniku kráľovského panstva a komitátu na Spiši podal A. Zsoldos. Autor vychádzal z rozdelenia komitátov z hľadiska ich pôvodu do dvoch skupín. Prvou skupinou sú pôvodne staré komitáty. Druhú skupinu tvoria komitáty, ktoré sa vytvorili z kráľovského súkromného pozemkového vlastníctva v mladšom období. Patria sem prevažne lesné domínia, ktoré spočiatku patrili k niektorému z komitátov. V 12. stor. sa od starých komitátov oddelili a sformovali sa do podoby samostatných správnych celkov.²³¹ Ako sme už uviedli vyššie, do tejto skupiny môže patriť aj Zvolenský komitát.

Prvé písomné doklady o Zvolene pochádzajú z obdobia vlády Ondreja II. V roku 1214 kráľ nariadil županovi a úradníkovi hradu Vasvár dodržiavať práva kláštora v Szentgotthárde. Listina bola datovaná *in Zowolun*.²³² Od roku 1222 vystupuje v prameňoch zvolenský župan Ditrich (*Detricus, comes de Zvolun*), čo priamo svedčí o existencii komitátu. Ojedinelý doklad z roku 1229 spomína Ditricha pod označením *procurator*.²³³ Termín vo všeobecnosti označoval zastupujúcu osobu v úradnom procese (aj v procese správy). Pri titulovaní županov ho od začiatku 13. stor. nahrádzalo označenie *comes*.²³⁴ Najstaršie správy o komitáte spomínajú označenie *predium*. Okrem väčších regiónov začlenených v komitáte sa toto označenie vzťahuje aj ku vzdialeným územiám (enklávam), ktoré podliehali Zvolenu a nachádzali sa v susedných komitátoch. Roku 1232 Ondrej II. potvrdil právo Ostrihomskej kapituly vyberať cirkevný desiatok aj v obciach, ktoré pripojil k Zvolenskému majetku. Išlo o Plášťovce, Badín, Vínicu, Balog, Kemence (Hontiansky komitát), Horov, Sifrid a Hrádok (Tekovský komitát).²³⁵ Ozorovce, pôvodne podliehajúce Trenčianskemu hradu Ondrej II. v roku 1232 vyňal

²²⁶ FÜGEDI, E.: *Kirchliche Topographie...*, s. 382.

²²⁷ ŽUDELA, J.: *Stolice na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Obzor, 1984, s. 168.

²²⁸ GYÖRFFY, Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III.* (ďalej ÁMTF III.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987, s. 156.

²²⁹ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 377.

²³⁰ MARSINA, R.: *K najstarším dejinám...*, s. 798.

²³¹ ZSOLDOS, A.: *Vznik Spišského komitátu*. In: *K stredovekým dejinám Spiša*. zost. M. Števík, Stará Ľubovňa: Ľubovnianske múzeum, 2003, s. 15-19.

²³² CDS I., s. 150, č. 191.

²³³ CDS I., s. 202, č. 273, s. 250, č. 349.

²³⁴ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 378-379; MARSINA, R.: *K najstarším dejinám...*, s. 794; ZSOLDOS, A.: *Vznik Spišského...*, s. 18-19.

²³⁵ „villarum, quas ad nostrum predium de Zoulum recepimus... Palasth, Badun, Nek, Bolug, Hurov, Zefryd, Warad, Kemencha.“ CDS I., s. 280, č. 392.

spod Zvolenského majetku a daroval ich služobníkovi Chotislavovi (*Hotszlov*).²³⁶ V roku 1271 pripojil Štefan V. k Zvolenskému majetku Turnú v Trenčianskom komitáte, ktorú získal od zemana Miroša (*Merse*).²³⁷ Ladislav IV. v roku 1281 záložoval Hontianske Nemce, patriace Zvolenskému majetku príslušníkovi rodu Gyula-Zombor.²³⁸ V dokladoch z konca 13. stor. sa už používanie termínu *predium* vzťahuje najmä k jednotlivým hradným obvodom.²³⁹ S označením Zvolenský majetok sa v arpádovskom období všeobecne stretávame v spojitosti s vlastníckym a právnym postavením Zvolenského komitátu.

Pre Zvolenský komitát slúžil i termín *comitatus*. Doterajšie bádanie často spájalo počiatky komitátu s prvými dokladmi tohto typu. Zabúdalo sa pritom na skutočnosť, že pojem „komitát“ zaužívaný v domácej historiografii spôsobil neželaný významový posun. Latinské označenie používala administratíva pre rôzne územné jednotky počas celého stredoveku a tiež v mladšom období. Opačne, komitáty pramene označujú radom frekventovaných označení, ktoré poukazujú i na charakter týchto správnych celkov. V banskobystrických mestských výsadách Belo IV. roku 1255 povolil hosťom hľadať zlato, striebro a ďalšie kovy *per totum comitatum de Zolum infra metas suas* v zemi, ako aj v lesoch, horách a vodách.²⁴⁰ Zmienka o slobodnom baníctve Bystričanov býva interpretovaná ako najstarší hodnoverný doklad o Zvolenskom komitáte.²⁴¹

Okrem územnej pôsobnosti označenie *comitatus* zahŕňalo i právnú podriadenosť územia zvolenskému županovi. Ako vyplýva z vnútornej organizácie komitátu, patrili sem všetky územia v jeho hraniciach: Zvolen, Turiec, Liptov, Orava s pohraničným pásmom, obvody Oslany a Šušol v Tekove, a obvod Devičie v Honte.²⁴² V roku 1279 pripojil Ladislav IV. ku Zvolenskému komitátu súkromné majetky v Turci. Panovník tento krok zdôvodnil tým, že sú pre neho užitočné a pripojenie je nevyhnutné. Majetky sa i pred týmto aktom nachádzali v komitáte, avšak nepatrili k jeho hradnému územiu. Ako náhradu kráľ daroval zemanom iné turčianske majetky, ktoré vyňal spod právomoci komitátu.²⁴³ Iný príklad na používanie termínu v územnej správe poskytuje údaj z toho istého roku, podľa ktorého zvolenský župan vykonal obhliadku *terrarum omnium sub comitatu Zoulum existencium*.²⁴⁴ Viaceré doklady udávajú územnú príslušnosť a podriadenosť majetkov. Patrí sem napr. zaradenie liptovských majetkov *in comitatu de Zolum* v roku 1286.²⁴⁵ Pri lokalizovaní majetkov vo zvolenskom hradnom obvode pramene obvykle nerozlišujú, či ide o komitát, alebo hradný obvod.²⁴⁶ Listina z roku

²³⁶ „terram Ozor... quam a castro Trynchyn recipiendo predio nostro Zolym reservaveramus ab eodem predio nunc exceptam.“ CDSI I., s. 283, č. 396; KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 379.

²³⁷ „terram Thorna... ad predium suum de Zolum applicuisset.“ CAC VIII., s. 344-345, č. 232.

²³⁸ „villam Nempti... ad predium nostrum de Zolum pertinentem.“ KNAUZ, F. (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis II.* (ďalej MES II.) Strigonii : Typis descripsit Gustavus Buzárovits, 1882, s. 145, č. 114.

²³⁹ Porov. RA II./4, s. 109, č. 3908, s. 110, č. 3910, s. 245-248, č. 4321.

²⁴⁰ CDSI II., s. 341, č. 491, s. 372, č. 537 (opätovne v listine z r. 1256).

²⁴¹ ĎURKOVÁ, M.: *Vývoj osídlenia...*, s. 165.

²⁴² KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 377-383.

²⁴³ CDH V./2, s. 545-546. V ďalších prameňoch nachádzame územia v Turci priamo pod správou hradu Zvolen. CDP VI., s. 225-227, č. 160.

²⁴⁴ CAC XII., s. 255-256, č. 214.

²⁴⁵ RA II./2-3, s. 364, č. 3395.

²⁴⁶ R. 1284 „quandam terram seu silvam nostram Ponyk... in comitatu de Zolum.“ R. 1285 „quandam terram nostram iuxta fluvium Goron in comitatu de Zolum.“ R. 1289 „possessionem

1295 spomína osadu Badín priamo vo Zvolenskom obvode (*districtus*). Vlastníci zeme patrili k stavu jobagiónov Zvolenského komitátu.²⁴⁷ Roku 1302 vo Zvolenskom obvode (*in districtu de Zolum*) nachádzame zem vyčlenenú v chotári Poník.²⁴⁸

Pre Zvolenský komitát slúžilo i označenie Zvolen. Názov je slovenského pôvodu. Východiskovou formou mohol byť tvar *Zvoleň*, ktorý sa pod vplyvom adjektívnej formy vyvinul na *Zvolen*. Pôvodný význam názvu bol zvolený, vyvolený (hrad).²⁴⁹ Prvé správy o Zvolene naznačujú, že prevzatý maďarský tvar *Zólyom* sa zrejme stal východiskom pre utvorenie nemeckého tvaru Sohl. Latinské označenia *Zolium* a *Zolio* možno podobne odvodiť od maďarskej formy *Zólyom*. Jazykové úpravy poukazujú na administratívny vývoj podliehajúci panovníckemu dvoru Arpádovcov. Skrátené označenie Zvolen, podobne ako Hont, Gemer, Spiš, bolo v praxi zrejme najrozšírenejšie.²⁵⁰ Kráľovské majetky podliehajúce pod súdnu právomoc zvolenského župana bývali označované názvami podľa ich správnych centier. Svedčí o tom i rozsudková listina, týkajúca sa turčianskych zemanov Fabiána a Havla (Gála), ktorí sa dopustili mnohých zločinov a násilia. V roku 1283 zvolenský župan Mikuláš nariadil týchto mužov chytiť a popraviť vo Zvolene, Turci, Liptove, Devičí, Oslanoch a v ďalších k Zvolenu patriacich územiach (*in Zolium, in Thurocz, in Lypto, in Dyvocha et in Ozolan ac in aliis ad Zolium pertinentibus terris*).²⁵¹

Z roku 1257 pochádza správa o úteku väčšieho počtu poddaných z Turca a Liptova na iné majetky (*aliorum predia*). Belo IV. týchto utečencov sústredil pod hradom Krušovce v Nitrianskom komitáte. Ľud sa mal na základe rozhodnutia panovníka presídliť s celým svojím majetkom späť do Turca, Liptova a Zvolena.²⁵² Motívy úteku poddaných naznačuje potvrdenie starých povinností a práv v roku 1257, a v rozšírenej a upravenej podobe v roku 1265. Poddaní boli zafažení každoročným odvádzaním peňažných dávok, chovom hydiny a dobytky, pestovaním ovsa, chovom koní, lovom zveri a prácami vykonávanými na kráľovskom hrade.²⁵³ Pomerne široký rozsah povinností a ťažké životné podmienky roľníkov boli azda príčinou ich sťahovania do južnejších úrodnejších krajov. Podmienky vo Zvolenskom komitáte preto vyžadovali pripojenie území, ktoré by aspoň čiastočne vyvažovali zaostávanie oblasti. Gy. Kristó si všimol, že pripájanie hospodársky vyspelejších území pod správu Zvolena bolo dlhodobým zámerom panovníkov, ktorí týmto spôsobom podporovali nový komitát. Zmeny v štruktúre spoločnosti viedli v 13. stor. k posilneniu postavenia niektorých obvodov (predovšetkým Zvolena, Turca a Liptova). Spolu s ich hospodárskym rozvojom sa tak sťažovalo spravovanie tohto rozsiahleho územia z jediného centra.²⁵⁴ Prirodzený

Oztroluka... in comitatu de Zolyum.“ CDP VI., s. 302-303, č. 220; RA II./2-3, s. 319, č. 3245, s. 411, č. 3548.

²⁴⁷ „superiori villa hospitum de Badun in districtu de Zolum... numerum et consortium omnium filiorum iobagionum in comitatu de Zolum.“ MOL DL 105 271; porov. CDH IV./3., s. 346.

²⁴⁸ A középkori oklevél, s. 900, č. 1.

²⁴⁹ VANÍKOVÁ, V. et al.: *Zvolen. Monografia...*, s. 41.

²⁵⁰ Porov. CDSI I., s. 270, č. 378; CDSI II., s. 349, č. 242, s. 398, č. 571; A középkori oklevél, s. 878-879, č. 1.

²⁵¹ MÁLYUSZ, E.: *Turóc megye kialakulása*. Budapest : Budavári Tudományos Társaság, 1922, s. 14; RA II./2-3, s. 321, č. 3252; CDP VI., s. 294-295, č. 212. Rozsudok bol vykonaný ešte v tom istom roku. Fabián a Havol boli pri predaji ich majetku nazvaní „publici malefactores et destructores provincie.“

²⁵² CDSI II., s. 397-398, č. 571.

²⁵³ CDSI II., 1987, s. 398, č. 571; A középkori oklevél, s. 879, č. 1.

²⁵⁴ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyéek kialakulása...*, s. 378-381.

vývoj od väčších správnych celkov k menším viedol k oslabovaniu väzieb medzi hradnými obvodmi.

Nemožno vylúčiť, že k severnej časti komitátu patrila v rámci uhorsko-poľského pohraničného pásma okrem územia Oravy i časť povodia Dunajca. Roku 1265 Štefan V. potvrdil výsady ľudu v Liptove a Turci. Medzi vymenovanými povinnosťami poddaných je zaznamenané i poľovanie na zver v kráľovských lesoch od Prosieckeho potoka až k Spišu a tiež od Dunajca až k Poľsku.²⁵⁵ Na základe tejto pasáže Gy. Györffy predpokladal, že územie od Tatier po Dunajec bolo v roku 1265 súčasťou Zvolenského komitátu a iba neskôr táto oblasť patrila k Poľsku. Autor zároveň vymedzil územie Dunajec, ktoré bolo príférnou oblasťou Zvolenského komitátu.²⁵⁶ Dunajec bol hranicou tam, kde to dovoľovali prírodné podmienky, avšak postavenie oblasti za Tatrami bolo nejednoznačné. Už pred vpádom Mongolov pôsobili na ľavom brehu Dunajca v Ludzimierzi poľskí cisterciiti. Ich aktivity v tomto prostredí pretrvávali i po presení sídla kláštora do Szczyrzcycu v roku 1243.²⁵⁷ Stav, ktorý zachytávajú výsady liptovského ľudu a vlastnícke práva szczyrzcyckých cisterciitov si zjavne protirečia. Nakoľko hranice medzi Uhorskom a Poľskom neboli presne vymedzené, neboli ani náležite rešpektované.

Špecifickou časťou Zvolenského komitátu bolo Devičie. Medzi ostatnými časťami tvoril tento obvod výnimku, keďže jeho územie netvorilo súvislý územný celok. Majetky podliehajúce Devičiu sa nachádzali v úrodnej pahorkatine južne od Krupiny v centrálnej časti Hontianskeho komitátu. Zdá sa, že rozsah obvodu nebol ustálený. Z doterajších výskumov vyplýva, že v pôsobnosti Devičia, alebo priamo zvolenského župana bolo viac ako desať majetkov ležiacich v Honte.²⁵⁸ Hontiansky komitát dlhodobo podporoval Zvolenský komitát prostredníctvom obvodu Devičie. Pozostatkom po tomto usporiadaní bola príslušnosť Rakovca a Domaník ku Zvolenskej stolici v nasledujúcom období.²⁵⁹

²⁵⁵ „in silvis a fluvio Poroscyk usque Scepus et similiter in Danoych usque Poloniam.“ A középkori oklevél, s. 880, č. 1; Dokumenty I., s. 140, č. 37.

²⁵⁶ GYÖRFFY, Gy.: ÁMTF IV., s. 45.

²⁵⁷ MORAJKO, K.: *Początki fundacji klasztoru cystersów w Szczyrzcycu*. Kraków : Avalon, 2008, s. 29-40, 52-68.

²⁵⁸ GYÖRFFY, Gy.: ÁMTF III., s. 158, 191; BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1971, s. 20.

²⁵⁹ ZsO II./1, č. 3220; ZsO II./2, č. 5962.

3.3 Zvolenský archidiakonát

V blízkosti najstarších komitátnych hradov, alebo priamo v ich areáloch sa nachádzali hradske farské kostoly. K strediskám svetskej a cirkevnej správy sa viazala hospodárska funkcia podhradí situovaného pod hradom a kostolom, ktorého centrum tvorilo miesto trhu.²⁶⁰ V priebehu 11. stor. sa v západnej Európe objavili archidiakoni tzv. novšieho rádu, ktorí plnili funkciu prvej a výlučnej súdnej inštancie na im zverených územiach – archidiakonátoch. Jednoznačné doklady na ich pôsobenie v Uhorsku však pochádzajú až z neskoršieho obdobia. Z roku 1156 pochádza prvý doklad o Hontianskom archidiakonáte, označovanom aj Sv. Eustach. Súvislejšie správy o ňom sa však objavujú až od roku 1232.²⁶¹ Podcelkami tejto organizačnej jednotky boli Zvolen a Liptov. Veľká rozloha regiónov a existencia viacerých farností vrátane miest a hradov dovoľuje predpokladať na územiach podliehajúcich Hontu vyvinutejší typ cirkevnej správy azda už v polovici 13. stor. Podľa Gy. Kristóa patrili Zvolen a Liptov pod právomoc Hontianskeho archidiakonátu do roku 1325, z ktorého pochádza doklad o zvolenskom archidiakonovi. Dôvodom utvorenia nového archidiakonátu bol podľa autora proces, ktorý na území zvolenského lesného panstva viedol od polovice 13. stor. až do 20. rokov 14. stor. k otvoreniu troch samostatných stolíc.²⁶²

Predpokladáme, že archidiakonát mohol vzniknúť v skoršom období. Hodnovernú správu o zvolenskom archidiakonovi nachádzame už v roku 1316. Listina vydaná ostrihomským prepoštom Teofilom vtedy spomína zvolenského archidiakona (*archidiaconus*) a ostrihomskeho kanonika Petra, ktorý sa zúčastnil na štatúcii liptovských zemanov do držby majetku na Orave.²⁶³ Pravdepodobne tú istú osobu uvádza listina z roku 1310, podľa ktorej ostrihomský arcibiskup povolil v Ponikách zriadiť faru a vyňal ju súčasne spod právomoci archidiakona. Prešetrením situácie poveril magistra Petra, správcu Gemerskeho archidiakonátu, ostrihomskeho kanonika a zároveň zvolenského farára.²⁶⁴ Nevylučujeme, že k uvedenej osobe sa viažu i ďalšie doklady. V roku 1293 poveril Ondrej III. zvolenského župana, aby s kráľovským klerikom magistrom Petrom a s vybraným kráľovským človekom vykonali reambuláciu hraníc územia Radunových potomkov pri rieke Hron.²⁶⁵ Zvolenský farár a kanonik Vacovskej kapituly magister Peter bol v roku 1292 vykonávateľom poslednej vôle šľachtica Imricha z rodu Ŕrs (*de Wrus*).²⁶⁶ Podľa titulovania a pôsobnosti možno usudzovať, že spomínaný kňaz (alebo viacerí kňazi) patril do strednej hierarchie duchovenstva. Vzhľadom na predpokladané začlenenie Zvolena v rámci Hontianskeho archidiakonátu pred 14. stor. je ťažko zodpovedateľnou otázkou jeho postavenie voči nadriadenej cirkevnej správe. Indície môže poskytovať správa o liptovskom

²⁶⁰ GYÖRFFY, Gy.: *Świety Stefan...*, s. 280-281.

²⁶¹ MÚCSKA, V.: *Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storočia. Acta historica Posoniensia IV. Monographiae I.* Bratislava : Stimul, 2004, s. 70-71; KRISTÓ, Gy.: *A vármegyéek kialakulása...*, s. 375.

²⁶² KRISTÓ, Gy.: *A vármegyéek kialakulása...*, s. 381-382.

²⁶³ RDSI II., s. 59, č. 91.

²⁶⁴ „magistro Petro, administratori archidiaconatus Gumuriensis, ecclesie nostre canonico et plebano de Zolio.“ ŠOTNÍK, S.: Zakladacia listina fary v Ponikách z roku 1310. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXXIV., č. 1, 1999, s. 38-39, 53 (edícia listiny).

²⁶⁵ CAC X., s. 110, č. 72.

²⁶⁶ MES II., s. 320, č. 323.

vicearchidiakonovi, kňazovi kostola Panny Márie, ktorý bol v Liptove v roku 1289 prítomný pri vovedení do vlastníctva majetku.²⁶⁷

Sídlom cirkevnej správy bol kostol sv. Mikuláša vo Zvolene. Bádanie s ním stotožnilo trojloďovú stavbu, ktorej základy zistil archeologický výskum na nádvorí Zvolenského zámku. Podľa R. Marsinu mohol byť tento kostol súčasťou kráľovského dvorca. Jeho existenciu možno klásť pred polovicu 13. stor.²⁶⁸ O špecifickom postavení zvolenského archidiakona hovorí prepojenie funkcie so správou tunajšej sakrálnej stavby. Podľa listiny z roku 1325 zvolenský archidiakon Mikuláš, správca kráľovskej kaplnky sv. Mikuláša vo Zvolene súdil kňaza Štefana, bývalého farára v Radvani.²⁶⁹ V registri pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337 vystupuje pri zvolenskom kostole sv. Mikuláša farár Filip, avšak v hodnosti zvolenského archidiakona nachádzame Jána Martiniho, ktorý odovzdal poplatok za svoj archidiakonát.²⁷⁰ Najstaršie správy o farárovi zvolenskej (pôvodne hradskej) fary uvádzajú i jeho funkcie kanonika. Vizitácia Ostrihomskej kapituly z roku 1397 uvádza miesto a hlas archidiakona v zbere ostrihorských kanonikov. Post zvolenského archidiakona v tom čase zastával Ján Lorandi. V poradií za nitrianskym a tekovským archidiakonom mu patrilo šieste miesto na ľavej strane zboru kanonikov.²⁷¹

Zvolenského vicearchidiakona spomína listina z roku 1356. V zozname svedkov počas vymedzovania chotárnych hraníc medzi Podkonicami a Priechodom vtedy vystupuje i lupčiansky farár a zvolenský vicearchidiakon Vít.²⁷² Doklad o osobe s titulom subdiakona poznáme z roku 1359. Počas dedičského pokonania medzi zemanmi zo Stojanovej Lúky sa spolu s kráľovským človekom zúčastnila na ustanovení do držby i osoba v zastúpení (zvolenského?) subdiakona.²⁷³ Vyššie uvedenú listinu z roku 1356 vydal zvolenský podžupan Vavrínek, ktorý zastával funkciu lupčianskeho kastelána. Azda od pol. 13. stor. boli v Lupči vybudované kráľovský hrad aj kláštor minoritov. V roku 1340 získala mestské výsady. V nasledujúcom období tu nachádzame kostoly Panny Márie, sv. Ducha a sv. Trojice.²⁷⁴ Podľa dokladu z roku 1356 tu sídlili predstavitelia cirkevnej i svetskej správy so zdvojenými funkciami. Nemožno preto vylúčiť, že Lupča s príľahlým hradným panstvom v počiatočnom období Zvolenskej

²⁶⁷ „Mykus sacerdote videlicet vicearchidiacono de ecclesia sancte Marie.“ RA II./2-3, s. 408, č. 3540.

²⁶⁸ MARSINA, R.: K najstarším dejinám..., s. 797; MEZŐ, A.: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest : Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2003, s. 316, 337; BURAN, D. et al.: *Gotika...*, s. 587 (autori časti M. Šimkovic – A. Fiala).

²⁶⁹ „magister Nicolaus, archidiaconus de Zolio et rector capelle regie beati Nicolai de eadem.“ DEDEK, L. C. (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis III.* (ďalej MES III.) Strigonii : Typis descriptis Gustavus Buzárovits, 1924, s. 65, č. 109.

²⁷⁰ MVS I., s. 84-85, č. 468-469, 476-477, 479.

²⁷¹ KOLLÁNYI, F. (ed.): *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397.* Első közlemény. In: *Történelmi tár.* új folyam II., 1901, s. 88-89.

²⁷² „Nomina vero virorum in divisione existentium haec sunt: comes Antonius, Vitus plebanus de Liph ac vicearchidiaconus Zoliensis, Hermanus plebanus de Selcz...“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5. Konfirm. z r. 1584.

²⁷³ „unacum Thoma de Chery homine regie maiestatis, Thomam subdiaconum nostrum familiarem ad faciendam statucionem infrascriptam pro testimonio fidedignum.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. I, num. 4 – S.

²⁷⁴ HANULIAK, V. – RAGÁČ, R.: Príspevok k problematike..., s. 236-243.

stolice plnila funkciu centra územnej správy, azda v podobe obvodu.²⁷⁵ Jej pozícia v územnej správe sa mohla zmeniť, keď sa hrad a panstvo stali predmetom donácií.

Rozsah Zvolenského archidiakonátu poznáme zo zoznamu fár v súpise pápežských desiatkov. Hranica na západe sa tiahla od Babinej k Ostrej Lúke a Radvani (resp. Jakubu). Severnú hranicu tvorili Radvaň (resp. Jakub), Selce a Ľupča. Na východe Ľupča, Poniky a Slatina. Na juhovýchodnej strane Slatina a Sása. Hranicu na juhu tvorili Sása a Babiná. Vymedzené územie podľa Gy. Kristóa vzniklo po rozpade zvolenského lesného španstva (komitátu). Zvolenský archidiakonát nezahŕňal územia v Turci a Liptove. Je pravdepodobné, že formovanie novovznikajúcich stolíc sa mohlo ukončiť v rokoch 1338 – 1339.²⁷⁶

Farskej organizácii vo Zvolenskej stolici venoval pozornosť M. Chmelík. Autor sa opieral o súpis pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337. Pre obdobie prvej polovice 14. stor. odhaduje počet približne dvadsiatich zvolenských farností. Súpis nemožno pokladať za úplný, keďže mená lokalít, farárov a patrocínii v ňom často chýbajú.²⁷⁷ Register pápežských desiatkov spomína vo Zvolenskej kotline fary Zvolen, Radvaň a Ľupča. M. Chmelík priradil na základe patrocínii a výšky poplatkov fary k Sielnici, Banskej Bystrici, Selciam, Hornej Mičinej, Čerínu, Zolnej a Slatine.²⁷⁸ Podľa patrocínia môže k farnostiam v súpise pápežských desiatkov patriť aj obec Jakub. Vo Zvolenskom archidiakonáte prameň spomína i farára kostola sv. Filipa a Jakuba. Ďalšie údaje o konpatrocíniu sv. Filipa v tejto obci však nepoznáme.²⁷⁹ Súpis spomína i Filipa, farára zvolenského kostola sv. Mikuláša za ktorého z dôvodu neprítomnosti zaplatil poplatok jeho kňaz Michal. Ide zrejme o archidiakonov kostol vo Zvolene. A. Mező naopak zaraďuje doklad ku kostolu v Hájnikoch, ktorý spája s listinou z roku 1263.²⁸⁰ K sídlam v ktorých v 14. stor. mohli existovať farské kostoly možno priradiť i Badín, Sásovú, Ľubietovú a Očovú.²⁸¹ Rozširujúce poznatky k datovaniu sakrálnych stavieb môže priniesť budúci archeologický a umeleckohistorický výskum. Stav na sklonku stredoveku zachytávajú dva pramene, ktoré vo Zvolenskej kotline uvádzajú fary vo Zvolene, Hájnikoch, Sielnici, Badíne, Radvani, Banskej Bystrici, Ľupči, Selciach, Ľubietovej, Hornej Mičinej, Ponikách, Čeríne, Zolnej, Očovej a Slatine.²⁸²

²⁷⁵ Výsadná listina z r. 1379 spomína príslušnosť Ľubietovej k tomuto územiu: „montana Lubetha de comitatu Lypchiensi.“ CDH IX./5, s. 312, č. CLXIV.; Kalatóg I., s. 28, č. 44.

²⁷⁶ KRISTÓ, Gy.: *A vármegyéek kialakulása...*, s. 382; FÜGEDI, E.: *Kirchliche Topographie...*, s. 385.

²⁷⁷ CHMELÍK, M.: *Cirkevná organizácia...*, s. 48.

²⁷⁸ CHMELÍK, M.: *Cirkevná organizácia...*, s. 54; pozri aj MVS I., s. 86-89, 97, 108, č. 487-492, 497, 500, 507, 571, 646.

²⁷⁹ MVS I., s. 90, č. 510; MEZŐ, A.: *Patrocíniumok...*, s. 150.

²⁸⁰ MVS I., s. 84-85, 110, č. 468-469, 477, 666; MEZŐ, A.: *Patrocíniumok...*, s. 316, 337; Výsady I., s. 47, č. 31.

²⁸¹ ROTH, P.: *Záchraný výskum v Badíne*. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2004*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2006, s. 158-159, 292; Katalóg I., s. 24-25, č. 33, 34; MEZŐ, A.: *Patrocíniumok...*, s. 46, 78, 249; BURAN, D.: *Gotika...*, s. 137 (autor časti M. Togner).

²⁸² Katalóg I., s. 108-109, č. 339; MELNÍKOVÁ, M.: *O stave cirkevnej organizácie na Slovensku začiatkom 16. storočia*. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXX., č. 2, 1995, s. 132-133, 135 (edícia dokumentu).

3.4 Utvorenie Zvolenskej stolice

Pri štúdiu podmienok vzniku Zvolenskej stolice vychádzame z predchádzajúcej prítomnosti Zvolenského komitátu. Okrem výrazného zmenšenia územia, spravovaného zvolenským županom, sa zmeny prejavili predovšetkým vo vnútornej správe regiónu.²⁸³ Rozširovanie súdnej právomoci príslušníkov šľachtického stavu možno sledovať už od 40. rokov. 13. stor. Zástupca zvolenského župana v majetkovoprávných záležitostiach vystupuje od roku 1243, kedy zvolenský *comes* Jakov vykonal vvedenie do vlastníctva majetkov. Táto osoba bola podriadená zvolenskému županovi Mikovi.²⁸⁴ Okruh osôb, poverených administratívou v úrade župana postupne narastal. Listina z roku 1274 uvádza Apáta, bývalého notára zvolenského župana Ditricha.²⁸⁵ So spisomňovaním právnych aktov súvisela náhrada inštitúcie pristalda novou funkciou kráľovského človeka. Hoci priamy doklad o pôsobení pristaldov na území neskoršej Zvolenskej stolice nepoznáme, ich činnosť spomínajú pramene na iných územiach Zvolenského komitátu. Ondrej II. poveril v roku 1223 vvedením do držby majetkov v Liptove pristalda Raduna. V roku 1233 vystupuje Radun v Liptove opäť ako pristald. Súdny vykonávateľ je totožný s Radunom, predkom viacerých zemianskych rodov.²⁸⁶

O staršom administratívnom vývoji svedčí pôsobenie stotníkov pri majetkovoprávných aktoch ešte aj v posledných desaťročiach 13. stor. V roku 1274 boli poverení vymedzením chotárných hraníc hontianskej obce Cerovo stotník Buda, alebo Kocha z Pliešoviec.²⁸⁷ Pri vvedení Tomášovho syna Filipa do vlastníctva majetku Poniky bol roku 1284 prítomný hájnik a kráľovský človek Hokač (?) (*Hocach*). Podľa falza hlásiaceho sa k roku 1282 (vyhotovené bolo zrejme krátko po roku 1284) bol Hokač stotníkom z hornej osady hájnikov. Obhliadku územia Poník mal vykonať spolu s novohradským archidiakonom v prítomnosti Karolovho syna Tomáša, ktorý bol úradníkom (*officialis*) zvolenského župana.²⁸⁸ Za otázne možno považovať stotožnenie osoby titulovanej *comes officialis* medzi rokmi 1278 – 1283 so zvolenským podžupanom.²⁸⁹ Roku 1291 daroval Ondrej III. Jurkovmu synovi Dionýzovi a jeho synom druhú časť územia Radvane. Vymedzením hraníc bol spolu s kráľovským notárom poverený zvolenský *vicecomes* Filip.²⁹⁰ Označenie „podžupan“ korešponduje s dobovými zmenami v správnej organizácii a je symbolom utvárania šľachtickej stolice.

²⁸³ O hlavných rozdieloch medzi komitátom a stolicou porov. ŽUDEL, J.: *Stolice na Slovensku...*, s. 12-19. Novšie aj TRINGLI, I.: *Megyék a középkori Magyarországon*. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. szerk. T. Neumann – Gy. Rác, Budapest – Piliscsaba : MTA Történettudományi Intézete Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2009, s. 497-517.

²⁸⁴ CDSI II., s. 83, č. 126, s. 118, č. 175, s. 128, č. 193, s. 213, č. 303.

²⁸⁵ MOL DL 58 430; ZOLNAY, L.: A „Balassák“..., s. 89.

²⁸⁶ CDSI I., s. 211, č. 287, s. 302, č. 414; ĎURKOVÁ, M.: *Vznik a vývoj...*, s. 5. O konaní ďalšieho pristalda v obvode Devičie prináša správu listina z r. 1246. CDSI II., s. 162, č. 233.

²⁸⁷ „Budam centurionem seu Koche de Plusuch positis et elevatis metis.“ MOL DL 41 011. Stotník Buda je najpravdepodobnejšie totožný s hájnikom a stotníkom Budislavom, ktorému r. 1256 panovník daroval majetok v Pliešovciach. CDSI II., s. 373, č. 538.

²⁸⁸ CDP VI., s. 285-286, č. 206, s. 303, č. 220.

²⁸⁹ ĎURKOVÁ, M.: *Vznik a vývoj...*, s. 7; CDH VII./2, s. 132-133, č. CCCXCIII.; RA II./2-3, s. 424, č. 3601 (nedat.). Podľa pôsobenia Mikuláša vo funkcii zvolenského župana mohla byť listina vydaná v r. 1278 – 1283. Porov. RA II./2-3, s. 221, č. 2907 až s. 321, č. 3252.

²⁹⁰ CAC V., s. 30, č. 20.

Podľa ďalšej správy sa Tomášov syn Filip v roku 1296 zúčastnil na vovedení do vlastníctva darovanej zeme, ktorú kráľ udelil Radunovmu synovi Mikovi. V tomto dokumente je však Filip titulovaný *homo noster*.²⁹¹ O diferencovaní funkcií v územnej správe môže svedčiť údaj z roku 1297, podľa ktorého zvolenský *comes curialis* vykonal reambuláciu hraníc hontianskeho majetku v pôsobnosti zvolenského župana.²⁹² V ďalších prameňoch pozorujeme od 80. rokov 13. stor. účasť kráľovského človeka spolu so zástupcom Turčianskeho konventu pri majetkovoprávných aktoch.²⁹³ S činnosťou hodnoverného miesta vystupujú zároveň do popredia prvé doklady o samostatnom rozhodovaní v súdnych veciach.

V roku 1312 vydal Turčiansky konvent listinu, podľa ktorej sa ukončil spor o majetky Ostrá Lúka a Poniky, ktorý viedli Mikovi synovia Ján, Martin a Dežko (*Desk*) s Filipovými synmi Tomášom a Petrom. Obidve strany si sporné majetky rozdelili na polovicu, ktorú mali v trvalom vlastníctve. Urovanie sporu bolo výsledkom rozhodnutia vážených, či počestných mužov (*arbitrio proborum virorum*). Zhromaždenie tvorilo päť zemanov: Madačovi synovia Benedikt, Pavol a Štefan, ďalej Zubrata (*Zubracha?*) a Vlkanov (*Folkan*) syn Mikuláš.²⁹⁴ Inštitúciu *probi viri* tvorili zástupcovia sporiacich sa stránok delegovaní buď ako svedkovia, alebo ako sprostredkovatelia sporov. V prípade zvolenských zástupcov tejto ustanovizne je zaujímavý fakt, že išlo o pokrvných príbuzných. Ďalšie poznatky o súdnictve prináša listina vydaná Matúšom Čákom v roku 1313. Po smrti Tobiášovho syna Bychora (*Bycou*) došlo na základe rozsudku počestných mužov k zmiereniu medzi Tobiášovým synom Zubratom a Dionýzovým synom Tomášom, Ľupčianskym kastelánom Matúša Čáka. Na strane Zubratu stáli Radunov syn Miko so synmi, Madačovi synovia Benedikt, Pavol a Štefan so synmi, Vlkanov syn Mikuláš so synmi a Filipovi synovia Peter a Tomáš. Podľa rozsudku mal Dionýzov syn Tomáš zaplatiť v troch dohodnutých termínoch odškodné 50 hrivien za zabitie Bychora.²⁹⁵ Tomáš, titulovaný o mesiac neskôr už ako Ľupčiansky kastelán magistra Donča pred sto šľachticmi odprisahal, že Bychora úmyselne nezabil.²⁹⁶ Na začiatku roku 1314 Turčiansky konvent potvrdil, že Tomáš zaplatil dohodnutú sumu. Pokonania sa opäť zúčastnili Zubrata a jeho širšie príbuzenstvo.²⁹⁷ Podobne, ako pri spore v roku 1312 boli pri vynesení rozsudku prítomní pravdepodobne všetci žijúci potomkovia Raduna. Význam pokonania dokladá zhromaždenie sto šľachticov, pred ktorými svedčil obvinený Tomáš. Počas expanzie Matúša Čáka došlo k obsadeniu Zvolenského komitátu. V tomto období nemožno vylúčiť, že v dôsledku jeho mocenskej politiky došlo i k narušeniu vývoja smerujúceho k autonómnej šľachtickej stolici. Utvorenie Zvolenskej stolice môže súvisieť s premenami územného usporiadania po Matúšovej smrti. V 20. rokoch 14. stor. zaužívané označovanie komitátu priamo dokladá územná príslušnosť majetkov

²⁹¹ MOL DL 63 900; CDH VI./2, s. 34.

²⁹² MOL DL 41 011.

²⁹³ CDP VI., s. 286, č. 206, s. 303, č. 220; RA II./2-3, s. 340, č. 3323; MOL DL 63 900; CDH VI./2, s. 34; RA II./4, s. 249, č. 4321.

²⁹⁴ RDSI I., s. 421, č. 979.

²⁹⁵ RDSI I., s. 478, č. 1124.

²⁹⁶ RDSI I., s. 479, č. 1127.

²⁹⁷ RDSI I., s. 496, č. 1165. Závaznosť rozhodnutia súdnych orgánov nebola natoľko vysoká, aby sa jej dotknuté strany bezprostredne podriadili. R. 1316 pred Turčianskym konventom protestoval Dionýzov syn Tomáš proti Zubratovi, ktorý so spoločníkmi násilne vkročil na jeho majetok, kde kradol, olúpil poddaných a troch z nich takmer pripravil o život. RDSI II., s. 75, č. 122.

podliehajúcich Zvolenu v Honte.²⁹⁸ V nasledujúcom období sa z hradských obvodov vytvorili samostatné stolice a menšie súčasti komitátu prešli pod správu iných stolíc.

Posledným županom Zvolenského komitátu bol Donč, ktorý vystupuje vo funkcii zvolenského župana naposledy na začiatku roku 1338. Županom Zvolenskej stolice sa následne stal Tomáš, kastelán hradu Csókakó.²⁹⁹ Zvolenský župan zohral určitú úlohu pri konštituovaní správy nových stolíc. Môžu to naznačovať doklady z Turca a Liptova z rokov 1338 a 1339.³⁰⁰ Na konci roku 1338 sa v prameňoch už stretávame so zhromaždením šľachty (*congregacio generalis*) v meste Zvolen, na usporiadaní ktorého sa podieľal vtedajší zvolenský župan Tomáš. Na kongregácii sa prejednával spor o istú zem v Liptove, pričom vyšetrovanie v tejto záležitosti vykonal liptovský podžupan Michal.³⁰¹ Prítomnosť novej administratívnej jednotky začínajú postupne reflektovať pramene. Listina Karola Róberta, ktorou v roku 1340 udelil výsady Ľupči uvádza, že mestečko leží *in comitatu Zolyensi*. Pri tomto termíne ešte nie je zjavné, či ide o komitát, alebo o stolicu. Počas udelenia mestských výsad Ružomberku v tom istom roku Karol Róbert vydal listinu v Ľupči o ktorej uviedol, že sa už nachádza *in provincia Zoliensi*.³⁰² Termín *provincia* mohol v tomto prípade zdôrazňovať samostatné postavenie územia. O konzervativizme v označovaní regiónov svedčia listiny z rokov 1335 a 1342. Medzi stolicami podliehajúcimi Kremnickej komore vtedy vystupuje Zvolen (*Zolio, Zolyom*), avšak pramene nemenujú Turiec, Oravu, ani Liptov, ktoré ku komore patrili tiež.³⁰³ Uvedené administratívne členenie, azda s ohľadom na všeobecný charakter dokumentov ešte nezohľadňovalo územné zmeny. Listina Ostrihomskej kapituly z roku 1345, vydaná vo veci dedičstva zemanov z Poník na území Hronseku uvádza naopak polohu obidvoch sídiel vo Zvolenskom obvode (*de districtu Zoliensi, in dicto districtu Zoliensi*),³⁰⁴ ktorý už podobne ako *provincia* mohol výstižnejšie označovať samostatnú stolicu.

²⁹⁸ R. 1323 „quandam terram seu possessionem... Sornazeg et Bana vocatam... in comitatu Zoulum.“ RDSI II., s. 263-264, č. 573. R. 1324 „possessionem Rakolch vocatam in districtu Geyuche spectantem, ad comitatum de Zolyo pertinentem.“ GYÖRFFY, Gy.: ÁMTF III., s. 191.

²⁹⁹ ENGEL, P.: *Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457 I.* Budapest : História. MTA Történettudományi Intézet, 1996, s. 244.

³⁰⁰ MÁLYUSZ, E.: *Turóc megye...*, s. 175; AO XXIII. (1339), s. 164, č. 89.

³⁰¹ MOL DL 40 778.

³⁰² Výsady I., s. 131, č. 159, s. 132-133, č. 161.

³⁰³ MES III., s. 255, č. 379; CDH VIII./4, s. 560, č. CCXCIV. K správe komory a jej vzťahu najmä k Oravskej stolici pozri LAMOŠ, T.: *Vznik a počiatky banského a mincovného mesta Kremnice 1328 – 1437*. Nitra : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1969, s. 86-89; FÜGEDI, E.: *Castle and society...*, s. 111.

³⁰⁴ MOL DL 40 998.

3.5 Identita regiónu

S otázkou identity regiónu je úzko spätý jeho územný vývoj. Oblasť Zvolenskej kotliny patrila do rámca Zvolenského komitátu a Zvolenskej stolice. Pokiaľ prame ne rozlišujú osobitné znaky v tomto priestore, spájajú sa spravidla s administratívno-politickým zaradením do spomínaných územných jednotiek. Len v menšom rozsahu možno sledovať obyvateľskú identitu, ktorá mala zrejme ešte starší pôvod. K prvým dokladom o špecifikách v domácom prostredí patrí príslušnosť miestnych zemanov, *nobiles de Zolio*, ktorá sa v prameňoch začína vyskytovať súčasne s utvorením samostatnej stolice. Pri dokladoch zo staršieho obdobia môže ísť pri predikáte *de Zolio* aj o uvádzanie pôvodu z mesta Zvolena.³⁰⁵ Ako zvolenský zeman vystupuje v roku 1336 pri predaji svojho majetku Mikuláš syn Heinza zo Sampora.³⁰⁶ O tranzumovanie listín požiadal Ostrihomskú kapitulú v roku 1338 zvolenský zeman Mikuláš Sas, zemepán dediny Sasová.³⁰⁷ V roku 1340 požiadali Ostrihomskú kapitulú o vyhotovenie tranzumtu donačnej listiny zvolenský zeman Tomáš syn Filipa a Jakub syn Petra z Poník.³⁰⁸ Vlastníctvo majetkov v rovnakom regióne, príbuzenské väzby, vykonávanie súdnictva a ďalších právomocí vplývali na utváranie spoločnej stavovskej, správnej aj územnej príslušnosti a pôsobnosti (*comprovincialitas*).³⁰⁹ Okrem odlíšenia od šľachty v okolitých stolicách sa tieto spoločenské zmeny odrazili i vo vlastnej identifikácii a povedomí miestneho zemianstva. Jednotlivci pochádzajúci z tohto prostredia získavali v iných regiónoch prezývky alebo prírmená, ktoré ich identifikovali spojeniami typu *dictus de Zolio* s ich pôvodným regiónom.³¹⁰

Po utvorení Zvolenskej stolice získali viaceré sídla prívlastok „Zvolenský.“ V súpise pápežských desiatkov nachádzame v 30. rokoch zapísaného kňaza zo Zvolenskej Radvane (*de Rodoan Soliensi*).³¹¹ Eudovít I. datoval v roku 1368 listinu vo Zvolenskej Ľupči (*in Lypche Zoliensi*).³¹² Listina vydaná Liptovskou stolicou roku 1374 uvádza pôvod sporiacej sa stránky zo Zvolenských Pliešoviec (*de Pleseuch Zoliensi*).³¹³ Miestom vydania listiny Žigmunda Luxemburského bola v roku 1387 Zvolenská Slatina (*in Zalatna Zoliensi*). Iné listiny kráľ vydal v rokoch 1406 a 1410 vo Zvolenskej Bystrici (*in Bistricia Zoliensi*) a na Zvolenskom Vígľaši (*in Wegles Zolyensi*).³¹⁴ Niektoré zo sídiel (mestečká Ľupča a Slatina) si nový prívlastok ponechali. U ostatných išlo len o dočasné rozšírenie, či upresnenie ich názvu.

V neskorom stredoveku sa okrem zaužívaného určovania regiónu podľa správneho rozdelenia (stolica) stretávame i s vymedzovaním polohy územia so širším obsahom.

³⁰⁵ Členovia zemianskeho rodu zo Stojanovej Lúky použili tento predikát r. 1285, 1329 aj 1351. Hoci pôvodne vlastnili Tešmák a Trnie, nemožno vylúčiť ani ich pobyt vo Zvolene. RA II./2-3, s. 319, č. 3245; MOL DL 84 686, 4202; MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 62.

³⁰⁶ MOL DL 40 725.

³⁰⁷ Katalóg I., s. 24, č. 31.

³⁰⁸ MOL DL 40 820.

³⁰⁹ ZSOLDOS, A.: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyiség történetéből*. Budapest : MTA Történettudományi Intézete, 1999, s. 137-141.

³¹⁰ CDA V., s. 337, č. 194; Justh cs. lt., s. 23, č. 36; MOL DL 63 962.

³¹¹ MVS I., s. 86, č. 487.

³¹² VARJÚ, E.: *A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története (1214 – 1457)*. Budapest : Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1908, s. 284, č. 217.

³¹³ „contra Johannem Rufum de Pleseuch Zoliensi.“ MOL DL 64 829.

³¹⁴ ZsO I., č. 267; ZsO II./1, č. 4934; ZsO II./2, č. 7537.

Zvolenskú a okolité stolice pramene zaraďujú podľa situovania v karpatskej horskej oblasti na severe kráľovstva k horným krajom. V roku 1464 Matej Korvín obnovil poddaným z Môťovej ich výsady, pretože ich staršie listiny boli zničené Čechmi, ktorí pustošili kráľovstvo, najmä však jeho horné kraje (*regnum nostrum, praecipue vero illas partes superiores*).³¹⁵ Protipólom horných krajov boli dolné kraje, Dolniaky. Označenie s týmto významom používa mandát Mateja Korvína adresovaný zvolenským kastelánom v roku 1465. Osobám vezúcim tovar z dolných krajov (*de partibus inferioribus Hungariae*) do Banskej Bystrice povolil ísť ta kratšou cestou cez Vígľaš.³¹⁶ Používanie spojenia „horné kraje“ v súvislosti s regiónom Zvolenskej kotliny aj stolice možno sledovať i v ďalších listinách vydaných na začiatku vlády Mateja Korvína. V roku 1465 nachádzame zmienku o českých zbojníkoch, ktorí plienili horné kraje, keď zhoreli výsadne listiny Lubietovej a ďalšie jej uvedení Česi ukradli.³¹⁷ Podobne podľa listiny z roku 1467 českí lúpežníci v nepokojných časoch plienili horné kraje a postavili opevnenie okolo farského kostola v Krupine.³¹⁸ Z roku 1467 pochádza i ďalšia správa, podľa ktorej v časoch, keď horné kraje pustošili českí lúpežníci mestečko Lupča stratilo listiny.³¹⁹ Vzhľadom na zovšeobecňujúce označenia *Bohemi predones, latrones Bohemi*, alebo len *Bohemi* je ťažké zistiť, kto ohrozoval jednotlivé sídla. Uvažovať možno o vojakoch Jána Jiskru, prípadne o zbehoch z jeho vojska (bratrikoch).³²⁰ Frekventované spojenie *partes superiores*, používané v súvislosti s uplynulými vojnovými udalosťami, svedčí o rozlišovaní územia podľa základných geografických znakov. V novodobom chápaní sa pri vymedzovaní priestoru uplatnili označenia Horniaky a Felvidék.

Okrem základného vymedzenia sa objavuje aj národnostné rozlíšenie regiónu v rámci Uhorska. Zvýrazňovali ho prevažne slovenský vidiek a prevažne nemecké mestá. V roku 1530 nakupoval poddaný z Badína so svojim spoločníkom z Banskej Bystrice obilie zrejme niekde v maďarskej oblasti (*zwischen Ungern*) na Dolniakoch.³²¹ Rozdiely spočívajúce v národnosti a jazyku poznajú i ďalšie pramene, podľa ktorých kupci z Kremnice a Banskej Bystrice cestovali „na Maďare,“ či presnejšie „na Uhry“ (*auf Hungern*).³²² Medzi názvami slúžiacimi pre označovanie regiónu v národných jazykoch nachádzame od 15. stor. nemecké a od 16. stor. i slovenské výrazy. Frekventovanými označeniami v nemeckých prameňoch boli *Grofschaft*, alebo aj *Spanschaft*. V obidvoch prípadoch sa s nimi stretávame pri pomenovaní územia Zvolenskej stolice.³²³ Územnému chápaniu stolice v slovenskej terminológii zodpovedal výraz „vidiek.“ S českým označením hrabstvie, synonymným so slovenským vidiek sa možno stretnúť už v roku 1471 pri uvádzaní príslušnosti liptovských zemanov.³²⁴ V listine z roku 1529 je zvolenský župan Ľudovít Pekry z Petrovice titulovaný *neywiss heyntman stolyczy Widyeka Zvolenskeho*.³²⁵ Vidiek (územie stolice) spojený s pôsobením

³¹⁵ MOL DL 24 339, pag. 5-6.

³¹⁶ Katalóg I., s. 79, č. 242.

³¹⁷ Hunyadiak kora XI., s. 117, č. CCCLXXI.

³¹⁸ ŠA BB pob. ZV, fond Magistrát mesta Krupina (ďalej MMK), škat. 3, č. 30/sign. D 32.

³¹⁹ JERŠOVÁ-OPOČENSKÁ, M. (ed.): Slovenský diplomatár. III. Listiny obce Zvolenskej (Slovenskej) Lupče. (ďalej Listiny Slov. Lupče) In: *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. roč. XXVI., sošit 1-4, 1932, s. 49, č. 7.

³²⁰ MALINIÁK, P.: K stredovekým..., s. 112.

³²¹ Katalóg II., s. 293, č. 895.

³²² Katalóg II., s. 381, č. 1227, s. 455, č. 1517.

³²³ Katalóg I., s. 72, č. 220, s. 87, č. 269.

³²⁴ KNIEZSA, Š. (ed.): *Stredoveké české listiny*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1952, s. 23, č. 10.

³²⁵ Katalóg II., s. 275, č. 824.

podžupana a ďalších osôb v stoličnej správe sa objavuje v nasledujúcich prameňoch. V takomto význame ho nachádzame od 60. rokov 16. stor. pri udávaní polohy konkrétnych majetkov vo Zvolenskom vidieku.³²⁶ Výraz pôvodne označoval miesto, alebo kraj mimo mesta, t.j. dedinu. Spolu s pomenovaním územia stolice sa neskôr označenie rozšírilo i na rovnomenný úrad.³²⁷ Neskôr sa význam tohto slova zúžil, keď vidiek začal označovať iba územie s vidieckym (dedinským a lazničným) osídlením. Zotrvačnosť vo využívaní krajiny formovala podmienky v regióne na vidieku aj v mestách až do obdobia nástupu priemyslu v 19. stor.

³²⁶ R. 1564 „ponewass sem ya... založil wez mu Dubi wo Zwolenskem widieku... a ze sem... založil wez mu Krenniczku menowanu tamze widieku Zwolenskem zo wsseczkimi vzitki: horami, wodami y yakiss koli by tam vzitky boli.“ SEDLÁK, F. (ed.): Slovenské listy a akty zo 16. storočia v archíve rodu Rakovských. In: *Jazykovedné štúdie VI.* (ďalej Listy Rakovských) 1961, s. 234, č. 11. R. 1566 „pan Ferencz Radwansky wiczehispan stolicze Swolenskey... urozeny Balass Rakonczy y Ferencz Krtysy wiedzeczky dworsky a assesor tehoz wiedeika.“ MOL, P 46, Beniczky család (ďalej Beniczky), I. télel, 1. csomó, évr. 1566.

³²⁷ MAJTÁN, M. (red.): *Historický slovník slovenského jazyka VI.* (ďalej HSIJ, zv. I.-VII., Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1991 – 2008), s. 359-360.

4. Rekonštrukcia prírodných podmienok

4.1 Hranice v stredovekej krajine

4.1.1 Metácie a topografické údaje z 13. – 14. storočia

Najstaršie písomné pramene k problematike kultúrnej krajiny a prírodných podmienok v regióne Zvolenskej kotliny pochádzajú z 13. a 14. stor. Ich sumarizácia a kritické zhodnotenie sú predpokladom pre ich ďalšiu interpretáciu. Pramenná základňa zahŕňa materiál s rôznou výpovednou hodnotou, nerovnomerným zastúpením lokalít aj časovým vymedzením. Základný výskum umožňuje využiť predovšetkým okruh prameňov, ktoré stáli v centre pozornosti doterajšieho bádania. Významný podiel však majú i pramene, ktoré historiografia hodnotila len v obmedzenom rozsahu, pričom časť z nich zostala pre potreby historickogeografického výskumu nepovšimnutá. Z hľadiska obsahu možno vymedziť dve výrazné skupiny prameňov. Prvou skupinou sú metačné listiny s početne zastúpenými dokladmi o miestopise. Do druhej skupiny patria samostatné doklady o topografii územia. V tomto širokom okruhu údajov rôzneho charakteru sú predmetom záujmu najmä tie, ktoré sa viažu k prírodnému prostrediu.

S opisom prírodných pomerov je priamo spojený najstarší údaj o území, ktorý obsahujú *Gesta Hungarorum*. Prameň, ktorý vznikol okolo roku 1210, prináša správu o bájnej vojenskej výprave do lesa Zvolen (*in silvam Zovolon, ad silvam Zovolon*).³²⁸ K topografickým údajom sa zaraďuje aj datovacia formula v listine kráľa Bela IV. z roku 1246, podľa ktorej bol dokument vydaný *in Zolum sub castro Polona*.³²⁹ Oproti starším názorom, ktoré spájali doklad s hradom na pohraničí s Poľskom (označenie Zvolen slúžilo i pre celý komitát) novšie výskumy zaraďujú miesto vydania listiny do užšieho regiónu Zvolena a spájajú ho s geografickým názvom Poľana.³³⁰ V tomto prípade by išlo o prvý doklad na konkrétny názov motivovaný prírodnými podmienkami územia.

Od polovice 13. stor. poskytujú poznatky o krajinnom prostredí ohraničenia majetkov spísomené v metáciách. Základným dielom pri ich štúdiu zostáva monografia V. Šmilauera. Na základe dostupných pramenných edícií v nej autor spracoval metácie z arpádovského obdobia.³³¹ Jeho zistenia možno na základe súčasného stavu poznania prameňov upresniť a doplniť. Metácie zo 14. stor. doposiaľ neboli systematicky zhodnotené a vo viacerých prípadoch ani publikované. Prehľad prameňov zahŕňa ich základnú charakteristiku (vydavateľ, datovanie, stav zachovania, otázka pravosti) a tiež zhodnotenie z hľadiska ich obsahu vo vzťahu k metáciám. Hlavným cieľom je snaha identifikovať ohraničené územia a lokalizovať ich hranice. Zohľadňujeme pritom skutočnosť, že vlastnícke vzťahy v území sa v mladšom období mohli zmeniť, pričom pôvodný majetok sa v dôsledku rozširovania osídlenia často rozčlenil na viaceré časti. Pri sprístupňovaní metácií vychádzame z porovnania textu viacerých edícií (s uprednostnením novších, resp. spoľahlivejších). V prípade, že text metácií bol uverejnený nepresne, neúplne, alebo nebol vôbec publikovaný, uverejňujeme jeho prepis podľa znenia v archívnom prameni.

³²⁸ *Gesta Hungarorum*, s. 80-81, kap. 34. K cit. pasáži pozri s. 42 a 44.

³²⁹ CDSI II., s. 156, č. 224.

³³⁰ ZOLNAY, L.: A "Balassák"..., s. 98, 134; MARSINA, R.: K najstarším..., s. 796.

³³¹ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 122-129.

Mesto Zvolen v roku 1254 získalo od panovníka územie obce Halász (zaniknuté „Rybáře“) pri Zvolene, ktoré dovtedy obývali kráľovskí rybári. Zaznamenaná metácia patrí podľa formy k menej častým ohraničeniam, ktoré vymedzujú iba určitý úsek hraníc majetku. Jeho západná hranica viedla od prameňa Borkút (v maď. prenesene „Kyslý prameň“) popri územiach Budče a Kováčovej až k mostu potoka *Teplica. Listina bola uverejnená v slovenskom diplomatári.³³² Pri opise hraníc majetku nevystupuje Hron. Túto skutočnosť možno zdôvodniť tým, že darovaný majetok sa na pravej strane rieky stretával s hranicami mestského chotára a preto nebolo potrebné osobitne uviesť jeho východné hranice. Na pravom brehu Hrona územím pretekaj aj spomínaný tok Teplica (Kopanický potok), ako to potvrdzujú mladšie pramene.³³³

Podľa listiny z roku 1263 vrátil Belo IV. Zvolenu zem nad kráľovskou oborou medzi dvoma priekopami. Mestu ju zabral župan Miko a po ňom jeho syn župan Ditrich, ktorý na tomto území založil dedinu. V edícii mestských výsadných listín prameň nebol publikovaný v plnom rozsahu, ale editorovi vypadli časti textu.³³⁴ Neúplne a nepresne bola uverejnená i samotná metácia. Podľa listiny začínali hranice na východnej strane pri rieke Slatina pred vstupom do kráľovskej obory. Viedli hore k potoku Očovka, ktorý prechádzali cez suchý a kamenitý brod. Ohraničenie išlo cez dolinu k medznikom pod lúkou Rybník. Odtiaľ prechádzalo po chodníku pod vrchom Hrádok. Cez Očovku viedlo na západ po potoku *Luková. Cez vršok postupovalo až k hraniciam rybárov. Odtiaľ išlo k holému vrchu nazvanému Mezítelenhegy (maď. „Holý vrch“), z ktorého zostupovalo do hlbkej doliny a viedlo až k hraniciam zeme kostola sv. Mikuláša. Odtiaľ vychádzalo k hraniciam kráľovských služobníkov a po hradskej sa vracalo k Zvolenu.³³⁵ Metácia vymedzuje východný a severný úsek hraníc zvolenského chotára. Podľa udanej polohy majetku ho na južnej strane ohraničoval kráľovský les a rieka Slatina. Západné hranice majetku sa stretávali s územím mesta. Nebolo ich preto potrebné osobitne vymedziť. L. Zolnay správne stotožnil zem vrátenú mestu s územím obce Lieskovec. O presnejšom ohraničení tohto územia vypovedajú pramene z mladšieho obdobia.³³⁶

V roku 1323 potvrdil Karol Róbert na žiadosť zvolenského župana Donča reláciu Turčianskeho konventu o vykonanom ohraničení a štatúci Benšeho synov Jána

³³² Listina vyd. Belom IV., 23. apr. 1254, zach. orig. Ed. CDSI II., s. 309, č. 444. Pozri aj MARSINA, R.: K najstarším..., s. 800-801.

³³³ Teplicu na ľavý breh Hrona situoval ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 128. Reambulácia z r. 1552 spomína na severnom úseku hraníc chotára na pravom brehu Hrona tok zvaný Trebuľka. Pozri text na s. 80-81. Porov. aj BĀNIK, J.: *Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický*. Turč. Sv. Martin : Tlačou kníhtlačiarско-účastinárského spolku, 1891, s. 13-15. Označenie je odvodené od názvu Trebuľa severne od Kováčovej. Dnes v týchto miestach tečie Kopanický potok.

³³⁴ Listina vyd. Belom IV., (pred 14. okt.) 1263, zach. fotokópia orig. Ed. Výsady I., s. 46-47, č. 31. Listina sa ešte r. 1959 nachádzala vo fonde Magistrát mesta Zvolen v archíve vo Zvolene. Dnes je nezvestná.

³³⁵ Emendujeme nepresne edované pasáže podľa orig.: „ad fluvium Olchua vocatum, quem transeundo per portum siccum et saxosum... per quendam semitam transit sub monte Haraduk vocato... ad quendam montem planum Mezehtelenhyg dictum... ad quendam vallem profundam.“ MOL DF 268 903. Ostatné časti metácie zodpovedajú edícii Výsady I., s. 47, č. 31. Ed. v plnom znení s chybným prepisom miestnych názvov CDH IV./3, s. 142-143. Pozri aj RA I., s. 420, č. 1367; ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 128-129.

³³⁶ ZOLNAY, L.: A “Balassák”..., s. 92. Reambulácia pôv. metácie r. 1552 podrobne dopĺňa opis všetkých hraničných bodov. Pozri text a pozn. 416 a 419.

a Ondreja do dedičnej držby majetku Trebuľa.³³⁷ Hranice začínali pri potoku Semirad (*Zemerad*) a zostupovali k hradskej, odkiaľ prechádzali k dedine Kováčová, či presnejšie k dedine Kováčov (*ad villam Kowachow*). Hranice vystupovali po potoku Kováčov, prechádzali cez potok a zostupovali k suchému potoku Kováčov, zvanému száraz (*ad siccum Kowachow, quod dicitur zaraz*). Odtiaľ vystupovali k lipe, pod ktorou bol zemný medzník a ďalej prechádzali k dubu na vrchu pod ktorým bol tiež zemný medzník. Zostupovali k potoku Turová (*Thorowa*) a prechádzali cez potok dolinou. Ďalej vystupovali na vrch až k hustým lesom zvaným Feketeerdő (*ad silvas densosas, que dicitur Fekethewerdeu*). Cez tento les prechádzali veľkú vzdialenosť na západ a zostupovali na cestu až k hraniciam zeme turčianskeho kostola Panny Márie. Ďalej smerovali po ceste a išli k prvej hranici pri potoku Semirad, kde ohraničenie končilo.³³⁸ Ohraničené územie umožňujú hranicné objekty stotožniť so samotou Trebuľou na pravom brehu Hrona v katastrálnom území Sliacha (pôvodne Hájniky). Potok Semirad, ktorý preteká severne a východne od Trebule, je totožný s tokom prameniáciom v polohe Kalinovec. Od tohto potoka prechádzali hranice na juhozápad ku Kováčovskému potoku. Popri medzníkoch viedli ďalej na západ k potoku Turová. Prechádzali po ňom až do jeho pramennej oblasti k lesom označeným Feketeerdő (maď. „Čierny les“), ktoré môžu byť totožné s lokalitou Čierne brdo (897 m) v Kremnických vrchoch. Odtiaľ podľa metácie viedli hranice na západ, v skutočnosti však na východ, k ceste a hraniciam zeme turčianskeho kostola Panny Márie. Uvedený majetok je identický so Sielnicou. Vymedzené hranice Trebule sa takmer zhodujú s katastrálnymi hranicami Sliacha, do ktorých dnes uvedené územie patrí.³³⁹ V prípade potoka Kováčov označeného lat. aj maď. prívlastkom „suchý“ možno uvažovať o jeho stotožnení s prítokom Kováčovského potoka, alebo pravdepodobnejšie s potokom Bieň, nakoľko išlo o tok položený západne od Kováčovského potoka.

V roku 1250 daroval Belo IV. zemanovi Radunovi a jeho potomkom zem pri Hrone, ktorú mu udelil ešte Ondrej II. Zaznamenaná metácia predstavuje podľa formy vymedzenia hraníc obvyklé ohraničenie prechádzajúce po celom obvode majetku od východu na západ (t.j. v smere hodinových ručičiek). Ohraničený majetok vymedzovali na juhu toky Lukavica a Vlčín (dnes Vlčí potok). Po pravej strane Hrona prechádzali západné hranice na sever až k územiu hájnikov (Badín). Severný úsek hranice vymedzovali toky Mohelnica (Badínsky potok) a Haberec (Peťovský potok). Východné hranice majetku tvorili pramene tokov Haberec, Vranica a ďalej pokračovali pozdĺž toku Jasenica. Listina bola publikovaná v slovenskom diplomatári.³⁴⁰ S lokalizáciou majetku sú spojené ťažkosti, nakoľko listina z roku 1250, ani ďalšia listina z roku 1293 nespomína jeho názov.³⁴¹ Doterajšie bádanie stotožňuje majetok s neskorším Hronsekom a Vlkanovou.³⁴² Podľa priebehu hraníc išlo okrem Hronseku a Vlkanovej aj o časti

³³⁷ Listina vyd. Turč. konv., 22. máj 1323, inzerť v listine Karola Róberta z 2. nov. 1323, zach. orig. Ed. CDA II., s. 95-96, č. 89; RDSI II., s. 418-419, č. 964, s. 467, č. 1073.

³³⁸ CDA II., s. 95-96, č. 89; RDSI II., s. 419, č. 964.

³³⁹ *Základná mapa ČSFR 36-32-07, 36-32-12*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, M 1 : 10 000. K označeniu „Zemerad“ pozri MAJTÁN, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1996, s. 32.

³⁴⁰ Listina vyd. Belom IV., 1. aug. 1250, zach. fotokópia orig. Ed. CDSI II., s. 243, č. 349; slov. preklad MARSINA, R. (ed.): *V kráľovstve svätého Štefana. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III.* (ďalej *Pramene III.*) Bratislava : Literárne informačné centrum, 2003, s. 168-169, č. 77.

³⁴¹ Pozri text na nasled. strane.

³⁴² ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123, 126-127. Novšie aj ĐURKOVÁ, M.: *Vznik a vývoj...*, s. 5.

uzemí Lukavice a Veľkej Lúky. Súčasťou tohto majetku boli aj územia neskorších majerov Platina a Tri Duby. Poukazujú na to nasledujúce metácie z tejto oblasti.³⁴³

V roku 1293 bola vykonaná reambulácia hraníc dedičnej zeme Radunových potomkov medzi potokmi Vranica a Lukavica, ako aj časti zeme ležiacej pri potoku Haberec. Hranice majetkov zaznamenáva podrobná metácia. Jej neúplné znenie podľa relácie zvolenského župana Demetera o vykonanom ohraničení bolo publikované s chýbajúcou pasážou a nepresným prepisom miestnych názvov v arpádovskom diplomatári.³⁴⁴ Prvá hranica začínala na sútoku Hrona s Habercom. Po potoku ktorý tvoril hranicu s územím Saulových synov, postupovali hranice popri hrabe, breste a medzníkoch až k prameňu, kde bol buk označený krížom. Odtiaľ viedli východným smerom cez vrch a prechádzali do doliny nazvanej Egerfő (maď. „Jelšový prameň“). Popri stromoch a medzníkoch postupovali popri kráľovskom lese na juh. Zostupovali do doliny nazvanej Vörösfertőfő (maď. „Červené bahno“) a odtiaľ k prameňu Jasenice. Pozdĺž potoka, ktorý majetok oddeľoval od kráľovského lesa, prechádzali hranice popri stromoch a medzníkoch k sútoku s Lukavicou. Hranice zostupovali po Lukavici, ktorá oddeľovala majetok od zeme kráľovských hájnikov. Odkláňali sa od Lukavice a prechádzali k medzníkom, ktoré majetok z východnej strany oddeľovali od zeme kráľovských rybárov z Rybárov. Odtiaľ hranice odbočovali k Hronu, k miestu nazvanému *Kyralrewy* (Királyrév, maď. „Kráľov brod“) a klesali po rieke k dvom zemným medzníkom. Ďalej zostupovali po Hrone k miestu nazvanému Magasmart (maď. „Vysoký breh“). Ohraničenie prechádzalo cez Hron na západ a po ramene rieky vystupovalo na sever. Hranice prechádzali k Vlčiemu potoku po ktorom vystupovali na západ. Potok tvoril hranicu s územím Sielnice. Od Vlčieho potoka viedli na sever k medzníkom s územím kráľovských hájnikov z Badína. Po potoku Moholnica klesali hranice do Hrona a po ramene rieky na západnej strane vystupovali k toku Haberca.³⁴⁵ Po porovnaní s ohraničením Radunovho majetku v roku 1250 možno na základe metácie z roku 1293 upresniť polohu hraničných bodov v jednotlivých úsekoch. Podľa originálneho znenia metácie mohlo ohraničenie majetku prechádzať južnejšie ako sa doteraz predpokladalo. Úsek hraníc, ktorý sa odkláňal od toku Lukavice a prechádzal k medzníkom, ktoré z východu hraničili s územím Rybárov, prechádzal pravdepodobnejšie po ľavom brehu Lukavice. Priebeh hraníc na juhu dopĺňa doteraz neznámy údaj o lokalite Királyrév.

Ondrej III. v roku 1295 povýšil Abrahámovho syna Mikuláša medzi jobagiónov a udelil mu dve časti zeme, ktoré vlastnil po svojom otcovi Abrahámovi a príbuznom Báčovi (*Baach*) v Badíne. Zvolenský župan Demeter vykonal štatúciu Mikuláša do majetku, získaného výmenou za inú zem a doviedol Mikuláša do držby dvoch popluzí pri dedine Kremnička. I. Borsu vzhľadom na chyby v datovaní konfirmácie z roku 1296 vyjadril pochybnosti o pravosti mandátu Ondreja III. z roku 1295 a nepriamo aj listiny

³⁴³ Pozri text a pozn. 387.

³⁴⁴ Listina vyd. zvol. županom Demeterom, 10. marec 1293, inzert v listine Ondreja III. z 27. marca 1293. Ed. CAC X., s. 118-120, č. 80, s. 109-110, č. 72; maď. reg. RA II./4, s. 108, č. 3906, s. 112, č. 3913.

³⁴⁵ Emendujeme nepresne edované a chýbajúce pasáže podľa konfirm.: „per eundem rivulum Heburcha... una arbor bykfa cruce signata... ad unam vallem, que Werusferteffeu nuncupatur... ad caput cuiusdam rivuli Jeznicha... in quarum una est gyartaanfa... a terris Ladizlay, Zerechun et Dama... a terris Paznani, Nysik et Radizlay... ad locum, que Kyralrewy nuncupatur et ibi cadit in fluvium Goron, ubi sunt due mete terree. Deinde descendit et vadit per eundem fluvium Goron ad quendam locum Mogosmorth vocatum.“ MOL DL 63 899.

župana Demetera z rovnakého roku.³⁴⁶ Hranice začínali na východnej strane nad Hronom na mieste, kde sa do Hrona vlieval potok Chrenovec (Vlkanovský potok severne od Badína). Na druhej strane potoka tvoril hranicu vysoký topoľ. Po potoku prechádzali hranice na západ ku hradskej smerujúcej z Badína do Radvane. Vychádzali z potoka na sever k vrchu, kde tvorili hranicu viaceré stromy. Odtiaľ hranice zostupovali do doliny a ďalej prechádzali na vrch, kde začínali hranice s územím Kremničky. Cez hradskú prechádzali hranice do hája, kde brest rozdeľoval majetky Mikuláša a kráľovských hájnikov. Z tohto miesta už pokračovali priamo k Hronu. Prechádzali po rieke popri dome Saulovho syna Michala k miestu, kde ohraničenie začínalo.³⁴⁷ Majetok, vyčlenený z badínskeho chotára, je totožný s územím neskoršej obce Rakytovce. Poukazuje na to jeho poloha medzi Badínom a Kremničkou, hranica s domom Saulovho syna na ľavej strane Hrona, ako aj mladšie pramene.

Doteraz v plnom znení nepublikovaným prameňom je listina Bela IV. z roku 1263, podľa ktorej požiadali o potvrdenie majetkovej držby Kečet a Peter, synovia Svetka, ktorému Belo IV. udelil zem v dedine Radvaň.³⁴⁸ Doterajšie edície prameň publikovali v podobe registrov bez obsahu metácie.³⁴⁹ Suplikantov vo vlastníctve obťažovali synovia Sykoňa a iní rybári z Radvane, ako aj hostia z Bystrice. Kráľ preto nariadil zvolenskému županovi Ditrichovi, aby ohraničil zem Svetkových synov, ktorá dostačovala hospodárstvu dvoch popluzí. Podľa metácie začínali hranice v potoku *Malchová až po cestu, ktorá viedla do Turca, odkiaľ po tejto ceste išli až k potoku Udurna a prechádzali cez Udurnu. Cez oráčinu išli až k prameňu, odkiaľ viedli k veľkému lesu a tu sa končili.³⁵⁰ Výskumy už potvrdili, že územie, ktoré vlastnili Svetkovi synovia ležalo v Malachovskej doline.³⁵¹ Poloha majetku západne od Radvane medzi Malachovským a Radvanským potokom ho umožňuje stotožniť s neskorším územím Malachova.

Ladislav IV. v roku 1287 potvrdil Jurkovho syna Dionýza v držbe majetku, ktorý vlastnil v Radvani a daroval mu aj lúku pri Hrone pod Urpínom, ktorú vyčlenil z územia kráľovských rybárov.³⁵² Hranice oboch častí majetku boli zaznamenané v metácii. Začínali na ľavej strane Hrona pod vrchom Urpín, kde sa pri potoku *Bob(r)ovica (*Bobocha*) nachádzala lúka. Prechádzali západným smerom cez rieku ku kostolu Panny Márie na konci dediny Radvaň, kde tvoril hranicu prameň. Cez stred dediny viedli

³⁴⁶ Listina vyd. zvol. županom Demeterom, 28. okt. 1295, inzert v listine Ondreja III. dat. (pred 23. júlom) +1296, zach. v tranz. palatína Vavrinca Héderváriho z 11. aug. 1437. Ed. CDH VI./1, s. 346-347; CDH VI./2, s. 32-33; maď. reg. RA II./4, s. 152, č. 4030, s. 154, č. 4038, s. 166, č. 4069; ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123-125.

³⁴⁷ Emendujeme nepresne edované pasáže podľa tranz.: „ex adverso est arbor jegune una alta... per quam potok, quod Hrenoch dicitur... via ducit de Badun in Raduana... dehinc currit superius iterum ad unam metam terream... de populis de Keremyca... intrat unum nemus sub una arbore zylfa vocata.“ MOL DL 105 271.

³⁴⁸ Listina vyd. Belom IV., 30. aug. 1263, zach. orig. MOL DL 84 671.

³⁴⁹ Maď. reg. CAC VIII., s. 66, č. 43; RADVÁNSZKY, B. (ed.): *A Radvánszky-leveltár legrégebib okmányai.* (ďalej Radvánszky lt.) In: *Századok*. 9 évf., I. füz., 1875, s. 46, č. 1; RA I., s. 424, č. 1332.

³⁵⁰ Uvádžeme metáciu v plnom znení podľa orig.: „Prima meta incipit in fluvio Malhowa de via, qua ducit ad Turuch. Hinc vadit per eandem viam usque rivulum Wodroana et transit ipsum rivulum Wodroana. Per terram arabilem vadit usque caput fontis unius, inde vadit ad magnam silvam et sic terminatur.“ MOL DL 84 671. Porov. MALINIÁK, P.: *K interpretáciám...*, s. 58.

³⁵¹ ĐURKOVÁ, M.: *Radvanskovci...*, s. 13-14.

³⁵² Listina vyd. Ladislavom IV., 25. marec 1287, inzert v konfirm. Ondreja III. dat. (po 23. júli) 1296. Ed. CAC XII., s. 454, č. 379; CDH V./3, 354-356; maď. reg. RA II./2-3, s. 376, č. 3433; RA II./4, s. 166, č. 4070; Radvánszky lt., s. 47-48, č. 9; slov. reg. Katalóg I., s. 19-20, č. 15, 19.

k ceste a ďalej k Malachovskému potoku. Popri potoku prechádzali až ku Kečetovmu domu, odkiaľ išli k ceste, smerujúcej do Turca. Z cesty klesali hranice k potoku Udrna a vystupovali od neho na pravú stranu ku spoluchotárnikovi Kečetovi kde bol medzník. Odtiaľ po mostíku viedli hranice k lokalite Ivansek pri lese. Nad domom pustovníka zostupovali k potoku Štiavnica (Tajovský potok) a viedli k ceste do Turca. Cez cestu prechádzali k spomínanému potoku Udrna, ktorý vyúsťoval pri vrchu Urpín do Hrona, kde sa ohraničenie končilo.³⁵³ Za nejasné možno pokladať vymedzenie hraníc v okolí Radvanského potoka (Udrna). Ohraničenie v týchto miestach opakovane menilo smer. Členitosť hranice ovplyvnil Kečetov majetok, ohraničený už v roku 1263. Priebeh hraničnej línie naznačuje, že ohraničené nebolo celé územie Radvane, ale iba východná a severná časť chotára, v ktorej ležal Dionýzov majetok.

V roku 1291 Ondrej III. daroval Dionýzovi a jeho synom druhú polovicu územia Radvane spolu s ďalšími časťami pripojenými zo zeme kráľovských rybárov.³⁵⁴ Podľa metácie začínali hranice pri prameni pod hoľou a prechádzali popri hradskej smerujúcej do Turca. Z cesty hranice klesali k potoku Štiavnica. Pozdĺž toku viedli k hradskej, ktorá rovnako viedla do Turca a oddeľovala majetok od hraníc Banskej Bystrice. Od cesty hranice zostupovali po potoku Udrna k Hronu. Ohraničenie prechádzalo cez rieku a vystupovalo na Urpín popri lúke, ktorá patrila k Radvane. Odtiaľ hranice odbočovali doprava k vršku pri prameni potokov tečúcich do Hrona. Ďalší úsek tvoril prameň potoka na mieste, kde sa nachádzala časť lesa nazvaná *Buykbyky* (Bükk bükkök, maď. „Buková bukovina“). Potok tu oddeľoval Radvaň od zeme Saulových synov. Hranice popri ňom viedli do Hrona. Zostupovali po Hrone a vychádzali z rieky na mieste, kde sa do nej zo severnej strany (!) vlieval potok Kalník. Popri ňom vystupovali až k prameňu potoka, kde stál veľký dub, oddeľujúci chotáre Radvane a Kremničky. Odtiaľ hranice viedli cez les k Malachovskému potoku a vystupovali k jeho prameňu. Prechádzali okolo Kečetovho domu k ceste vedúcej do Turca. Po tejto ceste išli k potoku Udrna a vystupovali k ďalšiemu potoku. Vo veľkom lese smerovali hranice k vrchu nazvanému *Azyubeyrch* (Aszúbérc, maď. „Suchý vrch“). Odtiaľ viedli k Ivanseku a prechádzali po vrchu, ktorý oddeľoval územie od Turca. Ďalej sa už vracali k prameňu pri ktorom ohraničenie začínalo.³⁵⁵ V porovnaní s metáciou z roku 1287 zaznamenáva ohraničenie z roku 1291 priebeh hraníc dôkladnejšie. Nové hranice vymedzovali južnú stranu majetku. Výrazne sa zmenilo ohraničenie na ľavej strane Hrona.³⁵⁶ Tento úsek hraníc bol vymedzený najpresnejšie.

Podľa listiny z roku 1329 vrátil panovník Tomášovi synovi Dionýza z Radvane časť zeme a lesa zvanú *Liget* o ktorú Tomáš prišiel pre isté svoje pochybenie.³⁵⁷ Podľa

³⁵³ Emendujeme nepresne edované pasáže podľa konfirm.: „sub quodam monte Vrpín vocato iuxta Goron et rivulum Bobocha est quoddam fenetum... ad viam, qua ducit versus Turuch et per ipsam cadit in rivum Odurna... versus montem Wrpyn et cadit in Goron.“ MOL DL 84 679.

³⁵⁴ Listina vyd. Ondřejom III., (po 9. okt.) 1291, zach. orig. Ed. CAC V., s. 31, č. 20; maď. reg. RA II./4, s. 82-83, č. 3823; Radvánszky lt., s. 48, č. 10; slov. reg. Katalóg I., s. 19-20, č. 16.

³⁵⁵ Emendujeme nepresne edované pasáže podľa orig.: „Quod incipiens... et in eadem via eundo cadit in fluvium Cheunichey... a metis civitatis de Bezterchbanya... cadit in rivulum Wdurnya... ad montem Wrpyn... in vertice montis Wrpyn... exit in quendam fluvium Kalnukpotok... una magna arbor, que vulgariter teulg dicitur... a terra Keremchey, deinde ascendit... ad fluvium Wdurnya... ad alium [prečiarknuté: „fluvium“] rivulum... ad unum montem, qui Azyubeyrch dicitur... ad Iwanzeke... per quendam beyrch... et sic terminatur.“ MOL DL 84 676.

³⁵⁶ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123-124.

³⁵⁷ Listina vyd. Turč. konv., 15. júl 1329, zach. orig. Maď. reg. AO XIII. (1329), s. 243-244, č. 391; porov. ĐURKOVÁ, M.: Radvanskovci..., s. 16; s chybným dat. RADVÁNSZKY, L.:

metácie prechádzali hranice od sútoku Hrona (*Goron*) s potokom Udrna (*Odrone*) a vystupovali na východ k veľkej skale. Odtiaľ vystupovali na vrch Urpín (*ad montem Vrpen*). Na východnej strane hranice zbiehali popri hraniciach Mikových synov až k dubu pod ktorým bol medzník. Odtiaľ zostupovali západným smerom do doliny ku hraničnému kameňu. Ďalej hranice postupovali nižšie k lipe pod ktorou bol medzník na brehu Hrona na mieste, kde sa nachádzal most. Odtiaľ už hranice vystupovali po strede rieky k prvému medzníku.³⁵⁸ Podľa ohraničenia išlo o územie južne od vrchu Urpín. S lokalizáciou korešponujú predchádzajúce vlastnícke vzťahy. Lúku na ľavej strane Hrona pod Urpínom získali zemania z Radvane v roku 1287.³⁵⁹

V roku 1255 udelil kráľ Banskej Bystrici mestské privilégia. Výsadná listina obsahuje aj metáciu mestského chotára. Od sútoku Hrona s tokom Udrna (Radvanský potok) prechádzali hranice na západ popri Udrne až k ceste do Turca. Odtiaľ postupovali hranice severným smerom po horských hrebeňoch k potoku *Sielnice (Selčiansky potok) a popri ňom až k Hronu. Ďalej hranice prechádzali cez rieku a vystupovali na vysoký vrch. Listina bola publikovaná v slovenskom diplomatári.³⁶⁰ Metácii a určeniu polohy jednotlivých hraničných objektov venovali bádatelia zvýšenú pozornosť. Ohraničenie rozsiahleho chotára zahŕňalo okrem okolia mesta aj jeho širšie hospodárske zázemie so špaňodolinskou oblasťou.³⁶¹

V roku 1263 daroval panovník banskobystričkému richtárovi Ondrejovi zem medzi Banskou Bystricou a Lupčou. Západnú hranicu majetku tvoril Selčiansky potok (pod týmto označením vystupuje zrejme jeho prítok Nemčiansky potok). Severnú hranicu vymedzoval horský masív a rybník Jezerná v pramennej oblasti Lupčice. Východná hranica zostupovala popri potoku Istebná (Istebník) až ku Hronu. Na ľavej strane rieky majetok ohraničoval hlboký potok (zrejme Plavno). Južné hranice išli po vrchole vyvýšeniny. Ohraničenie viedlo do doliny potoka Môlča (Môlčanský potok) a na vysoký vrch.³⁶² Doterajšie edície publikovali metáciu s menšími nepresnosťami podľa znenia

A Radvánszky család története. Sajó-Kaza : Nyomatott Lévai Izsó Könyvnyomdájában Rimaszombat, 1905, s. 18.

³⁵⁸ Uvádame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Prima meta incipit in fluvio Goron, ubi quidam rivulus Odrone dictus cadit in ipsum. Deinde exit et ascendit ad quandam lapidem magnum contra partem orientis. Deinde ascendit directe ad montem Vrpen dictum et per eundem ad orientem directe decurrendo iuxta metas filiorum Myke pervenit ad arborem tolg sub qua est terra meta. Abide ad vallem descendendo et decurrendo contra partem occidentis devenit ad quandam lapidem, qui est pro meta. Inde inferius progrediendo pervenit ad arborem tilie sub qua est terra meta, que est in litore fluvii Goron predicti, ubi est quidam pons. Deinde per medium ipsius fluvii ascendit usque ad priorem metam et ibi terminatur.“ MOL DL 84 686.

³⁵⁹ Pozri text a pozn. 352 a 353.

³⁶⁰ Listina vyd. Belom IV., (pred 14. okt.) 1255, zach. orig. Ed. CDSI II., s. 341, č. 491.

³⁶¹ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 122-123; JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica : Pribicer, 2005, s. 21 (z maď. prel. I. Nagy); TOMEČEK, O.: *Hranice mesta Banská Bystrica od roku 1255 do súčasnosti*. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I.* eds. I. Nagy – I. Graus, Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica, 2005, s. 16-19.

³⁶² Listina vyd. Belom IV., (pred 14. okt.) 1263, inzert v tranz. Ostrih. kap. z 26. mája 1338. Ed. KNAUZ, F. (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I.* (ďalej MES I.) Strigonii : Typis descriptis Aegidius Horák, 1874, s. 492-493, č. 637; CAC III., s. 40-42, č. 31; maď. reg. RA I., s. 404, č. 1332; slov. reg. Katalóg I., s. 16-17, č. 8.

v zachovanom tranzumpte.³⁶³ Podľa polohy hraničných objektov išlo o územia neskorších obcí Senica, Selce, Baláže a Šalková.³⁶⁴

V prostredí Banskej Bystrice možno podľa kúpno-predajných zmlúv začať s presnejšou rekonštrukciou topografie mestského chotára od konca 70. rokov 14. stor.³⁶⁵ Nadväzujúce záznamy o kúpe a zálohovaní poľností obsahuje najstaršia banskobystriická mestská kniha (1386 – 1399).³⁶⁶ Medzi súpsimi pertinencií možno relatívne presne lokalizovať majetky Goldnerovcov. Okrem domov, hút, lesov a poľností už záznamy upresňujú i situovanie majetkov v jednotlivých častiach chotára. Hansman Goldner a jeho syn v roku 1398 vlastnili dolinu volanú „die Au“ (*vallem arabilem, que vocatur dy Aw*) smerom na Ľupču nad Rudlovským potokom (*supra Schuchseyffen*), lúku na ostrove za mostom, lúku za Burgstädtlom (*ultra Burchstetel*), roľu pri križi a dolinu povyše mlyna rovnako volanú die Au, tiahnúcu sa popri potoku ku Kostiviarskej. O majetkoch v nive Bystričky a Rudlovského potoka hovoria i ďalšie pramene.³⁶⁷ Doklady poukazujú na kontinuitu vlastníckych vzťahov a intenzívne hospodárske využívanie územia. I keď podrobný výskum mestského prostredia presahuje zameranie práce, zistenia z tejto oblasti môžu pri porovnávacom výskume napomôcť pri hodnotení podmienok v regióne.

V roku 1340 panovník udelil mestské výsady Slovenskej Ľupči. Pri tejto príležitosti boli zaznamenané aj hranice Ľupčianskeho chotára. Doterajšie edície neuverejňovali prepis miestnych názvov v jednotnej podobe.³⁶⁸ Hranice začínali z vonkajšej strany potoka na mieste zvanom Skradno pri Hrone na hradskej, ktorá viedla z Bystrice do Ľupče. Odtiaľ hranice vystupovali na sever a viedli k medziam majetku Selce. Hranice sa dotýkali medzi majetku Priechod od ktorých postupovali k medziam majetku Konice (Podkonic). Odtiaľ sa ohraničenie otáčalo k zemi Moštenica, ktorá zostala vo vlastníctve hostí z Ľupče. Hranice viedli k výmladkovým stromom, odkiaľ prechádzali Hron k hraniciam potoka Ľubietová. Vychádzali k miestu nazvanému *Kerallese* (Királyles, maď. „Kráľova postriežka“), kde bol hranicou veľký dub. Odtiaľ vychádzali k Plavnu a od Plavna sa otáčali k prvému miestu, kde ohraničenie končilo.³⁶⁹ Uvádzané hraničné body umožňujú lokalizovať zachované miestne názvy najmä na

³⁶³ Emendujeme rozdielne edované pasáže podľa tranz.: „lapis, qui Thurschan nominatur... una est arbor tulgfa... versus orientem usque ad rivulum, qui dicitur Profundus fluvius... usque ad fluvium Mulscha.“ PL, Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára (ďalej ESZML), lad. 53, cap. 34, fasc. 6, nr. 1 (fotokópia v Historickom ústave SAV).

³⁶⁴ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 122-123; Katalóg I., s. 16-17, č. 8; TOMEČEK, O.: *Hranice...*, s. 18-20.

³⁶⁵ Katalóg I., s. 28, č. 43 a n.

³⁶⁶ Számadáskönyvei, s. 76-101.

³⁶⁷ Számadáskönyvei, s. 85; Katalóg I., s. 36, č. 76, s. 46, č. 121, s. 55-56, č. 161, s. 57-59, č. 168, 170, 173.

³⁶⁸ Listina vyd. Karolom Róbertom, 11. nov. 1340, inzerť v konfirm. Ľudovíta I. z 3. júna 1347. Ed. CDA IV., s. 51, č. 41; Listiny Slov. Ľupče, s. 40, č. 1; Výsady I., s. 131, č. 159; maď. reg. AO XXIV. (1340), s. 294, č. 652.

³⁶⁹ Emendujeme rozdielne edované pasáže podľa najstaršej konfirm.: „in loco, qui Scradno dicitur... ad metas possessionis Scelce... metas possessionis Prehud... ad metas possessionis Connyce... per quasdam arbores ereztyuen nominatas.“ ŠA BB pob. BB, fond Mestečko Slovenská Ľupča (ďalej MSL), č. 1. Pod vplyvom nepresného edovania sme zápis „ereztyuen“ čítali v podobe „creztyuen.“ MALINIÁK, P.: „Meta ad modum...“, s. 396. Základom názvu preto nie je slov. „krest“, ale maď. „ereszt.“

západnom okraji Ľupčianskeho chotára.³⁷⁰ Tok, popri ktorom viedla prvá hranica možno stotožniť s jarkom v lokalite Skradno na pomedzí katastrálneho územia Šalkovej a Seliec. Hranice Ľupče s chotármí obcí na pravej strane Hrona listina nešpecifikuje. Tvorili ich medzníky bez zaznamenatej polohy. Tok *Libitua*, tvoriaci prvý hraničný bod na ľavom brehu Hrona je totožný s potokom Hutná, pritekajúcim do Hrona z Ľubietovej. Pre tento potok sa v stredoveku používalo označenie Ľubietová.³⁷¹ Ďalším hraničným bodom bolo miesto zvané Királyles, ktoré môže byť totožné s vrchom Skalolam (698 m) alebo Stráž (697 m). Juhozápadný úsek hraníc Ľupčianskeho územia ohraničoval potok Plavno až po sútok s Hronom. Na ľavej strane Hrona prechádzali hranice aj cez dolinu Driekyne, hoci metácia ju nespomína. Na tomto úseku ohraničenie zasahovalo do už spomínaných hraníc chotára Poník.

V roku 1356 zvolenský podžupan Vavrinec určil hranice medzi Priechodom a Podkonicami. Išlo o časť zeme medzi obidvoma obcami, ktorej hranice boli vymedzené ešte za čias zvolenského župana Donča.³⁷² Prvá hranica začínala pri Kráľovej studni (*a fonte Regis*) a ohraničenie ďalej prechádzalo ku kameňu, ktorý ohraničoval oráčinu pri ceste. Odtiaľ prechádzali hranice znovu ku kameňu pri oráčine. Odtiaľ išli priamo a klesali na cestu zvanú Igov závoz (*Igow zawos*). Vychádzali z nej a išli postupne ku dvom bukom. Vystupovali na vršok na ktorom ležal kameň. Odtiaľ vystupovali na vyvýšeninu, kde bolo klčovisko a nad ním sa nachádzal hrab. Hranice viedli k studničke pod Klokočským vrchom (*sub monte Klokoczki*). Odtiaľ prechádzali cez potok Malá Ľupča (*parva Lipsa*). Na tomto mieste vystupovali na vrch, kde bol buk. Odtiaľ išli priamo po vrchole kopca až k holiam, kde sa končili.³⁷³

Polohu hraničných bodov určuje priebeh katastrálnej hranice medzi Priechodom a Podkonicami. Historickú hranicu medzi územiami obcí neovplyvnili zásadne zmeny.³⁷⁴ Ohraničenie začínalo na ľavom brehu Ľupčice východne od Priechodu. V severozápadnom smere prechádzalo cez poľnohospodársku pôdu až k vyústeniu Klokočovej doliny. Ďalej viedlo cez ľavostranný prítok Ľupčice (Malá Ľupča) na vrch Domcovo (586 m) a postupovalo na sever k horským masívom Nízkych Tatier. Vzhľadom na zachovanie listiny v novovekom odpise vzbudzujú pozornosť formy zápisov hraničných stromov (*lignum buk, arbor hrab*) a tiež podoba, v akej bol

³⁷⁰ *Základná mapa ČSSR 36-14-14, 36-14-19*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1987, M 1 : 10 000.

³⁷¹ Pozri text na s. 88.

³⁷² Listina vyd. zvol. podžupanom Vavrincem, 14. aug. 1356, inzerť v konfirm. správcu Ľupč. panstva Eliáša Salého z 27. mája 1584. ŠA BB pob. BB, OP, č. 5; slov. preklad GREGORČOK IGOVĀN, A.: *Podkonice. Historicko-národopisná monografia*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1977, s. 371-372.

³⁷³ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa konfirm.: „Prima incipit (!) a fonte Regis et inde transit ad unam petram in terra arabili circa viam existentem. Inde transit directe et vadit iterum ad unam petram etiam in terra arabili existentem. Inde vadit directe et cadit in unam viam Igow zawos vocatam. Inde exit et vadit directe ad unum lignum buk vocatum sub quo iacent duo magni lapides. Inde transit iterum ad unum lignum buk vocatum. Inde ascendit ad unum parvum monticulum in cuius vertice iacet una petra. Inde ascendit unum ascensum directe super quem est eradicatio seu evulsio arboris, in qua supererevit una arbor hrab vocata. Inde vadit directe ad unum fonticulum sub monte Klokoczki exeuntem. Inde vadit directe et transit per unam aquam parva Lipsa vocatam. Illic ascendit unum montem supra quem est unum lignum buk vocatum. Inde directe vadit per cacumen ipsius montis usque ad alpes et ibi terminatur.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5.

³⁷⁴ *Základná mapa ČSSR 36-142 Lučatin*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1988, M 1 : 25 000.

zaznamenaný názov toku *Lipsha*, ktorá sa vyskytuje predovšetkým od 16. stor. Nemožno preto vylúčiť, že pri konfirmácii listiny bolo zapisovanie názvov viacerých hraničných objektov pozmenené.

K roku 1282 sa hlási listina, podľa ktorej Ladislav IV. nariadil Ostrihomskej kapitule, aby podala svedectvo o vykonaní obhliadky zeme Poniky a štatuuani magistra Filipa do jej vlastníctva. Listina sa považuje za falzum, ktoré podľa F. Knauza vzniklo pravdepodobne v roku 1287. Znenie listiny pritom poznáme až z novovekého odpisu.³⁷⁵ Prameň obsahuje podrobnú metáciu Poník. Hranice začínali na sútoku dvoch potokov Zolná a postupovali po jednom z nich na západ k ďalšiemu toku označenému „potok.“ Viedli až k jeho prameňu a odtiaľ prechádzali cez vrch do doliny k potoku Môlča. Popri Môlčanskom potoku išli hranice až ku Hronu. Severnú hranicu majetku vymedzoval Hron až po sútok s potokom Driekyňa. Východný úsek hraníc sa tiahol pozdĺž Driekyne až k jej prameňu. Ďalej postupovali hranice cez vrch k prameňom Zolnej. Odtiaľ južný úsek hraníc prechádzal od Javorového vrchu popri lúke Kosmín a veľkom blate (maď. Sár) až k vrchu Hrochoť a ďalej k Čáčinskému potoku (Hrochotský potok). Popri ňom viedli hranice k prvému medzňíku pri potoku Zolná. Doterajšie edície uverejnili metáciu s malými rozdielmi v ortografii, v porovnaní s jej znením v tranzumpte.³⁷⁶ Predlohou pre vyhotovenie falza hlásiaceho sa k roku 1282 bola donačná listina Ladislava IV. z roku 1284. Podľa nej panovník poveril Turčiansky konvent, aby podal svedectvo o vykonaní obhliadky územia Poník a štatuuani magistra Filipa do vlastníctva.

Metácia v pravej listine je omnoho stručnejšia. Poloha hraničných bodov sa zhoduje s vymedzením vo falošnej listine s výnimkou južného úseku. Ohraničenie na tomto mieste prechádzalo iba po potoku Zolná.³⁷⁷ Edícia A. Ipolyiho nesprávne uvádza smer ohraničenia medzi sútokom Hrona s Môlčanským potokom a potokom Driekyňa. Ohraničenie v týchto miestach neprechádzalo na sever, ale na východ.³⁷⁸ Podrobnosťou ohraničenia vo falze sa metácia južného úseku hraníc takmer zhoduje s rozhrančením medzi Poníkmi, Dúbravicou a Hrochoťou z roku 1557.³⁷⁹ Je pravdepodobné, že s obsahom metácie vo falošnej listine z 13. stor. sa v tejto časti v roku 1557 manipulovalo. Reambulácia ponického chotára z roku 1295 totiž opisuje južnú hranicu územia Poník zhodne s pravou listinou z roku 1284. Tok označený v roku 1284 *primum potok* spomína pod presnejším názvom *Zarazpotok* (Szarázpatak, maď. „Suchý potok“).³⁸⁰ Tok Zolnej, či presnejšie Malej Zolnej tvoril južnú hranicu chotára Poník aj podľa dokladov zo 14. stor. Ďalším problematickým miestom v metácii je určenie severnej hranice chotára na úseku Hrona medzi Môlčanským potokom a Driekyňou. Na toto územie už v roku 1263 zasahovali hranice majetku banskobystričského richtára

³⁷⁵ Listina vyd. Ostrih. kap., ++1282, inzert v tranz. Ostrih. kap. z 10. marca 1557. Ed. CDP VI., s. 286-287, č. 206; CAC XII., s. 363-365, č. 305; CDH V./3, s. 112-115; lat. reg. MES II., s. 158, č. 135; maď. reg. RA II./2-3, s. 302, č. 3190; slov. reg. Katalóg I., s. 18, č. 12-13.

³⁷⁶ Emendujeme pasáže, v ktorých sa edície nezodujú podľa tranz.: „ascendit ad unum berk... fluviorum Zolna vocatorum superius pertranseundo... ad quoddam Jawrberk... pervenit unum pratum Kozwen... usque in Horchagberk.“ ŠA BB pob. BB, MP, č. 9.

³⁷⁷ Listina vyd. Ladislavom IV., 27. júl 1284, zach. orig. Ed. CDH V./3, s. 236-238; CDP VI., s. 303-304, č. 220; maď. reg. RA II./2-3, s. 340, č. 3323.

³⁷⁸ „[ad partem] orientalem per magnum spacium de quo exit in Diricinepotok.“ ŠA BB pob. BB, MP, č. 2.

³⁷⁹ ŠA BB, MP, č. 8.

³⁸⁰ Listina vyd. Ondrejom III., 24. febr. 1295, zach. orig. Ed. RA II./4, s. 145, č. 4008; slov. preklad Pramene III., s. 276, č. 142. Obsah metácií porov. ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123, 125-126.

Ondreja. Falzum hlásiace sa k roku 1282 uvádza túto osobu medzi svedkami počas ohraničenia a štatúcie, počas ktorých údajne nik nekontradioval. Pre listinu z roku 1284 je príznačné, že počas ohraničenia nespomína konkrétnych svedkov. Zložité vymedzenie ponického chotára skomplikovali v nasledujúcom období aj hranice územia Lupče, ktoré na úseku medzi Driekyňou a Plavnom zasahovali do územia Poník.³⁸¹ Majetkové pomery sú tak v rozpore so stavom zaznamenaným v metáciach. Poniky v tomto prípade stratili časť chotára v prospech susedných privilegovaných sídiel.

Podľa dnes nezvestnej listiny v roku 1302 Tomášov syn Filip daroval svojmu zaťovi magistrovi Ondrejovi časť svojho majetku Poniky, ktorá na západe hraničila so zemami Madačovho syna Pavla a Mika (*circa metas Pauli filii Modach et comitis Myka*). Hranice územia určila Ostrihómska kapitula.³⁸² Na základe polohy vyčleneného majetku mohlo ísť o územie neskoršej obce Oravce. Podľa listiny Ostrihomskej kapituly z roku 1310 rodina magistra Filipa protestovala proti synom Gottschala, ktorí násilím zabrali časť jej zeme Poniky ležiacu pri rieke Hron východne od Banskej Bystrice pri potoku Mólča (*circa Molchapotok*). Zo strachu pred Matúšom Čákom sa zemanania báli obrátiť na príslušného sudcu. Protestovali preto pred kapitulou.³⁸³ Vzhľadom na nesúlad medzi rozhrančením ponického chotára a územím banskobystrických hostí nemožno vylúčiť, že dôvodom obsadenia časti Filipovho majetku boli nedoriešené hraničné spory so susedmi.

Jakub, syn Petra zvaného Šoš, ako aj Filip, Ján a Mikuláš, synovia Tomáša z Poník, si v roku 1358 rozdelili svoje majetky vo Zvolenskej a Novohradskej stolici. Predmetom delby majetkových podielov vo Zvolenskej stolici boli Poniky a Hronsek.³⁸⁴ Južná časť majetku Poniky spolu s horným mlynom pripadala Tomášovým synom. Severná časť majetku pripadla spolu s dolným mlynom Jakubovi. Ohraničenie prechádzalo naprieč ponickým územím v západo-východnom smere. Hranice začínali pri potoku Mólča (*Molchapataka*) pri doline nazvanej Boncsvölgy (*Bonchwolge*), odkiaľ smerovali na východ. V spomínanej doline pri Mólčanskom potoku rozdeľovali majetkové podiely dva medzníky. Označovali miesto mlyna v podiele z južnej strany, mal však patriť k podielu zo severnej strany. Odtiaľ hranice prechádzali cez dolinu Boncsvölgy do druhej doliny, otáčali sa napravo a vystupovali na vrch, kde boli dva medzníky. Potom prechádzali hranice východným smerom krátku vzdialenosť po ceste a vychádzali z cesty na juh, kde boli dva kamene označené za hranice. Odtiaľ sa ohraničenie otáčalo do doliny, v ktorej bol potok baníkmi zo zlatých baní nazývaný *Kuzepmusas* (Középmosás, maď. „Stredné mytie“). Po tomto potoku išlo ohraničenie až na miesto, kde vtekal do zeme. Už pred delbou majetku tu bola zlatá baňa, ktorej užívanie je spoločné podľa predchádzajúceho zvyku. Hranice klesali k ceste a po nej mierili na východ, kde sa spájali so staršou cestou. Išli po nej k dedine Poniky (*ad dictam villam Panyk*) a prechádzali cez potok, ktorý preteká cez túto dedinu. Hranice klesali na južnú stranu k druhému potoku a nakláňali sa nad ním na východ ku chodníku, po ktorom vystupovali ku kostolu. Pri kostole, ktorý zostal v spoločnom užívaní, boli vybudované dva medzníky. Odtiaľ po ceste prechádzali dlhú vzdialenosť na východ, vychádzali z cesty mierne doľava a išli k potoku *Bykpatricka* (Bükkpatrick, maď. „Bukový

³⁸¹ Pozri text a pozn. 362-364. K metáciim Lupče pozri text a pozn. 369.

³⁸² Podľa B. Iványiho sa listina nachádzala v archíve rodu Balló. Maď. reg. s výťahom z metácie pozri A középkeri oklevél, s. 900, č. 1; AO I. (1301 – 1305), s. 185, č. 326.

³⁸³ RDSI I., s. 359-360, č. 841.

³⁸⁴ Listina vyd. Ostrih. kap., 11. máj 1358, zach. orig. Ed. CDA VII., s. 205-210, č. 110. Pozri aj ĐURKOVÁ, M.: Vznik a počiatky..., s. 15.

potok“). Po tomto potoku ohraničenie vystupovalo do priestoru medzi dvoma vrchmi volanými Usolná (*ad intervallum duorum montium Vzulnahege vocatorum*). Medzi nimi sa nachádzal kamenný vršok, ktorý bol hranicou. Odtiaľ hranice klesali k potoku a po ňom na juh, kde sa spájali s potokom Zolná (*Zolnavyze*). Po Zolnej sa otáčali na východ a prechádzali až k jej prameňu, kde končilo ohraničenie Poník.³⁸⁵

Na základe terénnych daností možno usudzovať, že ohraničenie vystupovalo z doliny Môlčanského potoka západne od vrchu Drienok (606 m). Popri neidentifikovanom toku Kôžepmosás prechádzalo k ceste v doline Vladárky a popri Vladárke pokračovalo k obci a farskému kostolu. Východne od Poník tvoril hranicu bližšie neznámy tok *Bykpataka*. Môže ísť o zaniknutý ľavostranný prítok Vladárky s ústím severne od Poník. Vrch (či dva vrchy) „Usolná,“ spomínaný v roku 1358 aj 1333, možno stotožniť s výrazným geografickým bodom Farská hora (846 m) a Učovník (759 m). V tejto oblasti sa do Zolnej vlieva i pravostranný prítok po ktorom zrejme prechádzala hranica. Ďalší priebeh hraníc už určoval tok Zolná.

Vymedzenie hraníc počas delby majetku Hronsek predstavuje v porovnaní s ponickým územím omnoho kratšiu vzdialenosť, avšak opis hraníc je vyhotovený dôslednejšie. Podiel z južnej strany pripadol Tomášovým synom. Jakub získal podiel zo severnej strany. Ohraničenie začínalo na východnej strane v potoku Jasenica (*Jezeniche*), kde boli dva medzníky. Odtiaľ vystupovalo západným smerom na vršok, kde bol medzník. Ďalej prechádzali hranice akoby na južnú stranu a cez dolinu vystupovali na ďalší vršok. Tu sa pri starej ceste nachádzal medzník. Odtiaľ podobným spôsobom prechádzali cez dolinu k medzníku, kde sa otáčali na západ. Spájali sa s tokom nazvaným *Kyspatak* (Kisspatak, maď. „Potôčik“), ktorý nemal vždy vodu. Prechádzali spomínaný tok a vystupovali na vršok, kde bol medzník. Na úbočí vršku sa otáčali a prechádzali popri potoku Platina (*Platina*). Ohraničenie preskakovalo dolinu, ktorá nezadržiavala vždy vodu a na malej vzdialenosti viedlo popri medzníku. Potom sa spájalo s malým potokom, ktorý klesal k spomínanému potoku Platina a preskakovalo potok Platina na vrch, kde bol medzník. Odtiaľ západným smerom zostupovali hranice na rovinu, kde bol pri ceste medzník. Preskakovali cestu a prechádzali cez háj, kde bol medzník. Na mieste, kde z neho vychádzali, preskakovali tok Tapolcapatak, či Teplica (*Thapolchapataka*). Medzi oráčinami sa nachádzal medzník. Ďalej hranice prechádzali priamo k Hronu (*Goron*), pri ktorom bol medzník. Preskakovali ho a prichádzali na ostrov, kde boli dva medzníky a ohraničenie tu končilo.³⁸⁶

Lokalizovať hraničné body na úseku medzi Jasenicou a Hronom umožňujú najmä vodné toky. Od pravého brehu Jasenice prechádzali hranice západným smerom cez členité územie až k toku Kisspatak. Ide zrejme o Blatný potok, alebo Jelšovce (pravostranný prítok Lukavice). V tejto časti sa mohlo ohraničenie prekrývať s hranicou medzi chotárom Hronseku a Lukavice. Nasledujúce určenie hraníc prechádzalo cez dolinu potoka Platina v centrálnej časti hronseckého územia. Pravdepodobne v polohe Kochlačka (408 m) viedli hranice popri ceste k potoku Teplica (tok Vranica) a cez polia smerovali k ostrovu na Hrone. Tento úsek hraníc pravdepodobne sledoval rozhraničenie medzi Hronsekom a Vľkanovou.³⁸⁷

Radunovmu synovi Mikovi v roku 1296 panovník daroval dve zeme, z ktorých jedna sa volala Ostrá Lúka a nachádzala sa na mieste vyrúbaného lesa. Druhá zem ležala

³⁸⁵ CDA VII., s. 206-207, č. 110.

³⁸⁶ CDA VII., s. 207-208, č. 110.

³⁸⁷ *Základná mapa Slovenskej republiky 36-32-08*. Bratislava : Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, 2004, M 1 : 10 000.

medzi potokmi Jasenica a Lukavica. Ešte v tom roku kráľ potvrdil donáciu, avšak nezahrňala už lúku patriacu kráľovským hájnikom, ktorí kontradikovali pri štatúcii vykonanej Tučianskym konventom.³⁸⁸ Metácia darovaného územia zaznamenaná v prvej listine začínala na sútoku Jasenice s Lukavicou. Popri Jasenici hranice viedli až ku prameňu potoka a ďalej prechádzali na západ, kde sa nachádzal majetok Mikových príbuzných. Ohraničenie prechádzalo na vrch a išlo k malej doline, nazvanej aj. Medzníky tu z južnej strany oddeľovali zem Mikových bratov. Zo západnej strany oddeľovali zem kráľovských hájnikov. Hranice ďalej vystupovali na vysoký vrch, odkiaľ zostupovali na východ k miestu označenému ako *Fertes* (Fertős, maď. „Bahno“). Ohraničenie viedlo severným smerom nad starú cestu k miestu (resp. prameňu) nazvanému *Bykfeu* (Bükkfő, maď. „Bukový prameň“), kde bol pod bukom zemný medzník. Odtiaľ vystupovalo na veľký vrch a klesalo do veľkej doliny k rieke Hron. Po Hrone vystupovali hranice v dlhej vzdialenosti k potoku Môlča. Odtiaľ viedli ku klčovisku, či porube (maď. *vészverés*) nazývanej Ostrá Lúka. Odtiaľ už hranice prichádzali k prameňu Lukavice, popri ktorej viedli k prvej hranici.³⁸⁹ Podľa priebehu zaznamenaných hraníc pozostával Mikov majetok z dvoch susediacich častí. Zem na juhu ohraničená Lukavicou a na severe Hronom je totožná s územím Dolnej a Hornej Mičinej, a časťami územi Banskej Bystrice (na ľavom brehu Hrona) a Môlče. Podobne, ako v prípade Poník, aj hranice Mikovho územia sa v severnej časti prekrývali s bansko-bystrickým územím. Poukazujú na to listiny z rokov 1255 a 1263.³⁹⁰

V roku 1328 požiadali Ján a Dezider, synovia Míka, o reambuláciu hraníc ich majetku volaného Mikova Lehota. Označenie nahradilo starší názov majetku Ostrá Lúka, ktorý Miko nadobudol pred niekoľkými desaťročiami. Stanovením hraníc v prítomnosti spoluchotárnikov a susedov poveril panovník zástupcov Turčianskeho konventu a kráľovských ľudí. Z metácie bol doposiaľ publikovaný iba stručný výťah bez bližšej lokalizácie hraničných bodov.³⁹¹ Prvá hranica začínala na sútoku Jasenice (*Jezeniche*) a Lukavice (*Lukovcha*). Po Jasenici ohraničenie ďalej vystupovalo na západ k úzkej doline, odkiaľ smerovalo k miestu (bahnu) nazvanému Fertős (*ad Fertes*) na západ. Hranice vystupovali k dubu pod ktorým bol medzník. Odtiaľ z vrcholu kopca zostupovali k úzkej doline, odkiaľ prechádzali na vršok, kde bol medzník. Hranice klesali do potoka Haberec či Heberec (*Heberche*) a vystupovali po ňom až k prameňu. Odtiaľ cez dolinu vystupovali na vrch, kde bol na vrchole medzník. Ďalej vystupovali na vrch Urpín (*ad montem Vrpen*) k zemnému medzníku. Zostupovali do hlbokéj doliny k ceste, cez ktorú klesali do rieky Hron (*Goron*). Po rieke vystupovali dlhú vzdialenosť k ústiu potoka Môlča (*ad Molchatew*) a po Môlčanskom potoku (*Molcha*) vystupovali ku

³⁸⁸ Listina vyd. Ondrejom III., 15. jún 1296, zach. orig.; konfirm. vyd. Ondrejom III., 26. aug. 1296, zach. orig. Ed. CDH VI./2, s. 34-35; maď. reg. RA II./4, s. 162, č. 4060, s. 167, č. 4073; slov. reg. Katalóg I., s. 20, č. 18, s. 20-21, č. 20.

³⁸⁹ Emendujeme nepresne a neúplne edované pasáže podľa orig. prvej donácie: „specialiter ipsa aqua Jezenice cadit in aquam Lococha. Incipiens iuxta aquam Jezenice venit in caput eiusdem aque Jezenice... sub una arbore bykfā... comitis Mike, filii Radun, ipsa tamen terra Hozteyryte... vadit super unam parvam vallem, que vulgo ay dicitur... separant terras fratribus ipsius Myke... separant terras custodum silvarum... cadit in unum Fertes... supra unam antiquam viam ad unum Bykfeu et ibi est sub una arbore bykfā terrea meta... cadit in aquam Goron et in aqua Goron vadit sive ascendit in satis magno spacio... in aquam Molchateu... in unum veezueres, que vocatur Huzteyryte... in caput aque Lococha et in ipsa aqua Lococha descendit ad satis magnum spacium.“ MOL DL 63 900.

³⁹⁰ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123, 126.

³⁹¹ Listina vyd. Turč. konv., 13. nov. 1328, zach. orig. Maď. reg. AO XII. (1328), s. 250, č. 467.

klčovisku. Odtiaľ prebiehali po úbočí k medzníku, odkiaľ zostupovali do doliny a prechádzali k prameňu. Krátku vzdialenosť vystupovali a prebiehali cez cestu. Zostupovali po potoku Lukavica (*Lukowcha*), kde tvoril hranicu ovocný strom. Po potoku ohraničenie zostupovalo až k prvej hranici.³⁹² V porovnaní s metáciou Mikovho územia Ostrá Lúka z roku 1296 už metácia rovnakého majetku z roku 1328 poukazuje na určité rozdiely. Okrem odlišných hraničných stromov a zemných medzníkov už nové ohraničenie nespomína nijakých vlastníkov susedných majetkov. Precíznejšie však opisuje hraničné objekty i polohu hraníc. Okrem časti toku Haberca listina spomína aj názov vrchu Urpín. Na východných hraniciach patrí k novým hraničným bodom prameň.

Podľa listiny datovanej do roku 1285 udelil Ladislav IV. Samuelovi, Preuzlinovi a Michalovi, synom Saula zem volanú Stojanova Lúka³⁹³ (neskôr Peťová a Iliáš). Datovanie prameňa, zaraďovaného do rokov 1283 aj 1285 sa javí problematické, pričom I. Szentpétery vyslovil pochybnosti o jeho pravosti. Listina sa zachovala v tranzumpte Ostrihomskej kapituly z roku 1358, ktorý uvádza rok jej vydania 1285, avšak nezodpovedá mu jedenásty rok panovania kráľa Ladislava IV. Za pravdepodobný čas vzniku listiny možno napriek tomu pokladať azda rok 1285.³⁹⁴ Metácia Stojanovej Lúky bola v plnom znení publikovaná v arpádovskom registári, ohraničeniu územia ležiaceho na ľavom brehu Hrona však bádanie doposiaľ nevenovalo pozornosť. Hranice začínali na Hrone. Po rieke smerovali (na sever) k miestu nazvanému *Wyrismorth* (Vörösmart, maď. „Červený breh“) a odtiaľ na južnú stranu do Hlbokej doliny, po maďarsky zvanej rovnako *Mélyvölgy* (*ad Albokodolina, que vulgariter Mylweulg nuncupatur*). Ďalšiu hranicu tvorila lokalita *Egyeskynch* (maď. *Egyeskinscs*?), kde územie ohraničovali dva

³⁹² Uvádžame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Prima meta incipit, ubi duo rivuli coniunguntur et specialiter Jezeniche cadit in rivulum Lukovcha, et per ipsum fluvium Jezeniche ascendendo exit ab occidentem ad unum ay. Deinde tendit ad Fertes ad parte occidentis, abinde ascendit ad arborem tolg, sub que est meta terrea. Deinde in latere montis descendendo venit ad duo ay. Hinc pervenit ad monticulum, ubi est terrea meta. Deinde cadit in rivulum Heberche dictum et per ipsum rivulum ascendit usque ad caput, deinde per vallem ascendit ad berch in cuius cacumine est terrea meta. Abinde ascendit ad montem Vrpen dictum ad terream metam et deinde descendit in vallem profundam ad viam per quam viam descendendo cadit in fluvium Goron; et per ipsum ascendit in satis magno spacio et devenit ad Molchatew, et per ipsum fluvium Molcha ascendendo exit ad vezueres. Deinde in latere montis decurendo venit ad terream metam. Abinde descendit ad vallem per quam descendendo pervenit ad puteum, que est pro meta. Abhinc parumper ascendendo et per quandam viam decurendo descendit et cadit in fluvium Lukowcha, ubi est arbor pomi et meta terrea sub eadem. Deinde descendendo per ipsum fluvium pervenit usque ad priorem metam et ibi terminatur.“ MOL DL 63 908.

³⁹³ Listina vyd. Ladislavom IV., (1285), inzert v tranz. Ostrih. kap. zo 17. okt. 1358. Ed. RA II./2-3, s. 319-320, č. 3245; DRESKA, G. et al. (eds.): *Momumenta ecclesiae Strigoniensis IV.* (ďalej MES IV.) Strigonii – Budapestini : Argumentum, 1999, s. 225, č. 171.

³⁹⁴ Po roku 1285 („...quinto octuagesimo,“ bez denného dátumu) nasleduje vročenie do jedenásteho roku panovania. Vydanie listiny by tak pripadalo do obdobia od 3. sept. 1283 až pred 3. sept. 1284. Listinu datoval spišský prepoš a kráľovský vicekancelár Bartolomej, ktorý v tejto funkcii pôsobil od júna 1283 do febr. 1284. Podľa I. Szentpéteryho mohlo dôjsť k chybnému datovaniu následkom omylu pri prepisovaní listiny, avšak ešte stále budí podozrenie jej neobvyklé koncipovanie. Podľa editora listinu rozhodne treba kvalifikovať ako podozrivú. Dat. k roku 1283 pozri RA II./2-3, s. 320, č. 3245. Dat. k roku 1285 pozri MES IV., s. 225, č. 171. Zach. pozri PL, Ipolyi gy., č. 27. Prikláňame sa k novšiemu datovaniu vzniku dokumentu do roku 1285. Oporou môže byť pasáž v listine, podľa ktorej panovník daroval Saulovým synom zem na žiadosť zvolenského župana Demetera. Jeho pôsobenie v tejto funkcii možno doložiť od mája 1285. RA II./2-3, s. 352 a n., č. 3358 a n.

stromy. Odtiaľ prechádzalo ohraničenie na *KwesByrch* (Közbérc, maď. „Stredný vrch“). Na ďalšom mieste ohraničovalo územie miesto nazvané *Kyralleswy* (Királyles, maď. „Kráľova postriežka“), kde bol strom označený krížom. Odtiaľ ohraničenie zostupovalo do doliny v ktorej sa obracalo na západ. Popri starej ceste hranica prechádzala k potokom *Deda* a *Heburche* až k prvej hranici.³⁹⁵ Časť hraničných bodov zaznamenaných v prameni umožňujú lokalizovať zachované miestne názvy. Západný okraj majetku vymedzovalo koryto Hrona. Severná hranica zrejme prechádzala cez lokalitu Doliny (južne od vrchu Okrúhle, 485 m). Hraničný objekt Királyles je azda totožný s vrchom Stráž (498 m) na hranici Iliaša a Hornej Mičinej. Označenie toku *Deda* možno vzťahovať k názvu doliny Dedovec, cez ktorú preteká severne od doliny Peťovského potoka ľavostranný prítok Hrona. Južnú hranicu majetku vymedzoval Peťovský potok až po sútok s Hronom. So zápisom *Heburche* súvisí miestny názov Haberec doložený v doline Peťovského potoka na pomedzí Peťovej a Vlkanovej.³⁹⁶

K ohraničeniam, vzniknutým v dôsledku delby majetkových podielov, sa zaraďuje vymedzenie dievčenskej štvrtiny v majetku Stojanova Lúka v roku 1359. O vydanie dievčenskej štvrtiny žiadal Aladárov syn Benedikt. Zdedil ju po svojej matke, Saulovej dcére.³⁹⁷ Prvá hranica začínala na mieste, kde potok *Zaradnukputaka* klesal do Hrona. Odtiaľ hranice prechádzali po spomínanom potoku *Haradnukputaka* a kde sa strácal, tam bol prameň z ktorého tento potok tiekol. Od prameňa hranice prechádzali cez štyri doliny a otáčali sa na vrchol kopca, kde boli hranice územia Mikových synov a ohraničenie tu končilo.³⁹⁸ Keďže západnú hranicu Stojanovej Lúky tvoril po celej dĺžke Hron a východnú hranicu vymedzovalo územie Mikových synov, bližšie určenie spomínaného potoka naznačujú len nepriame údaje. V metácii Stojanovej Lúky z roku 1285 prechádzal juhovýchodný úsek hraníc popri tokoch *Deda* a Haberec. Južný okraj chotára pritom vymedzoval iba tok Haberca. Potok tečúci v doline označovanej ako Dedovec tvorí severne od Haberca ľavostranný prítok Hrona. Záver doliny vystupuje až k hrebeňu, ktorý vytvára hranicu s územím Mičinej. Neveľký rozsah územia na severe vymedzeného dolinou Dedovca a na juhu Habercem by zároveň zodpovedal rozsahu majetkového podielu, akým bola dievčenská štvrtina. Maďarské zápisy *Zaradnukputaka* a *Haradnukputaka* môžu poukazovať na znenie Zahradník, alebo Hradník, ktoré nevyklučuje hraničnú funkciu toku.

Na základe donačnej listiny z roku 1300 panovník Madačovmu synovi Pavlovi daroval majetok Čerín medzi potokmi Lukavica a Zolná. Metácia bola v plnom znení uverejnená v arpádovskom registári.³⁹⁹ Hranice začínali na východe pri potoku Zolná, odkiaľ vystupovali ku hraničným stromom. Cez dolinu viedli hranice na vrch až k blatu zvanému Pribil (*ad lutum Pribul*). Potom išli cez dolinu k väčšiemu potoku Sampor,

³⁹⁵ RA II./2-3, s. 319-320, č. 3245.

³⁹⁶ *Základná mapa ČSSR 36-14-23, 36-32-03*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1982, M 1 : 10 000. K označeniu „Albokodolina“ pozri MAJTÁN, M.: *Z lexiky...*, s. 151.

³⁹⁷ Listina vyd. krajin. sudcom Mikulášom, 29. máj 1359, zach. orig. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S; slov. reg. Katalóg I., s. 25-26, č. 37.

³⁹⁸ Uvádame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Item prima meta incepsisset, ubi Zaradnukputaka sic vulgariter dictum caderet in fluvium Gron. Deinde transiret supra eundem fluvium Haradnukputaka et ubi idem fluvius desuret, ibidem fuisset unus puteus de quo dictum Haradnukputaka flueret et ab eodem puteo iret in eadem valle, usque quatuor vallis pertransiret et flectentur supra montem usque ad verticem, ubi mete filiorum Myke sunt site et ibique terminantur.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S.

³⁹⁹ Listina vyd. Ondrejom III., 17. aug. 1300, zach. orig. Ed. RA II./4, s. 248-250, č. 4321; slov. preklad bez textu metácie Pramene III., s. 285-286, č. 149.

popri ktorom smerovali na západ až k Lukavici. Hranice viedli po Lukavici k sútoku potoka s Jasenicou, kde Pavlov majetok hraničil s Mikovým územím. Na ďalšom mieste Lukavica ohraničovala lúku Čerína. Hranice Pavlovho majetku (na severe) vymedzovalo Mikove a Filipove územie. Odtiaľ vychádzali v doline a ďalej zostupovali v potoku Zolná. Ďalej sa otáčali na východ a podľa formulácie postupovali azda k bočnému ramenu Zolnej (*ad presna Zolna*) okolo lúky zvanej *Chemen* (?). Pri Zolnej vymedzovali z východnej strany majetok hraničné stromy. Medzníky ohraničovali aj začiatok lúky *Chemen* na druhej strane Zolnej. Odtiaľ prechádzalo ohraničenie k prvej hranici okolo medzníku zemana Heinza na východ.⁴⁰⁰ Pozornosť vzbudzuje priebeh hraníc na východnej aj južnej strane majetku. Východné hranice zrejme prekračovali tok Zolnej a vymedzovali časť územia ležiaceho na ľavej strane potoka. Smer ohraničenia postupujúci popri Heinzovom medzníku k prvej hranici podľa listiny prechádzal východným smerom. Hranica v skutočnosti prechádzala z východu na západ. Poukazuje na to aj umiestnenie Heinzovho majetku, ktorý sa nachádzal v Sampore.⁴⁰¹

O novom ohraničení časti majetku Madačovho potomstva informuje listina Turčianskeho konventu vydaná v roku 1333. Pavlov syn Vavrinc sa spolu so svojimi bratmi Mikulášom, Jánom a Pavlom sťažoval, že Filipov syn Tomáš a Jakub zvaný Šoš im zabrali majetok Dúbravica.⁴⁰² Priebeh severného úseku hraníc zachytáva stručná metácia. Hranice začínali od Čačina (*a Chechin*) a prechádzali cez dolinu. Klesali k toku Zolnej, kde bol zemný medzník. Odtiaľ vystupovali nahor k vrchu, ktorý sa nazýval *Ušolná (*ad unum montem, qui vocatur Vsolna*). Na tomto mieste sa nachádzal zemný medzník. Odtiaľ vystupovali po spomínanom potoku Veľká Zolná (*fluvium magnum Zolna*). Išli k okrúhlej skale (zrejme Kruhy, 893 m), kde bol zemný medzník. Vychádzali až k potoku Očová (*rivulum Ochoua*) a tu ohraničenie končilo.⁴⁰³ Rozhraničenie medzi Dúbravicou a Ponikami zaznamenáva dlhú hraničnú líniu, postupujúcu od územia Čačina až do horskej oblasti Poľany.⁴⁰⁴ Prívlastok potoka Veľká Zolná pravdepodobne (a paradoxne) slúžil pre tok Malej Zolnej, ktorú odlišoval od paralelne tečúcej Zolnice. Hlavný tok Zolnej, tečúci vo vnútri ponického chotára, v tomto prípade neplnil funkciu hraničného toku. Vrch s názvom *Vsolna*, ku ktorému prichádzali hranice, bol zrejme situovaný na ľavej strane Malej Zolnej. Pod označením *Ochoua* treba chápať tok Hučava s pramenou oblasťou v závere Hrochotskej doliny. Pramene oboch potokov mohli byť dobrými orientačnými bodmi, keďže ležali blízko seba.

Synovia Madačovho syna Pavla si v roku 1351 rozdelili rozsiahly rodový majetok. Západná časť Čerína a Lukavica pripadli Mikulášovi. Lökös (Vavrinc) získal podiely v západnej časti Čerína a v Hrochoti. Pavol získal podiely v Čeríne, Hrochoti a Sebedín. Východná časť Čerína a Tamásfalva („Tomášova Ves“) pripadli potomkom Jána.⁴⁰⁵ V prípade sídla Tomášova Ves ide azda o neskorší Bečov.⁴⁰⁶ Jej príslušnosť

⁴⁰⁰ RA II./4, s. 249, č. 4321. Pozri aj ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123, 127-128.

⁴⁰¹ Listiny z r. 1336 spomínajú Mikuláša, syna Heinza zo Sampora. MOL DL 72 313, 40 725.

⁴⁰² Listina vyd. Turč. konv., 30. máj 1333, zach. orig. Ed. CDA III., s. 27, č. 24; maď. reg. AO XVII. (1333), s. 131, č. 274.

⁴⁰³ CDA III., s. 27, č. 24.

⁴⁰⁴ *Základná mapa ČSSR 36-322 Očová, 36-144 Slovenská Lupča, Základná mapa Slovenskej republiky 36-233 Lubietová*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1988, 1989, 1993, M 1 : 25 000.

⁴⁰⁵ Listina vyd. Budín. kap., 2. dec. 1351, zach. odpis z pol. 16. stor. SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

⁴⁰⁶ Vlastnícky názov umožňuje stotožniť Tomášovu Ves so Zolnou. R. 1336 – 1337 vlastnil Zolnú Benediktov syn Tomáš. Získal ju po svojich príbuzných Bychorovi a Zubratovi. ZOLNAY, L.:

k majetku Madačových potomkov by vysvetľoval aj priebeh ohraničenia v metácii. Prvá hranica začínala od západu pri potoku Zolná, odkiaľ vychádzala na západ k medzníku a ďalej k ceste nazwanej *Czabanahurdouth*. Odtiaľ sa hranice otáčali a klesali k potoku *Zarazpathak* (Szarázpatak maď. „Suchý potok“). Ohraničenie smerovalo na západ k ústiu (!) uvedeného potoka, kde bol medzník. Z druhej strany Suchého potoka hranice prechádzali priamo nadol a zostupovali k potoku Lukavica (*Lwkochapothoka*). Odtiaľ prechádzali po Lukavici na sever a na mieste, kde bol medzník, vychádzali z potoka na východ. Smerovali na vrch k lipe, obohnanej medzníkom a popri ďalších medzníkoch mierili k dubu s medzníkom. Ohraničenie odtiaľ smerovalo k ďalšej hraničnej lipe, odkiaľ klesalo k potoku Zolná, kde bol medzník. Hranice prechádzali priamo na druhú stranu potoka, kde bol zemný medzník. Odtiaľ ohraničenie klesalo po chodníku a ďalej zostupovalo k potoku *Kys Lomna*. (Kiss Lomná, maď. „Malá Lomná“?) Hranice išli až k ústiu (!) tohto potoka a ohraničenie klesalo na cestu, ktorá prechádzala z Očovej do Lupče. Odtiaľ ohraničenie smerovalo na sever k hraniciam Filipových synov a popri nich prebiehalo nahor k lokalite *Kerrekü* (Kerekkő, maď. „Okrúhla skala“), odkiaľ klesalo na juh k potoku Očová. Vychádzalo dole z potoka Očová, postupovalo ku kráľovským hraniciam a okolo nich sa otáčalo na západ k potoku Zolná k prvej hranici, kde ohraničenie končilo.⁴⁰⁷

Doterajšie výskumy zaraďovali majetok podľa zaznamenaného priebehu jednotlivých úsekov hraníc do priestoru na západe ohraničeného tokom Lukavice, na severe vymedzeného chotárom Ponik a na východe a juhu ohraničenom potokmi Očová a Zolná.⁴⁰⁸ Nepresnosti v metácii mohol na viacerých miestach ovplyvniť prepis textu staršej listiny, ktorú poznáme len z jednoduchého novovekého odpisu. Podľa metácie vielo ohraničenie od toku Zolnej na západ a išlo k medzníku. Odtiaľ prechádzalo k ceste označenej ako *Czabanahurdouth*. Smer tejto cesty na základe ohraničenia nemožno presne určiť. Mohla viesť v doline pozdĺž potoka Zolná, alebo mohla vzhľadom na východo-západný smer ohraničenia viesť od toku Zolnej na západ do vrchoviny. Je málo pravdepodobné, že názov cesty obsahuje základ -Hrochoť.

A Madách család..., s. 20. Iný názor, ktorý stotožňuje Tomášovu Ves s Bečovom, pozri ĐURKOVÁ, M.: Sídliskové pomery na Vigľašskom panstve do začiatku 16. storočia. In: *Historický časopis*. roč. 41, č. 1, 1993, s. 29. K územiu Čerina podľa metácií z r. 1300 a 1351 zrejme Zolná nepatrila, preto sa nemohla stať predmetom deľby.

⁴⁰⁷ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa odpisu: „Prima meta incipit ab occidente circa fluvium Zolnya, inde procederet versus occidentem et iret ad unam metam terream, et inde transiret ad quandam viam Czabanahurdouth vocatam. Inde currens caderet in Zarazpathak, deinde tenderet versus occidentem ad caput eiusdem pathak et ibi esset una meta terrea ex alia parte Zarazpathak. Inde directe transiret infra et caderet in quandam rivulum Lwkochapothoka dictum. Inde transiret versus aquillonem rivulum Lwkochapothoka (!) et inde exiret versus orientem, et ibi esset una meta terrea. Inde tenderet eundo supra directe super unum berch ad unam hasfā terrea meta circumdata. Inde tenderet directe ad unam metam terream, inde ad aliam. Inde tenderet ad unam twlfā meta terrea circumdata. Inde iret meta ad unam hasfā meta terrea circumdata. Inde eundo infra caderet in aquam Zolna, ubi esset meta terrea. Inde transiret directe ad aliam partem aque, et ibi esset meta terrea, inde metatim eundo caderet in quandam semitam, per quam transiret, caderet in quoddam pothok Kys Lomna vocatum. Inde iret ad caput eiusdem pothok et ibi caderet in viam, que transit de Ochova in Lypche. Inde tenderet versus aquillonem ad metas filiorum Philippi et circa metas filiorum Philippi curreret supra ad Kerreku, inde ad meridiem. Eundo caderet in aquam Ochova et per eandem aquam infra exiret de aqua Ochova, iungeretur ad metas regis et circa metas regis curreret versus occidentem ad fluvium Zolna, ad priorem metam et ibi terminarentur.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

⁴⁰⁸ ZOLNAY, L.: A Madách család..., s. 20-22; ĐURKOVÁ, M.: Sídliskové pomery..., s. 29-30.

Kompozitné označenie totiž obsahuje príponu *-uth*, ktorá označuje samotnú cestu. Od tejto cesty sa ohraničenie otáčalo k *Suchému potoku (maď. Százazpatak). Uvedený tok je zrejme totožný s väčším potokom Sampor, ku ktorému prechádzali hranice Čerina v roku 1300. Západný smer ohraničenia zaraďuje tento potok v obidvoch prípadoch do oblasti na ľavej strane Lukavice medzi obce Sampor a Lukavica. Výraznú západnú hranicu majetku tvoril tok Lukavice. Hranice od nej prechádzali popri medzníkoch a stromoch na východ k toku Zolnej. Prechádzali na druhý breh potoka a smerovali k toku *Malá Lomná (zaniknutý ľavostranný prítok Zolnice pri Dúbravici). Na tomto úseku prechádzali hranice pravdepodobne severne od Čáčina popri území Dúbravice. Hoci listina z roku 1333 spomína obidva majetky pod vlastným menom, pri deľbe majetkov v roku 1351 priamo nevystupujú.

Metácia z roku 1333 opisuje hranicu medzi majetkom Madačovho potomstva a územím Ponik. Zdá sa, že listina z roku 1351 priebeh tejto hranice rešpektuje. Severné hranice tvorila na ľavom brehu Zolnej cesta z Očovej do Lupče a ďalej hranice s územím Filipových synov. Tie podľa predchádzajúcej metácie prechádzali po (Malej) Zolnej až k jej prameňu. Takýto priebeh ohraničenia potvrdzuje aj ďalší údaj, podľa ktorého sa hranice otáčali na juh k potoku Očová (Hučava). Po tomto potoku zostupovalo ohraničenie až k hraniciam kráľa. Vymedzenie východného úseku hraníc v severojužnom smere naznačuje, že ohraničený majetok zahŕňal aj územie Hrochote. Južnú časť hraníc tvorili až po tok Zolnej kráľovské hranice. Tento úsek hraníc (severne a západne od Očovej) bol zrejme presne stanovený a rešpektovaný. Metácia tu preto nespomína žiadne hraničné objekty.

Posledné desaťročia 14. stor. sa v dostupných prameňoch vyznačujú chýbajúcimi metáciami. Čiastočne ich nahrádzajú početnejšie zachované doklady o topografii územia obsiahnuté v pertinenčných formulkách. Za nedoriešenú možno považovať lokalizáciu vodných tokov, ktoré vo Zvolenskej stolici spomína listina kráľa Ľudovíta z roku 1369. Podľa tohto prameňa kráľovi vrátili jeho familiári Ladislav a Ján zem powyše miesta *Brezen* v čiernom lese, dostačujúcu úžitku štyroch dedín. Ďalšia časť zeme v lese *Brezen* ležala pri rieke Hron medzi tkmi Zubrí potok a Bukovec (*Zuburpataka et Bakoch*). Obidva majetky panovník kedysi daroval otcom spomenutých familiárov, Töttösovi a Vesszősovi (*Tuteus et Wezeus*).⁴⁰⁹ Situovanie pri lokalite *Brezen* dovoľuje predpokladať polohu pri Brezne. Lokalizáciu môžu nepriamo potvrdzovať i názvy tokov Zubrá a Bukovec na Horehóni. Za menej pravdepodobnú možno pokladať polohu v okolí Breznice a potoka Turová na západnom okraji stolice.

Východiskom pre historickogeografický výskum prírodných podmienok Zvolenskej kotliny v 13. a 14. stor. je spolu s poznatkami o vývoji osídlenia a vnútornej správe regiónu obsah metácií. V období 13. stor. obsahujú hodnotené pramene 16 metácií. V 14. stor. obsahujú doposiaľ známe pramene 11 metácií. Nepokojné obdobie prvých desaťročí 14. stor. sa prejavilo v úbytku prameňov, obsahujúcich topografické údaje. So stabilizáciou spoločenských pomerov bolo úzko späté upevnenie majetkovej držby. Vlastnícke vzťahy už nenadobúdali význam iba pri nových darovaniach a rozširovaniach majetkov, ale častejšie pri legitimizácii staršej majetkovej držby. Výrazným rozdielom počas vlády Anjouovcov bolo obmedzenie donácií (resp. ich absencia), ktoré možno sledovať počas celého 14. storočia. Medzi metáciami súčasne

⁴⁰⁹ „Item terram supra et ultra Brezen comitatus Zoliensis in nigra silva habitam usui quatuor villarum sufficientem. Item unam terre particulam (!) in silva Brezen vocata eiusdem comitatus Zoliensis iuxta fluvium Goron inter rivulos Zuburpataka et Bakoch nuncupatos adiacentem.“ MOL DL 87 440.

vzrastá podiel ohraničení, ktoré nevymedzujú obvod chotára, ale iba určitý úsek hraníc. Tento typ metácií, v predchádzajúcom období pomerne ojedinelý, je typický pri rozhraničovaní územia v dôsledku hraničných sporov, alebo delenia majetkových podielov. Údaje o lokalitách i mikroregiónoch dopĺňajú ďalšie metácie a narastajúce topografické údaje z 15. a najmä 16. stor. Táto skupina prameňov už umožňuje sledovať vývoj a zmeny územia v širšom časovom rozpätí.

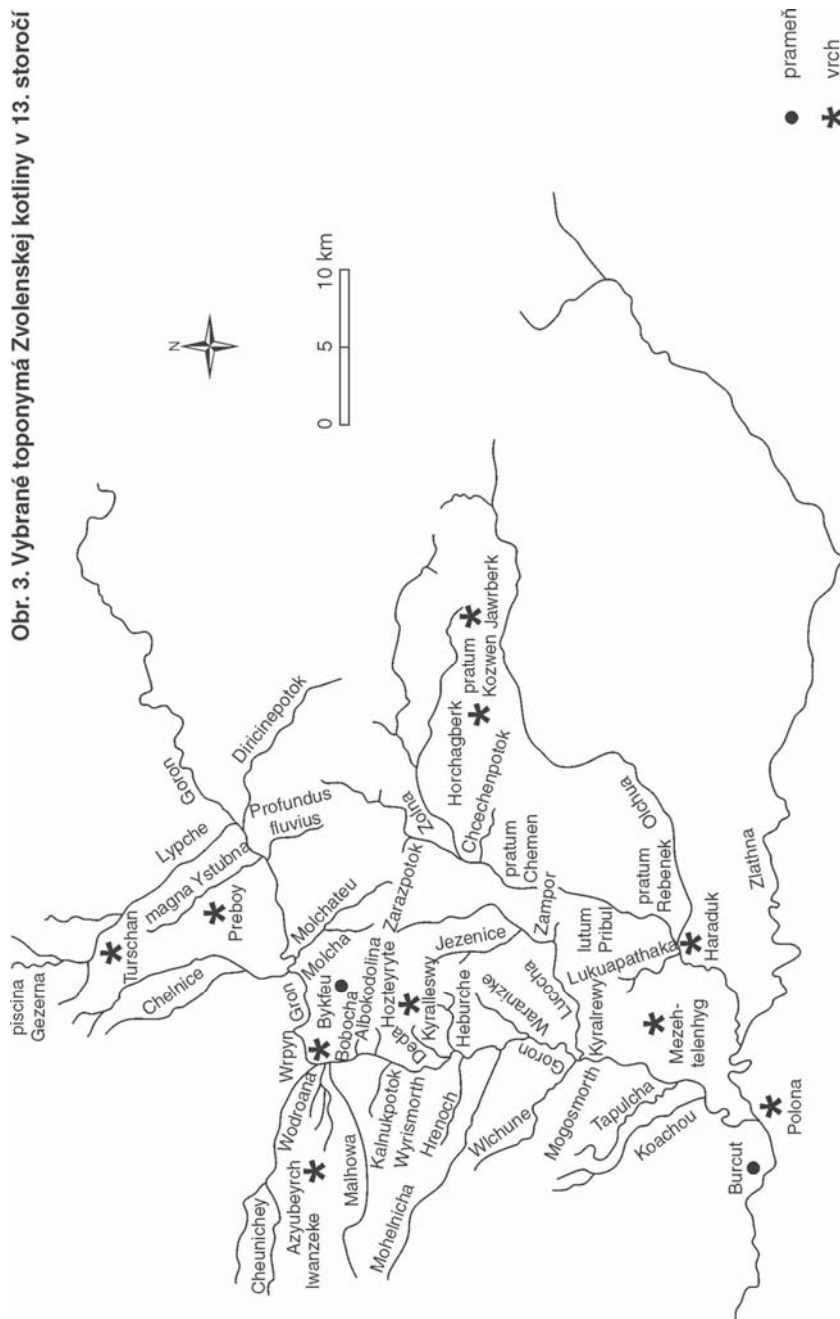
Postup pri spracovaní rekonštrukčných máp vychádzal z aktuálnych poznatkov o lokalizácii toponymických objektov doložených v metáciách i samostatných topografických dokladoch (z oblasti oronymie a hydronymie). Osnovu pri priestorovej orientácii tvorila riečna sieť. Údaje o vodných tokoch vzhľadom na ich líniový priebeh spravidla vypovedajú o presnejšej polohe hraníc. Hodnotnými podkladmi sú v tomto ohľade mapové prílohy a registre V. Šmilauera.⁴¹⁰ Nové mapové zobrazenia (obr. 3 a 4) revidujú časť doterajších záverov a dopĺňajú ich o ďalšie poznatky. Ide najmä o spresnenia pri identifikácii vodných tokov Teplica (tok na pravej strane Hrona, Kopanický potok), Uduerna (Radvanský potok), Chrenovec (Vlkanovský potok) a Sampor (tok severovýchodne od Samporského potoka). V iných prípadoch zostáva identifikácia naďalej otvorená (pri názve Zolná, ktorý slúžil pre viaceré toky). Rozšírenie doterajšieho pramenného materiálu tvoria údaje z metácií Malachova z roku 1263, Iliáša a Peťovej z roku 1285 a časť metácie Poník z roku 1295. V mape zobrazujúcej situáciu v 13. stor. (1246 – 1300) vzhľadom na veľkosť a mierku zobrazenia uvádzame približne dve tretiny doložených toponým. Ide predovšetkým o označenia s nesprávnym znením v edíciách, alebo s nepresnou lokalizáciou v doterajšej literatúre. Okrem rozdielov v transkripcii, ktoré sa prejavujú pri porovnaní starších edícií s originálnymi časťami, časť lokalít uvádzaných v metáciách doteraz nebola zahrnutá do edovaných listín (napr. lokality *Kyralrewy* v roku 1293 a *Bykfeu* v roku 1296).

V mape zobrazujúcej situáciu v 14. stor. (1310 – 1398) uvádzame všetky dnes známe miestne názvy fyzikogeografického charakteru. Ich zobrazenie a lokalizácia okrem niektorých prípadov v práci V. Šmilauera doposiaľ neboli predmetom osobitného výskumu. Vzhľadom na obmedzené možnosti prenosu textu do geografickej informácie a snahu o prehľadnosť obsahujú mapy popis redukovaný len na vlastné názvy.⁴¹¹ V kartografickom vyjadrení sme sa pokúsili zobraziť stav riečnej siete pred reguláciou vodných tokov. Schematicky sú znázornené aj ostrovy a meandre, spomínané v metáciách. Komplexné zobrazenie údajov z jednotlivých metácií, spolu s ďalšími topografickými údajmi a poznatkami o využití zeme umožnia až mapy väčších mierok.

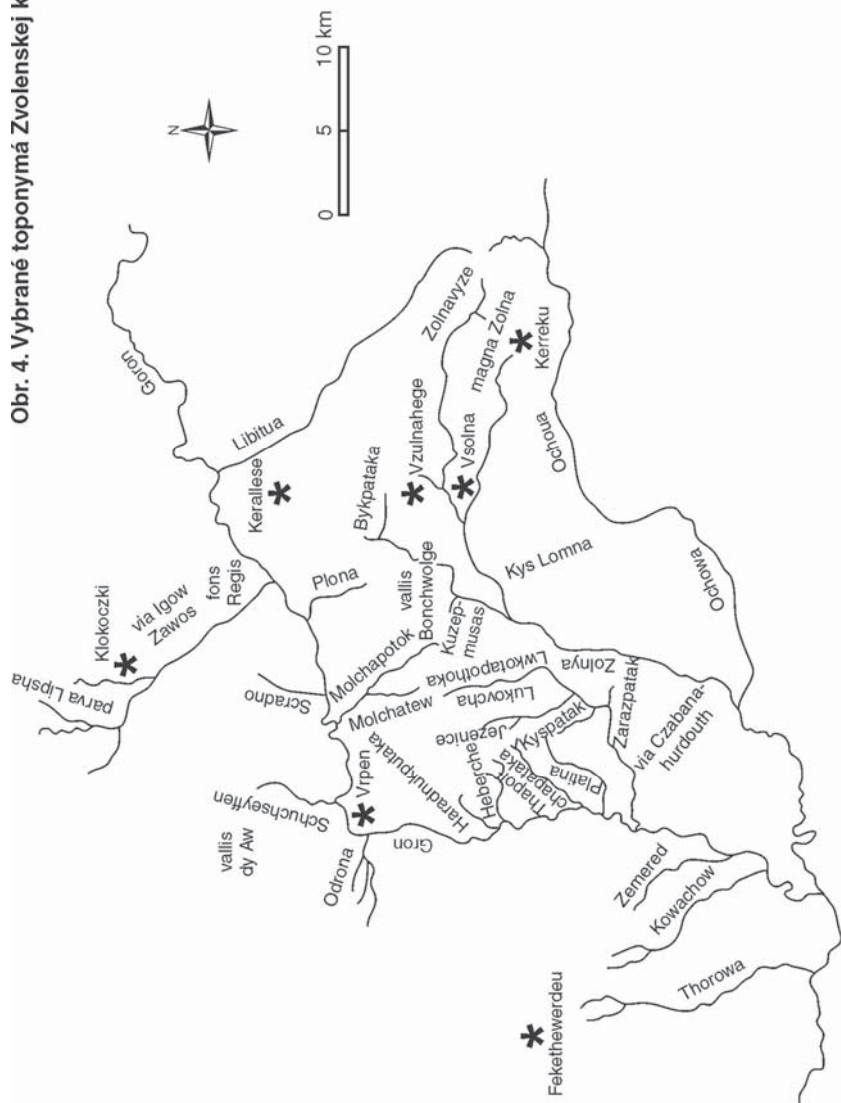
⁴¹⁰ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 122-129/obr. 23-24, 350-356/č. 411-419, 4110-4135.

⁴¹¹ Tento prístup pri tvorbe rekonštrukčných máp do istej miery vyvažuje používanie samostatného registra názvov. Vzhľadom na nedoriešenú lokalizáciu viacerých lokalít by bolo jeho publikovanie pre oblasť Zvolenskej kotliny predčasné. Pozri aj ŠTEVÍK, M.: Prírodno-geografické pomery na Spiši a prírodné názvy na Spiši v písomných dokumentoch z 13. a 14. storočia. In: *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*. red. R. Gładkiewicz – M. Homza, Levoča – Wrocław : Kláštorisko – Centrum Badań Śląskoznawczych, 2003, s. 108-111.

Obr. 3. Vybrané toponymá Zvolenskej kotliny v 13. storočí

Obr. 4. Vybrané toponymá Zvolenskej kotliny v 14. storočí

4.1.2 Metácie a topografické údaje z 15. – 16. storočia

Pokiaľ v 13. a 14. stor. sledujeme formovanie súkromných majetkov a dotváranie kráľovských panstiev, spojené s vyhotovovaním početných metácií, v doteraz skúmanom materiáli z 15. stor. sa zreteľne prejavuje absencia tohto typu prameňov. K tejto skutočnosti iba čiastočne prispela existencia starších metačných listín, využívaných a potvrdených počas hraničných sporov. I keď nemožno vylúčiť, že ďalšie bádanie v tomto smere prinesie nové zistenia, reálny úbytok metačných listín možno pozorovať v 15. stor. v celouhorskom rozsahu.⁴¹² Početnejšie metácie a topografické doklady opäť nachádzame v prameňoch od prvých desaťročí 16. stor. Vzhľadom na medzeru v materiáli z predchádzajúceho obdobia sme preto rozšírili oblasť výskumu i na obdobie raného novoveku, ktoré ohraničujeme sedemdesiatimi rokmi 16. stor.

Živé chotárne názvy vystupujú v účtovných záznamoch mesta Zvolen v roku 1498. Medzi položkami nachádzame výdavky za úpravu miesta označeného *terra Medokis*. Ide zrejme o lokalitu Medokýš položenú juhozápadne od mesta na ľavom brehu Hrona. Medzi položkami z tohto roku sa objavujú aj výdavky za opravu cesty *in Nerestmicza*.⁴¹³ Jej umiestnenie na južnom okraji mestského chotára určuje potok a dolina Neresnica. Ďalšie doklady z 15. stor., ktoré možno na základe toponymie presnejšie lokalizovať, môže priniesť pokračujúci výskum archívnych prameňov. Od polovice 16. stor. poznáme zmienky o lokalite Rákoš na pomedzí zvolenského a hájnického chotára. Vo výdavkoch mesta Zvolen figuruje Rákoš pri vyúčtovaní poplatkov za jeho strázenie (*Rakuss*, 1548) a za vyklďovanie pozemkov (*Rakoss*, 1552).⁴¹⁴

V roku 1552 zástupcovia Zvolenskej stolice a Svätobeňadického konventu vykonali na základe starších metačných listín reambuláciu hraníc územia Zvolena. Listina vydaná pri tejto príležitosti obsahuje dve metácie mestského chotára na oboch stranách Hrona.⁴¹⁵ Prvá vymedzuje východné a severovýchodné hranice. Ohraničenie začínalo v priekope, kde bol kedysi vstup do kráľovskej obory a teraz sú na tom mieste oráčiny. Hranice priamo vystupovali východným smerom popri rieke Slatine (*Zalathnya*) a prechádzali od nej k potoku Očovka (*Ochyowa*). Popri Očovke zostupovali východným smerom a prechádzali cez suchý a kamenitý brod. Odtiaľ vystupovali a odbočovali do doliny, kde bol pod lúkou Rybník (*Rybnyk*) hraničný kameň. Odtiaľ viedli po chodníku cez lúky k potoku Očovka popri ktorom hranice vystupovali na východ k dubu. Po starej ceste vystupovali na vršok, kde bol medzník a opäť po starej ceste zostupovali a odbočovali na západ, kde znovu prichádzali k Očovke. Popri potoku prichádzali pod vrch zvaný Hrádok (*Hradok*), pod ktorým prechádzali cez spomínaný potok. Prichádzali k Lukovskému potoku (*Lwkwapathaka*), cez ktorý prechádzali na západ a prichádzali na vršok od ktorého viedli na vrch *Palchyn*, odkiaľ zostupovali na západ a dotýkali sa hraníc chotára rybárov. Odtiaľ vystupovali na hrebeň holého vrchu zvaného Mezítelenhegy (*Mezythelenheogy*), kde stál dub. Z holého vrchu ohraničenie klesalo do hlbkej doliny. Odtiaľ už prechádzali k hraniciam územia kostola sv. Mikuláša v Hájníkoch a ďalej k brehu rieky Hron (*Gron*). Po hradskej sa hranice vracali k mestu

⁴¹² SZABÓ, P.: *Woodland...*, s. 72.

⁴¹³ ŠA pob. ZV, MZV, MK I., fol. 83; porov. MKF, Sect. 40, Col. XXXII.

⁴¹⁴ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 11, Mestská kniha IV. (1546 – 1565) (ďalej MK IV.), fol. 32, 70.

⁴¹⁵ Listina vyd. Svätobeň. konv., 22. febr. 1552, zach. orig. ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. Porov. BÁNIK, J.: *Slobodné a kráľovské...*, s. 13-15.

Zvolen.⁴¹⁶ Pri porovnaní s metáciou územia, ktoré roku 1263 vrátil panovník mestu⁴¹⁷ možno konštatovať, že priebeh hraníc sa nezmenil, avšak ohraničenie bolo vykonané podrobnejšie. Okrem Hrona spomína metácia z roku 1552 aj názov vrchu zapísaný v tvare *Palchyn* (*Platín). Nakoľko išlo o vrch západne od Lukovského potoka, možno ho stotožniť s polohou *Platici Wr.*, ktorú západne od Lukového zakresľuje vojenská mapa z roku 1844.⁴¹⁸

Hranice na pravej strane Hrona opisuje ďalšia metácia v listine z roku 1552. Začínali pri hraničnom kameni na brehu Hrona. Odtiaľ vystupovali k prameňu nazvanému Borkút (*Borkwth*), ktorý bol zasypáný zemou. Ďalej vystupovali na kamenný vrch ku hraničnému kameňu. Odtiaľ pokračovali na pole v strede ktorého stával dub. Viedli k potoku Kováčov (*ad rivulum Kowachyow*) a prechádzali ním popri lúčach obyvateľov Kováčovej a Hájnik. Odtiaľ prechádzali k mostu potoka Trebľuška (*ad pontem rivuli Trebwlka*), kde hraničili územia Zvolena a Hájnik.⁴¹⁹ Ohraničenie

⁴¹⁶ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Et primo ipsam metalem reambulationem incepissent in quodam fossato, ubi olim porta hortii ferarum regie majestatis fuisset. Nunc autem terre arabiles excolte vel extirpaticie extarent. Quod fossatum pro meta relinquissent ac renovassent. Illuic recto gradu ad fluvium Zalathya versus orientem processissent et juxta decursum eiusdem fluvii juxta contenta privilegiorum et literas metales eorundem civium Veteris Zolyensis predictorum pervenissent ad fluvium Ochyowa dictum, cadentem in fluvium Zalathya iam dictum. Illuic iuxta decursum predicti fluvii Ochyowa versus orientem descendentes pertransissent portum seu vadum siccum, alias saxosum nominatum. Deinde procedentes ascendendo postea declinassent ad quandam vallem, ubi sub prato Rybnyk vocato reperissent pro meta saxum ingentem olim cruce signatam, sed iam nunc per malenolos homines cruce de ipso saxo abrasam; quod saxum pro meta vicissim relinquissent et renovassent. Deinde procedendo per quandam semitam per prata pervenissent ad rivulum Ocsowa (!) dictum et juxta illum rivulum ascendendo ad plagam orientalem pervenissent ad quandam quercum meta terrea circumdatam, quam renovassent. Abinde ascendissent per viam quandam antiquam ad monticulum quoddam in cuius cacumine metam ex terra et lapidibus denuo erexissent. Illuic per eandem antiquam viam descendendo declinassent versus plagam occidentalem et pervenissent iterum ad fluvium Ochyowa predictum, tandem procedendo secus eundem fluvium venissent sub montem Hradok vocatum, quem pro meta relinquissent; sub quo monte prefatum fluvium Ochyowa pertransissent. Illuic ulterius pergendo attigissent rivulum Lwkwapathaka, quem pertransissent et versus occidentem tendendo pervenissent ad quandam monticulum et de ipso tandem monticulo venissent ad montem Palchyn dictum, ubi metam unam antiquam, lapidibus erectam reperissent, quam renovassent de quo descendendo versus occidentem attigissent terminos possessionis piscatorum. Illuic ulterius proficissendo ascendissent ad cacumen montis plani Mezythelneheogy nominatum, in quo arborem unam quercinam meta terrea circumdedissent denuo de quo monte plano iamdicto juxta contenta privilegiorum predictorum civium Veteris Zolyensis descendissent ad quandam vallem profundam appellatam, quam pro meta habuissent et denuo pro meta relinquissent. Illuic ulterius pergendo pervenissent ad terminos territorii ecclesie beati Nicolai episcopi in possessione Haynyk fundate. Unde ulterius procedendo pervenissent ad ripam fluvii Gron, ubi mete predictae civitatis Zolyensis a parte ulteriori fluvii Gron terminantur. Et tandem per magnam viam publicam reversi fuissent ad civitatem Zolyensem.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2; porov. tranz. Svätobeň. konv. z r. 1571. ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. C 5, V. D 4.

⁴¹⁷ Pozri text na s. 59.

⁴¹⁸ MKF, Sect. 40, Col. XXXII.

⁴¹⁹ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Incepissent a quadam meta saxea antiqua in fluvio Gron existentem, quam similiter denuo pro meta relinquissent et illuic recto tramite processissent ad fontem quandam Borkwth vocatum, quem omnino reperissent terra repletum pro meta. Tamen fontem fuisse vestigiis et signis multis apparens cognovisse, eandemque renovassent. Inde ascendendo ad montem lapideum in quo saxum unum ingentem metalem in cuius latere cruces excise essent reperissent, eandemque pro meta relinquissent ac renovassent iterum denuo.

nadväzuje na metáciu z roku 1254, ktorá vymedzuje hranice rovnakého územia. Najsevernejší hraničný bod tvoril most pri potoku Trebuľka, ktorý pramene označovali i Teplica. Ide o dnešný Kopanický potok.

Ďalšie ohraničenie sporného územia medzi farským majetkom v Hájnikoch a majetkami zvolenských mešťanov obsahuje listina zvolenského župana Jána Balašu (*Balassa de Gyarmath*) z roku 1556.⁴²⁰ Hranice začínali pri breste na brehu Hrona, odkiaľ viedli popri kríkoch na úbočí vrchu volaného Závoz (*Zawoz*) a prechádzali východným smerom cez cestu, ktorá po úbočí viedla z Rybárov do Zvolena. Prechádzali na východ k ohradenému dubu od ktorého viedli na vrchol veľkého kopca k okraju lesa. Otáčali sa na sever až k vyvorenej brázde, ktorá na vrchole kopca rozdeľovala pole Zvolena od majetku kostola v Hájnikoch. Brázda prechádzala po rovine a rozdeľovala pole a farský majetok až po najväčší kameň, vytýčený na vrchole kopca.⁴²¹ Metácia vymedzovala hranice medzi územím Zvolena a hájnického kostola, ktoré v roku 1552 ležali medzi tokom Hrona a vrchom Mezítelenhegy. Táto lokalita môže byť totožná s polohou Bakova jama (426 m), alebo Vtáčnik (357 m).⁴²² Terénne názvy Závoz a hlboká dolina slúžili v rokoch 1556 a 1552 pravdepodobne pre rovnaký objekt.

Prameňom mimoriadne bohatým na topografické údaje je súpis desiatkov fary v Hájnikoch vyhotovený v roku 1556. Dokument podrobne zhodnotil v sérii článkov Karol Krčméry (pseud. Trňovský). Vzhľadom na zapisovanie rovnakých pomenovaní v rôznych tvaroch je v prameni pomerne obtiažne rozlíšiť všeobecné označenia geografických objektov od miestnych názvov. Spomedzi toponým, ktorých polohu možno presnejšie určiť súpis spomína v hájnickom chotári názvy Teplice, Čelienec, Háj, Kalinovec, Trebuľka, Na Hliník a Dráhy.⁴²³ V chotári obce Rybáre uvádza toponymá

Inde ascendissent ad quendam campum in cuius campi medio staret quedam arbor quercina meta terrea circumdata, quam iterum renovassent. Inde descendentes reperissent quasdam metas terreas, quas rursus renovassent. Illuc ulterius pergendo pervenissent ad rivulum Kowachyow et pertransientes eundem rivulum iuxta prata colonorum possessionis Kowachyow et Haynyk, ubi unam metam erexissent terream. Unde ulterius pergendo pervenissent ad pontem rivuli Trebwlka, quam pro meta relinquisent, ubi conterminassent metas civitatis Veteris Zolyensis ex parte possessionis Haynyk.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2; porov. tranz. Svätobeň. konv. z r. 1571. ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. C 5, V. D 4.

⁴²⁰ Listina vyd. zvol. županom Jánom Balašom, 17. nov. 1556, zach. orig. ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6.

⁴²¹ Uvádzame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Quod limites ipsi seu signa, quae Veterizoliensis agrum a fundo parochiae de Haynyk dispescunt, incipiunt ab ulmo arbore in ripa fluvii Garam sita, quae ungaricae szylfa, sclavonicae brezt dicitur ac directe protenduntur per dumetum angustum, quod in ungaricae mesgye appellatur ad latus montis, qui Zawoz cognominatur transique per viam, quae per latus montis predicti ex Rybar Vetus Zolium ducit, orientem versus (!); ac pervenit ad quendam quercum humilem versus orientem sitam, quae sepi non alto est obducta ac infra sepe terra oppleta a qua versus maioris montis sumitatem penes silvae oram sit progressio aliquanto versus septemtrionem reflexa usque ad sulcum aratro ductum seu instar parve fosse factum in signum istius rei is sulcus dividit agrum Zoliensis a fundo parochiae de Haynyk per montis latus, lenteque erigitur in sumitatem montis magni. In cuius vertice per planum ducit sulcus iste dirimitque agrum a fundum usque ad saxum illud maximum, quod est in medie montis sumitate in signum reambulationis istius ac metarum divisionis erectum.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6.

⁴²² *Základná mapa ČSSR 36-32-13*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1979, M 1 : 10 000.

⁴²³ TRŇOVSKÝ, K. (ed.): Popis dežmy na hájnický kostol z roku 1556. (ďalej Popis dežmy) In: *Kultúra. Časopis Literárno-vedného odboru SSV*. roč. III., č. 10, 1931, s. 738-740.

Horná zem, Hronec, Rákoš, Pod Čerenským, Na Medokýš, Brázdy, Hlinisko, Dlhé dielnice a Zdola dediny. V Kováčovej možno lokalizovať miestny názov Sihoť. V chotári Veľkej Lúky nachádzame názvy Mravička, Šafranica, Nad Platinou, Kostolné, Pod Hrabinu, Lipina a Lopatina.⁴²⁴ Rozšírenie uvedených toponým umožňujú sledovať historické aj súčasné mapy.⁴²⁵

V severnejšie položenom území na pravej strane Hrona nachádzame v prameňoch od roku 1578 les zvaný Žiar (*silva Zeer vocata*), ktorý sa stal predmetom dlhotrvajúcich sporov medzi obcami Sielnica a Badín.⁴²⁶ Jeho polohu i v súčasnosti určuje vyvýšenina Žiar medzi Sielnickým a Vlčím potokom.⁴²⁷ O miestnych názvoch na hraniciach medzi Badínom a Rakytovcami, ale aj o hraniciach Rakytoviec s ostatnými chotármi hovoria svedecké výpovede zapísané počas vyšetrovania hraničných sporov. Časť z nich uvádza listina vydaná Zvolenskou stolicou v roku 1575.⁴²⁸ Prvým svedkom, ktorý vypovedal pred vyšetrovacou komisiou bol zeman Peter Bakalár (*Bakalar*) z Kremničky, podľa prameňa vo veku 90 rokov. Na základe reambulácie, ktorej sa zúčastnil v uplynulých rokoch vo svojej výpovedi predstavil metáciu chotára Rakytoviec. Hranice začínali od miest zvaných *Na Duziny czyze* (*Na Dužiny číže?). Potom viedli na tri násypy, za les, odtiaľ na Krásny vršok (*Krasny wrssek*), potom na kameň a na krivú brezu, ďalej na dva pramene a napokon na Krmník (*Kermnik*). Ďalej viedli hranice na Nemcovu záhradu a nakoniec dolu Krmníkom až ku Hronu.⁴²⁹ Okrem predchádzajúcich miestnych názvov sa v ďalšom svedectve pri opise hraničných bodov chotára Rakytoviec objavuje aj miesto zvané *Hrachovica (*Hrachowicze*). Nachádzalo sa medzi prvými hraničnými bodmi, ako to dokladá aj iné svedectvo, ktoré zároveň spomína i Albertovu lúku ležiacu za Krásnym vrškom.⁴³⁰ Podľa ďalšej výpovede tvoril hranicu medzi badínskym a rakytovským chotárom *Bachowan kopecz* a hranica prechádzala aj na Chrenovici (*supra Chrenowiczam*).⁴³¹ Svedecké výpovede spomínajú napokon i názov časti zeme, ktorú zabrali Badínčania Rakytovčanom v tvare *Bacho* a opakovane *Bachow*.⁴³² Na základe listiny z roku 1295, ktorá spomína majiteľa zeme vyčlenenej z chotára Badína označeného *Baach* možno predpokladať, že ide o pôvodný vlastnícky názov v znení *Bačován, Bačo, Bačov.⁴³³ Lokalita Krásny vršok (515 m) a názvy vodných tokov

⁴²⁴ TRŇNOVSKÝ, K. (ed.): Popis dežmy na hájnický kostol zo zemí v Rybároch z roku 1556. (ďalej Popis dežmy) In: *Kultúra. Časopis Literárno-vedného odboru SSV*. roč. III., č. 11, 1931, s. 804-809.

⁴²⁵ ŠA BB, fond Krajský súd Banská Bystrica (ďalej KSBB), Katastrálne mapy obce Hájniky, 1860, listy 10, 11, 13; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Rybáre, 1839, 1 list; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Veľká Lúka, 1857, nesign. listy.

⁴²⁶ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 325/pag. 592.

⁴²⁷ *Základná mapa ČSFR 36-32-02. Žilina* : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, M 1 : 10 000.

⁴²⁸ Listina vyd. zvol. podžupanom Jánom Šóšom, 7. júl 1575, svedecké výpovede z 5. mája 1575, odpis v kongreg. protokole Zvol. stolice z 19. marca 1643. ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 467-495.

⁴²⁹ Uvádzame metáciu v plnom znení podľa odpisu: „quarum loca nuncupantque Na Duziny czyze, et postea super tres repturatas seu acervos vulgo zasipi, post silvam, deinde supra pulchram collem seu verticem vulgo Krasny wrssek, postea supra lapidem et super krywu brezu; demum super duos fontes, postremo super Kermnik. Deinde ad Alemáni hortum, tandem infra Kermnikium usque ad fluvium Gron.“ ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 482-483.

⁴³⁰ „primitus na kamen u brehu Dužiny czyze, Na Hrachowicze ad tres acervos vulgo na zispy (!) ad pulchram verticem, ad Alberti pratum, super lapidem...“ ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 484-485.

⁴³¹ ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 485.

⁴³² ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 483, 486-487.

⁴³³ Porov. text na s. 61-62.

Chrenovec a Krmník dokladajú, že hranice chotára Rakytoviec v roku 1575 opisujú územie na východe ohraničené Hronom, na juhu Vlkanovským a na severe Rakytovským potokom.⁴³⁴

Na vyššie spomínané topografické údaje nadväzujú svedectvá zaznamenané zástupcami Zvolenskej stolice v roku 1578.⁴³⁵ Prvým svedkom, ktorého výpoveď bola zaznamenaná, bol slobodník Blažej Štefanec (*Stephanecz*) z Môťovej. O spornom území medzi Badínom a Rakytovcami zvanom Roveň (*Rowen*) vypovedal na základe reambulácie, ktorej sa zúčastnil, keď bol zvolenským kapitánom Mikuláš Prusinovský (*Prwssinowzky*). Hranice začínali od Hrona, odkiaľ viedli k miestu Chrenovnica (*Chrenownicze*). Odtiaľ prechádzali k inému miestu volanému Brekyňa (*Brekymne*). O rok neskôr, keď bol už kapitánom Wolfgang Pucheimer (*Puchamar*, kapitán od roku 1548), prechádzali počas novej reambulácie od Chrenovnice na Brekyňu a ďalej po ceste k studničke zvanej Rakova (*Rakowa*). Odtiaľ išli na vrch volaný Báč (*Baach*) a potom prišli do Badína.⁴³⁶ Miestne názvy v nasledujúcich svedectvách sa opakujú. Rozširujúci opis podáva výpoveď, podľa ktorej hranice Badínčanov viedli od Bába až na Kopec (*a Baach usque ad Kopez*).⁴³⁷ Nemožno vylúčiť, že v tomto prípade svedok rozdelil miestny názov na dve časti, nakoľko iné výpovede opisujú Báč ako vrch a v roku 1575 sa stretávame so spojením Bačovan kopec.

V severnejšie položenom chotári Kremničky v držbe tamojších zemanov v roku 1569 nachádzame les zvaný Kalník (*Kalnyk*).⁴³⁸ Miestny názov bol zrejme odvodený od označenia potoka Kalník, ktorý preteká chotárom Kremničky.⁴³⁹ V chotári Radvane, Malachova a Podlavíc v roku 1520 ležali lesy prenajaté Turzovcom medzi potokom *Ma(la)chovica (*Machowycze*, ide zrejme o Malachovský potok) a Tajovským potokom (*Schemnicza*). V ich susedstve ležal v chotári Malachova les volaný Uhlište (*Wlysthe*).⁴⁴⁰ Zachovaný miestny názov dovoľuje tento les lokalizovať do vrchoviny severozápadne od obce Malachov.⁴⁴¹ Podľa listiny z roku 1547 predal zeman Juraj Radvanský svoje kľčoviská na vršku Holá hôrka (*Hole hurka*) medzi Skubínom a Radvaňou bystrickému mešťanovi Jakubovi Švecovi.⁴⁴² S lokalitou Holá hôrka sa stretávame i v nasledujúcich mladších metáciach. Možno ju stotožniť s návrším západne od farského kostola nad obcou Radvaň.

⁴³⁴ *Základná mapa ČSFR 36-32-02. Žilina – Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, M 1 : 10 000; KRŠKO, J.: Hydronymia..., s. 192.*

⁴³⁵ Listina vyd. Zvol. stolicou, 30. okt. 1578, svedecké výpovede z 3. júla 1578, zach. odpis v kongreg. protokole Zvol. stolice z 19. marca 1643. ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 509-520.

⁴³⁶ ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 511-512. K pôsobeniu Prusinovského a Pucheimera vo funkcii zvol. kapitána a župana porov. KENYERES, I.: *Uradalmak és végvárad. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Budapest : Új Mandátum Könyvkiadó, 2008, s. 239-240, 332, pozn. 58-64.

⁴³⁷ ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 515.

⁴³⁸ SNA, fond Hodnoverné miesto Konventu benedikťínov v Hronskom Beňadiku (ďalej HM SBK), Autentický protokol (ďalej AP) – D, pag. 354.

⁴³⁹ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 352; KRŠKO, J.: *Hydronymia...*, s. 99.

⁴⁴⁰ MOL DL 84 752; slov. reg. z odpisu Katalóg I., s. 164, č. 503.

⁴⁴¹ *Základná mapa ČSSR 36-143 Banská Bystrica*. Žilina – Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1988, M 1 : 25 000.

⁴⁴² ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 10, num. 1.

Doposiaľ ojedinelým prameňom z 15. stor. je metačná listina z roku 1404, ktorá vymedzuje hranice medzi chotári Radvane a Banskej Bystrice.⁴⁴³ Hranice začínali na mieste, kde sa do Hrona vlieval potok Udurna. Vystupovali po ňom a prechádzali popri ceste, ktorá viedla do Turca. Ohraničenie viedlo k sútoku s malým potokom, ktorý sa do Uduřny vlieval z pravej strany. Popri tomto malom potoku sa obracalo nahor až k jeho prameňu, kde bol vybudovaný medzník. Odtiaľ prechádzali hranice priamo na sever medzi oráčinami a pri strome bol vybudovaný medzník. Pokračovali ďalej tým istým smerom na vrchol kopca, kde bol pri háji z pravej strany medzník. Odtiaľ viedli na ďalší vrchol, kde bol kameň uprostred medznikom. Z vrchu sa hranice zahýbali na sever k ceste vedúcej do Turca, kde bol z ľavej strany urobený medzník. Po ceste prechádzali k dedine Podlavice a odtiaľ k potoku Štiavnica, kde bol na rovine medzi potokom a cestou vytýčený medzník. Popri potoku smerovali hranice k vrchom a horám, kde sa ohraničenie končilo.⁴⁴⁴ Priebeh ohraničenia pozdĺž Uduřny (Radvanský potok) a Štiavnice (Tajovský potok) zachováva staré hranice medzi Radvaňou a Banskou Bystricou, ktoré zaznamenávajú i predchádzajúce metácie.⁴⁴⁵

V roku 1574 vykonali zástupcovia zemanov, Zvolenskej stolice a bansko-bystrických mešťanov reambuláciu hraníc medzi chotárom Banskej Bystrice s územím zemanov Radvanských a chotárom Tajova.⁴⁴⁶ Podľa metácie zapísanej v latinskom aj nemeckom znení začínalo ohraničenie na sútoku Hrona (*Granum, Gramm*) s Uduřnou (*Uduřna, Udúrna*). Popri potoku postupovali hranice až k jeho prameňu. Popri hraničných kameňoch smerovali na vršok ku Podlaviciam. Z vršku sa otáčali k ceste pod Holou hôrkou (*Hola hurka*), kde bol hraničný kameň. Pokračovali k Podlaviciam, kde bol pri potoku hraničný kameň. Odtiaľ popri potoku vystupovali až pod skalú Schrantzenstein (*Schrantzenstein*) k Trom studniam či prameňom (*ad 3 puteis, zu dem*

⁴⁴³ Listina vyd. kráľom Žigmundom, 27. apr. 1404, zach. orig. Maď. reg. ZsO II./1, č. 3148; slov. reg. Katalóg I., s. 61, č. 185.

⁴⁴⁴ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Quarum quidem metarum prima incipit in fluvio Gron vocato in loco videlicet, ubi quidam rivus Wdorna appellatus cadit in ipsum fluvium Gron et per ipsum rivum ascendendo et saliendo quandam viam, qua itur ad Twruch; in eudemque rivo sursum ulterius eundo veniret ad locum, ubi quidam alius parvus rivulus a parte dextra fluit et intrat in ipsum rivum Wdorna et in eodem parvo rivulo supra tendendo perveniret ad quandam fontem, caput scilicet ipsius rivuli, ubi unam metam terream erigi fecissent. Abinde venit directe ad septemtrionem pergendo inter quasdam terras arabiles et iuxta quandam arborem similiter unam metam terream elevassent. Abhinc autem quandam montem ascendendo ad eandem plagam in latere eiusdem montis prope quoddam nemus a parte dextra mode simili unam metam transcendendoque ipsum montem in alio latere ipsius in medio quorumdam lapidum consimiliter unam metam. Deinde venit reflectendo ad aquilonem ad sic dictam viam, que ducit ad Twruch secus eciam, quam a parte sinistra unam metam et ab eadem per ipsam viam transeundo perveniret ad quandam villam ipsius Johannis filii Petri Podhlavnycha vocatam et ad rivulum Sewnyche appellatum. Ibique inter ipsum rivulum et viam predictam in quadam planicie similiter unam metam terream erexissent et acumulli fecissent a quibus scilicet via, rivulo et meta in eodem rivulo et contra ipsius cursum ulterius versus montes et silvas magnas precursus antiquarum metarum antedictas civitatem possessionemque Radwana et eandem pertinencias a sese distingentem in tenoribusque dictorum instrumentalium partes per easdem modo prehibuit ibidem productorum procedendo atque peragrando.“ MOL DL 84 706.

⁴⁴⁵ Porov. text a pozn. 350, 355 a 358.

⁴⁴⁶ Záznam z reambulácie, 25. máj 1574, lat. a nem. koncept. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1-3.

drey prunnen).⁴⁴⁷ Pod názvom Udurna podľa ohraničenia vystupuje dnešný Tajovský potok. Označenie Holá hôrka možno vzťahovať na lokalitu medzi Radvaňou a Skubínom, ktorú spomína už listina z roku 1547. Skala zvaná Schrantzenstein môže byť podľa polohy v pramennej oblasti Tajovského potoka totožná s vrchom Skalka (1232 m).⁴⁴⁸ Na jej úpätí sa mohlo nachádzať aj miesto Tri pramene. V roku 1574 bolo vykonané aj pokračovanie reambulácie s latinským aj nemeckým znením metácie.⁴⁴⁹ Hranice mestského územia viedli od skaly Schrantzenstein po vrchoch a holiach až k prameňu Kráľova studňa – nem. Königsbrunnen (*Königsprun, Königsprün*n). Smerovali na planinu k chodníku kde bol hraničný znak. Odtiaľ prechádzali po vrchoch a holiach k malej holi zvanej Suchá (Dürre) na hrebeň a zostupovali do doliny, kde metácia končila.⁴⁵⁰ V tomto prípade ohraničenie zrejme postupovalo od juhu na sever od Vyhnatovej až po Kráľovu studňu, odkiaľ viedlo do hôľnej oblasti v okolí Krížnej. Vymedzené hranice v podstate nezasahovali do Zvolenskej kotliny, ale tvorili hranice Zvolenskej kotliny v Kremnických vrchoch a vo Veľkej Fatre.

K zaujímavým prameňom sledovaného obdobia patria najstaršie mapy Uhorska. Lazarova mapa z roku 1528, mapa Matthesa Zündta z roku 1567, Wolfganga Lazia z roku 1570, Jána Sambuca z roku 1579 a mapa Gerharda Mercatora vyhotovená okolo roku 1585 obsahujú aj schematické znázornenie stredného Pohronia. Okrem viacerých

⁴⁴⁷ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa konceptu: „Et incipit territorium ejusdem civitatis penes Granum a fluvio Udurna, qui ibidem in Granum cadit, vergitque adversus meatum dicti fluvii ascendendo usque ad originem ejusdem, ubi prima meta esset posita, lapis cruce signatus. Inde vergit versus monticulum in quo aliquot lapides cruce signate terrae impositi haberentur versus Podlavitz. Ex monticulo deflectit in viam sub Hola hurkam, ubique lapis cruce signatus reperiretur, ipsi continuatur per distantiam usque in Podlavitz, ubi magnus lapis penes fluvium visitur. Hinc penes defluum aquae ascendendo sub saxum Schrantzenstein ad 3 puteis pervenitur.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1.

„Stad haltert an, bey der Grann an dem fluß Udurna, welcher daseelbßt in die Grann flußt und [gehart] stracks dem fluß Udurna nach, da er entspringt, allda der frste marckstein gelegt und ein kreutz darein gehören ist, und streich darauch gegen dem bergl da ettlich marckstein mit + eingraben auf Podlawitz zu allda ein grosser stein mit einem +. Vom bergl streich zu wieder an straz unterhalb der Hola hurka, allda abermahl ein stein mit einem X und gehat also fort an [...] bys in die Podlawitz, allda ein grosser stein neben dem wasser mit einem X won dennen streich er immer fort an dem wasser, bis unter Schrantzenstein zu dem drey prunnen.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 3.

⁴⁴⁸ TOMEČEK, O.: Rekonštrukcia cestnej siete Zvolenskej stolice v prvej polovici 16. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia III.* 2000, s. 41.

⁴⁴⁹ Záznam z reambulácie, 4. jún 1574, lat. a nem. koncept. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1-3.

⁴⁵⁰ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa konceptu: „in saxo Schrantzenstein per montes et hollam usque ad puteum Königsprun dictum versus planiosam per viam, ubi ex lapidibus crux erecta, terram circumdata haberetur. Inde procedit per montem et hollam usque ad parvum hollam Dürre holla dictae, ubi meta posita a jugo descendit in vallem ad ulterius non est perventum.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1.

„won dem Schrantzenstein dem gen bërg und holla nach bis zu des Königsprün gegen der planitz an dem steig, allda ein X mit steinen gelegt und mit erden [werschert] worden, won dannen widerumb gehet er fort dem berge und der holla nach, bis in der Dürren holla am rigl, allda widerumb ein marckzeichen aufgeschirt worden, won rigl gehet [...] nach zu grunde zu won dannen ist mann eins weiter kommen.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 3.

miest, hradov a obcí uvádzajú aj rieku Hron (*Gran fl., Gran flu., Granus flu.*).⁴⁵¹ Z fyzickogeografických názvov vo Zvolenskej kotline zachytáva mapa M. Zündta názov *Teya fl.* zaznačený na pravostrannom prítoku Hrona pri Radvani.⁴⁵² Ide pravdepodobne o Tajovský potok. K dokladom z oronymie možno priradiť zmienku o „Strieborných vrchoch“ (*Silbergepirg*), v ktorých sa nachádzali v roku 1443 strieborné bane banskobystrických mešťanov Jungovcov. Išlo azda o označenie Starých Hôr, alebo Pieskov.⁴⁵³ V prípade, že tento názov nadobúdal širší význam, mohol slúžiť pre oblasť Starohorských vrchov, ktorých predpolia zasahujú na severný okraj kotliny. Z tejto oblasti pochádza zmienka z roku 1505 o situovaní majetkov (poľností) pri Rudlovskom potoku (*an dem Seyffen*).⁴⁵⁴ V predchádzajúcom období tento potok vystupuje v súpisoch majetkových príslušenstiev z 90. rokov 14. stor.⁴⁵⁵

V roku 1528 vydala Zvolenská stolica svedectvo o rozhraničení chotárov obcí Selce a Priechod a o reambulácii hraníc obcí Selce a Nemce, vykonanej v predchádzajúcom roku. Listina neobsahuje metáciu územia medzi Selcami a Nemcami, uvádza však hranice medzi Selcami a Priechodom.⁴⁵⁶ Ohraničenie začínalo východne od Seliec v doline Istebník (*Dysceznik*). Odtiaľ pokračovalo ku krivej breze. Odtiaľ k trom dubom. Ďalej hranice smerovali Komornou (!) dolinou (*Komarnou vallem*). Z tejto doliny vystupovali po hrebeni vrchu ku vtáčnickému vršku Juraja Petráša (Petrášiho). Odtiaľ išli pod vysoký vrch zvaný Vysoký hrb (*Wisoky herb*) k čiernemu kameňu až na vrchol kopca Žiar (*Zeer*).⁴⁵⁷ Vzhľadom na zachovanie metácie v mladšom odpise je pravdepodobné, že forma zápisu niektorých miestnych názvov nemusí zodpovedať zneniu v originále. Priebeh ohraničenia v smere od juhovýchodu na severozápad sa približne zhoduje so súčasnými hranicami katastrálnych území Selce a Priechod. Polohu hraničných bodov pripomína názov potoka Istebník a dolina Komorná západne od Priechodu. Vrch Žiar, kde ohraničenie končilo je zrejme totožný s vyvýšeninou Hrádok (834 m).⁴⁵⁸ Údaje o topografii a hraniciach v tejto oblasti dopĺňa listina vydaná zástupcami mesta Banskej Bystrice v roku 1529. Podľa nej užívali obidve obce lúky rozdelené od prameňa Bielej vody (*Alba aqua*) v doline Tisová (*in valle Tyssova, in*

⁴⁵¹ NEMES, K. (ed.): *Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból faksimile kiadásban.* (ďalej iba Cart. Hung. I.) Budapest : Magyar Helikon, 1972, list 1-5.

⁴⁵² Cart. Hung. I., list 2.

⁴⁵³ Katalóg I., s. 71, č. 217. Pozri aj Számadáskönyvei, s. 90; Katalóg I., s. 50, č. 134.

⁴⁵⁴ Katalóg I., s. 113, č. 350.

⁴⁵⁵ Pozri s. 65, pozn. 367.

⁴⁵⁶ Listina vyd. Zvol. stolicou, 9. jan. 1528, zach. prepis v tranz. Svätobeň. konv. z 3. marca 1596, tranzumovaný Svätobeň. konv. 28. sept. 1711. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, pag. 9; slov. reg. Katalóg I., s. 261-262, č. 774; porov. JERÁNKOVÁ, M.: Obdobie stredoveku. In: *Selce. 780. výročie prvej písomnej zmienky o obci*. Banská Bystrica : Obecný úrad Selce, 2002, s. 24.

⁴⁵⁷ Uvádza metáciu v plnom znení podľa tranz.: „Primum eundo de iamfata possessione Szelce versus orientem ad Dysceznik vallem sic dictam. Inde ad kriva breza arborem sic dictam; deinde ad tres arbores quercinas, vulgo try duby dictas. Inde tendunt per Komarnou vallem, de eadem valle transit per verticem montis ad quemdam monticulum aucupii Georgii Pethrássy de eadem et de dicto monticulo sub altum montem, vulgo Wisoky herb dictum ad nigrum lapidem usque ad verticem montis Zeer dicti.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, pag. 9.

⁴⁵⁸ *Základná mapa ČSSR 36-14-14*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1987, M 1 : 10 000; *Základná mapa ČSSR 36-142 Lučatin*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1988, M 1 : 25 000.

dicto valle Tyssova dolina).⁴⁵⁹ Terénny názov Tisová zaraďuje túto lokalitu na pravý breh Ľupčice juhovýchodne od Balázov.⁴⁶⁰

Medzi názvami, ktoré uvádza v chotári Slovenskej Ľupče majetkovoprávny protokol možno v roku 1541 lokalizovať polohu Bukovinka (*Bukovinka*) a tok Istebník (*Isthebnyk*).⁴⁶¹ Svedecká výpoveď zaznamenaná v roku 1547 počas sporu o časť chotárnych hraníc medzi Podkonicami a Ľupčou sa zmieňuje o Moštenickom potoku a hraničnom strome (buku), pri ktorom začínali hranice podkonickeho chotára. Dokument spomína lúku pri Moštenickom potoku v latinskom (*apud aquam Moschenicz*) aj v českom (*u wodi Mosstenicze*) jazyku.⁴⁶²

Bohatší toponymický materiál pramene dokladajú na ľavej strane Hrona. Okrem početných metačných listín zo 16. stor. nachádzame miestne názvy s presnejšou lokalizáciou aj v osamotených topografických dokladoch, ako aj v súpisoch majetkov hradných panstiev. Pravdepodobne v rokoch 1542 – 1548 bol vyhotovený nemecký opis hraníc Ľupčianskeho panstva a hospodárenia na tomto území. Podrobnej interpretácii prameňa a lokalizácii miestnych názvov venovali pozornosť M. Skladaný a O. Tomeček. Vo Zvolenskej kotline ide o skalu na vrchu Urpín (Rabenstein), Radvanskú vodu, Malú Zolnú, Ľupčicu a Moštenicu.⁴⁶³ Dokumentom, ktorý obsahuje hodnotné topografické údaje a umožňuje ich pomerne presne lokalizovať je Lesný poriadok vydaný kráľom Maximiliánom I. v roku 1565. Z hľadiska poznatkov o Zvolenskej kotline je v tomto prameni zaujímavý opis lesov, vyhotovený ešte v roku 1563. Okrem podrobných údajov o Horehroní spomína na pravom brehu Hrona aj lesy v okolí Hiadeľskej doliny, Ľupčianskeho potoka a Selčianskej doliny. Na ľavej strane Hrona uvádza v oblasti Ľubietovej, Poník a Hrochote miestne názvy Peklo, Čierne peklo, Vepor (1277 m), *Succuba* (?), Jaseňový vrch (825 m), Javorový vrch, Kosmín, *Grokh* (zrejme Hrochof, 803 m) a Driekyňa. V západnej časti kotliny spomína Zolnú, Jasenicu a Badínsky les.⁴⁶⁴

Metaforickým názvom, motivovaným baníctvom alebo uhliarstvom je označenie Peklo (nem. Hölle). V roku 1494 dalo mesto Ľubietová do prenájmu lúky v Pekle (*Heell*) obyvateľovi Svätého Ondreja.⁴⁶⁵ Lokalizáciu umožňuje názov doliny Peklo východne od Ľubietovej na hranici s Brusnom. Údaje z miestopisu na severovýchodnom okraji Zvolenskej kotliny výrazne narastajú od 30. rokov 16. stor. Počas chotárneho sporu medzi Ľubietovou a Brusnom pramene v rokoch 1535 a 1536 spomínajú bane a huty na území Ľubietovej v časti zvanej Čierne peklo (*Niger infernus*, *Chyrno peklo*). Spory Ľubietovej s Ľupčianskym panstvom v roku 1535 spomínajú i potok *Ľubietová voda

⁴⁵⁹ ŠÚBA, HKG, Dominiálie, škat. 6038, č. 8/no. 1, pag. 4; JERÁNKOVÁ, M.: Obdobie stredoveku..., s. 24.

⁴⁶⁰ *Základná mapa ČSSR 36-142 Lučatin*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1988, M 1 : 25 000.

⁴⁶¹ ŠA BB pob. BB, MSE, č. 40, Mestský majetkovoprávny protokol (1541 – 1688) (ďalej Mest. prot.), fol. 2, 4.

⁴⁶² ŠA BB pob. BB, OP, č. 1, 2. Ed. čes. znenia GREGORČOK IGOVĀN, A.: *Podkonice...*, s. 373, č. II.

⁴⁶³ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho hradného panstva v polovici 16. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia III*. 2000, s. 48-57 (edícia na s. 62-63).

⁴⁶⁴ Ed. lat. prekladu a nem. orig. TAGĀNYI, K. (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár I.* (ďalej MEO I.) Budapest : Pátria. Irod. Vállalat Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1896, s. 105-108, 117-119, 139-142, 152-154, č. 143. Nepresný slov. preklad MADLEN, J. (ed.): *Constitutio Maximiliana*. (ďalej Const. Maxim.) In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea II*. 1962, s. 17-19, 26-28.

⁴⁶⁵ ŠA BB pob. BB, fond Archív mesta Ľubietová (ďalej AML), fasc. 1, č. 20.

(*Lybethawoda*), ktorý je totožný s dnešným tokom Hutná.⁴⁶⁶ Názov nachádzame už v metácii Ľupčianskeho chotára z roku 1340.

Chotárne hranice mesta Ľubietová na úseku s Lučatínom a Ľupčou opisujú dva pramene datované do rokov 1536 a 1537. Nejasnosti spočívajú práve v datovaní obidvoch dokumentov, hoci pozornosť vzbudzujú aj rozdiely v metáciách. V prvom prípade ide o koncept vyhotovený neznámym autorom, podľa ktorého v utorok pred sviatkom Klementa pápeža a nasledujúce dva dni v roku 1536 (21. – 23. november) na príkaz komisárov kráľovnej Márie zástupcovia Zvolenskej stolice a mesta Banská Bystrica vyšetrovali chotárny spor medzi mestom Ľubietová a mestečkom Slovenská Ľupča.⁴⁶⁷ V druhom prípade ide o listinu vydanú konventom v Šahách (resp. jej súčasný odpis), podľa ktorej rovnako v utorok pred sviatkom Klementa pápeža a nasledujúce dva dni, avšak v roku 1537 (20. – 22. november) na príkaz komisárov kráľovnej Márie zástupcovia Zvolenskej stolice a mesta Banská Bystrica vyšetrovali chotárny spor medzi mestom Ľubietová a mestečkom Slovenská Ľupča.⁴⁶⁸ Datovanie obidvoch prameňov do rovnakých termínov, ale do odlišných rokov, navyše so zhodným zoznamom ôsmich osôb zúčastnených na vyšetrovaní a reambulácii oprávnené navodzujú pochybnosti, či jeden z prameňov neuvádza chybný rok vydania. Do podozrenia sa dostáva najmä prvý dokument, zachovaný vo forme ťažko čitateľného konceptu s mnohými úpravami. Tento viac-menej logický predpoklad však naruša originálnejšie znenie tohto prameňa, úplnejší zoznam kráľovských komisárov, opakujúce sa odkazy na predošlé vyšetrovanie v roku 1535, ako aj iný dokument z roku 1536.⁴⁶⁹ Vierohodnosť druhého dokumentu naopak podporuje skutočnosť, že ide o reláciu vydanú konventom v Šahách 1. decembra 1537, po uskutočnení spomínaného vyšetrovania. Konvent pritom konal na základe mandátu Ferdinanda I. vydaného ešte 11. januára 1537. Panovníka predtým informovali zástupcovia Ľubietovej o územnom spore s obyvateľmi susednej Ľupče. V záležitosti vyšetrovanej kauzy sa zástupcovia Šahanského konventu obrátili 27. februára na súdnu inštanciu mesto Krupinu, pričom vyšetrovanie sporu sa zavŕšilo až v uvedenom termíne 22. novembra 1537. Dokument sa však nezachoval v originále, preto nemožno vylúčiť prípadné zásahy v zachovanom odpise.⁴⁷⁰ Predlohou pre vyhotovenie relácie o vyšetrovaní sporných hraníc bol najpravdepodobnejšie prameň z roku 1536, avšak listina z roku 1537 obsahuje odlišný variant metácie, preto môže skutočne odzrkadľovať stav zaznamenaný s odstupom jedného roka.

Podľa metácie v zázname z roku 1536 začínali hranice pri lese nazvanom *Erestwin* (Eresztvény, maď. „Výmladkový“) a odtiaľ prechádzali cez Hron vystupujúce popri potoku Ľubietová (*Libethe*), kde na konci doliny klesajúcej od vrchu zvaného *Gečelaz (*Gezelaza*) tvorila pri potoku prvú hranicu jelša. O zemi Gečelaz bolo v tejto súvislosti uvedené, že patrí k obci Lučatín. Odtiaľ hranice vystupovali cez spomínanú dolinu na vrchol kopca Gečelaz, kde mal tvoriť hranicu dub. Odtiaľ hranice vystupovali priamo k prameňu nazvanému *Kerallcuta* (Királykút, maď. „Kráľova studňa“), kde tvoril

⁴⁶⁶ Katalóg II., s. 424, č. 1398; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 104/pag. 203-204, fol. 125/pag. 243.

⁴⁶⁷ Záznam z reambulácie, 23. nov. 1536, lat. koncept. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 23, num. 23; slov. reg. Katalóg II., s. 474-475, č. 1593.

⁴⁶⁸ Listina vyd. Šahan. konv., 22. nov. 1537, zach. súčasný neover. odpis. ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 39/b.

⁴⁶⁹ Koncept z r. 1536 spomína medzi komisármi kráľovnej aj Leopolda Schreibersdorfera, pokiaľ listina z r. 1537 toto meno neuvádza. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 23, num. 23, pag. 1; Katalóg II., s. 475, č. 1594.

⁴⁷⁰ Na dorze pozn.: „Originale quodam adest, sed sine sigillo authentico.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 39/b.

poslednú hranicu buk. Ďalej vystupovali až k ceste, ktorá prechádzala z Lupče do Ľubietovej, ku znaku na dvoch stĺpoch. Ďalej smerovali hranice medzi oráčinami Ľupčianskych mešťanov a lúkou Ľubietovského farára cez Chotárnu dolinu (*Chottarna dolina*) až do doliny Driekyne (*Trekina dolina*), kde sa končili.⁴⁷¹ Aj podľa metácie v listine z roku 1537 začínali hranice pri lese nazvanom Eresztwény (*Erezthwen*) ležiacom na severnej strane rieky Hron a odtiaľ prechádzali cez Hron vystupujúc po potoku smerom k mestu Ľubietová, kde na konci doliny klesajúcej od vrchu zvaného Gečelaz (*Gezelaza*) pri potoku Ľubietová (*Lybetha*) tvorila prvú hranicu jelša. Odtiaľ hranice vystupovali cez spomínanú dolinu na vrchol kopca Gečelaz (zem Gečelaz patrila obci Lučatin), kde mal tvoriť hranicu javor. Odtiaľ hranice vystupovali priamo k prameňu nazvanému Királykút (*Kerallkutha*), kde tvoril poslednú hranicu buk. Ďalej vystupovali až k veľkej skale, pod ktorou sa nachádzal dub. Potom postupovali na juh až do Chotárnej doliny (*Hotarna dolina*), ktorá rozdeľovala územia až do doliny Driekyne (*Drekina dolina*), kde hranice končili.⁴⁷²

Obidve metácie s výnimkou jedného úseku opisujú rovnaký priebeh chotárnych hraníc. Ohraničenie začínalo pri Hrone, prechádzalo cez rieku k Ľubietovskému potoku (dnes Hutná) a pokračovalo ďalej smerom k Ľubietovej. Pri jelši hranice odbočovali od potoka do bočnej doliny a popri lučatínskom chotári vystupovali na vrch Gečelaz. Odtiaľ

⁴⁷¹ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa konceptu: „Incipiendo a quadam silva Erestwin vocata et abinde transeundo per aquam fluvii Garon [prečiarknuté: „ascendendo“] ascendissent versus metas aque Libethe et ibi in fine cuiusdam vallis, quae vallis recta [prečiarknuté: „descendit“?] de vertice montis Gezelaza vocati, [na margu dopísané: „quae terra Gezelaza pertinet ad possessionem Luchetin vocatam“] ad fluvium Libetha [nadsípané: „ibique“] penes aquam unam arborem egerfa vocatam, pro [nadsípané: „prima“] meta consignassent. Tandem ab illa dicta arbore [na margu dopísané: „per dictam vallem“] ascendissent ad verticem montis Gezelaza ibique arborem [prečiarknuté: „fagis,“ nadsípané: „quercinam“] magnam vulgo [prečiarknuté: „bikfa,“ nadsípané: „zerfa“] vocatam, inde recto tramite ascendissent ad fontem scaturientem Kerallcuta vocatam et ibidem unam magnam arborem fagi bikfa vocatam pro [nadsípané: „ulteriori“] meta consignassent [nadsípané: „porro adhuc amplius ascendendo progressi“] ad viam, que transitur de Lypse ad Libetha, ad quandam imaginem in duobus stipixibus pro meta relinquissent. Inde tendissent inter terras arabiles oppidanorum de Lipse et pratum plebani de parochialis ecclesie de Libetha, per quandam vallem Chottarna dolina nuncupatam ibique mete prefatorum partium distinguuntur recta usque ad vallem Trekina dolina appellatum et ibidem metas utriusque partes determinassent.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 23, num. 23, pag. 1-2.

⁴⁷² Uvádžame metáciu v plnom znení podľa zach. odpisu: „Quod primo incipiendo a quadam silva Erezthwen vocata a parte fluvii Gran septentrionali adiacens et abinde transeundo ipsam aquam Gran ascendissent per aquam versus civitatem Lybetha, et ibi in fine cuiusdam vallis, quae de vertice montis Gezelaza vocati directe descendit ad fluvium Lybetha. Ibi que penes eandem aquam sive rivulum Lybetha arborem unam egerfa nominatam pro prima meta consignassent, tandem ab illa consignata arbore iam dicta per vallem ad verticem montis Gezelaza ascendissent, quae quidem terra Gezelaza pertinet ad possessionem Lutschetin vocatam et istic arborem magnam platanam (!) vulgo jaworfa nominatam [na margu dopísané mladšou rukou: „ein ahorn“] notassent, inde tramite recto ascendissent ad fontem scaturientem Kerallkutha et ibidem arborem magnam fagi vulgo bikfa vel buck [na margu dopísané mladšou rukou: „ein buchbaum“] vocatam pro meta ulteriori consignassent. Porro adhuc amplius ascendendo progressi ad quandam lapidem magnum prope et sub quadam arbore ilicis vulgo tulfa [na margu dopísané mladšou rukou: „ein eichbaum“] iacentem. Deinde ab illa arbore ilicis versus meridionalem plagam directe progreditur ad vallem [prečiarknuté: „Drekina“] Hotarna dolina nuncupatam, qua praefatarum partium metae distinguuntur recta usque ad vallem Drekina dolina [predtým prečiarknuté: „Drekina,“ dopísané a prečiarknuté: „Hotarna“] appellatam, et ibidem metas partis utriusque determinassent.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 39/b.

vystupovali ku prameňu nazvanému Királykút. Od tohto hraničného bodu už pozorujeme v obidvoch metáciach nezrovnalosti. Podľa dokumentu z roku 1536 viedli hranice k ceste prechádzajúcej z Lupče do Ľubietovej. Odtiaľ smerovali medzi oráčinami mešťanov z Lupče a lúkou farára z Ľubietovej do Chotárnej doliny a ďalej do doliny potoka Driekyňa. Podľa prameňa z roku 1537 však hranice vystupovali až k veľkej skale a odtiaľ smerovali do Chotárnej doliny a Driekyne. Podľa úvadžaného smeru a polohy hraničných bodov začínali obidve metácie na pravom brehu Hrona, odkiaľ postupovali popri potoku Hutná. Odkláňali sa od potoka a cez vrchovinu prechádzali až do doliny potoka Driekyňa. Priebeh hraníc v tejto podobe zodpovedá vymedzeniu katastrálnych území Lučatina, Ľubietovej a Slovenskej Lupče.⁴⁷³ Pri porovnaní obidvoch metácií s ohraničením východnej časti Ľupčianskeho chotára v roku 1340 možno konštatovať, že listiny zhodne zachovávajú priebeh i označovanie bodov najmä na počiatočnom úseku hraníc (porast označený ako Eresztvény, rieka Hron a potok Ľubietová). Metácia z roku 1340 spomína západne od potoka Ľubietová lokalitu nazvanú Királyleys.⁴⁷⁴ Metácie z rokov 1536 a 1537 uvádzajú naopak v tomto priestore prameň nazvaný Királykút. Nemožno vylúčiť, že zostavovatelia metácií v tomto prípade zaznamenali (preložili do maďarčiny) miestne názvy so spoločným základom král alebo König, ktoré sa mohli vzťahovať k rovnakému priestoru. Metácie zo 16. stor. opisujú odlišné hraničné body na úseku medzi prameňom Királykút („Kráľova studňa“) a Chotárnou dolinou.

Rozdiely v obidvoch prameňoch možno zdôvodniť odlišnými stanoviskami dvoch strán prezentovanými v spore o hraničné územie. Z roku 1536 poznáme správu o spore medzi Ľupčou a Ľubietovou o zálohovanú zem zvanú Štál (*Sthaal*). Podrobnejšie údaje o spornom území prinášajú svedecké výpovede z roku 1545. Spomínajú zem a oráčiny označované ako *Štemproch (*Sthemproch*), aj skalú zvanú *Haustroch (*Haystroch*).⁴⁷⁵ Podľa svedka z Lučatina oráčiny v tejto oblasti siahajúce až ku Štálu vlastnili Ľubietovčania, ale užívali ich susední Ľupčania. Názov Štemproch adaptovaný v slovenčine sa vzťahuje k lokalite Skalolam (698 m), pre ktorú pramene používali aj pôvodné nemecké označenie Steinbroch.⁴⁷⁶ Lokalita sa nachádza uprostred chotárnych hraníc medzi potokom Ľubietová (Hutná) a Driekyňou. Údaje o tomto priestore prinášajú i ďalšie metácie.

Podrobnejší opis hraničných bodov medzi polohou Chotárna a potokom Ľubietová zaznamenáva metácia vyhotovená v nemeckom jazyku v roku 1561.⁴⁷⁷ Hranice začínali od studničky Chotárna (*Hottarna*), pri ktorej bol urobený medzník. Ďalej prechádzali k obecnej ceste, pri ktorej tvoril hranicu dub. Pri lúke Ľubietovského farára bol urobený medzník a vyznačené hranice. Ďalej vystupovali na Steinbruch (*Stainbruch*), kde stál na brale dub. Popri medzníkoch a hraničných stromoch pokračovali nad pole Štál (*Staal*) a odtiaľ na vtáčnický vršok – nem. Vogelhubel (*Vogllhuebl*). Popri stromoch, medzníkoch a kameňoch pokračovali hranice ďalej a zostupovali až k uhliisku. Potom zostupovali dolinou až k Ľubietovskému potoku (*Liebetmer bach*), kde tvoril hranicu kmeň jelše.⁴⁷⁸ Na rozdiel od metácií z rokov 1536 a 1537 opisuje dokument z roku 1561

⁴⁷³ *Základná mapa Slovenskej republiky 36-233 Ľubietová, Základná mapa ČSSR 36-144 Slovenská Ľupča*. Žilina – Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie – Úrad geodézie, kartografie a katastra, 1993, 1988, M 1 : 25 000.

⁴⁷⁴ Pozri text na s. 65-66.

⁴⁷⁵ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 120/pag. 235, fol. 153/pag. 289, fol. 160/pag. 300.

⁴⁷⁶ Pozri kap. 5.3.

⁴⁷⁷ Záznam z reambulácie, 17. máj 1561, nem. koncept. ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 66/b.

⁴⁷⁸ Úvádzame metáciu v plnom znení podľa zach. konceptu:

priebeh hraníc v opačnom smere (od juhozápadu na severovýchod). Opis hraníc bol zaznamenaný dôkladnejšie, pričom vymedzenie úseku pri dube a veľkej skale sa zhoduje s metáciou z roku 1537. Pramene z rokov 1537 a 1561 preto zohľadňujú požiadavky Ľubietovej. Dokument z roku 1536 zrejme zodpovedá stanovisku mestečka Ľupče.

Z roku 1566 pochádza prameň, ktorý vymedzuje vzhľadom na pretrvávajúce spory hranice Ľubietovej s chotárom Lučatina a Ľupče. Dokument bol vyhotovený v latinčine a súběžne aj v českom (slovakizovanom) znení.⁴⁷⁹ I keď metácia podrobne opisuje jednotlivé hraničné body, len výnimočne spomína aj miestne názvy, ktoré by mohli spresniť lokalizáciu hraníc. Z priebehu ohraničenia vyplýva, že zaznamenané boli opäť hranice Ľubietovského chotára od doliny Šmajdina (pod vrchom Gečelaz) do okolia vrchu Skalolam a ďalej až po potok Driekyňa. Podľa metácie začínali hranice v doline zvanej Šmajdina (*Schmaidina*), odkiaľ popri hraničných stromoch a kameňoch

„1. Zu anfang der ersten zeichnes ist von einem brünnlein mit nahmen Hottarna, darbey ist ein schütter aufgeworfen in welcher ain stein eingraben ist worden mit einem kreutz.

2. Der ander zeichnes gehet aufwärts zur einem aingrabner stain sampt zweien kreutzen.

3. Der dritte ist neben gemainem wege ain aichbaum mit stainen aufgeworfen vnd erden beschüttet vnnd an demselbigen baum ein kreutz ausgehauen.

4. Bay der vierdten ist ein schürtte aufgeworfen in das pfarrherrs von Liebeten wisenn, darinnen ein stain eingraben mit zwaien kreutzen, oben das verzaichnis mit schlegll vnnd eisen ausgehauen worden.

5. Das fünfte zeichnes hienauf zum Stainbruch zur einer aichen so im fells stehet, in welchem fels ein kreutz ausgehauet vnd mit etlichen stainen vmbgelegt worden.

6. Das sechste zeichnes so auf der höhe neben dem Stainbruch ist ein stein gelegt, [prečiarknuté: „darain,“ nadpísané: „darin“] das zaichen schlegl vnd aisen [prečiarknuté: „gehauet,“ nadpísané: „vermacht“] vnnd zur oberst darauf so zur tag ausweisig ist noch ein stain gesetzt.

7. Das siebent gestrackts auf die gegensaiten hinab zur einem grossen vergrabner stein daran zway kreutz oben vnnd vndten ausgehauen.

8. Das achste zeichnes ist mer ein stain herab, mit einem kreutz ausgehauen.

9. Das neunde zeichnes ist ein grosse pircken mit erden umschüttet, vnnd ein kreutz daran.

10. Das zehende zeichnes von der bircken herab ist ein grosser stain auf einem pödnhein eingraben [darunter] mit kolen geschüttet vnd auf dem stain ein grosses kreutz ausgehauen.

11. Das aillfste vber dem acker Staal ist ein eingrabner stain darauf ausgraben ein kreutz gegen mittag.

12. Die 12. in der höhe auf dem Vogllhuebl ist mer ein eingrabner stein mit einem kreutz gegen mittag.

13. Zur der 13. gehet man gerichtts herab auf ein pirken so mit erden vmbschüttet, sampt einem ausgehauenen kreutz.

14. Zur vierzehenden zeichnes, nach auf einem spitzgen stain so ein vmbschütten graben, vnnd kein zaichen daran.

15. Zuer fünfzehenden auf ein birken herab, mit zwaien ausgehauenen kreutzen, vnnter welcher birken herabwärts ein grosser stain, daran ein kreutz kegen dem allten auszaichentem oherlbaum, so [tzund] zum taill ausgebrent, ausgehauet.

16. Zuer 16den als dann hienab auf einem grossen logarstain,

17. darinnen etlich löcher, abermals darnach gerichtts auff die kolstadt hienab, darunter ein oherlbaum mit einem

18. ausgehauenen kreutz, vnd ferrer gerichtts nachmals hinab nach der tieffe des grunds, bies zur dem fließenden der Liebetner bach, darbay ein erlener stock.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 66/b.

⁴⁷⁹ Záznam z reambulácie vyd. mestom Ľubietová, mestečkom Slovenská Ľupča a Ľupč. kastelánom Wolfgangom Balašom, 28. apríl 1566, zach. poškod. orig. ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 68. Porov. súčasný lat. odpis a súčasný čes. preklad. ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 70/d, ML – 70/c.

postupovali po rozhraní chotárov. Približne v smere od severu na juh postupovali hranice na kopec pri kameňolome – Skalolame (lat. *penes lapidicinam*, čes. *wedle Stainbrochu*). Odtiaľ popri znakoch a mezníkoch prechádzali k chodníku a ďalej k Ľubietovskej farskej lúke. Popri potôčiku napokon postupovali až k potoku Driekyňa (*Driekina*).⁴⁸⁰ Sporné otázky sa podľa prameňa týkali len chotárov Ľupče a Ľubietovej, ktoré spolu hraničili na úseku medzi Steinbrochom (Skalolam) a Driekyňou. Predchádzajúci úsek

⁴⁸⁰ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa orig. a odpisu:

„1. Primo nempe incipiendo a quadam valle Schmaidina vocata, in qua platanus [na margu dopísané mladšou rukou: „ahorn“], quodammodo exusta adhuc stat, et non longe ab arbore iam dicta lapis limitaris positus, in quo crux versus plagam meridiem est excussa.

2. Inde ascendendo vicissim limes parvus existens, nulla signatus cruce, vero mediocri strue terrae notatus.

3. Porro adhuc amplius ascendendo, vicissim ad lapidem positum, ingenti cum strue cespitum signatum.

4. Abinde ad betulam [na margu dopísané mladšou rukou: „birke“], cruce versus occidentem, cui et multae quercus prope circumstant signatam.

5. Postmodum [progrediendo] ad duas quercus [na margu dopísané mladšou rukou: „eich“] simul stantes, quarum [maior] cruce una plagae occidentali adiacens notata est.

6. Inde tramite recto in descensu ad ornum [na margu dopísané mladšou rukou: „örlbaum“], penes quam limes absque cruce positus est.

7. Descendendo ulterius ad tiliam cruce versus septentrionem signata, hinc similiter lapis limitaris adpositus.

8. Porro in ultimo descensu, vicissim ad exstam quandam tiliam, cum strue lapidum consignatam.

9. E regione a memorata meta ad quercum duabus crucibus versus orientem et occasum notatam tendit.

10. A dicta arbore in margine medii agri magnus limes terrae est impositus.

11. In fine agri est alta tilia, cruce magna versus occasum notata.

12. Ab illa nominata meta tendens recta sursum per pratam ad lapidem mediocrem per se existentem, penes quem fovea, cui ingens lapis studiose impositus parata est.

13. Exinde vicissim recta ascendendo ad magnum cumulum terrae, supra quem quercus non parva stans, cruce versus occasum signata est.

14. Ulterius ascendendo mediocri strues lapidum comportatus est.

15. Abhinc directe ad cornum vulgo drien, undiquaque lapidibus circumpositam fit processus.

16. [...] metalis fit ad dumetum, ubi cumulus mediocri lapidum est coacervatus.

17. Postmodum tenditur ad lapidem haud mobilem, penes quem populus prope astat, quae cruce versus orientem notata est.

18. De praedicta arbore itur ad verticem montis penes lapidicinam existentem, ubi magnus lapis positus insignis metallis harum nempe cuneus ferreus et malleus exsculptus, qui aliis lapidibus circumcirca, nec non supra est custoditus.

19. Ad supremum deinceps acervum lapidum adhuc mediocri lapis quoque positus est.

20. Pervenitur demum in descensu ad magnam tiliam cruce versus orientem notatam. Fit deinde progressio ad publicam semitam, penes quam statua cum cruce lignea erecta est.

21. Ab illa cruce per semitam penes domini parochi lybetensium pratam [na margu dopísané mladšou rukou: „ita vocatum“] itur ad tiliam, quae duabus magnis crucibus, una ad septentrionem, altera ad meridiem tendens est consignata.

22. A iam dicta arbore directe ad magnam quercum, penes domini quoque parochi lybetensium pratam, duabus identidem crucibus ad septentrionem et meridiem vergens est notata.

23. Insuper adhuc penes saepedictum domini parochi lybetensium pratam, ingens strues lapidum cespite et terra commixtum, comportatum est.

24. Penes determinationem demum iam dictae metae segregantur iam limites rivulo illo, qui recta defluit usque ad fluvium Driekina vocatum.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 68, ML – 70/d.

hranic, kde Ľubietová hraničila s Lučatinom sa zrejme nestal predmetom sporu. Azda preto dokument pri opise medzníkov lučatínsky chotár doslovne nespomína.

K chotáru Ľubietovej sa vzťahuje aj metácia z roku 1555.⁴⁸¹ Na rozdiel od predchádzajúcich prameňov vymedzuje hranice Ľubietovského územia na severnej strane

-
- „1. Ponayprwe totižto: Počžnucze od gedneg doliny, ktera se Schmaydina nazywa, kdežto yawor yakowisi wipaleny gesste stogi, a nedaleko od stromu aneb drewa predmenowaneho kamen mezny položeny, na kteremž križ k poledny stranne gest wibity.
 2. Odtud gducze nahor, zase mezni kamen maličky biwsse, žadnim križem nepoznačeny, než lahodnym aneb prostrednym zasipem aneb hrobly ze zeme učineneg, gest poznamenany.
 3. Zase odtud daleg gduce nahor, opet ku kameny položenu, a weliku hromadu haluziny poznačenemu.
 4. Odtud na brezu križem k zapadny stranne poznačenu, okolo kterež brezy nedaleko mnohe duby stogia.
 5. Daleg gducze na dwa duby spolu stogiczi, z kterichžto wečy dub, gednim križem k stranne zapadny ležiczy, gest poczachowany.
 6. Odtud prosto aneb prawo dolu gducze na strom hluch, kterižto mezny kamen bez križe wedle sobe položeny ma.
 7. Gducze dolu daleg k lype križem k polnočny strane poznačeneg, pry kterežto lype rovnym spůsobem kamen mezny gest položeny.
 8. Daleg giž naposledy dolu gducze zase na gakowusy opalenu lypu, hromadau kameny poznamenanu.
 9. Naproty tomuto znaku aneb mezy, na dub dwema križmy, na wichodny y na zapadny strannu poznačeny, chotar gde.
 10. Od predmenowaneho duba, w kragi prostredneg roly, weliky kamen gest do zeme wloženi.
 11. Pry konczy teg zemy aneb roly, gest wisoka lypa welikim križem k zapadu poznačena.
 12. Od predmenowaneg mezy, prawo hore prez luku k lahodneg a newelmy welikeg skale samotne ležiceg, wedle kterež skaly gest yama a w tegže yame gest weliky kamen wloženy.
 13. Odtud zase prawo hore gduce, na welyku hromadu zeme, wisse kterežto hromady dub nemaly stogi, križem k zapadu pozamenany.
 14. Daleg hore gducze, newelyka hromada skały aneb hrobľa gest nanosena.
 15. Odtud naprawo aneb prosto, na dryen, ze wsseckych stran kamenim obkladeny, se yde.
 16. Potom chotarna meza yde na chrast aneb husstawu, kdežto newelyka hromada kameny gest nanosena.
 17. Za tym se yde na kamen nepohnutedlny, wedle ktereho topel blisko stogi, ktery topel tež križem k wychodu slunce gest poznačeny.
 18. Od predmenowaneho drewa aneb stromu yde se na wrch hory, wedle Stainbrochu, kdežto weliky kamen polozeni, czimerem hawiarskim, totižto hamrikem a želieskem wibitim poznamenany, kterižto kamen ginimy kamenmy okolo, yako y zhora, gest obhrazený.
 19. Pry naghornegssi potom hromade skali, gesste neweliky kamen gest položeny.
 20. Pryde se potom dolu gducze k welykeg lype, križem k wychodu slunce poznačeneg. Potom pak na chodnyk, wedle ktereho obraz aneb stłup z drewnym križem gest wyzdwižený a postaweny.
 21. Od toho križe, prez chodnyk wedle farskeg luky aneb po fararoweg Ľubietowske luky tak gmenowaneg yde se na lypu, ktera welikimy dwema križmy gest poznačena, gednim križem k polnoczy, druhym k poledny obraceny.
 22. Od predmenowaneg lipy, prawo na weliky dub, tež wedle farskeg luky, rovnym spůsobem dwema križmy, gednim na polnocz, druhim na poledny poznačeny.
 23. Nato nadewsseczko geste wedle tegže luky, welika hromada kamenya, haluzinu a zemy namiessana se nachazy.
 24. Potom wedle uloženi aneb dokonany, giž predmenowane meze chotarne delya se tym potočžkom, ktery prawo a naprosto dolu yde až do potoka Dryekyna menowaneho.“ ŠA BB pob. BB, AME, sign. ML – 70/c.

⁴⁸¹ Záznam z reambulácie, (25. dec.) 1555, lat. koncept. ŠA BB pob. BB, AME, sign. ML – 46/a.

(s chotármí Lučatina a Brusna) a na východnej strane (chotáre Povrazníkov a Šajby či Strelníkov). Hranice začínali v doline medzi dvoma skalami zvanými *Eyszereyn thor* (Eiserintor, nem. „Železná brána“). Odtiaľ vystupovali na vrchol kopca až k Jelenčinej lúke (*Gelenczina lucka*) a odtiaľ k vrchu zvanému *Stincler* (Stinkler?). Z tohto vrchu zostupovali k potoku Brusnec (*Brusenecz*) odkiaľ prechádzali, ohraničujúc lúky patriace k hute, až ku skale svanej Skalka (*Skalk*). Od tejto skaly viedli na horu či vrch Čierne peklo (*Szchwarz heell*). Stredom vrchu prechádzali na ďalší vrch volaný Hrušovo (*Hrussowo*). Strana tohto vrchu naklonená ku Hronu patrila Lupčianskemu panstvu. Časť naklonená na juh patrila mešťanom z Ľubietovej. Na ďalšom úseku viedli hranice k uhľiskám za Suchým vrchom (*Suchy wrch*). Od tohto vrchu k bani zvanej *Sscheybensuen her* (Scheibenschönherr?) na susednom vrchu Tlstý diel (*Thlussty dyel*). Odtiaľ viedli na vrch *Zarubaska* a ďalej po vrchole kopca prechádzali na rozľahlú lúku. Z tejto lúky išli až k čiernemu bahnu a odtiaľ k Čiernemu potoku (*Czierny potok*), ktorý z neho vytekal. Odtiaľ sa tiahli priamo k vrchu *Oherlein bergk* (Javorový vrch?). Cez dolinu išli priamo k prameňu na veľkej lúke nad obcou Povrazník, zvanému Hudlova studnica (*Hudlowa studnyce*). Od tohto prameňa sa cez vrchol kopca tiahli k potoku Diekyňa (*Dryekyne*). Napokon prechádzali od spomínaného potoka do doliny zvanej Chotárna (*Chottarna*).⁴⁸²

Identifikácia viacerých hraničných bodov je problematická. Z úvodnej časti metácie je zrejmé, že hranice začínali v doline potoka Hutná, odkiaľ pokračovali do horského masívu na pravej strane potoka. K známym hraničným bodom patrí Jelenčina lúka (severozápadne od vrchu Vysoká, 996 m), potok Brusnec (dnes Brzáčka), ako aj poloha Čierne peklo. V prípade hraničného vrchu Hrušovo možno predpokladať, že sa nachádzal na severovýchodnom okraji Ľubietovského chotára. Hranice sa od tohto miesta zahýbali na juh. Ohraničenie ďalej sledovalo východný úsek hraníc Ľubietovského chotára.⁴⁸³ Vzhľadom na situovanie hraníc nad obcou Povrazník nemožno vylúčiť, že

⁴⁸² Uvádzame metáciu v plnom znení podľa konceptu.: „Primum et principaliter incipiuntur in valle nostra propria inter duas petras vulgo Eyszereyn thor nominatas. Ut inde directe ascendendo ad sumitatem montis usque ad pratum, que vulgo nominatur Gelenczina lucka. A prenominato prato directe per montem, qui dicitur Stincler. De monte predicto descendendo per aquam fluentem, que vulgo cognominatur Brusnecz, et inde directe transeundo omnia prata includendo, que ad gazam pertinent, usque ad lapidem, qui dicitur Skalk jam a predicto lapide, ad silvam seu montem, qui cognominatur Nigrum infernum vulgo Szchwarz heell. Predictam silvam vel montem directe transeundo per medium montis, ubi locus montis et vallis caput est. Aliorum montium contra hunc [obsistentium] nomine proprio Hrussowo vocatur illa, que contra Granum jacent et inclinatur. Pars illa a prenominato Hrussowo arcis Lypchensi est. Que vero adversus vallem et montem predictum ad meridiem inclinatum Lybetha civibus attinent, usque a silva et monte pretracto, directe tendenti usque ad carbonistas sic vulgo kolungk dictarum retro montem, qui dicitur Aridus mons vulgo Suchy wrch. Ab illo monte ad montana Sscheybensuen her adjacent monti, qui nominatur Spissa divisio vulgo Thlussty dyel nominato. A predicto monte usque ad caput cognomine Zarubaska. A predicto loco Zarubaska recte per sumitatem montis transeunti ad locum quendam spaciosi prati. A nominato prato usque ad nigrum lutum et ex eodem fluentem dicitur Niger rivulus vulgo Czierny potok. A nigro luto seu rivulo directe tendenti ad montem ornum vulgo Oherlein bergk. A predicto monte orno directe per vallem ad fontem in magno prato et spacioso effluentem (ultra pagum cognominatum Szalderdorff), qui vulgo nominatur Hudlowa studnyce. Abhoc fonte prenominato per sumitatem montis tendenti ad aquam, que vulgo dicitur Dryekyne. Reliquum a predicta aqua ad vallem, que nominatur Chottarna.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 46/a.

⁴⁸³ Metácia z r. 1669 dopĺňa medzi Hrušové a Tlstý diel lokalitu Tri vody (v doline Osrblianky). ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6038, č. 35/no. 3 et 4.

bližšie neznámy Čierny potok mohol azda označovať tok Zolnej v jej pramennej oblasti. O záverečnom úseku hraníc na potoku Driekyňa a v Chotárnej doline už vypovedajú aj vyššie spomínané pramene. Predpokladáme, že metácia zahŕňa spolu s územím Ľubietovej aj územia jej poddanských obcí Strelníky a Povrazník. Na severe toto rozsiahle územie zasahovalo až k toku Brzáčky. Na východnom okraji siahalo v povodí Osrblianky azda až na vrch Suchá (1041 m). Na južnej a západnej strane ho vymedzovali toky Zolnej a Driekyne.

Vzhľadom na nezhody medzi obyvateľmi Poník a Dúbravice s obyvateľmi Hrochote v roku 1557 komisia zvolenského župana vykonala reambuláciu sporných chotárnych hraníc.⁴⁸⁴ Hranice začínali pri prameňoch Zolnej (*Zolna*), otáčali sa na juh a vystupovali na vrch *Jawor beercz* (Javorbérc, maď. „vrch Javor“). Odtiaľ zostupovali na juh a prechádzali k lúke Kosmín (*Kozwen*). Prechádzali po jej pravej strane na západ a zostupovali z vrchu k veľkému močiaru nazvanému *Saar* (Sár, maď. „Močiar“). Viedli k vedľajšiemu vrchu nazvanému *Horhagh beercz* (Horhagbérc, maď. „vrch Hrochot“), cez ktorý zostupovali k Čačinskému potoku (*Ceczyn pathak*), kde ohraničenie končilo.⁴⁸⁵ Okrem Zolnej možno lokalizovať i ďalšie miestne názvy. Javorbérc je azda totožný s polohou Bukovina (1293 m) alebo Žiarec (1100 m). Živým označením je názov lúk Kosmín. Západne od nich sa nachádza vrch Hrochot (803 m), totožný s polohou Horhagbérc. Názov Čačinsky potok sa vzťahuje na dnešný Hrochotský potok.⁴⁸⁶ Metácia z roku 1557 zachytáva priebeh hraníc, ktorý zodpovedá ohraničeniu vo falošnej listine s datovaním v roku 1282. Vzhľadom na jej neskoré zachovanie nemožno vylúčiť, že časť metácie vo falze zaznamenáva stav z roku 1557.

Zástupcovia Svätobeňadického konventu a Zvolenskej stolice v roku 1558 vykonali reambuláciu hraníc chotára Hrochote, pričom voči ich vymedzeniu protirečili zástupcovia mestečka Poniky. Zápis konventu v tejto súvislosti žiaľ neuvádza metáciu. O vymedzení hraníc bolo iba uvedené, že začínali na vrchu zvanom Kruh (*Krwh*).⁴⁸⁷ Pod uvedeným názvom vystupuje lokalita Kruhy (893 m) v pramennej oblasti Zolnice v katastrálnom území Hrochote. Pri porovnaní s údajmi v starších ohraničeniach nachádzame v metácii majetku Čerín pozoruhodný doklad v listine z roku 1351. Podľa nej tvorila najvýchodnejší bod územia (chotára Hrochote) lokalita nazvaná *Kerrek* (maď. Kerekkő, t.j. „Okrúhla skala“), odkiaľ klesali hranice k potoku Hučava.⁴⁸⁸ Je dosť pravdepodobné, že v oboch prípadoch ide o rovnakú lokalitu.

Počas vyšetrovania hraničného sporu medzi Ľupčianskym a Vígľašským panstvom sa v roku 1521 stretávame s hraničným lesom *Rowna Bukovina* medzi chotármi Hrochote a Očovej.⁴⁸⁹ Mohlo ísť o les na pravej strane Hučavy juhozápadne od

⁴⁸⁴ Listina vyd. zvol. županom Jánom Balašom, 28. máj 1557, inzert v tranz. Ferdinanda I. zo 7. júla 1557. Ed. SASINEK, F. V.: Zvolenská župa. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archaeológiu a ethnografiu*. roč. I., sošit 2, 1876, s. 141.

⁴⁸⁵ Emendujeme nepresne edované pasáže podľa tranz.: „deinde reflectendo et versus meridiem ascendendo ad quoddam Jawor beercz dictum in quo quidem Jawor beercz descendit ad meridiem et pervenit ad pratum Kozwen... per eundem beercz currit et descendit in unum magnum lutum vulgariter Saar dictum... in montem contiguum, Horhagh beercz, per quod beercz... descendit in rivum Ceczyn pathak...“ ŠA BB pob. BB, MP, č. 8.

⁴⁸⁶ *Základná mapa Slovenskej republiky. 36-411 Poľana*. Bratislava : Úrad geodézie, kartografie a katastra, 1996, M 1 : 25 000; *Základná mapa ČSFR 36-32-05*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, M 1 : 10 000.

⁴⁸⁷ SNA, HM SBK, AP – D, pag. 94-95.

⁴⁸⁸ Pozri text. na s. 74.

⁴⁸⁹ Kongreg. prot., s. 189, č. 307.

Hrochote, prípadne o lokalitu ležiacu východnejšie v masíve Poľany. Poznatky o hraničných bodoch v sledovanom období dopĺňa záznam o územnom spore medzi Dúbravicou a Vígľašským panstvom z roku 1547. Vígľašskí kasteláni zabrali zemanom z Dúbravice územie zvané *Gassenow hrb* (Jaseňový vrch, 825 m). Obsadené boli aj chotárne časti medzi Dúbravicou a Hrochoťou: *Bansky hrb* (Banský hrb), *Dwbowdyl* (Dubový diel, 680 m) a *Jelssowecz* (Jelšovec).⁴⁹⁰ V roku 1572 vystupujú pri vyšetrovaní priebehu hraníc medzi Dúbravicou a Čačimom viacčlenné názvy Nad Oselným vrchom (*Nad Ozelnym wrchom*) a Nad Jelšovec potokom (*Nad Jelsowecz potokom*).⁴⁹¹ Zachovaný terénny názov Jelšovec zaraďuje druhý zo spomínaných názvov do vrchoviny východne od obce Čačín.

Podrobnejšie topografické údaje sa viažu k vrchu Urpín, ktorý listina z roku 1524 spomína aj pod nemeckým názvom Granberg (*mons Vrpyyn seu Granberg*).⁴⁹² Označenie v tomto prípade motivovala poloha vrchu nad tokom Hrona (nem. Gran). V roku 1565 si Matej Nevéry a Baltazár Ostrolúcky rozdelili majetky v okolí vrchu Urpín. Úvodnú časť dokumentu ani metácie nepoznáme, nakoľko horná časť listiny chýba.⁴⁹³ Podľa zachovaných častí metácie Matej Nevéry získal pozemok až po cestu vedúcu od Kráľovej k oráčinám. Na vrchole kopca Hradok (*Hradok*) bola hranicou planá jablň. Odtiaľ išli k lesu zvanému Stará hora (*Stara hora*), ktorý bol vymeraný v dolnej časti nad oráčinami z východnej strany a nad prameňom zo západnej strany v doline na konci uvedených oráčín, kde spomínaný hájený les končí. Od medzníka hranice siahali v dĺžke 246 lakt'ov k lesu a rúbanisku (?), pričom horná časť lesa patrila Ostrolúckemu a dolná časť Nevérymu. Ďalej vystupovali na vrchol Starej hory, kde bola vymeraná vzdialenosť v dĺžke 213 lakt'ov. Hranice išli pod vrch Urpín (*Vrpyyn*), ktorý bol vyrúbaný a bez stromov zo strany Banskej Bystrice v dĺžke 207 lakt'ov. Horná časť od strany banskobystrických mešťanov pripadla Baltazárovi Ostrolúckemu a zvyšná polovica Matejovi Nevérymu. Ďalší les, ktorý má doposiaľ v dolnej časti drevo bol vymeraný na 93 lakt'ov. Polovicu v hornej časti získal Matej Nevéry, druhú polovicu v dolnej časti Baltazár Ostrolúcky. Tento les bol vymeraný na vrchole kopca Urpín v dĺžke 90 lakt'ov. Siahal k hraniciam Starej hory a dolná časť lesa sa otáčala do doliny. Hranice sa ďalej približovali k lúkam, z ktorých prvá od strany Banskej Bystrice pri Hrone patrila Ostrolúckemu a susedná časť pri záhrade Mateja Nevéryho oproti jeho domu patrila tiež Nevérymu. Súčasne došlo aj k vyčleneniu záhrady na južnej strane a k rozdeleniu lúk.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 170/pag. 319.

⁴⁹¹ ŠA BB, ZŽ, KP II., pag. 11-12.

⁴⁹² Katalóg I., s. 189, č. 581, s. 187, č. 577.

⁴⁹³ Listina vyd. Zvol. stolicou, 3. máj 1565, zach. odpis z pol. 18. stor. v porušenom stave. ŠA BB, Radvanský, Majetkovoprávne písomnosti, škat. 1, č. 38.

⁴⁹⁴ Uvádzame metáciu v neúplnom znení podľa porušeného odpisu: „[...] loco [Dlhi breh] usque ad viam, qua ex Kyralyfalwa ad terras arabiles vadit Matthiae Neuery cessit. Et partae prefatae in cacumine montis Hradok pro signo reliquerunt inter se quandam arborem pomiferam vadalmafa dictam, et pene eandem arborem metam terream [erexerunt]. Versus inde veniendo ad silvam, quae Stara hora vocata mensurata in inferiori parte, quae scilicet sita est super terras praetactas arabiles a parte orientali et super quodam fonte a parte occidentali incipiendo in valle in fine terrarum arabilium, ubi praetacta silva prohibita terminatque juxta metam terream incipiendo mensurare extendit se ad ulnas seu mensuras regales 246 usque ad [silvam] teneram et lignis derassisse [nápísané: „(dubium)“] luxuriantem, cujus silvae superior pars pro Osztrolukay, inferior vero Matthiae Neuery cessit. Qua pars, quia villior et tenerior distinatatque, duodecim ulnis major existit. Illuc ascendendo ad cacumen montis Stara hora; mensurantque in cacumen dictae silvae Stara hora latitudine, extendit se ad ulnas regales 213, ubi quaque pars signis

Názov vrchu Urpín, ako aj údaje o rieke Hron, ceste z Kráľovej a hraniciach s mestom Banská Bystrica dovoľujú ohraničené územia situovať do vrchoviny na ľavej strane Hrona v oblasti vrchu Urpín (510 m).

Dokladom s pomerne presným priestorovým určením je údaj o lese Bukovina v chotári Peťovej. Podľa listiny z roku 1453 získala pani Veronika od svojich príbuzných veno, ktorého súčasťou bola aj polovica lesa *Bucowyna*.⁴⁹⁵ Na základe Veronikinho testamentu jej syn Ladislav zdedil v roku 1464 dievčenskú štvrtinu a veno. Medzi majetkovými príslušenstvami listina spomína polovicu poľa na Bukovine (*cum medietate campi Bucowyne*), oráčiny v Doline (*in loco Dolina*) a záhradu pod usadlosťou pri Hrone (*iuxta fluviiu Grom*).⁴⁹⁶ Lokalizáciu Bukoviny a Doliny juhovýchodne od vrchu Urpín umožňujú vlastnícke pomery a údaje o tomto území zo 16. stor. Zemanía z Peťovej a Lukavice v roku 1542 predali Banskej Bystrici časť lesa zvanú Hlboká dolina alebo Bukovina, ktorú dovtedy užívali v dedičnom vlastníctve.⁴⁹⁷ Podľa metácie začínali hranice pri medzníku bystrických mešťanov a po chodníku cez pahorky a vrchy prechádzali až k starej ceste, ktorá viedla k doline a lesu Hlboká dolina alebo Bukovina (*Hlbokadolyna sive Bwkwowyna*). Odtiaľ hranice viedli k prvému medzníku.⁴⁹⁸ Podľa ďalších správ o lese Bukovina ležal majetok predaný Banskej Bystrici juhovýchodne od Urpína v severnej časti chotára Iliáša. Názov Hlboká dolina spomína v tomto priestore už metácia Stojanovej Lúky (Peťovej a Iliáša) z roku 1285.⁴⁹⁹

Zástupcovia Zvolenskej stolice vydali v roku 1567 listinu, na základe ktorej si Eliáš Lukavický a Matej Murakózy rozdelili majetky ležiace medzi dedinami Horná a Dolná Peťová (dnes Iliáš a Peťová).⁵⁰⁰ Eliáš Lukavický dostal majetok medzi dolinou

metalibus distincta habetque. Illuc veniendo sub montem Vrpyň, qua succissa est et lignis caret a parte metarum Noui Zoliensis mensurando continet in se ulnas regales 207, cujus pars superior a praedictis civium Noui Zoliensis Balthazaro Osztrolukay, residua vero Matthiae Neury cessit medietas. Item altera vero silva [...], quae ligna habet adhuc tenera in inferiori parte [...] ad ulnas regales mensurae 93. Cujus medietas in parte superiori Matthiae Neury, altera vero medietas, inferior scilicet, quae major esse debet, superiori ulnis tribus, quia villior esse aestimantque pro Balthazaro Osztrolukay supradictis cessit, eadem silva tenera in cacumen dicti montis Vrpyň mensurata extendit se ad ulnas regales mensurae 90. Cujus silvae tenera longitudine pertingit ad terminos Stara hora; et pars inferior dictae silvae tenerae in cacumen iterum reflectitque in quendam vallem, ubi signa metalia sunt erecta et pars Osztrolukay ibique tribus ulnis major debet esse ex quo vilior altera parte reputatque. Deinde accedendo ad prata seu foenilia, primo particulam ipso prati a parte metarum Noui Zoliensis penes fluvium Gron existentem pro Osztrolukay, cujus loco vicissim particula altera penes ortum Matthiae Neury, ex opposito domus ejusdem Matthiae Neury eidem cessit. Item pro orto ejusdem Matthiae Neury de communi [...] pro Osztrolukay penes praetactum ortum a parte meridionali excisum est. Caetera prata et foenilia per sortes et signa inter se partes praedictae sequestrarunt.“ ŠA BB, Radvanský, Majetkovoprávne písomnosti, škat. 1, č. 38.

⁴⁹⁵ MOL DL 63 960.

⁴⁹⁶ MOL DL 63 965.

⁴⁹⁷ Listina vyd. zvol. županom Mikulášom Prusinovským, 29. jún 1542, zach. orig. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 2.

⁴⁹⁸ Uvádzame metáciu v plnom znení podľa orig.: „Incipiendo a meta ipsorum civium Byztriciensis terrea tenderet per colles et vertices quedam semita usque quandam viam antiquam, que itur ad predictam vallem et silvam Hlbokadolyna sive Bwkwowyna nominatam ac per eandem vallem et viam antiquam itur ad predictam metam terream prefatorum civium Byztriciensis ibidemque terminaretur.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 2.

⁴⁹⁹ Pozri text na s. 71-72.

⁵⁰⁰ Listina vyd. zvol. podžupanom Jánom Šošom, 3. apríl 1567, zach. orig. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 1-4. Ed. SASINEK, F. V.: Úradnie listiny (Pokračovanie „Slov. Letopisu“

Jazovec (*Yacowecz*) a cestou, ktorá prechádzala cez dolinu vedľa domu suseda Juraja Horného, kadiaľ sa chodilo na Mičinú až po oráčiny Mateja Muraközyho na Vrchháji, resp. na vrchu Hája (*Wrchhaya/wrch Haya*). Muraközy získal majetky na pravej strane doliny Jazovec až po svoje oráčiny na Vrchháji a vedľa nich napravo pri hore Háj (*Hay*). Odtiaľ prechádzali do doliny k Dedovcu (*k Dedowcu*), vystupovali z nej neďaleko od lúky Muraközyho a prichádzali až do Hájneho dielu (*až do Hayniho dyela*). Zostupovali na pravú stranu cez dolinu Dedovec a prichádzali k studničke na lúke Muraközyho. Druhá cesta z doliny Jazovec vystupovala na pravú stranu k oráčinám zvaným Chotácke (*Chotačke*). Prechádzala popri nich, odbočovala naľavo do hôr a prichádzala až k dubu vedľa cesty. Hranice ďalej prechádzali do doliny Dedovca, kde sa spájali cesty. Lukavický dostal majetky, ktoré susedili s predchádzajúcimi majetkami Muraközyho. Podľa ohraničenia išlo o územie pri oráčinách na Chotácke a pri ceste, ktorá prechádzala cez les a z doliny Dedovca až do Nižnej Peťovej (Peťová). Muraközymu pripadla časť lesa medzi dolinou Jazovec a roľami Chotácke až k Nižnej Peťovej a k Hronu (*Garam*), a ďalej k rybníku. Odtiaľ prichádzali až k lúke *Paprethe* (Paprét?), odkiaľ cez lúky hranica viedla znovu až do doliny Jazovec. Lukavický získal majetok pri ceste, ktorá prechádzala cez dolinu vedľa domu ich suseda Juraja Horného, kadiaľ sa chodilo na Mičinú až po Muraközyho oráčiny zvané Pod Rakytie (*Pod Rakithe*). Odtiaľ prechádzali hranice na ľavú stranu popri oráčinách a prichádzali do doliny Tvarožná (*Twarožna*). Tu sa rozdeľovali územia Muraközyho a Lukavického, a začínal tu mičinský chotár. Muraközymu ďalej patrili lesy v okolí Tomášovského (*Tomassowsko*) a Stráže (*Straž*).⁵⁰¹ Podľa spomínaných názvov ležali majetky, ktoré sa stali predmetom delby v južnej a východnej časti územia Iliáša. Ich polohu dnes pripomínajú toponymá Jazovec, Háj, Dedovec, Hájny diel, Tvarožná, Tomášovské (509 m) a Stráž (498 m).⁵⁰² Ďalším prameňom podobného charakteru je súpis majetkových príslušenstiev zemanov Muraközyho a Lukavického z roku 1572. Okrem vyššie spomínaných terénnych názvov listina spomína aj časť územia zvanú Chotárno (*Chotarno*), ktorú Lukavický odovzdal Muraközymu.⁵⁰³

V záznamoch v kongregačnom protokole vystupuje od roku 1507 vo vlastníctve zemanov Mičinských les Bukovina (v akuz. *silvam Bukowina vocatam*).⁵⁰⁴ Išlo o les juhovýchodne od vrchu Urpín a západne od Hornej Mičinej. Polohu na chotárnych hraniciach medzi Iliášom a Mičinou určujú názvy Tmavá bukovina a Bukovina. Spor o užívanie chotárov medzi zemanmi z Vlkanovej a Mičinej spomína v roku 1523 lokalitu *Ostri verch*. Ide o Ostrý vrch (574 m) v juhozápadnej časti chotára Dolnej Mičinej.⁵⁰⁵ V roku 1527 vydal Ján Zápoľský listinu, ktorou nariadil, aby zemania z Hronseku nebránili Gašparovi a Jurajovi Mičinskému v užívaní ich chotára. Prameň spomína aj zeme, ktoré sa stali predmetom sporu: Berek (maď. „Háj“) inak Blatište a Revištie (*Berekh aliter Blathysche ac Rewysthye*) v chotári Mičinej. Dokument z nasledujúceho roku upresňuje ich polohu, keď uvádza, že ležia v chotári Dolnej Mičinej. Na hraniciach

V, 260). In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archaeologiu a ethnografiu*. (ďalej Úradnie listiny II.) roč. VI., sošit 2, 1882, s. 160-163, č. XIII.

⁵⁰¹ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 1-3; Úradnie listiny II., s. 160-162, č. XIII.

⁵⁰² *Základná mapa ČSSR 36-14-23*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1982, M 1 : 10 000.

⁵⁰³ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 25, pag. 3-5; Ed. SASINEK, F. V.: Úradnie listiny. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archaeologiu a ethnografiu*. (ďalej Úradnie listiny I.) roč. IV., sošit 1, 1880, s. 60-63, č. I.

⁵⁰⁴ Kongreg. prot., s. 115, č. 29.

⁵⁰⁵ Kongreg. prot., s. 209, č. 380.

medzi Dolnou Mičinou a Vľkanovou zároveň spomína aj ďalšie sporné miesta, lesy Jasenický vrch a Vysoký vrch (*Jezenyczky wrch et Wyzoky wrch*).⁵⁰⁶ Pokiaľ prvý z názvov možno hľadať v pramennej oblasti potoka Jasenica, druhý sa vzťahuje k polohe Vysoký vrch (543 m) na západnom okraji chotára Dolnej Mičinej. Vyššie spomínané Revištie vystupuje v prameňoch v roku 1532 aj pod názvom Jazaro (*Rewysthye seu Jazaro*), kedy sa oráčina na tomto mieste stala predmetom sporu medzi zemanmi z Hronseku, Mičinej a Vľkanovej. Označenie zachoval názov doliny Jezero.⁵⁰⁷

Záznam v kongregačnom protokole z roku 1525 obsahuje stručnú metáciu územia medzi Vľkanovou a Hronsekom (Cviklinou). Hranice územia určil na žiadosť zemanov Šošovcov slúžny Zvolenskej stolice Juraj Prekop.⁵⁰⁸ Hranice prechádzali od doliny Vranisková (*Vranyskowa*) až k Vysokému vrchu (*Vissoky vurch*). Ďalší úsek hraníc viedol od Bukoviny (*Bukowina*) až k Jasenici (*Jessenicze*).⁵⁰⁹ Podľa názvu doliny Suché Vranisko a polohy Vysoký vrch (543 m) vymedzenie zodpovedalo hraniciam medzi vľkanovským a hronseckým chotárom v smere juhozápad – severovýchod. Úsek hraníc medzi Bukovinou a Jasenicou ohraničoval Vľkanovú a Hronsek podľa zachovaných terénnych názvov v smere od severu na juh.⁵¹⁰

Hranice medzi Hronsekom a Vľkanovou vymedzili na základe listiny palatína Michala Méreia poverení sudcovia v roku 1569.⁵¹¹ Hranice začínali od potoka Vraniska (*a Uraniczka potoka*), odkiaľ viedli cez lokalitu nazvanú *Mitahowa dolina* (?). Vystupovali na východ k breze pri ceste, kde medzníky rozdeľovali Hronsek a Vľkanovú. Išli na východ cez kľčovisko Jána Pavlovho a po úbočí doliny zostupovali k prameňu Hrabová studnica (*Hrabowa studnicza*). Prechádzali bystrinu, vystupujúc na východ, kde bol na vrchu pri planej hruške urobený medzník. Odtiaľ cez *Hebercs* (zrejme Hrabová) krátko východným smerom na konci kľčoviska zvaného Matiašovo (*Matiashowo*) bol urobený medzník a ďalší pri dube. Odtiaľ pokračovali po úbočí tým istým smerom, kde v strede doliny v priehľbni nazývanej Revištie (*Rewissye*) na kľčovisku zvanom Hudcovo (*Huczowo*) bol urobený medzník. Ďalej po úbočí pokračovali stredom uvedenej doliny za cestu, ktorá z Veľkej Lúky prichádzala do Dolnej Mičinej. Na vzdialenost' hodu kameňom tu bol urobený medzník a nižšie v doline Revištie ďalší. Odtiaľ zostupovali až k lesu Lukavica (*Lukavicza*), kde tri medzníky rozdeľovali chotáre Hronseku, Dolnej Mičinej a Lukavice, a hranice tu končili.⁵¹²

⁵⁰⁶ MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1527, 1528.

⁵⁰⁷ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 93/pag. 181; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy Hronseku, 1851, list I.

⁵⁰⁸ Zápis v kongreg. protokole Zvol. stolice, 22. jún 1525, zach. orig. Kongreg. prot., s. 231, č. 437.

⁵⁰⁹ Uvádžame metáciu v plnom znení podľa orig.: „a valle Vranyskowa usque verticem Vissoky vurch montem sic dictum, et de Bukowina usque ad Jessenicze.“ Kongreg. prot., s. 231, č. 437.

⁵¹⁰ *Základná mapa ČSSR 36-14-23, 36-32-03*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1982, M 1 : 10 000.

⁵¹¹ Listina vyd. Michalom Vojvodom z Dolného Záturčia a Benediktom Palásthym z Kosihoviec, 1569, zach. neover. odpis z 18. stor. MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1569.

⁵¹² Uvádžame metáciu v plnom znení podľa odpisu.: „Videlicet prima meta incipitur a Uraniczka potoka, per Mitahowa dolina, ascendendo versus plagam orientalem ad arborem betulae vulgo nyrifá (!), secus viam existentem, iuxta quam duos cumulos ex terra fecissemus, quorum una ad Csiklalfalva pertineret, altera vero ad Farkassfalva. Inde versus plagam orientalem eundo per terram extirpatoriam Janos Pauli vocatam, per declivum vallis descendendo ad caput fontis Hrabowa studnicza dicti cadit. Inde transeundo torrentem, ascendendo versus plagam orientalem, quasi circa verticem unam arborem piri silvestris fecissent aggerem novum pro meta. Inde per Hebercs eundo versus plagam orientalem non per longum spatium in fine extirpatorii [ulteriori] Matiashowo dicti pro meta cumulassent terreum aggerem. Inde transeundo idem extirpatorium

Zachované miestne názvy Vranisko a Hrabová zaraďujú metáciu na hranice katastrálnych území Hronseku s Vlkanovou, Dolnou Mičinou a Lukavicou.⁵¹³ Spomedzi uvádzaných názvov pramene ešte v roku 1567 spomínajú miesto *Hrabowa*, zaraďované však do chotára Hornej Mičinej spolu s kľčoviskom *Paulowech kopanyca* (azda vyššie spomínané Pavlovho kľčovisko).⁵¹⁴ Možno preto predpokladať, že išlo o územia na rozhraní hronseckého a mičinského chotára. Poznatzky o toponymii napokon doplná zápis v kongregačnom protokole Zvolenskej stolice. Počas vyšetrovania v roku 1572 spomína na území Vlkanovej chotárne časti Vranisko, zvané aj Solinec (*Wranyzko alias Solynecz*) a lúky Čechiny (*prata Chechymy*).⁵¹⁵ V súčasnom období ich pripomínajú miestne názvy Suché Vranisko a Čačínske.

K ojedinelým dokladom o vymedzení hraníc v južnej a východnej časti Zvolenskej kotliny patrí metácia medzi Slatinkou a Môtovou. V roku 1563 komisia zvolenského župana vymedzila za účasti obidvoch dotknutých strán sporné hranice medzi chotármí obce Slatinka patriacej Vígľašskému hradu a obce Môtová patriacej Zvolenskému hradu.⁵¹⁶ Hranice začínali pri obci Lieskovec a pokračovali na západ cez lúku zvanú Rybník (*Ribnik*). Popri medzníkoch a kríkoch pokračovali na juh, kde vystupovali na vršok Lipa (*Lipa*). Prechádzali po ceste, ktorá viedla z Lieskovca ponad obec Slatinka. Hranice zostupovali z vrcholu kopca na koniec lúky a klesali k rieke Slatine (*Salatna*). Krátko po nej zostupovali a pri lipe prechádzali k dubu na druhej strane rieky. Popri starej ceste smerovali na juhovýchod a pri lipe sa zahýbali vľavo. Po starej zarastenej ceste prechádzali k dubu, odkiaľ sa tiahli na juhovýchod k potôčiku Hadinec (*Hadinecz*). Vystupovali po ňom ku hrabu, kde sa zahýbali na východ po starej ceste a ďalej viedli popri duboch a brezách. Prechádzali až k záhrade na vršku, obsiatej prosom. Odtiaľ hranice prechádzali k ceste, ktorá smerovala na susedný vrch a zostupovali popri hraboch ku kameňu na pravom brehu potoka *Žkrinin* (Škrinín, dnes názov prameňa Škrinia studňa). Klesali k tomuto potoku, ktorý rozdeľoval chotáre Môtovej a Slatinky. Viedli až k jeho prameňu a na pravej strane vystupovali na východ popri rôznych stromoch. Cez doliny a pahorky vystupovali na Ľubický vrch, zvaný aj *Chrastivrch (*Lubiczky wrch alias Hrazty wrch*, dnes zrejme Drieň). Odtiaľ hranice klesali do doliny *Jerke* (Jarke?), cez ktorú klesali k lúkam obce Slatinka. Po starej ceste klesali dlhú

Matiashowo versus orientem in fine ulteriori circum arborem quercu pro meta cumulassent aggerem terreum. Inde per declivum versus eundem plagam pergendo, ubi pervenitque ad medium vallis in profundae Revissye vocatae, in extirpatorio Huczowo dicto pro meta cumulassent terram. Inde per declivum pergendo per medium ejusdem vallis ultra viam, qua ex Magno Prato venit ad Inferiorem Micsinam, quasi ad jactum lapidis erexissent metam terream. Inde per medium ejusdem vallis Revissye descendendo iterum cumulassent terram pro meta. Inde [...] semper descensum dictae vallis declivum medium tenendo, donec perveniretque ad silvam Lukavicza, ubi aggregassent tres aggeres terreas, quarum una pertineret ad possessionem Czikalafalva, altera ad Alsó Micsina, tertia vero ad Lukavicza et sic ibi terminarent.“ MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1569.

⁵¹³ *Základná mapa ČSSR 36-32-03*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1982, M 1 : 10 000.

⁵¹⁴ MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1567.

⁵¹⁵ ŠA BB, ZŽ, KP II., pag. 2.

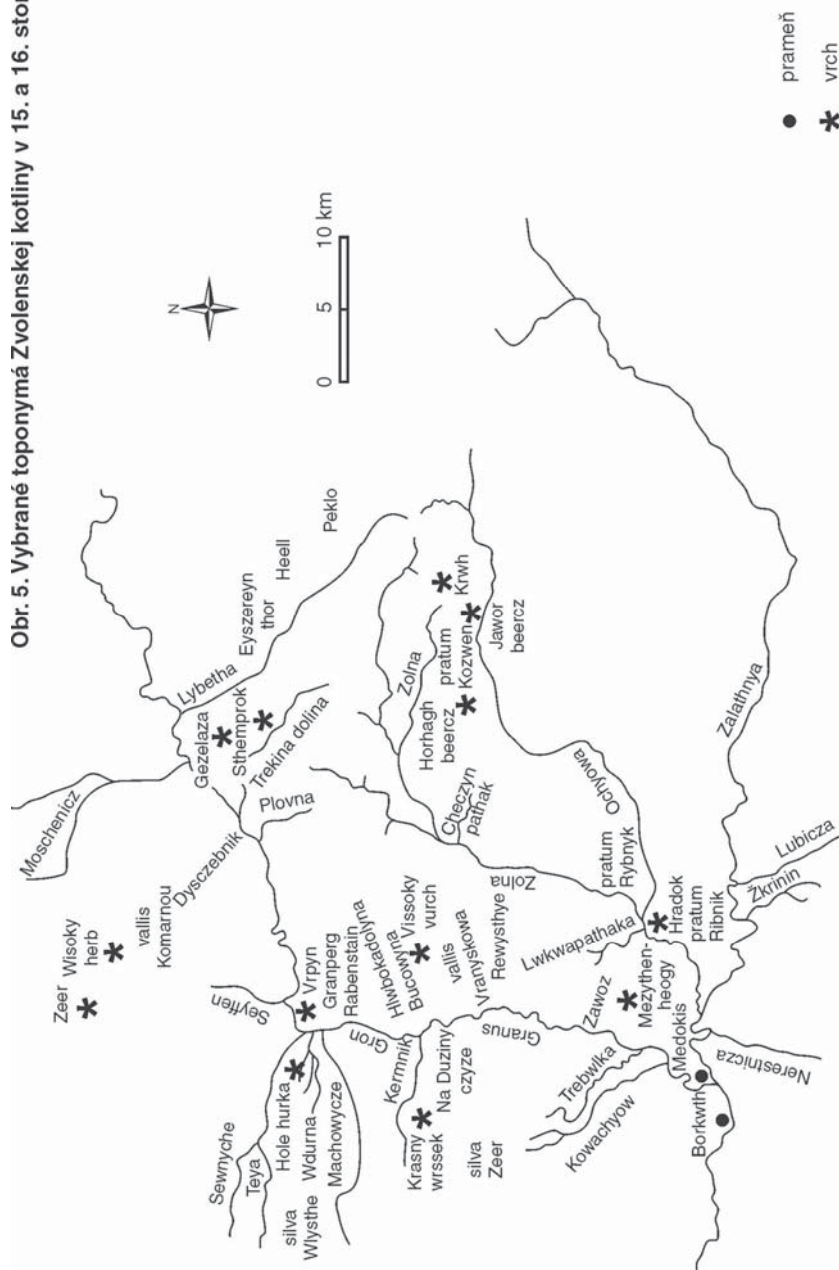
⁵¹⁶ Listina vyd. kapitánom banských miest Štefanom Dobóom a zvol. županom Jánom Balašom, 1. jún 1563, zach. neover. odpis po 17. stor. ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152. Pozri aj MALINIÁK, P.: „Meta ad modum...“, s. 397-398.

vzdialenosť až k potoku Ľubica (*Lubicza*), kde ohraničenie končilo.⁵¹⁷ Metácia zaznamenáva priebeh hraníc medzi Môtovou a Slatinkou v smere od severu na juhovýchod. Hraničné body južne od toku Slatiny tvorili doliny a vyvýšeniny v okolí vrchov Habrovec (671 m), Človekovo (844 m) a Drieň (887 m). Končili hlboko v pohorí Javorie v pramennej oblasti Ľubice.

V 16. stor. (do konca 70. rokov) obsahujú doteraz známe pramene 18 metácií. Podobne, ako v predchádzajúcich obdobiach sa prejavuje ich nerovnomerné zastúpenie vo Zvolenskej kotline. Metačné listiny zo 16. stor. sa vzťahujú predovšetkým na územia miest a šľachtické majetky. Vo vzácných prípadoch sa však už objavujú aj opisy hraníc chotárov ležiacich vo vnútri hradných panstiev (metácie z rokov 1528 a 1563). Výrazným rozšírením siete toponymických bodov je niekoľko desiatok samostatných dokladov z oronymie a hydronymie. Najmä pri údajoch z tejto oblasti možno očakávať, že pri budúcich výskumoch ďalej rozšíria naše poznatky o hodnotenom regióne. V mapovej prílohe uvádzame len objekty, ktoré bolo možné na základe aktuálneho stavu výskumu presnejšie lokalizovať. Mapa (obr. 5) sčasti nadväzuje na stav zaznamenaný prameňmi v 13. – 14. stor. Vo väčšine prípadov však pramene z 15. – 16. stor. prinášajú nové a podrobnejšie údaje o topografii. Mapa zahŕňa všetky dnes známe miestne názvy fyzickogeografického charakteru z 15. stor. (1404 – 1498). Zo 16. stor. (1505 – 1578) uvádzame vzhľadom na veľkosť a mierku mapy približne tri štvrtiny miestnych názvov. Opakujúce sa názvy (*Bucowyna, Gran, Trekina dolina, Zolna* a pod.) uvádzame len v tvare, v akom sú doložené v najstarších zápisoch.

⁵¹⁷ Uvádzame metáciu v plnom znení podľa odpisu: „Primo possessionem Liskocz a dextra ad occasum relinquendo, in planitie prati Ribnik vocati inter duos lapides, unum ad dextram, alteram ad sinistram relinquendo a quodam dumo galagonya bokor vocato, terra circumgesto, ac directe versus meridiem ascendendo per rubeta ad verticem cujusdam monticuli Lipa vocati, ubi est meta ex terra congesta seu elevata. Illic reflectitur eandem plagam servando, transeundo viam, qua ex Lyskocz pergít directe per viam, qua in cacumine montis super possessionem Kis Salatna adjacens cadit, penes quam viam a sinistra parte sunt variae arbores crucae signatae; quae tandem descendit de montis vertice in fine angusto cujusdam prati et cadit in fluvium Salatna, per quem descendit paulisper et tandem circa quandam arborem tyliae in ipsum fluvium ex parte altera descendendo fluvium ipsum transit et penes quandam humilem rotundam quercum crucae signatam pervenit ad quandam antiquam viam, per quam pergít inter meridiem et orientem, et pervenit ad quandam arborem tiliae crucae signatam a latere ipsius viae situm. Tandem flectitur sinistrorsum, per quandam viam antiquam herbosam pervenitque ad quandam quercum crucae signatam, inde recte tendit inter ortum et meridiem usque ad quandam parvum fluvium Hadinecz, per quem ascendit usque ad quandam arborem ornum vulgo gyertamfa crucae signatam, qua est penes parvum fluvium sita, tandem magis ad orientem flectitur per quandam antiquam viam et pervenit ad quercum crucae signatam. Inde recte eundo pervenit ad aliam quercum similiter crucae signatam, aliquantum a dextra parte ab ipsa via semotiozem; hinc ad quandam arborem nyrrfa crucae signatam, tandem progrediter ad alteram similem et pervenit usque ad quandam hortum in monticulo seminatum milio, transeundoque viam quandam, qua vicinum montem petit; descendit per arborem ornum crucae signatam, quae est a sinistris et alteram, quae est a dextris, ibi est unus magnus lapis prope dexteram ripam fluvii Žkrininis vocati et ibi cadit in eundem fluvium, quae metas possessionum Motyova et Kis Salatna dividit, usque ad suum caput seu fontem prope decursum aquae a parte dextera ascendendo ante fonte directe inter orientem et meridiem per variarum arborum crucae signatarum, transeundo valles et colles ascendit cacumen montis Lubiczky wrch alias Hrazty wrch vocati. Quem transcendendo vadit et cadit in quandam vallem vulgo Jerke vocatum per quam descendit per prata seu fenilia possessionis Kis Salatna et per longum tractum per unam antiquam viam descendendo cadit in fluvium Lubicza et ibi terminatur.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, skat. 6034, č. 152.

Obr. 5. Vybrané toponymy Zvolenskej kotliny v 15. a 16. storočí

4.1.3 Typy hraníc a charakter ohraničeného územia

Východiskom pre výskum hraníc, ich funkcií, používanej terminológie a klasifikácie sú vyššie spomínané metačné listiny z 13. – 16. stor., obsahujúce spolu 46 metácií. Téma hraníc zahŕňa aj pramene, ktoré spomínajú hranice počas vlastníckych sporov, alebo v iných súvislostiach. Vzhľadom na územnosprávnú príslušnosť oblasti Zvolenskej kotliny do Zvolenskej stolice venujeme pozornosť i ďalším prameňom, najmä pri porovnávaní termínov označujúcich hranice v širšom regióne Zvolenskej stolice. Nakoľko hranica je materiálным, nie formálnym aspektom sveta, podáva dôležité informácie o pretváraní prírodného prostredia a o jeho približovaní ku kultúrnej krajine. Pre potreby bádania je vhodná typológia hraníc, ktoré umožňujú zachytiť kontrolu človeka nad rozdeleným priestorom v ktorom žil a pracoval. Z tradičného rozdelenia na hranice prírodné a umelé preto vychádza typológia rozlišujúca „prvky determinujúce“ priebeh hraníc, ako aj „prvky determinované,“ ktorých umiestnenie závisí od vôle človeka.⁵¹⁸

Najčastejším výrazom používaným v sledovanom období a priestore pri opise hraničných bodov bola *meta*. Všeobecný, alebo aj konkrétny význam tohto označenia nachádzame takmer pri každom ohraničení majetku. Spísomnený priebeh hraníc obvykle začína formuláciou *prima meta incipit*. Za ňou nasleduje vlastné ohraničenie s vymenovaným hraničnými objektmi, ktoré v prípade vymedzenia hraníc po obvode majetku prichádza k prvej hranici, kde sa končí: *ad priorem metam et ibi terminatur*. Najstaršia metácia zo Zvolenskej kotliny (okolie neskoršieho Hronseku) z roku 1250 začína a končí uvedenými formuláciami, avšak ohraničenie pozostáva z vymenovaných geografických objektov (potokov, rieky, prameňov, ciest, dolinky, vršku, rastlínstva a lúk). Na prítomnosť osobitne upravených hraníc upozorňuje metácia len na tých úsekoch, kde ohraničené územie susedilo s kráľovskými rybármi (*tenet terminos cum piscatoribus regalibus*) a s dedinou hájnikov (*tenet terminos cum villa custodum silvarum*).⁵¹⁹ V rovnakom význame rozlišuje *metas et terminos piscatorum* a tiež *terminos terre ecclesie sancti Nicolai* aj metácia územia vráteného v roku 1263 Zvolenu (územie neskoršieho Lieskovca). Na niektorých miestach už však nachádzame aj starý a nový medzník (*meta*).⁵²⁰ Výraz *terminus* mohol v spomínaných prípadoch slúžiť pre medzníky, vymedzujúce úseky hraníc samostatných chotárov. Ďalšie doklady v najstarších metačných listinách naopak naznačujú, že terminológia arpadovského obdobia pri spojeníach typu *metis seu terminis* (1255) a *metis et terminis* (1263) tieto označenia vždy nerozlišovala.⁵²¹

Rôzny význam označenia *meta* dokladá jeho široké uplatnenie v metáciách. Pomerne často sa vyskytuje samostatne s udaním polohy voči dominantným blízkym objektom. Hraničné body označované ako *meta* (často s upresnením *nova* alebo *vetera*) vystupujú pri lúkach, vyvýšeninách, vodných tokoch, susedných územiach, cestách

⁵¹⁸ NICKLIS, H.-W.: Von der „Grenitze“ zur Grenze. Die Grenzidee des lateinischen Mittelalters (6. – 15. Jhd.). In: *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 128. 1992, s. 7; MYŚLIWSKI, G.: Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII – poł. XVI w.). In: *Kwartalnik Historyczny*. rocz. CI, nr. 3, 1994, s. 3.

⁵¹⁹ CDSI II., s. 243, č. 349.

⁵²⁰ Vysady I., s. 47, č. 31.

⁵²¹ CDSI II., s. 341, č. 491; CAC III., s. 41, č. 31; MOL DL 84 671.

a stromoch.⁵²² Pod týmto označením sa objavujú i medzníky na hraniciach susedných chotárov a konkrétnych vlastníkov.⁵²³ Pri bližšom opise medzníkov na hraniciach chotárov pramene najčastejšie používajú spojenie *meta terrea*, ktoré označovalo zemný medzník. Vyskytovali sa jednotlivito, vo dvojiciach, ale známe sú aj zoskupenia viacerých zemných medzníkov, ktoré vznikali vybudovaním nových hraníc vedľa starých.⁵²⁴ Pramene pri opise medzníkov v niektorých prípadoch uvádzajú ich opravu, či nové vybudovanie. Vznikali navŕšením zeme na vybranom mieste. V prípade situovania medzníka pri strome, alebo kriku mohlo dôjsť k jeho ohradeniu či obsypaniu zemou.⁵²⁵ Počas vymedzovania hraníc dochádzalo k obnove, alebo k vybudovaniu nových medzníkov ich navŕšením. Vznikali tak menšie hromady, či násypy (*acumulli*) navŕšené na rovine. V slovenčine sa používali pre tento typ medzníka označenia zásyp, hrobľa aj hromada.⁵²⁶ Okrem zeme mohli medzníky tvoriť i kamene. Stretávame sa aj s obsypaním medzníka drevným uhlím, alebo aj s nanosenou haluzinou.⁵²⁷ Takéto hraničné body boli zrejme trvácnejšie a odolnejšie voči zvetrávaniu, ale aj lepšie rozpoznateľné.

Výskumy z Poľska naznačujú, že počet umelo vybudovaných hraníc bol o niečo vyšší, ako o tom svedčia zachované dokumenty. Dôvodom môže byť údaj o kúte či rohu (*angulus*), mieste v ktorom sa zbíhali hranice najmenej troch pozemkov.⁵²⁸ Metácia z roku 1293 uvádza na hraniciach medzi územím zemanov a kráľovských hájnikov na pravej strane potoka Mohelnica (Badínsky potok) *duas metas veteres et duas novas angulares*.⁵²⁹ Nevylučujeme, že v danom prípade išlo o medzníky, ktoré súčasne rozdeľovali aj pozemky vo vnútri chotára. Podobným prípadom boli štyri medzníky na mieste, kde sa v roku 1296 zakrivovali hranice. Rozdeľovali územia zemana Mika, jeho

⁵²² Výsady I., s. 47, č. 31; CAC X., s. 120, č. 80; CDH VI./1, s. 347; Výsady I., s. 131, č. 159.

⁵²³ Výsady I., s. 47, č. 31; MOL DL 84 676; CDH VI./1, s. 347; RA II./4, s. 249, č. 4321; A kôžepkori oklevél, s. 900, č. 1; RDSI II., s. 419, č. 964; Výsady I., s. 131, č. 159; MOL DL 63 910; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S.

⁵²⁴ Napr. r. 1293 na ľavom brehu Lukavice „tres veteres metas terreas et duas novas.“ CAC X., s. 120, č. 80.

⁵²⁵ R. 1254 „quercus meta terrea circumdata.“ CDSI II., s. 309, č. 444. R. 1351 „ad unam hasfa terrea meta circumdata... twlfifa meta terrea circumdata.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I, nr. 1. R. 1552 „ad quendam quercum meta terrea circumdatam, quam renovassent... arborem unam quercinam meta terrea circumdeditissent denuo... arbor quercina meta terrea circumdata, quam iterum renovassent.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. R. 1563 „quodam dumo galagonia bokor vocato, terra circumgesto.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

⁵²⁶ R. 1358 „duas metas terreas erexissent.“ CDA VII., s. 206-208, č. 110. R. 1404 „unam metam terream erigi fecissent... unam metam terream elevassent... unam metam terream erexissent et acumulli fecissent.“ MOL DL 84 706. R. 1563 „meta ex terra congesta seu elevata.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152. R. 1566 „mezni kamen maličky... lahodnym aneb prostrednym zasipem aneb hrobly ze zeme učineneg, gest poznamenany... opet ku kameny položenemu, a veliku hromadu haluziny poznačenemu.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 70/c. R. 1575 „super tres repleturas seu acervos vulgo zasipi.“ ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 482-483.

⁵²⁷ R. 1552 „metam ex terra et lapidibus denuo erexissent.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. Uhlie ako súčasť medzníka spomína metácia z Ľubietovej r. 1561. Haluzinu opisuje metácia z Ľupče r. 1566. Pozri pozn. 478, čl. 10 a pozn. 480, čl. 3, 23.

⁵²⁸ KARP, H.-J.: *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Grenzlinie aus dem Grenzraum*. Köln – Wien : Böhlau Verlag, 1972, s. 88; MYSLIWSKI, G.: Powstanie i rozwój..., s. 11, 23.

⁵²⁹ CAC X., s. 120, č. 80.

bratov a kráľovských hájnikov.⁵³⁰ Príbuzným termínom bol maďarský výraz *szeghatár*, či *azda szöghatár (zeghatar)*. V metácii z roku 1300 vystupuje tento hraničný bod na mieste, kde sa stretávali hranice Čerína s chotármi Mičinej a Poník.⁵³¹ Z hľadiska poľnohospodárskeho využitia zeme si zasluhuje pozornosť *terra arabilis*, termín vysvetľovaný i vo význame hraničná oráčina.⁵³² Metácie podľa ktorých hranice chotárov tvorila aj orná pôda sú zastúpené v malom rozsahu. Úseky hraníc nemusela oráčina vymedzovať z dôvodu ohraničenia. Na základe ich polohy (v blízkosti dedín) sa možno domnievať, že hlavným dôvodom prítomnosti oráčín na hraniciach bolo obhospodarovanie pôdy v území.⁵³³ O zámernej úprave zeme v priestore hraníc hovoria mladšie údaje. Reambulácia hraníc zvolenského chotára začínala v roku 1552 na mieste, kde sa kedysi nachádzal vstup do kráľovskej zvernice. V čase reambulácie sa už v tých miestach nachádzali oráčiny. Hranicu tu tvorila priekopa (*fossatum*), ktorá bola obnovená. Počas rozhraničenia medzi chotárom Zvolena a územím fary v Hájnikoch v roku 1556 bola na znak reambulácie na vrchole kopca vyoraná brázda (*sulcus*) na spôsob malej priekopy.⁵³⁴ Problematické sa javí zaradenie hraníc, spomínaných v slovakizovanej listine z roku 1567. Majetky v chotári Iliáša rozdeľovali hranice, ktoré prechádzali *od roly (a terrea meta)*. Na iných miestach už dokument uvádza pod označením role poľnohospodársku pôdu. V spojitosti so zemnými medznicami opisuje *ciele a znameni*.⁵³⁵ V prípade, keď bol v listine uvedený popri označení roľa i termín *terrea meta* sa mohlo jednať o vyoranú hraničnú brázdu. Inou možnosťou je umiestnenie zemného medzníka pri oráčine.

Označenie *meta* nadobúda zovšeobecňujúci význam, pokiaľ ho nemožno vzťahovať na vybudovaný medzník. V prípadoch, kedy geografický objekt dokumenty označujú *pro meta* ide o hranicu, či medzu stanovenú na základe hraničného znaku, osobitného medzníka, alebo iných orientačných bodov. Častým prípadom sú v tomto ohľade stromy so znakmi či medznicami, nadobúdajúce charakter hraníc.⁵³⁶ V metáciách sa podobne vyskytujú kamene stotožnené s hranicou. Podľa dokladov išlo o označené prírodné skaly, alebo aj o osadené hraničné kamene.⁵³⁷ Mladšie pramene ich už priamo

⁵³⁰ MOL DL 63 900; porov. CDH VI./2, s. 35.

⁵³¹ „ceterum Paulus habet metam in duabus arboribus querci zeghatar inter comitem Mike et Philippum et est meta comitis.“ RA II./4, s. 249, č. 4321. Pozri aj KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása...*, s. 36. Označeniu mohol zodpovedať význam lat. spojenia „locus angularis.“ Pozri TELEKI, J. (ed.): *Hunyadiak kora Magyarországon X*. Pesten : Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1853, s. 214, č. C.

⁵³² GYÖRFFY, Gy.: ÁMTF IV., s. 51.

⁵³³ MOL DL 84 671; ŠA BB pob. BB, OP, č. 5; CDA VII., s. 208, č. 110; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2.

⁵³⁴ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2, sign. V. D 6.

⁵³⁵ „kde gest znameni gednoho chodnika... ad terreas metas k cielom tak gmenowanim... in illis terreis metis, aneb na tich rozdylnich cieloch... terreis metis, aneb takim znamenim poznamenana.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 2-3; porov. Úradné listiny II., s. 161-162, č. XIII. ⁵³⁶ R. 1263 „duas metas, quarum una est arbor tulgfa et alia est meta terrea.“ CAC III., s. 41, č. 31. R. 1285 „due mete arboree.“ RA II./2-3, s. 319, č. 3245. R. 1287 „arbor pomi silvestris pro meta.“ CAC XII., s. 454, č. 379. R. 1340 „arbor magna theul dicta pro meta.“ Výsady I., s. 131, č. 159.

⁵³⁷ R. 1295 „ad unam metam terream in qua est unus lapis rotundus positus... ascendit iterum unum monticulum in quo est lapis unus magnus positus.“ CDH VI./1, s. 347. R. 1300 „habet metam... unum lapidem magnum inter duas arbores querci.“ RA II./4, s. 249, č. 4321. R. 1329 „ad quandam lapidem, qui est pro meta.“ MOL DL 84 686. R. 1358 „duos lapides pro metis assignassent.“ CDA VII., s. 206, č. 110. R. 1552 „saxum pro meta vicissim relinquissent et renovassent... metam unam antiquam, lapidibus erectam reperissent, quam renovassent.“ „meta saxea antiqua in fluvio Gron...

rozlišujú spojeniami *lapis limitaris*, *mezny kamen* či *marckstein*.⁵³⁸ Metácie priamo stotožňujú s hranicou aj pramene (studne) a v menšom rozsahu i priekopy a vrchy.⁵³⁹

V spojení s výrazom *meta* používajú listiny i označenie *signum*. Prameň hlásiaci sa k roku 1282 spomína označenie ponického chotára *metis et signis*, pričom prvú hranicu nazýva *meta sive signum*.⁵⁴⁰ Z bližšieho opisu vyplýva, že v doložených prípadoch boli znakmi na hraničiach chotárov predovšetkým kríže. Prvý doklad obsahuje listina z roku 1285 (1283). Na východnom okraji územia Stojanovej Lúky spomína strom s hranicou v podobe kríža.⁵⁴¹ Stromy označené krížmi (jedným alebo dvoma) uvádzajú i listiny z rokov 1293, 1295 a 1296. Metácia Čerína z roku 1300 spomína bližšie nešpecifikované hraničné znaky (hranice) na viacerých stromoch.⁵⁴² Označenie *crux* bolo zrejme synonymom výrazu *signum*. Možno pod ním chápať predovšetkým hraničný znak (kríž). Zriedkavejšie ide o označenie celého geografického objektu.⁵⁴³ Podľa vyobrazení v záznamoch z reambulácií zo 16. stor. mali hraničné znaky podobu gréckeho a ondrejského kríža. V roku 1516 počas obhliadky hraníc medzi Pliešovcami a Bzovickým prepoštvom boli vyznačené *signa + in arboribus*.⁵⁴⁴ Záznam z reambulácie medzi mestom Banská Bystrica a územím Radvanských v roku 1574 používa značky + a X pri opise hraničných kameňov.⁵⁴⁵ Nemecké písomnosti v tomto období používali pre znaky a medzníky výrazy *stempel*, *morschaidstempel*, *siddmarch*, *zeichnes* a *marckzeichen*.⁵⁴⁶ Ide do značnej miery o synonymné pomenovania. Najstarší údaj o poškodení hraničného znaku poznáme z roku 1552. Počas reambulácie severovýchodného úseku hraníc zvolenského chotára na pravej strane potoka Očovka pri lúke Rybník listina spomína kameň. Kedysi bol označený krížom, odlúpali ho však už „zlí ľudia.“ Na tomto mieste bola opäť vyznačená hranica. Podobne počas klčovania sporneho lesa susediaceho s mičinským chotárom bol podľa stažnosti z roku 1575 vyrábaný aj hraničný strom (*lignum metale*), na ktorom bol kríž.⁵⁴⁷

Okrem hraničných znakov možno v prameňoch sledovať aj ďalšie špecifické medzníky a orientačné body. V chotároch i v sídlach sa už v stredoveku nachádzali solitérne objekty, často s náboženským motívom. O poli ležiacom v blízkosti Kostiviarskej záznam v banskobystrickej mestskej knihe v roku 1398 uvádza, že sa

saxum unum ingentem metalem in cuius latere cruces excise essent reperissent.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. R. 1556 „saxum illud maximum... in signum reambulationis istius ac metarum divisionis erectum.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6.

⁵³⁸ Pozri pozn. 480, čl. 1, 2, 6, 7; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 3.

⁵³⁹ CAC XII., s. 454, č. 379; MOL DL 63 908; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2.

⁵⁴⁰ CDP VI., s. 286, č. 206.

⁵⁴¹ RA II./2-3, s. 319, č. 3245.

⁵⁴² MALINIÁK, P.: „Meta ad modum...“, s. 395.

⁵⁴³ Na rôzne chápanie hraničného bodu – znaku poukazujú metácie na juhu Zvol. stolice medzi Babinou, Krupinou a Bzovskou Lehôtkou. R. 1361 „in cuius montis vertice partes signum pro meta possuissent.“ R. 1425 „arbor circumdatus lapidibus pro signo posito metarum.“ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 43, 46/a.

⁵⁴⁴ Kongreg. prot., s. 165, č. 231.

⁵⁴⁵ V lat. znení: „aliquot lapides crucae signate terrae impositi haberentur versus Podlavitz... lapis cruce signatus reperitur... magnus lapis penes fluvium visitur.“ V nem. znení: „ettlich marckstein mit + eingraben auf Podlavitz zu allda ein grosser stein mit einem + ... abermahl ein stein mit einem X... ein grosser stein neben dem wasser mit einem X.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1, 3.

⁵⁴⁶ Katalóg I., s. 149, č. 458; ŠA BB pob. BB, AME, sign. ML – 66/b, MBB, fasc. 3, num. 17/a.

⁵⁴⁷ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 316/pag. 573.

nachádza pri kríži (*circa cruce*).⁵⁴⁸ Do tejto kategórie môžu patriť i údaje o „obrazoch“ na pozemkoch vo zvolenskom, rybárskom a Ľupčianskom chotári.⁵⁴⁹ Chotár Ľubietovej vymedzoval podľa ohraničenia z roku 1536 obraz na dvoch stĺpoch. Ako obraz alebo stĺp s dreveným krížom opisuje tento medzník aj metácia z roku 1566. Podľa obidvoch dokumentov sa hraničný bod nachádzal neďaleko Ľubietovskej farskej lúky.⁵⁵⁰

Listiny pri označovaní hraníc a medzníkov používali súbor synonymných označení. Podľa P. Tyszku možno v tomto ohľade sledovať značné rozvrstvenie lexikálnych foriem, ktoré mali zároveň rôzny význam. Ich obsah vyjadrujú opisy hraničných objektov. Najčastejšie sa vyskytujúcimi typmi objektov bývali zemný medzník, znaky na stromoch a tiež osobitný prípad – medza.⁵⁵¹ Okrem bežných označení *meta*, *terminus*, *limes*, *signum*, *vestigium* ako aj spomínaných českých (slovakizovaných) a nemeckých výrazov uvádzajú pramene i ďalšie názvy hraničných bodov. Diskutovaným termínom je *gadis*, používaný pri vymedzovaní hraníc v rôznych súvislostiach. Podľa výskumov z poľského územia predstavoval umelo upravené objekty (medzníky, hraničné znaky), ale aj celé úseky hraníc.⁵⁵² K regiónu Zvolenskej stolice sa viaže doklad, podľa ktorého sa pri rozhraničovaní využívali aj nešpecifikované *gades*.⁵⁵³ V prameňoch sa uplatnil aj archaický maďarský výraz *mezsgye*, používaný pre chotárne hranice. Metácia z roku 1556 opisuje na úseku hraníc medzi farským majetkom v Hájnikoch a územím Zvolena pás krikov zvaný *mesgye*.⁵⁵⁴ Údaj poukazuje na rôznorodosť hraníc, ktoré okrem prírodných objektov a vybudovaných medzníkov mohli tvoriť aj stromy a kriky, zámerne ponechané na hranici. Početnosť typov a množstvo označení používaných pre hraničné body do istej miery sťažuje ich rozlišovanie v súčasnom jazyku. Príkladom je najpoužívanejšie označenie *meta*, ktoré možno podľa použitého kontextu preložiť hranica (všeobecne), medzník (konkrétne), ale aj sémanticky vystihujúco medza.

S prítomnosťou hraníc v mestskom prostredí je spojené špecifické usporiadanie priestoru *intra muros*, ktoré určovala vnútorná zástavba sídiel. Táto organizácia však niekedy vykazovala i podobnosť s priestorom dediny. Domy mešťanov boli obklopené parcelami. Ich výmeru vyznačovali hranice, s ktorými sa možno stretnúť na vidieku.⁵⁵⁵ Pre územie mesta boli napriek tomu charakteristické niektoré typy líniových hraníc. O ich existencii svedčia najmä záznamy o hraničných a majetkových sporoch medzi susedmi. V roku 1513 zástupcovia mesta Zvolen riešili spor, ktorý vznikol po tom, ako istý mešťan postavil medzi svojou záhradou a susedovým poľom plot (*paries*)

⁵⁴⁸ Számadáskönyvei, s. 85.

⁵⁴⁹ R. 1498 „Item de ymagine terra Medokis et de panificum molendino fl. 1.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 83. R. 1556 „Jano Soltis 1. U obrazu.“ Popis dežmy, s. 805. R. 1550 „agrum... situm intra oppidum prope imaginem.“ R. 1573 „agrum... vulgo v obrazu situm.“ ŠA BB pob. BB, MSE, Mest. prot., fol. 11, 37.

⁵⁵⁰ Pozri pozn. 471 a 480, čl. 20.

⁵⁵¹ TYSZKA, P.: O metodzie badań nad średniowiecznymi granicami lokalnymi. In: *Kwartalnik historii kultury materialnej*. rocz. XLIII, nr. 4, 1995, s. 428-429.

⁵⁵² MYŚLIWSKI, G.: Powstanie i rozwój..., s. 13, 22-23.

⁵⁵³ R. 1425 „inter utrasque partes, tam prepositi de Bozog, quam eciam civibus de Corpona... iudicaverunt et administraverunt limites, gades et territoria.“ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 46/a

⁵⁵⁴ „dumetum angustum, quod in ungaricae mesgye appellatur.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6.

⁵⁵⁵ MYŚLIWSKI, G.: Powstanie i rozwój..., s. 18-19.

z drevených žrdí, alebo latiek.⁵⁵⁶ Hraničné spory medzi banskobystrickými mešťanmi uvádzajú v roku 1525, že deliaci plot (*schidezawn*) medzi parcelami má ísť rovno zhora od domov až ku Hronu a nesmie prebiehať v krivke. Hranicu viacerých parciel tvorila rieka.⁵⁵⁷ Dohoda medzi susedmi spomína v Banskej Bystrici v roku 1536 výstavbu deliaceho múru (*schidtmaur*). V múroch vybudovaných na hraničiach parciel sa mohli nachádzať i prechody, ako to dokladá spor o zamurovanú bráničku.⁵⁵⁸ Vybudovanie múrov medzi pozemkami je výrazným prvkom hraníc medzi pozemkami v priestore mesta. Ich stálosť a veľkosť kontrastovala s častokrát nevýraznými hranicami v otvorenej krajine.

Prostredie v ktorom sa nachádzali hranice bolo v rôznej miere predmetom hospodárskej činnosti obyvateľstva. Metácie spomínajú v hraničnom území početné objekty rôzneho druhu a pôvodu, ktoré umožňujú štatisticky vyhodnotiť ich zastúpenie v sledovaných obdobiach. Predpokladom pre výskum je zistenie, že ohraničené územie pozostávalo z prvkov „prírodných“, „kultúrnych“ a „zmiešaných.“ Dôležitú úlohu pritom zohráva rozdelenie na prvky „prírodné“ a „kultúrne.“ Pri výskume sa možno oprieť o postup, ktorý pri analýze a syntéze poznatkov získaných vyhodnotením širšieho okruhu prameňov uplatnil P. Tyszka. Autor vychádzal z porovnania podielu prvkov v dvoch časových horizontoch, a následne z určenia dynamiky zmien na základe rozdielov a zhodných ukazovateľov. V hraničnom území vyčlenil osem druhov objektov: vody tečúce a stojace; prvky sídelnej siete; prvky reliéfu; prvky cestnej siete; rastlinnú pokrývku; poľnohospodársku pôdu; vodné zariadenia a brody.⁵⁵⁹ Pri štatistickom vyhodnutí (tab. 1) sme vychádzali z uvedeného rozdelenia podľa relatívnej početnosti a percentuálneho zastúpenia. Vyčlenili sme tiež dva časové horizonty. Prvý vymedzuje 13. – 14. stor., druhý rozširuje skúmané obdobie 15. – 16. stor.

Z obdobia 13. – 14. stor. (od roku 1250 do roku 1359) poznáme 27 metácií. Na základe ich rozboru sme zistili 521 dokladov, v ktorých vystupujú vo funkcii hraničných bodov objekty rôzneho druhu. Z tohto súboru tvoria tečúce a stojace vody (potoky, rieky, pramene, jazero, močiare) 179 objektov (34,4%). Prvky sídelnej siete (sídla, domy, vybudované medzníky) tvorí 116 objektov (22,3%). Prvky reliéfu predstavujú všetky zmenky o členitosti územia (vrchy, skaly, doliny, roviny). Patrí sem 103 dokladov (19,7%). K prvkom cestnej siete sa zaraďujú cesty, chodníky a mosty v počte 38 (7,3%). Rastlinnú pokrývku reprezentujú stromy, kríky, háje a lesy v zastúpení 65 objektov (12,5%). Poľnohospodárska pôda (polia, lúky) pozostáva zo 16 objektov (3,0%). Vodné zariadenia tvoria dva doklady o rybníku a mlynisku s podielom 0,4%. Rovnaké zastúpenie vykazujú brody.

Z obdobia 15. – 16. stor. (od roku 1404 do konca 70. rokov 16. stor.) doposiaľ poznáme 19 metácií. Na základe ich rozboru sme zistili 456 objektov vo funkcii hraničných bodov. K tečúcim a stojacim vodám patrí 64 dokladov (14,1%). Prvky sídelnej siete tvorí 94 objektov (20,6%). Prvky reliéfu vytvára 111 objektov (24,3%). K prvkom cestnej siete sa zaraďuje 47 (10,3%) hraničných objektov. Rastlinnú pokrývku zastupuje 91 objektov (20,0%). Pôdu s poľnohospodárskym využitím tvorí 47 (10,3%) objektov. Vodné zariadenia vykazujú relatívne zastúpenie jedným dokladom (0,2%).

⁵⁵⁶ „prefatus Andreas Lulay iuratus civis parietem illum ligneum seu asserum formaret et faceret.“

ŠA BB pob. ZV, MZV, MK II., fol. 32.

⁵⁵⁷ Katalóg I., s. 198-199, č. 609, 611.

⁵⁵⁸ Katalóg II., s. 352, č. 1113, s. 441, č. 1464.

⁵⁵⁹ TYSZKA, P.: O metodzie badań..., s. 426-427, tab. Określenia obiektów występujących w krajobrazie granicy.

Rovnaké zastúpenie majú brody. Z porovnania zastúpenia objektov v oboch horizontoch (tab. 1) je zrejme, že tečúce a stojaté vody zaznamenali medzi hraničnými bodmi z 15. – 16. stor. pokles o viac ako polovičný podiel. Prvky sídelnej siete zaznamenali približne dvojpercentný pokles v rámci ich podielu v mladšom horizonte. Naopak, podiel prvkov reliéfu v mladšom časovom horizonte o päť percent vzrástol. Zastúpenie prvkov cestnej siete medzi objektmi vzrástlo oproti stavu v 13. – 14. stor. v nasledujúcom období približne 1,5-násobne. Podobný nárast vykazuje rastlinná pokrývka v hraničnom území. Pri hodnotení štruktúry prvkov v tejto kategórii však treba uviesť, že vysoký podiel v rámci nej nadobúdajú solitérne hraničné stromy aj kríky, pokiaľ lesy a háje sa na zastúpení podieľajú menej výrazne. Výrazný nárast z troch na viac ako desať percent zaznamenala poľnohospodárska pôda. Vyrovnaný podiel s minimálnym zastúpením v oboch sledovaných obdobiach vytvárajú vodné zariadenia a brody.

č.	druh objektu	počet dokladov (%)	
		13. – 14. stor.	15. – 16. stor.
1.	vody tečúce a stojace	179 (34,4)	64 (14,1)
2.	prvky sídelnej siete	116 (22,3)	94 (20,6)
3.	prvky reliéfu	103 (19,7)	111 (24,3)
4.	prvky cestnej siete	38 (7,3)	47 (10,3)
5.	rastlinná pokrývka	65 (12,5)	91 (20,0)
6.	poľnohospodárska pôda	16 (3,0)	47 (10,3)
7.	vodné zariadenia	2 (0,4)	1 (0,2)
8.	brody	2 (0,4)	1 (0,2)
	SPOLU	521 (100,0)	456 (100,0)

Tab. 1. Zastúpenie objektov v hraničnom území

Najzreteľnejší pokles pri porovnaní stavu v 13. – 14. stor. so stavom v 15. – 16. stor. predstavuje zastúpenie vodstva v hraničnom území. Najvýraznejší (asi trojnásobný) nárast naopak vytvára poľnohospodárska pôda. S týmto zistením kontrastuje nárast podielu rastlinnej pokrývky, jej skladba však môže súvisieť práve s poľnohospodárskym využitím územia. Pri snahe o zovšeobecnenie možno konštatovať, že prvky prírodného prostredia v neskorom stredoveku a ranom novoveku v zastúpení objektov v hraničnom území ustupujú. Zvýšený podiel medzi objektmi nadobúdajú prvky kultúrnej krajiny, hoci kategória sídelnej siete zaznamenala pokles. Uvedené vyjadrenie je relatívne, nakoľko problém objektivizácie výsledných ukazovateľov pri vzájomnom porovnaní horizontov ovplyvňuje odlišné zastúpenie, početnosť a podrobnosť prameňov.

4.1.4 Proces ohraničovania majetkov

Postup pri ohraničovaní majetkov, predovšetkým chotárov a ich častí, pomáha pochopiť obsah metácií. Dosať známe všeobecné poznatky o priebehu ohraničovania možno vzťahovať i na podmienky v hodnotenom regióne. Metačné listiny môžeme z hľadiska genézy (dôvodov vyhotovenia metácií) zaradiť do troch skupín. Prvou sú metácie, ktoré vznikli kvôli spisomneniu starších v minulosti už ustanovených hraníc. Do druhej skupiny patria metácie, zaznamenané počas ohraničovania novovyčlenených majetkov. Tretiu skupinu tvoria metácie, ktoré opätovne zaznamenávajú, dopĺňajú a upresňujú priebeh ohraničení v predchádzajúcich dvoch skupinách. Pre tento typ ohraničovania sa zaužívalo i označenie reambulácia. S ohraničovaním majetkov v stredoveku bol zvlášť v prípade donácií spojený postup, počas ktorého po príkaze kráľa alebo krajinských hodnostárov došlo v oznámenom termíne k vovedeniu a odovzdaniu (introdukcii a štatúcii) do držby vlastníka majetku v prítomnosti svedkov z okolia, zástupcu hodnoverného miesta a kráľovského človeka. Počas vovedenia do držby vykonali poverené osoby vymedzenie hraníc územia a zisťovali, či prítomní susedia voči ohraničeniu neprotestovali.⁵⁶⁰ Okrem donácií hodnoverné miesta, v prípade Zvolenskej stolice Turčiansky konvent (v menšom rozsahu konventy vo Svätom Beňadiku a v Šahách), vydávalo reláciu zahrňujúcu metáciu aj pri zámene majetkov, spore susedov a strate metačnej listiny.⁵⁶¹

Vzhľadom na osídlenie a využívanie územia ešte vo včasnom stredoveku je oprávnené predpokladať existenciu hraníc medzi niektorými chotári už v období, ktoré predchádzalo ich spisomneniu. Podľa najstarších dokladov o vymedzovaní hraníc majetkov vo Zvolenskej kotline z rokov 1250 – 1263 bol vyznačením a vytýčením hraníc poverený zvolenský župan. V roku 1250 sa ohraničenia zúčastnil aj zástupca Ostrihomskej kapituly, ktorá o tom vydala (nezachované) písomné svedectvo.⁵⁶² Už v roku 1254 oboznámil panovníka o vykonaní ohraničenia listinou zvolenský župan. V ojedinelom prípade (1255) bol vymedzením hraníc poverený trečiansky župan.⁵⁶³ Z roku 1263 pochádzajú tri listiny obsahujúce údaje o ohraničení majetkov, vykonaných zvolenským županom Ditrichom. Podľa prvého dokumentu župan vymedzil a vytýčil nové hranice oddeľujúce od susedov zem, ktorú v Radvani vlastnili Kečet a Peter, synovia Svetka. Majitelia sa predtým sťažovali, že vo vlastníctve ich obťažujú rybári z Radvane a hostia z Bystrice.⁵⁶⁴ Podľa ďalšej listiny župan ustanovil (*statuisset*) v prítomnosti hradných jobagiónov a iných susedov banskobystrického richtára Ondreja do držby lesa a zeme medzi Banskou Bystricou a Ľupčou. Župan konal na základe

⁵⁶⁰ ŠVECOVÁ, A.: Inštitúcia hodnoverných miest ako kvázi verejných notárov v stredoveku. In: *Acta Universitatis Tyrnaviensis. Iuridica II.* 2005, s. 175-177; LUKAČKA, J.: Ohraničovanie majetkových celkov v stredoveku. In: *Archaeologia historica* 29. 2004, s. 61-63; ĎURČO, M.: Postavenie pristaldov a kráľovského človeka (homo regius) v uhorskom právnom systéme s osobitným zreteľom na hodnoverné miesta. In: *Medea. Studia mediaevalia et antiqua IV.* 2000, s. 44-46.

⁵⁶¹ HOLOŠOVÁ, A.: Činnosť hodnoverného miesta v Turci do roku 1350. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXV., č. 1, 1990, s. 71-72. Najstarší doklad o pôsobnosti Svätobeňadického a Šahanského konventu pri vymedzovaní hraníc poznáme z r. 1358 – 1359, kedy ich zástupcovia spolupôsobili pri deľbe majetku v Stojanovej Lúke. ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S.

⁵⁶² CDSI II., s. 242-243, č. 348, 349.

⁵⁶³ CDSI II., s. 307-309, 341, č. 442, 444, 491, s. 510 (heslo Bass).

⁵⁶⁴ MOL DL 84 671.

panovníkovho mandátu a listinou kráľa oboznámil o vykonaní obhliadky územia.⁵⁶⁵ V roku 1263 napokon kráľa požiadali zvolenský hostia o reštitúciu zeme, ktorú Zvolenu zabral ešte župan Miko. Po ňom ju užíval jeho syn župan Ditrich, ktorý tu založil dedinu. Hranice vrátenej zeme vymedzil spomínaný župan Ditrich.⁵⁶⁶

O spoluúčasti zástupcov hodnoverného miesta a osobách vo funkcii kráľovského človeka pri vymedzovaní hraníc hovoria pramene od 80. rokov. Ohraničenie a obhliadku darovanej zeme Poniky a odovzdanie do držby v roku 1284 vykonal kráľovský človek (*homo noster*) Hokač, pričom počas tohto aktu nik neprotirečil. Hodnoverné svedectvo následne o priebehu informoval vyslaný zástupca Turčianskeho konventu.⁵⁶⁷ Falzum hlásiace sa k roku 1282 počas ohraničovania Poník a ustanovenia magistra Filipa do držby rozširuje počet prítomných poverených osôb i svedkov a obsahuje podrobnejšiu metáciu. Listina zhodne uvádza, že nik neprotestoval.⁵⁶⁸ Vzhľadom na priebeh zaznamenaného ohraničenia ponického chotára je pozoruhodne vymedzený severný úsek hraníc, ktorý prechádzal po ľavej strane Hrona medzi potokmi Mólča a Driekyňa. V týchto miestach do ponického chotára zasahovali južné hranice územia, ktoré v roku 1263 panovník daroval banksobystrickému richtárovi Ondrejovi. Nejasné vymedzenie hraníc neskôr vyústilo do vlastníckych sporov medzi potomkami Ondreja a Filipa.⁵⁶⁹ Podobný prípad, kedy dochádzalo k prekrývaniu hraníc dvoch susediacich majetkov zaznamenávame v radvanskom chotári. Podľa listín z rokov 1263, 1287 a 1291 sa na území Radvane medzi potokmi Malachov a Uduerna nachádzal majetok Svetkovho syna Kečeta. Jeho južná hranica pri Malachovskom potoku sa pritom prekrývala s úsekom južnej hranice zemanov z Radvane.⁵⁷⁰ V tomto prípade sa majetok, ktorý mal vlastné hranice už v roku 1263, nachádzal podľa mladších dokladov vo vnútri väčšieho chotára.

Podozrivá listina datovaná v roku 1285 spomína donáciu pre synov Saula, ktorým Ladislav IV. na žiadosť zvolenského župana Demetera udelil výmenou za zem Trnie zem Stojanovu Lúku. O tomto majetku bolo len uvedené, že Saulovi synovia ho získali v starých hraniciach, v ktorých bol „predtým“ ohraničený.⁵⁷¹ Listina v súvislosti s výmenou a darovaním vôbec nespomína vovedenie Saulových synov do držby majetku a nehovorí ani o účasti poverených osôb a svedkov pri vymedzovaní hraníc. Svedka či presnejšie suseda prítomného pri ohraničovaní majetkov pramene označujú výrazmi *vicinus* alebo *commetaneus*. Druhý z uvedených termínov môžeme prekladať označením spoluchotárnik, nakoľko tento výraz poznali aj pramene vo Zvolenskej stolici.⁵⁷² Význam susedov (spoluchotárnikov) dokladá okrem vymenovania v listinách aj ich protirečenie pri vymedzovaní hraníc. K najstarším dokladom o spornom určení hraníc patria nezhody o územie a kontradikovanie kráľovských hájnikov v 90. rokoch. V roku 1293 pred zvolenským županom napadli hájníci z Badína potomkov Raduna kvôli časti zeme pri potoku Haberec. Vykonaná reambulácia dosvedčuje, že sporná zem ležala v severnej časti územia Radunových potomkov (neskoršia Vlkanová). Susedila

⁵⁶⁵ CAC III., s. 41, č. 31.

⁵⁶⁶ MOL DF 268 903. Ed. s neuplným znením Výsady I., s. 47, č. 31.

⁵⁶⁷ CDP VI., s. 303, č. 202.

⁵⁶⁸ Vystupuje tu novohradský archidiakon, kráľovský človek, županov úradník a zástupca Turčianskeho konventu. Medzi svedkami listina uvádza kráľovských hájnikov a rybárov, ako aj banksobystrického richtára a mešťanov. CDP VI., s. 285-286, č. 206.

⁵⁶⁹ RDSI I., s. 359-360, č. 841.

⁵⁷⁰ Pozri text na s. 62-63.

⁵⁷¹ „sub eisdem metis et terminis, sub qua antea limitata fuerat.“ RA II/2-3, s. 319, č. 3245.

⁵⁷² Doklad z r. 1687 pozri ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 5987, č. 86. K používaniu označení chotárnik a spoluchotárnik porov. MAJTÁN, M.: HSIJ I., s. 474, HSIJ V., s. 373.

s chotárom Badína, ktorý však ležal na pravom brehu Hrona.⁵⁷³ Pri štatúcii Radunovho syna Mika do držby zeme Ostrá Lúka v roku 1296 neprotirečil nik s výnimkou kráľovských hájnikov v záležitosti istej lúky. Zem kráľovských hájnikov z druhej dediny (*de altera villa*) hraničila s Ostrou Lúkou zo západnej strany medzi prameňom Jasenice a vrchom Urpín (nemenovaný). Išlo zrejme o hájnikov z Badína, ktorí mohli ešte aj po roku 1293 vlastniť časť zeme pri potoku Haberec.⁵⁷⁴ V obidvoch prípadoch sa nároky hájnikov na územie v susedstve zemianskych majetkov stali predmetom sporu. Ďalšie zmienky o vlastníctve tejto zeme v ich rukách chýbajú.

O samotnom priebehu vymedzovania hraníc nachádzame v prameňoch pomerne málo dokladov. Listiny arpádovského obdobia opisujú ohraničenie chotárov vyznačením hraníc,⁵⁷⁵ ich ohradením,⁵⁷⁶ obídením a vytýčením,⁵⁷⁷ častejšie však oddelením.⁵⁷⁸ Uvedené výrazy majú blízky význam a sú často synonymné. Na vymedzovanie hraníc a ich obídenie mohla mať vplyv ich dostupnosť, dĺžka, členitosť hraničného územia, ako aj vzdialenosť od miesta, kde ohraničenie začínalo. Uvedené podmienky ovplyvňovali i spôsob obídenia hraníc, ktorý sa vzhľadom na prítomnosť úradne činných osôb zvyčajne uskutočňoval na koňoch.⁵⁷⁹ S dostupnosťou územia sa zväčšovala i priestore ohraničenia. S výnimkou pásmových (zonálnych) hraníc v ťažšie prístupných priestoroch možno konštatovať, že priebeh hraníc určovali vo väčšine prípadov línie. Lineárne formy hraníc sú všeobecne rozšírené už od neskorkej antiky a súčasného stredoveku. Základom lineárneho stanovenia hraníc bolo označenie hraničných bodov s rozstupmi spojenými myslanou líniou. Podľa Reinharda Schneidera sa tento typ ohraničenia začal v stredovýchodnej Európe intenzívne využívať od 13. stor.⁵⁸⁰

Už prvé metácie upresňujú v regióne polohu hraničných bodov a smer ohraničenia uvádzaním štyroch hlavných svetových strán. Vymedzovanie smeru ohraničenia podľa svetových strán je až do 60. rokov 16. stor. dosť nepravidelné. V roku 1563 metácia

⁵⁷³ CAC X., s. 118-119, č. 80.

⁵⁷⁴ MOL DL 63 900. Poloha zároveň vylučuje stotožnenie zeme hájnikov s neskoršou Hrochoťou. Pozri ĐURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia..., s. 171. Spojenie „*altera villa*“ možno prekladať i vo význame opačne položená dedina. V danom období pramene spomínajú len dve dediny hájnikov: Hájniky a Badín.

⁵⁷⁵ R. 1250 „*eandem terram... fecimus assignari.*“ CDSI II., s. 243, č. 349.

⁵⁷⁶ ++1282 „*metis et signis undique circumdando.*“ CDP VI., s. 286, č. 206. R. 1295 „*statueret eisdem comiti... metis circumdando.*“ RA II./4, s. 145, č. 2008.

⁵⁷⁷ R. 1293 „*presentibus omnibus commetaneis et vicinis circuyendo et reambulando ac novas metas iuxta veteres erigendo.*“ CAC X., s. 119, č. 80.

⁵⁷⁸ R. 1255 „*metis seu terminis... distingui fecimus.*“ CDSI II., s. 341, č. 491. R. 1263 „*a terris... fecimus separari novas metas circumquaque in eadem elevari faciendo.*“ MOL DL 84 671. R. 1287 „*erectis metis faceremus separari... ipsas terras separavit.*“ CAC XII., s. 453-454, č. 379. R. 1291 „*homine nostro metis distinctis... reambulate metis distinctis... statuisset distinctis metis.*“ CAC V., s. 30-31, č. 20. R. 1295 „*certis metis et signis distinguendam.*“ CDH VI./1, s. 346. R. 1295 „*statuisset... novis metis separando.*“ RA II./4, s. 145, č. 4008.

⁵⁷⁹ HORVÁTH, V.: Pokus o využitie reambulačných prameňov 13. a 14. storočia pre lokalizovanie bratislavských stredovekých osád Parachan – Warachan – Dornyk – Zeuleus. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXVI., č. 1, 1991, s. 79. K termínu „*circumequitacio*“ v Slezsku pozri KARP, H.-J.: *Grenzen in Ostmitteleuropa...*, s. 117-118.

⁵⁸⁰ SCHNEIDER, R.: Lineare Grenzen. Vom frühen bis zum späten Mittelalter. In: *Grenzen und Grenzregionen. Frontières et régions frontalières*. hrsg. W. Haubrichs – R. Schneider, Saarbrücken : Saarbrücker Druckerei und Verlag, 1994, s. 56-60, 67. Porov. aj MARKOVÁ, M.: Vymezování hranic a jejich značení v přírodě ve středověku. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* red. R. Šimůnek, Praha : Historický ústav AV ČR, 2008, s. 99.

vymedzuje aj juhovýchodný smer ohraničenia. Je zaujímavé, že pramene až do polovice 14. stor. používajú pri ohraničení len vymedzenie podľa pravej ruky. Určenie sa zhoduje so zaužívaným priebehom ohraničovania v smere hodinových ručičiek. V nasledujúcom období sa už objavuje aj vymedzovanie strán podľa ľavej ruky.⁵⁸¹ Spolu so smerom ohraničenia začínajú metácie v ranom novoveku udávať i orientáciu hraničných znakov. Ich poloha vymedzená podľa svetových strán sa v doložených prípadoch zhodovala so smerovaním chotárných hraníc.⁵⁸² Určovanie vzdialeností medzi jednotlivými hraničnými bodmi bolo pomerne zriedkavým javom počas celého sledovaného obdobia (13. – 16. stor.). Rozlišovanie ohraničeného priestoru sa prejavuje zväčša odhadovaním, alebo opisom dlhých či krátkych vzdialeností. Pri snahe o podrobnejší opis sa objavujú „menšie“ a „väčšie“ vzdialenosti.⁵⁸³ O vymeriavaní chotárných hraníc v stredoveku hovoriť doklad z blízkeho Dobronivského panstva. V roku 1419 boli pri ohraničovaní územia Ostrej Lúky udávané vzdialenosti strelením šípú.⁵⁸⁴ Podobnou mierou bol hod kameňom. O používaní tejto miery vypovedá údaj v metácii Hronseku v roku 1569. Na úseku za cestou vedúcou z Veľkej Lúky do Dolnej Mičinej listina udáva vzdialenosť „na hod kameňom“ (*quasi ad jactum lapidis*), kde bol vytýčený medzník.⁵⁸⁵ S jediným vymeriavaním pozemkov v lakt'och, presnejšie v kráľovských lakt'och (*ulnas regales*) sa stretávame roku 1565 pri ohraničení lesov a poľností zemanov Nevéryho a Ostrolúckeho v okolí Urpína. Nakoľko metácia spomína dĺžky jednotlivých úsekov hraníc v presných číslach (246, 213, 207 a pod.),⁵⁸⁶ v tomto prípade môžeme azda uvažovať o stotožnení lakt'ov s krokmi.

⁵⁸¹ Uvádžame výber najstarších dokladov. R. 1250 „a parte orientali... versus occidentem... versus aquilonem... ad partem meridionalem.“ CDSI II., s. 243, č. 349. ++1282 „ad dextram partem.“ CDP VI., s. 287, č. 206. R. 1291 „a parte septentrionali.“ CAC V., s. 31, č. 20. R. 1296 „versus partem australem sive septentrionalem.“ MOL DL 63 900. R. 1358 „ad sinistrum modicum exeundo.“ CDA VII., s. 207, č. 110. R. 1563 „pergit inter meridiem et orientem... tendit inter ortum et meridiem... directe inter orientem et meridiem.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152. R. 1567 „gde pravo pres dolynu... podle nich na pravo ruku... wzdicky na pravo stranu... za tím na lewu ruku... na lewu stranu.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 2-3.

⁵⁸² R. 1561 „kreutz gegen mittag.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 66/b. R. 1566 v lat. znení „crux versus plagam meridionalem est excussa... ad betulam, cruce versus occidentem... signatam...“ v čes. znení „kříž k poledny straně gest wibity... na brezu křížem k západny straně označenu...“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 68, ML – 70/d, ML – 70/c, čl. 1, 4 a n.

⁵⁸³ Uvádžame výber najstarších dokladov. R. 1250 „per magnum spacium... per longum spacium directe... per parum spacium.“ CDSI II., s. 243, č. 349. ++1282 „ascendit aliquantulum... ad satis magnum spacium.“ CDP VI., s. 286-287, č. 206. R. 1287 „ascendendo parum saliens.“ CAC XII., s. 454, č. 379. R. 1295 „parumper descendendo.“ CDH VI./1. s. 347. R. 1300 „in bono spacio.“ RA II./4. s. 249, č. 4321. R. 1556 „aliquanto versus septentrionem.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6. R. 1563 „descendit paulisper... tandem magis ad orientem... per longum tractum.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

⁵⁸⁴ ZsO VII., č. 930. Podľa odhadov mohlo strelenie šípú z luku tvoriť vzdialenosť 60-70 m. HÚŠČAVA, A.: K dejinám najstarších dĺžkových mier na Slovensku. In: *Slovenský národopis*. roč. V., č. 3-4, 1957, s. 301-302. Nemožno vylúčiť, že s týmto spôsobom vymeriavania vzdialeností je spojený i miestny názov na hraničiach medzi chotáriami Dubového a Banskej Belej. Metácia tu r. 1559 uvádza vrch zvaný „Strella.“ ŠA BB, ZŽ, KP I., pag. 361/fol. 198; ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 144.

⁵⁸⁵ MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1569. Podľa odhadov A. Húščavu mohol hod kameňom tvoriť vzdialenosť približne 45 m. HÚŠČAVA, A.: K dejinám najstarších..., s. 295.

⁵⁸⁶ Pozri pozn. 494.

Vykonanie ohraničenia označujú stredoveké listiny slovesným substantívom ako oddelenie (*distinctio*),⁵⁸⁷ obídienie či obchôdzka (*reambulandum, reamubulatio*),⁵⁸⁸ ohraničenie (*limitatio*),⁵⁸⁹ v prípade del'by majetkov rozdelenie (*divisio*).⁵⁹⁰ Pri bežne používanom termíne „reambulácia“ možno uvažovať o jeho všeobecnom aj užšom význame. Medzi najstaršími dokladmi prevažuje stotožnenie reambulovania hraníc s ich obídiením a ohraničením.⁵⁹¹ Reambulovanie okrem toho nadobúdalo význam i pri opätovnom obídiení a ohraničení majetku, počas ktorého došlo k novému prezretiu hraníc, ich úprave a k vybudovaniu nových medzníkov. Pramene uvádzajúce reambulovanie v zmysle „znuvobídienie“ pochádzajú najmä z mladšieho obdobia. Termín však naďalej slúžil i pre všeobecné obídienie a ohraničenie.⁵⁹² Z hľadiska písomnej kultúry a oficiálneho jazyka dominuje v stredoveku latinská terminológia s maďarskými glosami. Za špecifický prípad možno považovať vytýčenie bankských polí označené v roku 1517 nemeckým termínom *marschaid*.⁵⁹³ O miestnom jazyku prinášajú rozširujúce poznatky až novoveké pramene. Počas rozsudzovania sporu medzi Ľupčou a Podkonicami vydal v roku 1547 Ľupčiansky kastelán Erazmus Gutt českú listinu, ktorá používa domáci výraz *chotar* a v latinskom znení jeho ekvivalent *metae possessionis*.⁵⁹⁴ S prvými metáciami v nemeckom aj českom jazyku sa stretávame od 60. rokov 16. stor. Ohraničenie vyhotovené v roku 1566 popri latinskom aj v paralelnom slovakizovanom znení používa všeobecné termíny *meta* či *chotar*. Pri označení konkrétnych medzníkov opisuje *limites* alebo *meze chotarne*.⁵⁹⁵ Latinské dokumenty z tohto obdobia spájajú s obídiením hraníc aj ich vytýčenie (*erectio*), obnovu (*renovatio*) a obhliadku (*revisio*). Pramene uvádzajú aj vyznačenie (*designatio*) a oddelenie (*separatio*) hraníc.⁵⁹⁶ Napriek rôznym významovým odtieňom možno uvedené termíny považovať za synonymné, nakoľko ich používanie určovala dobová kancelárska prax.

⁵⁸⁷ R. 1263 „metarum distinctio.“ MOL DL 84 671. R. 1329 „metis et terminis seu distinctio-nibus.“ MOL DL 84 686.

⁵⁸⁸ R. 1293 „ad reambulandum terra Myka.“ CAC X., s. 118, č. 80. R. 1359 „a prima meta incipiendo usque ad finales metas reambulet, factaque ipsa reambulacione.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S. R. 1404 „ad reambulacionem, revisionemque et erectionem metarum.“ MOL DL 84 706.

⁵⁸⁹ R. 1345 „sub suis certis metis et limitacionibus.“ MOL DL 40 998.

⁵⁹⁰ R. 1351 „ad quandam possessionariam divisionem.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1. R. 1358 „ad videndam et audiendam divisionem possessionariam.“ CDA VII., s. 206, č. 110. R. 1359 „reambulacio, divisio et statucio.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S.

⁵⁹¹ CDP VI., s. 286, č. 206, s. 303, č. 220; CAC V., s. 31, č. 20; CAC X., s. 118, č. 80. RA II./4, s. 144-145, č. 4008, s. 249, č. 4321.

⁵⁹² CAC X., s. 119, č. 80; RA II./4, s. 145, č. 4008; MOL DL 84 706; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2, sign. V. D 6; SASINEK, F. V.: Zvolenská župa..., s. 141.

⁵⁹³ Katalóg I., s. 149, č. 458.

⁵⁹⁴ „až do niekterého starého drewa tožž od buka, od ktereho drewa počina se chotar podkoniczký.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 2. Porov. GREGORČOK IGOVÁN, A.: *Podkonicze...*, s. 373, č. II. „usque ad quandam antiquam arborem fagum a qua incipiunt metae possessionis Podkonicze.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 1.

⁵⁹⁵ Pozri pozn. 480, čl. 9, 24.

⁵⁹⁶ R. 1552 a 1565 „legitima reambulacione, erectioneque et renovacione metarum.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 7, num. 1. R. 1557 „tam in documentis, quam in reambulacione et revisione oculari.“ SASINEK, F. V.: Zvolenská župa..., s. 141. R. 1556 „circa locorum terminorum designationem atque separationem adpresens comprehendendi potuerunt.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6.

K základným formuláciám používaným v dispozíciách listín patrí vymedzenie rozsahu majetku „so všetkými úžitkami a príslušenstvami.“ Jeho terminologickým ekvivalentom je situovanie „vo všetkých svojich hraniciach a medziach, ako sú dookola určené a vyznačené.“ Obidve navonok jednoduché formulácie poukazujú na rôzne chápanie a zložitost' vymedzovania lineárnych hraníc.⁵⁹⁷ Pre prvú formuláciu je charakteristické časté spájanie s metáciou, avšak vo viacerých prípadoch, keď pramene spomínajú úžitky a príslušenstvá sa s ohraničením majetku nestratávajú. Túto skutočnosť mohlo do istej miery ovplyvniť spisomnenie hraníc v starších metačných listinách. V iných prípadoch dokumenty uvádzajú celé obce *cum pertinenciis, cum appendiciis, cum attinenciis*, t. j. vymedzené hraničnými bodmi, ktorých priebeh bol uchovaný v kolektívnej pamäti okolitého obyvateľstva. Pertinenčnú formulu nahrádzalo exaktnejšie vymedzenie často až v prípade sporu o majetky a ich hranice.⁵⁹⁸ O známom a zväčša rešpektovanom priebehu hraníc (*cursus metarum, cursus metales*) hovoria okrem reambulácií aj súpisy príslušenstiev chotárov. Príkladom sú územné spory zemanov z Mičinej s ich susedmi, počas ktorých na základe svojho vlastníckeho práva obhajovali držbu obsadených pozemkov vo svojich hraniciach.⁵⁹⁹ Chápaniu abstraktnej hranice (medze) zodpovedajú sporadické doklady používané v spojení so slovesom, ktoré vyjadruje priebeh, alebo smer ohraničenia v metáciach.⁶⁰⁰

O postupe pri úprave majetkovopravných pomerov vypovedá udelenie novej kráľovskej donácie na usadlosť a majetky rodu Boborovcov v Hájnikoch v roku 1457. Ondrej a Tomáš, synovia Juraja Bobora z Hájnikov požiadali panovníka o donáciu vzťahujúcu sa na ich neporušiteľnú a nedeliteľnú usadlosť (*fundum curiae integrum et indivisum*) v dedine Hájniky. Za tento majetok mali uhradiť určenú peňažnú sumu, z ktorej polovicu vyplatili a druhá polovica ešte nebola vyplatená. Vo vyplatenej polovici si Ondrej a Tomáš robili nárok vytrvať v pokojnej držbe (*pacifico dominio*). Kráľ Ladislav V. im daroval celú usadlosť aj so všetkými úžitkami a príslušenstvami, medzi ktorými listina spomína domy, iné stavby, role a lúky. Panovník následne adresoval Turčianskemu konventu mandát datovaný v Budíne 19. marca 1457, v ktorom nariadil, aby zástupca konventu spolu s vybraným kráľovským človekom (listina menuje štyroch možných vykonávateľov spomedzi zemanov) vykonali vodenie v prítomnosti právoplatne zvolaných susedov a spoluchotárnikov (*vicinis et cometaneis*). Ondrej a Tomáš mali byť vo vyznačenom termíne vodení do držby majetku a ustanovení do trvalého vlastníctva z titulu novej donácie, pokiaľ nik voči nim nebude protirečiť. Kráľovský človek Ladislav z Rakytoviec a kňaz Ján ich následne vo štvrtok po sviatku sv. Marka Evanjelistu (28. apríla) viedli a ustanovili do držby, čo sa stalo právoplatné, nakoľko počas troch dní, ako to žiada obyčaj kráľovstva (*ut regni requirit consuetudino*), nik z prítomných neprotestoval. Kráľovský človek a zástupca konventu vykonali o tejto udalosti svedectvo pred Turčianskym konventom, ktorý napokon vydal v pätnásty deň vodenia a ustanovenia (12. mája) písomnú reláciu o ich uskutočnení.⁶⁰¹

⁵⁹⁷ NICKLIS, H.-W.: Von der „Grenitze“..., s. 20-21.

⁵⁹⁸ MYŚLIWSKI, G.: Powstanie i rozwój..., s. 11; MARKOVÁ, M.: Vymezování hranic..., s. 103.

⁵⁹⁹ R. 1430 „plures particulas terrarum arabilium, pratorum, silvarum, rubetorum et aliarum utilitatum intra metas et cursus metales earundem possessionum existencium.“ MOL DL 63 940. R. 1506 „universas metas suas utque montes, colles..., prata, fenilia ac generaliter omnes metas suas.“ MOL DL 63 982.

⁶⁰⁰ R. 1291 „directe ascendit ipsa meta ad montem Wrpyn.“ MOL DL 84 676. R. 1351 „inde iret meta ad unam hasfa meta terrea circumdata.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

⁶⁰¹ ŠÚBA, fond Komorské panstvo Zvolen – Dobrá Niva (ďalej Komor. pan.), inv. č. 510, nr. 16.

V období feudálnej anarchie, ktorú v 16. stor. zaznamenáva vo Zvolenskej stolici najstarší kongregačný protokol, bola priaznivou podmienkou pre spory a násilné činy podľa C. Matulaya takmer všeobecná a akoby zámerné pestovaná neustálenosť chotárných hraníc. Reambulácie, v neskoršom období pravidelné, boli v 16. stor. len jednou z foriem pokonania. Samotná reambulácia hraníc sa často stávala prameňom nových nezhôd. Inokedy sa revízia robila jednostranne, bez zástupcov stolice, alebo niektorá zo strán svojvoľne premiestnila chotárne medzňíky. V prípade sporov namiesto priateľskej rektifikácie pomedzia praktizovali vlastníci majetkov zákaz (*prohibitio*) vyhlásený pred sedriou, čím opakovane dokazovali nespornosť svojho územia a vystríhali susedov pred jeho užívaním. Prohibície však zvyčajne bývali vzájomné a na situácii nič nemenili.⁶⁰² Nástrojom na obmedzenie porušovania hraníc bola pokuta, ktorú spomínajú penitencné formulky pri reambuláciách a deľbe majetku. Právo na vymáhanie pokuty od strany porušujúcej platný stav mal podžupan.⁶⁰³

Podľa datovania relácií o vykonaných vovedeniach do držby a reambuláciách, ako aj podľa doložených termínov zvolania poverených osôb a svedkov sa prevažná časť obídení a vymedzení chotárných hraníc uskutočňovala v jarňých mesiacoch. Prevažujú medzi nimi ustanovenia a reambulácie vykonané v máji, júni a apríli.⁶⁰⁴ Ostatné mesiace v roku vykazujú nízke rovnomerné zastúpenie termínov, vrátane zimného obdobia.⁶⁰⁵ Zvýšený podiel termínov vymedzovania hraníc v jarňých mesiacoch môže súvisieť s vhodnejšími podmienkami pre prístup ku hraničným bodom, ako aj s úpravami hraníc počas prác v chotári. Dôležitými termínmi v živote roľníkov boli sviatky spojené s odvádzaním dávok (najmä na Juraja, Veľkú noc, Michala a Vianoce), ale aj so začatím, vykonávaním a ukončením poľných prác. Ich ustálený priebeh počas roka podmieňoval prírodný cyklus, na ktorý nadväzoval cirkevný kalendár, určené feudálne povinnosti a napokon aj právne úkony.⁶⁰⁶

Historické výskumy venovali doposiaľ menšiu pozornosť obradným obchôdzkam hraníc. Z roku 1469 pochádza zápis vo zvolenskej mestskej knihe, podľa ktorého Zvolenčania vykonali počas turíčnych sviatkov na koňoch obhliadku (*conspiciendum*) hraníc. Mesto vyčlenilo finančný obnos na uhradenie výdavkov za obed a nápoje pre uvedených ľudí.⁶⁰⁷ Nemožno vylúčiť, že ide o prosebnú jazdu, ktorá patrila k typickým formám tradičnej obchôdzky najmä v nemeckom prostredí. Popri iných výročných

⁶⁰² Kongreg. prot., s. 95-96.

⁶⁰³ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5; ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 70/c; Úradnie listiny II., s. 162, č. XIII.

⁶⁰⁴ V máji: RDSI II., s. 418-419, č. 964; CDA VII., s. 206, č. 110; Katalóg I., s. 25-26, č. 37; SASINEK, F. V.: Zvolenská župa..., s. 142; ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 66/b; ŠA BB, Radvanský, Majetkovoprávne písomnosti, škat. 1, č. 38; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1. V júni: ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 74/pag. 143; Katalóg II., s. 261, č. 774; SNA, HM SBK, AP – D, pag. 94-95; ŠŪBA, HKG, Dominiála, škat. 6034, č. 152. V apríli: Katalóg I., s. 61, č. 185; ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 70/d; Úradnie listiny II., s. 160, č. XIII.

⁶⁰⁵ CAC X., s. 120, č. 80; CDP VI., s. 304, č. 220; ŠA BB pob. BB, OP, č. 5; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6; AO XII. (1328), s. 250, č. 467; Katalóg II., s. 474, č. 1593; SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

⁶⁰⁶ GUZOWSKI, P.: Kalendarz gospodarczy i finansowy kmieci polskich na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. In: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*. red. P. Guzowski – M. Liedke, Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2007, s. 37-43.

⁶⁰⁷ „Item dum equitamus ad metas ad conspiciendum in festivitibus Pentecosten hominibus iisdem exposui super prandium et super potagia LXVI. d.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 77.

sviatkoch sa tento druh procesií vykonával i na Turíce.⁶⁰⁸ Iným príkladom na vymedzovanie hraníc v mestskom prostredí je údaj z roku 1513, kedy prisázní Zvolena vykonali obhliadku hraníc medzi poľom a záhradou sporiacich sa mešťanov. Po jej ukončení sa odobrali do domu richtára a na základe jednoznačnej zhody spor vyriešili zmierom.⁶⁰⁹ Z mladšieho obdobia pochádzajú správy o opakovanom vykonaní obchôdzky počas turických sviatkov. V roku 1544 vykonali muži okolo Turíc obidie hraníc Bacúrova (poddanská obec Zvolena), pričom mesto uhradilo výdavky za pohostenie zúčastnených.⁶¹⁰ Po Turicach v roku 1548 bola vykonaná obhliadka zemí oproti Budči. Mesto uhradilo výdavky za pohostenie.⁶¹¹ Po Turicach v roku 1550 bola vykonaná i úprava potoka v chotári Lieskovca oproti Môt'ovej.⁶¹²

Dôležitou súčasťou reambulácií a vyšetrovania hraničných sporov bola prítomnosť susedov a svedkov. Spísomnými prameňmi užitočnými len pre gramotnú časť spoločnosti preto kontrastuje všeobecný význam vykonávaného ústneho svedectva.⁶¹³ Príkladom zo Zvolenskej stolice je listina z roku 1430. Počas vymedzovania hraníc medzi Bzovskou Lehôtkou a Pliešovcami sa bzovicky prepôš odvolával na ľudí z Pliešoviec, s ktorými by mohol mať spor o územie, ak by neboli prítomní.⁶¹⁴ Okrem susedov, zástupcov stolice a hodnoverného miesta sa na hradných panstvách vo Zvolenskej stolici v 16. stor. opakovane stretávame sprítomnosťou hájnikov pri určovaní hraníc. Vzhľadom na ich osobitné zaradenie medzi poddanským obyvateľstvom išlo zrejme o výkon povinností z titulu ich funkcie.⁶¹⁵ Na význam tradovaných informácií počas svedeckých výpovedí môže poukazovať poznámka pri rozsudzovaní sporu medzi Selcami a Priechodom. Podľa listiny vydananej v roku 1536 vypovedali muži z okolitých obcí o sporných poliach a lúkach podľa toho, čo počuli od svojich otcov a dedov.⁶¹⁶ Z reambulácie vykonanej v roku 1574 sa už dozvedáme, že na obchôdzke hraníc chotára Banskej Bystrice sa zúčastnili aj mladí mešťania. Účasť chlapcov spojenú s bitkou kvôli zapamätaniu chotárných hraníc poznáme z obchôdzok od nasledujúceho obdobia.⁶¹⁷

⁶⁰⁸ MALINIÁK, P.: „Meta ad modum..., s. 397.

⁶⁰⁹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK II., fol. 32. Pozri aj RAGAČ, R.: Civilnoprávne záznamy..., s. 72, 74, pozn. 33-34.

⁶¹⁰ „Item pro vino dum ad metas Baczur ambulatas dominis circa festum Penthecostes fl. 2. Item pro carnibus et pullis ac panibus eodem die dominis d. 45.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 81.

⁶¹¹ „Item die Mercurii post Penthecostes territoria ex opposito Bucz emitibus providere pro prandio d. 65.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 32.

⁶¹² „Item pro prandio in Angariis Pentecostes... Iterum ambulans ad Lieskouicz reparare rivum ex opposito Mutowa pro čena d. 12.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 42.

⁶¹³ MYŚLIWSKI, G.: Boundary Delimitation in Medieval Poland. In: *Historical Reflections on Central Europe. Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies*. ed. S. J. Kirschbaum, London – New York : Macmillan Press – St. Martin's Press, 1999, s. 28.

⁶¹⁴ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 47/a.

⁶¹⁵ Podrobnejšie pozri kap. 5.5.

⁶¹⁶ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6038, č. 38/no. 2, č. 8/no. 1, pag. 5-6.

⁶¹⁷ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1; MAJTÁN, M. – SKLADANÁ, J. (eds.): *Pramene k dejinám slovenčiny*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1992, s. 118-119, č. 46. Porov. aj ŠLÉZAR, P.: Sády, kopy a „výprask na pamätňou.“ Hranice ve středověké krajině Dražanské vrchoviny. In: *Vlastivědný věstník moravský* 59. 2007, s. 155-156.

4.2 Fyzickogeografické názvoslovie v prameňoch do začiatku novoveku

4.2.1 Reliéf a členitosť územia

Používanie geografických názvov opisujúcich reliéf a členitosť územia zaznamenalo v priebehu sledovaného časového úseku výraznejšie zmeny. Poukazuje na to i skutočnosť, že v metáciách z 13. – 14. stor. ich nachádzame až na tretom mieste s podielom jednej pätiny. Viaceré spomedzi najstarších metácií zahŕňajú reliéf medzi hraničné body len ojedinele, alebo ho neopisujú vôbec. V metáciách z 15. – 16. stor. tieto objekty naopak vykazujú najväčšie zastúpenie s podielom jednej štvrtiny hraničných bodov.⁶¹⁸ Základné termíny opisujúce reliéf tvorila v stredoveku i ranom novoveku dvojica kontrastných označení *mons* a *vallis*. Na tieto termíny nadväzujú doplňujúce označenia v podobe prívlastkov, synonym, prípadne bližších opisov. Vzhľadom na početne zastúpené terénne názvy, používané miestnymi obyvateľmi, v iných prípadoch však vytvorené a používané len pisármi sa stávajú dôležitými prameňmi pre poznanie lexiky i doklady z oronymie.

Okrem výrazu *mons* pramene pre menej členité vyvýšeniny často používali označenie *monticulus* a v mladšom období i *collis*. U vrchov vo funkci hraničných bodov prechádzali hranice často cez ich najvyšší bod, nazývaný vrchol (*vertex*, zvyčajne väzba *in vertice montis*).⁶¹⁹ Dokumenty poznajú i termín *cacumen*, ktorý taktiež označoval vrchol či hrebeň.⁶²⁰ V novoveku sa uplatnili termíny *summitas* a *summum*, označujúce najvyššie položené časti vrchov.⁶²¹ V spojení s opisom vyvýšenín sa objavuje termín *ascensum*, ktorý slúžil na uvádzanie polohy vyššie situovaného miesta.⁶²² Doložený termín *montana* mohol označovať horskú oblasť s členitým reliéfom.⁶²³ Výraz *latus* slúžil pre označovanie boku, alebo stráne určitého vrchu.⁶²⁴ Výšková členitosť je odstupňovaná spojeniami *altus mons*,⁶²⁵ *magnus mons*,⁶²⁶ v prípade menších vrchov *parvus mons*.⁶²⁷ Podľa špicatého tvaru rozlišujú pramene i *mons acutus*.⁶²⁸

⁶¹⁸ Porov. s. 109, tab. 1.

⁶¹⁹ „in vertice montis“ pozri Gesta Hungarorum, s. 80-81, kap. 34; CDSI II., s. 341, č. 491; CAC V., s. 31, č. 20. Porov. aj CDH VI./1, s. 347; MOL DL 63 908; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S; ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

⁶²⁰ R. 1263 „ad cacumen montis et descendit per verticem montis eiusdem.“ CAC III., s. 42, č. 31. R. 1358 „ad quendam montem, in cuius cacumine esset una meta.“ CDA VII., s. 208, č. 110; porov. aj ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2; ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

⁶²¹ R. 1556 „versus maioris montis sumitatem penes silvae oram... erigitur in sumitatem montis magni... in medie montis sumitate.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6. R. 1565 „ab eo tractu a summo montis.“ MEO I., s. 119, č. 143.

⁶²² R. 1356 „ascendit unum ascensum directe.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5. R. 1358 „ad ascensum eiusdem beerch.“ CDA VII., s. 206, č. 110.

⁶²³ R. 1263 „ad magnum lapidem, qui est circa montanam.“ CAC III., s. 41, č. 31. Hoci doklad sa viaže na priestor Starohorských vrchov, označenie zrejme nepomenúva banské, ale horské územie. Tomuto významu zodpovedajú i údaje z iných regiónov. CDSI II., s. 194, č. 274, s. 279, č. 400; Tatársky vpád, s. 76-77, kap. 14.

⁶²⁴ „in latere montis,“ „latus montis“ a blízke spojenia pozri CDH VI./1, s. 347; MOL DL 63 908; CDA VII., s. 208, č. 110; MOL DL 84 706; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6.

⁶²⁵ R. 1255 a 1263 „ascendit altum montem.“ CDSI II., s. 341, č. 491; CAC III., s. 42, č. 31.

⁶²⁶ R. 1296 „super unum magnum montem.“ CDH VI./2, s. 35.

⁶²⁷ R. 1263 „ad parvum montem pyrosus.“ CAC III., s. 41, č. 31.

V stredoveku aj ranom novoveku patrilo k častým označeniam používaným v kancelárskej praxi apelatívum „bérc.“ Listina z roku 1263 ho stotožňuje s vrškom (*quendam monticulum sive berch dictum*).⁶²⁹ V roku 1293 je tento výraz stotožnený s vrchom (*ad unum montem sive unum berch*).⁶³⁰ V blízkom význame spomínajú nízky vrch a malý vrch (bérc) i ďalšie pramene.⁶³¹ Pod uvádzaným spojením *berch lapideum* (1254) možno v konkrétnom prípade chápať kamenné bralo. Reambulácia z roku 1552 už toto miesto nazýva *mons lapideus*.⁶³² Do inej kategórie azda patril kamenný vršok (*unus monticulus lapideus beerch dictus*) tvoriaci v roku 1358 hranicu vo východnej časti chotára Poník v priestore medzi dvoma vrchmi.⁶³³ Označeniu bérc vo význame vrch zodpovedajú zložené názvy, ktoré pisári použili taktiež v metáciach ponického chotára.⁶³⁴ S odlišným významom označenia bérc sa stretávame vo výpovedi bývalého ľudčianskeho kastelána Erazma Gutta. V roku 1560 tento muž, v tom čase už obyvateľ Banskej Bystrice, svedčil o hraniciach chotára Brezna. Podľa jeho vyjadrenia prechádzali hranice medzi Breznom a Štiavničkou cez chrbát vrchu, zvaný ľudovo bérc (*per dorsum montis prescripti, vulgo beercz*).⁶³⁵ Pokiaľ predchádzajúce doklady to naznačujú, tento údaj už priamo hovorí, že v prípade termínu bérc ide o prienik výrazu z niektorého národného jazyka do dobových prameňov. V stredoslovenskej jazykovej oblasti poznáme geografické názvy typu brdá, brdce, brce, najčastejšie ale brdo. Podľa výskumov jazykovedy mohli pomenúvať horský hrebeň, resp. jeho skalnatý vrchol.⁶³⁶ Lokalizácia vyššie uvedených dokladov o termíne bérc však nepotvrdila neskorší výskyt názvov typu brce v ich priestore, ani na okolí. Naopak, zo Zvolenskej stolice poznáme ešte zo stredoveku údaje o lese či vrchu zvanom Brdo západne od Ostrej Lúky (Brdo, 633 m). V prameňoch vystupuje v znení *Borda*, ktoré prevzala maďarčina.⁶³⁷ V prípade označení rôznych vyvýšení v tvaroch *berch*, *beerch* či *beerz* možno na základe súčasných poznatkov usudzovať, že zápisy korešpondujú s maďarským termínom bérc (bralo, vrchol). Jeho pôvod a rozšírenie v maďarčine môže pritom zhodnotiť jazykoveda. Doklady z prameňov z regiónu odkazujú na všeobecné používanie tohto termínu v rámci uhorskej kancelárskej terminológie.

Okrem termínu bérc bolo ďalším maďarským označením „hegy,“ synonymné s latinským *mons* vo význame vrch. V kompozitnej podobe *-hyg*, *-hege*, *-heogy* ho

⁶²⁸ R. 1296 „super unum montem acutum.“ CDH VI./2, s. 35.

⁶²⁹ MOL DF 268 903; Východy I., s. 47, č. 31.

⁶³⁰ CAC X., s. 119, č. 80.

⁶³¹ R. 1284 „ascendit unum modicum berch.“ CDP VI., s. 304, č. 220. R. 1295 „ad quendam parvum berch.“ RA II./4, s. 145, č. 4008. V oboch prípadoch ide o rovnakú lokalitu na hraniciach ponického chotára.

⁶³² CDSI II., s. 309, č. 444; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 11, sign. V. D 2. Podľa polohy v oboch metáciach ide o vrchovinu Veľká Stráž, ktorú z južnej a východnej strany vymedzuje bralný reliéf.

⁶³³ CDA VII., s. 207, č. 110.

⁶³⁴ ++1282 „ad quoddam Jawrberk (!) ... usque in Horchagberk (!).“ ŠA BB pob. BB, MP, č. 9. R. 1557 „ad quoddam Jawor beerz dictum in quo quidem Jawor beerz descendit... per eundem beerz currit... in montem contiguum, Horhagh beerz, per quod beerz eundo descendit.“ ŠA BB pob. BB, MP, č. 8.

⁶³⁵ ŠA BB pob. BB, fond Archív mesta Brezna (ďalej AMB), I. 6/2, č. 18, pag. 3.

⁶³⁶ MAJTÁN, M.: *Z lexiky...*, s. 54-55, 98.

⁶³⁷ MOL DF 254 185, 254 213, 254 207. Porov. aj MAJTÁN, M.: *Z lexiky...*, s. 149.

dokladajú názvy väčšinou vytvorené pisármi.⁶³⁸ Ďalším označením, ktorého rozšírenie sa už neviaže na kotlinu, bol termín „havas“ s latinským ekvivalentom *alpes* vo význame hoľa.⁶³⁹ Okrem oficiálnych maďarských zápisov vypovedá o pomenovaní územia živé nemecké a slovenské názvoslovie. O označovaní terénnych objektov v domácom jazyku svedčí výskyt slova „čeren“ vo význame hrebeň hory. Chotárny názov sa zrejme preniesol na majetok a dedinu Čerín.⁶⁴⁰ Ďalšie osadné (pôvodne terénne) názvy obsahujú nem. základy *perg*, ale aj *gepirg*, označujúce vrch aj vrchy.⁶⁴¹ V prameňoch zo 16. stor. nachádzame v miestnych názvoch najmä slov. základ „vrch“⁶⁴² a menej často „hrb.“⁶⁴³ Názov „hora“ nadobúdala zrejme dva významy: označoval lesný porast a zrejme aj vyvýšeninu.⁶⁴⁴ Apelatívum „hôrka“ v doloženom prípade označovalo (odlesnený) vršok.⁶⁴⁵ Na území Lupčianskeho panstva spomínajú v miestnych názvoch aj označenia „príslop“ (plytké horské sedlo)⁶⁴⁶ a „úplaz“ (strmý svah).⁶⁴⁷ V obrube Zvolenskej kotliny poznáme od konca 13. stor. hole (*alpes*).⁶⁴⁸ Slovenská forma „hoľa“ je známa z terénnych názvov na severných hraniciach stolice od 14. stor. Od 16. stor. sa vyskytuje i výraz holica.⁶⁴⁹ Zdá sa, že apelatívum hoľa okrem miestnych názvov používali vo všeobecnom význame aj nemecké pramene.⁶⁵⁰ Pri označovaní vyvýšení

⁶³⁸ R. 1263 „ad quendam montem planum Mezehtelenhyg.“ MOL DF 268 903. R. 1552 „ad cacumen montis plani Mezzythelenheogy.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. R. 1358 „ad intervallum duorum montium Vzulanage vocatorum.“ CDA VII., s. 207, č. 110.

⁶³⁹ R. 1287 „ad occidentem ad Keressthesshawass.“ Justh cs. lt., s. 13, č. 5. Na Horehroni v metácii Brezina r. 1380 „alpes vulgo Hydeghawas vocatum.“ CDH IX./5, s. 391, č. CCVIII.

⁶⁴⁰ KRAJČOVIČ, R.: Z archaickej lexiky slovenskej ojkonymie. In: *Jazykovedné štúdie XVIII*. 1983, s. 43. Prvú správu o Čeríne („terra Cheren“) poznáme z r. 1300. RA II./4, s. 249, č. 4321.

⁶⁴¹ R. 1393 „in memoribus in Silberch.“ (?) R. 1443 „Silbergepirg.“ R. 1458 „Santperg, Sandtperg.“ Katalóg I., s. 50, č. 134, s. 71, č. 217, s. 76, č. 235.

⁶⁴² R. 1523 „in montibus Ostri verch.“ R. 1525 „usque verticem Vissoky vrch montem.“ Kongreg. prot., s. 209, 231, č. 380, 437. R. 1528 „ad silvas ipsorum... Jezenyckzy wrch et Wyzoky wrch.“ MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1528. R. 1542 – 1548 „auff ain perg, haist Verch Wistriczkhí.“ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Lupčianskeho..., s. 62. R. 1555 „retro montem... Aridus mons vulgo Suchy wrch.“ ŠA BB pob. BB, AMĽ, sign. ML – 46a. R. 1563 „ascendit cacumen montis Lubiczky wrch alias Hrazty wrch vocati.“ ŠÚBA, HKG, Dominalia, škat. 6034, č. 152. R. 1572 „terre arabilis in loco Tomasowy wrch.“ ŠA BB, ZŽ, KP II., pag. 18.

⁶⁴³ R. 1528 „sub altum montem, vulgo Wisoky herb dictum.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, fol. 9. R. 1547 „Gassenow hrb... Banský hrb.“ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 170/pag. 319.

⁶⁴⁴ R. 1565 „ad cacumen montis Stara hora... in cacumen dictae silvae Stara hora.“ ŠA BB, Radvanský, Majetkovoprávne písomnosti, škat. 1, č. 38. R. 1567 „wssceka hora y stromowe w doline na wrchu a w lese... strany boku tey hory, kdežto gest les.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 3; Úradnie listiny II., s. 161-162, č. XIII.

⁶⁴⁵ R. 1547 „portiones terrae extirpatae... iacent retro monticulum vulgo Hole hurka.“

⁶⁴⁶ R. 1542 – 1548 „bis auff den Preschlob, von dem Preschlob...“ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Lupčianskeho..., s. 62. Etym. MAJTÁN, M.: HSIJ IV., s. 496.

⁶⁴⁷ R. 1565 „drei gründt... Potzlymuplatzty.“ MEO I., s. 138, č. 143. Čítanie Pod zľými úplazmi porov. Const. Maxim., s. 16. Etym. MAJTÁN, M.: HSIJ VI., s. 211.

⁶⁴⁸ CAC V., s. 31, č. 20; RDSI II., s. 488, č. 1129; ŠA BB pob. BB, OP, č. 5.

⁶⁴⁹ R. 1340 „ad montem, qui dicitur Hoola.“ Výsady I., s. 133, č. 161. R. 1542 – 1548 „auf die Khrischnij holij, von der Krischnij holj... auff die Hollicze, von der Hollicze... auf der Hiadler holj...“ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Lupčianskeho..., s. 62-63. R. 1565 „wald vnder der Hollitza“ (orig.); „in eadem parte infra Holitzam.“ (prekl.) MEO I., s. 112, 146, č. 143.

⁶⁵⁰ R. 1565 „biss gar an die Holla...“ (orig.); „ad alpium seu Holae montis radices...“ (prekl.) MEO I., s. 103 a n., 137 a n., č. 143. R. 1574 „per montes et hollam... versus planiosam per viam... procedit per montem et hollam usque ad parvum hollam Dürre holla dictae, ubi meta posita a jugo

používala nemčina i termín *bergl*, zhodujúci sa s označením *monticulus*. Hrebeň označoval nem. výraz *rigl*. Zodpovedal mu termín *iugum*.⁶⁵¹

Medzi hraničnými objektmi nachádzame zastúpené i skaly a bralá. Dokladom z roku 1263 je ohraničenie, ktoré viedlo *ad magnum lapidem*. Vzhľadom na polohu skaly medzi väčšími objektami (horami a rybníkom) zrejme nešlo o malý medzník, ale o veľký útvar. Rovnaký prameň opisuje na susednom vrchu skalu volanú *Turčan (*lapis, qui Thurschan nominatur*).⁶⁵² V kancelárskej praxi patril k všeobecným označeniam prírodných skál maďarský termín *kő* (skala, kameň). Metácia chotára Čerína v roku 1351 opisuje hraničný bod zaznamenaný v znení Kerekkö (*Kerekku*), t.j. „Okrúhla skala.“ O posune významu tohto označenia môže vypovedať odpis listiny z 18. stor., ktorý zápis pozmenil na *kerrcku*, t.j. „dub.“ Pod označeniami najpravdepodobnejšie vystupuje vrch Kruhy, v roku 1558 už zapísaný pod domácim názvom Kruh (*Krwh*).⁶⁵³ Označenie skalného útvaru „braló“ poznáme z terénneho názvu na južnom okraji Zvolenskej stolice. V roku 1471 stála veľká skala zvaná *Brauo* na mieste, kde sa zbíhali hranice Zvolenskej, Hontianskej a Novohradskej stolice.⁶⁵⁴ Podobný všeobecný význam, ako lokalita Bralo mal názov skaly Skalka (*Skalk*) doložený v metácii Ľubietovského chotára v roku 1555. Rovnaký prameň spomína (na pravej strane potoka Hutná) aj dve skaly nazývané *Eiserintor* (*duas petras vulgo Eyszereyn thor nominatas*).⁶⁵⁵ Nemecké pomenovanie „Železná brána“ mohla motivovať poloha dvoch oproti sebe stojacich skál, vytvárajúcich azda dopravný priechod. Ďalšou skalou s vlastným nemeckým názvom bol hraničný bod *Schranzenstein*. Táto skala (*saxum*) tvorila v roku 1574 najzápadnejšiu hranicu medzi chotármi Radvane (Tajova) a Banskej Bystrice.⁶⁵⁶

Dolínu (*vallis, grundt*) rozlišovali už staršie listiny podľa veľkosti,⁶⁵⁷ hĺbky,⁶⁵⁸ v podrobnejšom Lesnom poriadku aj podľa polohy (vedľajšie – hlavná) a dĺžky.⁶⁵⁹ Pre označovanie úzkych dolín slúžil v stredovekých prameňoch oficiálny maď. termín „áj.“ Metácie územia neskoršej Hornej a Dolnej Mičinej z rokov 1296 a 1328 spomínajú

descendit in vallem;“ „dem gen bërg und holla... gegen der planitza an dem steig... widerumb gehet er fort dem berge und der hola nach, bis in der Dürren hola am rigl, allda widerumb ein marckzeichen aufgeschirt worden, won rigl gehet er der nach zu grunde.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1, 3.

⁶⁵¹ R. 1574 „versus monticulum... Ex monticulo deflectit in viam;“ „gegen dem bergl... Vom bergl streich zu wieder an straz.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1, 3. K označeniam „iugum“ – „rigl“ pozri predchádzajúcu pozn.

⁶⁵² PL, ESzML, lad. 53, cap. 34, fasc. 6, nr. 1; CAC III., s. 41, č. 31. Porov. ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 122.

⁶⁵³ Pozri text na s. 74, 95. Odpis listiny z 18. stor. pozri MOL DL 63 910.

⁶⁵⁴ „ad terciam magnam petram vulgo Brauo dictam, ubi comitatus Zoliensis, Honthensis et Neogradiensis conveniunt.“ MOL DL 25 232.

⁶⁵⁵ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 46/a.

⁶⁵⁶ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1, 3.

⁶⁵⁷ R. 1250 „ad unam vallem parvam.“ CDSI II., s. 243, č. 349. R. 1296 „descendit in magnam vallem.“ CDH VI./2, s. 35.

⁶⁵⁸ R. 1263 „ad quamdam vallem profundam.“ MOL DF 268 903. R. 1328 „descendit in vallem profundam.“ MOL DL 63 908. R. 1552 „ad quamdam vallem profundam appellatam.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2.

⁶⁵⁹ R. 1565 „gehörigen gründtn vnnnd töllern... haubtgrundt;“ „adiacentesque valles... per vallem principalem“ (doklady z Horehronia); „in dem langen grundt Solna“ (orig.); „in longa valle Solna“ (prekl.). MEO I., s. 104, 118, 138, 153, č. 143.

objektu pod označením áj na úseku hraníc severne od prameňa Jasenice.⁶⁶⁰ Je zaujímavé, že v mladších prameňoch z rokov 1527, 1532 a 1569 vystupuje na tomto mieste lokalita Revištie (*Rewysthye, Rewissye*) opisovaná ako dolina, ale aj priehľbeň (*profundum*).⁶⁶¹ Nemožno vylúčiť, že ide o pôvodný názov staršieho terénneho objektu, nakoľko jazykoveda názvy typu Revištie tradične spája s priekopou.⁶⁶² Listina datovaná do roku 1285 spomína prvýkrát miestny názov Hlboká dolina, ktorý uvádza aj v maďarskom tvare Mélyvölgy (*ad Albokodolina, que vulgariter Mylweulg nuncupatur*).⁶⁶³ V novoveku vystupuje pod názvom Hlboká dolina, pričom časť tejto doliny pokrýval les Bukovina.⁶⁶⁴ Mená dolín sa v starších prameňoch vyskytujú len výnimočne. Príkladom absencie ich bližšieho popisu sú hranice majetkového podielu v Stojanovej Lúke, ktoré v roku 1359 prechádzali „štyrmi dolinami“ na vrchol kopca k mičinskému chotáru.⁶⁶⁵ O zovšeobecňujúcom označovaní územia možno azda uvažovať v prípade datovania listiny *in valle Zolii* (1412).⁶⁶⁶ Môže ísť o širší priestor v okolí Zvolena, vymedzený kotlinou. Podľa názvov niektorých dolín v Lesnom poriadku je zrejmé, že ich označenia boli odvodené od chotárov do ktorých patrili, alebo aj od výrobných zariadení, ktoré sa v nich nachádzali.⁶⁶⁷ Dosiaľ známe slovenské zápisy používali v metáciach výraz *dolina* či *dolyňa*.⁶⁶⁸ O jeho zastúpení v lexike hovorí už spomínaný doklad z roku 1285.

V porovnaní s vyvýšenými a vhlbenými tvarmi povrchu sa s označovaním roviny stretávame len výnimočne. Z najstarších metácií tento termín nepoznáme. Od 15. stor. spomínajú roviny a rovné miesta ohraničenia v kotline aj v priľahlej horskej (hôľnej) oblasti.⁶⁶⁹ Prameň z raného novoveku používa termín *planitia* v spojitosti s lúkou, pričom z hľadiska názvu nemožno vylúčiť, že išlo o umelo upravený terén.⁶⁷⁰ Pre rovinatý priestor na holiach použil nemecký prameň gramaticky blízke označenie *planitza*.⁶⁷¹ Z Dobronivského panstva poznáme v 16. stor. názov Rov(n)ina, označujúci územie s rovným povrchom.⁶⁷²

Pri opise geografických objektov možno pozorovať situácie, keď písomnosti používajú pomocou spojení *vulgo, seu* či *alias* dve označenia alebo názvy pre jeden

⁶⁶⁰ R. 1296 „super unam parvam vallem, que vulgo ay dicitur.“ MOL DL 63 900. R. 1328 „exit ab occidentem ad unum ay... in latere montis descendendo venit ad duo ay.“ MOL DL 63 908. Etym. pozri ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 126.

⁶⁶¹ Pozri text na s. 99-100.

⁶⁶² ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 76.

⁶⁶³ RA II./2-3, s. 319, č. 3245. Apelatívum völgly sa stalo základom aj pre označenie doliny v ponickom chotári. R. 1358 pri deľbe Poník „Bonchwolge.“ CDA VII., s. 206, č. 110.

⁶⁶⁴ „unam particulam silve... in valle Hlwbokadolyňa alio nomine Bwkowyna nuncupatam... in predicta valle et silva Hlwbokadolyňa alio nomine Bwkowyna.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 1.

⁶⁶⁵ „usque quatuor valles pertransiret et flectentur supra montem usque ad verticem.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S.

⁶⁶⁶ ZsO III./2, č. 2708.

⁶⁶⁷ „Hödlergrundt... Schwartz hütten grundt... Selitsergrund.“ MEO I., s. 139-142, č. 143.

⁶⁶⁸ K r. 1566 pozri s. 94, pozn. 484. K r. 1567 a 1572 pozri Úradnie listiny II., s. 160, č. XIII.; Úradnie listiny I., s. 62, č. I.

⁶⁶⁹ R. 1404 „inter ipsum rivulum et viam predictam in quadam planicie.“ MOL DL 84 706. R. 1407 „loco plano plattoso in magnis montibus existenti Kyralhaza vocitato.“ ZsO II./2, č. 5431.

⁶⁷⁰ R. 1563 „in planitie prati Ribník vocati inter duos lapides.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

⁶⁷¹ Pozri pozn. 450.

⁶⁷² R. 1559 „ad planicies vulgari nomine Rownyna.“ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 198/pag. 361; ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 144.

objekt. Rozšírenie takéhoto opisu prispievalo k lepšej lokalizácii vybraných objektov a pomáhalo precizovať ohraničenie.⁶⁷³ Príkladom vývoja označovania geografických objektov je Urpín, dominantný orientačný bod v severnej časti Zvolenskej kotliny. Pramene z rokov 1255 a 1263 ho ešte označujú bez vlastného názvu ako *altus mons*.⁶⁷⁴ Z metácií z rokov 1287 – 1329 pochádzajú správy o názve *Urpín*, *Urpyn*, *Urpyn*, *Urpyn*. Všetky ho označujú *mons*.⁶⁷⁵ Pri odpredaji majetkového podielu zemanov z Urpína mestu Banská Bystrica sa v roku 1524 objavuje i alternatívny nemecký názov vrchu *Granpergh alias Urpyn* („Hronský vrch“). Listina súčasne uvádza jeho polohu pri Hrone oproti mestu.⁶⁷⁶ Další nemecký názov prináša opis hraníc Lupčianskeho panstva, pochádzajúci zo 40. rokov 16. stor. Dokument spomína skalu nad Hronom oproti Radvani zvanú *Urpín oder Rabenstein* („Havrania skala“).⁶⁷⁷ Názov Rabenstein mohol označovať bralo vystupujúce v západnej časti vrchu Urpín. Zvyšujúca sa podrobnosť opisu je spojená s narastajúcim zapisovaním názvov v tvaroch používaných miestnym obyvateľstvom. Začínajú im ustupovať všeobecné, alebo umelo utvorené označenia v starších prameňoch.

V niektorých prameňoch sa na začiatku novoveku stretávame s prekladaním menej zrozumiteľných domácich názvov do latinčiny. Podobne, ako úzus prekladať miestne názvy do maďarčiny, malo použitie latinského označenia v písomnostiach vysvetliť ich význam a prípadne umožniť ich lepšiu identifikáciu. Vrch na pomedzí chotárov Priechodu a Seliec charakterizuje metácia z roku 1528 ako *altus mons*, pričom uvádza aj ľudový názov vrchu *Wisoky herb*, t.j. Vysoký hrb.⁶⁷⁸ Početné preklady miestnych slovenských a nemeckých názvov uvádza metácia chotára Ľubietovej z roku 1555. Nachádzame v nej dopĺňujúci lat. názov hory Čierne peklo (Schwarzhölle), Suchého vrchu, Tlstého dielu, Čierneho potoka, a zrejme aj Javorového vrchu (Oherleinberg).⁶⁷⁹ Systematickejšie prekladanie názvov lokalít mohol v tomto prípade ovplyvniť národnostne zmiešaný ráz územia, ale aj veľký rozsah chotára, členitosť a dĺžka hraníc. Pokiaľ uvedené názvy udávali pomocou prívlastkov iba základné vizuálne hodnotenie geografických objektov (vysoký, čierny, suchý a pod.), v ojedinelom prípade sa stretávame aj s estetickým hodnotením. Lokalitu Krásny vršok na pomedzí chotárov Badína a Rakytoviec označuje záznam o priebehu hraníc v roku 1575 pod vysvetľujúcim spojením *pulcher collis (vertex)* a zároveň uvádza ľudový názov *Krasny wrssek*.⁶⁸⁰

⁶⁷³ TYSZKA, P.: O metodzie badań..., s. 425.

⁶⁷⁴ CDSI II., s. 341, č. 491; CAC III., s. 42, č. 31.

⁶⁷⁵ MOL DL 84 679, 84 676, 63 908, 84 686.

⁶⁷⁶ „mons Granpergh alias Urpyn nuncupatus, iuxta fluvium Garan ex opposito civitatis Uj Zolyom alias Bistriciensis.“ Katalóg I., s. 187, 189, č. 577, 581.

⁶⁷⁷ „gegen dem Radwanz über der Gran an ainem stain, haist Urpín oder Rabenstein.“ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Lupčianskeho..., s. 62.

⁶⁷⁸ „sub altum montem, vulgo Wisoky herb dictum.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, pag. 9.

⁶⁷⁹ „ad silvam seu montem, qui cognominatur Nigrum infernum vulgo Szwarcz heell... retro montem, qui dicitur Aridus mons vulgo Suchy wrch. Ab illo monte... adjacent monti, qui nominatur Spissa divisio vulgo Thlussty dyel nominato... ad nigrum lutum et ex eodem fluentem dicitur Níger rivulus vulgo Czierny potok... ad montem ornum vulgo Oherlein bergk.“ ŠA BB pob. BB, AME, sign. ML – 46/a.

⁶⁸⁰ „supra pulchram collem seu verticem vulgo Krasny wrssek.“ ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 482.

4.2.2 Riečna sieť

Tečúce a stojace vody patrili v metáciach k početne zastúpeným objektom. Medzi ohraničeniami z 13. – 14. stor. tieto hraničné body presahujú tretinový podiel. Okrem potokov a riek tvoril často hranicu sútok dvoch tokov, ako aj prameň potoka. Vzhľadom na relatívne častý výskyt prameňov a studničiek medzi hraničnými bodmi poskytujú listiny širšie spektrum označení, opisujúcich vyvieranie tokov na povrchu. K najstarším dokladom patrí maď. apelatívum *fő* (základ *-feu*), totožné s lat. *caput*.⁶⁸¹ Podľa iných dokladov sa toto označenie prenieslo na hornú alebo hlavnú časť doliny (*caput vallis*) v pramennej oblasti potoka, alebo sa viazalo aj na okolitý lesný porast.⁶⁸² V uvedených prípadoch išlo azda o vyššie položené miesto výveru prameňa. Opisy územia v pramenných oblastiach potokov poukazujú na skutočnosť, že v niektorých prípadoch ich tvorili viaceré pramene – zdrojnice. Listiny spomínajú miesta, kde sa potoky rozdeľujú na dve časti. V iných prípadoch priamo hovoria o niekoľkých prameňoch jedného potoka.⁶⁸³ V lat. terminológii sa vyskytujú i ustálené spojenia *caput fontis*, alebo *caput sive fons*.⁶⁸⁴ Blízkyom označením bol maď. výraz *kút* (základ *-cut, -kuth*), zodpovedajúci latinskému *fons*.⁶⁸⁵

Vyústenie prítoku dokumenty označujú termínom *meatus* a v mladšom období aj výrazom *origo*.⁶⁸⁶ Podľa priebehu ohraničení označovali listiny zamokrené miesta na sútoku dvoch tokov maď. základom *tó (-teu)*.⁶⁸⁷ Pod označením *puteus* možno v dokumentoch chápať studničku, resp. prameň, ktorý však zvyčajne nebol zdrojom vodného toku. V zistených prípadoch totiž vystupuje ako solitér.⁶⁸⁸ Výnimku tvorí zmienka o prameni (*puteus*), z ktorého v roku 1359 vyvieral potok.⁶⁸⁹ V dokladoch zo 16. stor. zodpovedá tomuto označeniu nem. výraz *prunnen* (studňa).⁶⁹⁰ Studnička na pomedzí Ľupčianskeho a Ľubietovského chotára dostala podľa polohy na hraniciach názov Chotárna, ktorý sa uplatnil i v nem. prostredí (*brünnlein mit nahmen Hottarna*).

⁶⁸¹ R. 1250 „ad caput Egur nuncupatum et de Egurfeu per rivulum.“ CDSI II., s. 243, č. 349. Miesto je totožné s polohou Jelšový vrch alebo Pod jelšou na pomedzí chotárov Veľkej Lúky, Lukavice a Sampora. ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Veľká Lúka, 1857, nesign. listy.

⁶⁸² R. 1293 „ad unam vallem, que Werusferteffeu nuncupatur.“ MOL DL 63 899. R. 1296 „ad unum Bykfeu.“ MOL DL 63 900.

⁶⁸³ CDSI II., s. 243, č. 349; CDP VI., s. 287, č. 206.

⁶⁸⁴ MOL DL 84 671; CDP VI., s. 286-287, č. 206. V metácii z r. 1404 „ad quendam fontem, caput scilicet ipsius rivuli.“ MOL DL 84 706.

⁶⁸⁵ R. 1254 „in quodam fonte, qui dicitur in vulgari Burcut.“ CDSI II., s. 309, č. 444. R. 1552 „ad fontem quendam Borkwth vocatum.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. R. 1536/1537 „ad fontem scaturientem Kerallcuta/Kerallkutha.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 23, num. 23, pag. 1; ŠA BB pob. BB, AMĽ, sign. ML – 39/b.

⁶⁸⁶ CDP VI., s. 286-287, č. 206; CAC V., s. 31, č. 20; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1.

⁶⁸⁷ R. 1296 „exit in aquam Molchateu.“ MOL DL 63 900. R. 1328 „devenit ad Molchateu, et per ipsum fluvium Molcha ascendendo.“ MOL DL 63 908. Išlo o miesto na sútoku Hrona s Môľčanským potokom. Porov. aj ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 456.

⁶⁸⁸ CAC V., s. 31, č. 20; MOL DL 63 908.

⁶⁸⁹ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S.

⁶⁹⁰ R. 1574 „sub saxum Schrantzenstein ad 3 puteis pervenitur;“ „bis unter Schrantzenstein zu dem drey prunnen.“ Na ďalšom mieste: „usque ad puteum Königsprun dictum;“ „bis zu des Königsprunn.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 1, 3.

Názov sa preniesol aj na dolinu, v ktorej sa tento vodný zdroj nachádzal.⁶⁹¹ Studnička (*fonticulus*), ktorá sa nachádzala pod Klokočským vrchom (*sub monte Klokočzki*) mohla azda motivovať slov. terénny názov, odvodený od vyvierania či klokotania vody.⁶⁹² V domácom názvosloví vystupuje do popredia termín studnica (*studnyce, studnica*), doložený v prameňoch od 16. stor.⁶⁹³ Nakoľko so studnicou sa spája používanie termínov *fons* a *caput*, v známych prípadoch ide zrejme o označenie povrchových prameňov, studničiek. V inom význame mohlo označenie studnica slúžiť i pre studňu, alebo aj pre nádrž na vodu.⁶⁹⁴

Hoci pri označovaní tečúcich vôd možno pozorovať určitú terminologickú rozkolísanosť, dôsledné označovanie toku dokladajú názvy Hrona. Rieka vystupuje pod rôznorodými latinskými označeniami (najčastejšie *fluvius* a *aqua*), zo stredoveku však nepoznáme doklad, ktorý by ju označoval termínom *rivulus*.⁶⁹⁵ O váhaní pri používaní geografickej terminológie môže svedčiť česká listina vydaná zástupcami Zvolenskej stolice v roku 1567. Hron paradoxne označuje ako potok (*gduci až do potoka Garam*).⁶⁹⁶ V predchádzajúcich rokoch sa už objavujú aj prvé zápisy v znení *Hruon* a *Hron*.⁶⁹⁷ Súbežne s latinskými termínmi sa od arpádovského obdobia stretávame s intenzívnym používaním maď. výrazu *ptak*, odvodeným od slovan. (potok). Výraz sa i v nasledujúcom období uplatňoval pri tvorbe zložených názvov (základ *-pathaka, -potok*). Podľa hodnoteného okruhu prameňov tento typ označení v novoveku ustupuje. Nachádzame ho len v dokumentoch (1552, 1557), ktoré preberajú staršie hungarizované názvy. V listinách sa výraznejšie uplatňujú domáce názvy (slovenské alebo nemecké), prípadne názvy v latinizovanej podobe (*Alba aqua*, 1529).⁶⁹⁸ Často sa objavuje rozlišovanie vodných tokov podľa veľkosti, ktoré sa prejavilo v ich názvoch.⁶⁹⁹ Potoky sa označovali aj podľa polohy ich koryta voči okoliu.⁷⁰⁰ Ich označenie ovplyvnila pravdepodobne

⁶⁹¹ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 66/b.

⁶⁹² R. 1356 „ad unum fonticulum sub monte Klokočzki exeuntem.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5. Vzhľadom na zachovanie listiny v odpise zo 16. stor. nevycludujeme, že adjektívna forma označenia vrchu pochádza až z uvedeného obdobia.

⁶⁹³ R. 1555 „ad fontem... qui vulgo nominatur Hudlowa studnyce.“ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 46/a. R. 1569 „ad caput fontis Hrabowa studnicia dicti.“ MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1569.

⁶⁹⁴ MAJTÁN, M.: HSIJ V., s. 531. Porov. údaj o hraniciach Bacúrova v Pliešovskej kotline r. 1534 „metarum... putei Hermanowa stwdnicze.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 4, sign. IV./21.

⁶⁹⁵ KRŠKO, J.: *Hydronymia...*, s. 78-79.

⁶⁹⁶ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 2; Úradnie listiny II., s. 161, č. XIII.

⁶⁹⁷ R. 1555 „Mathei Nowikmet emit terram arabilem ab vliczky na seliech na Hruon koncjom.“ R. 1566 „agrum... pod chodnikom niže panskey zeme za Hronom situm.“ ŠA BB pob. BB, MSL, Mest. prot., fol. 22, 27.

⁶⁹⁸ Výsady I., s. 47, č. 31; CDP VI., s. 286-287, č. 206, s. 304, č. 220; RA II./4, s. 145, č. 4008; MOL DL 105 271; RDSI I., s. 359-360, č. 841; MOL DL 63 910; CDA VII., s. 206-208, č. 110; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 1, num. 4 – S; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2; ŠA BB pob. BB, MP, č. 8; ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6038, č. 8/no. 1, pag. 4.

⁶⁹⁹ R. 1263 „rivulus, qui magna Ystubna nominatur.“ CAC III., s. 41, č. 31. R. 1333 „per predictum fluvium magnum Zolna.“ CDA III., s. 27, č. 24. R. 1351 „in quoddam pothok Kys Lomna vocatum.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1. R. 1356 „per unam aquam parva Lipsha vocatam.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5. R. 1358 „ad quendam rivulum Kyspatak dictum.“ CDA VII., s. 208, č. 110.

⁷⁰⁰ R. 1263 „ad rivulum, qui dicitur Profundus fluvius.“ PL, ESZML, lad. 53, cap. 34, fasc. 6, nr. 1. Porov. CAC III., s. 42, č. 31.

i poloha na hranici chotára.⁷⁰¹ Toky s menšou výdatnosťou listiny označovali adjektívom *siccus* s maďarským ekvivalentom *zaraz*. Pre suché potoky používali pisári i priame označenie Száraszpatak. Podobne i pri potoku nazvanom *Kyspatak* („Potôčik“) listina konštatuje, že ide o nepravideľný tok.⁷⁰²

O stojatých vodách vypovedá metácia z roku 1263. Medzi hraničnými bodmi na hranici územia, ktoré daroval panovník banskobystrickému richtárovi listina spomína západne od prameňa Ľupčice rybník (*piscina*) zvaný Jezerná (*Gezerna*) a na pravom brehu Hrona jazero (*lacus*) za vrchom Príboj.⁷⁰³ Blatisté miesto (*lutum*) označujú listiny v Uhorsku zaužívaným názvom sár (blato), ale aj fertős (bahno). Objavuje sa i miestny, azda vlastnícky názov blata Pribul, či Pribil.⁷⁰⁴ Vzhľadom na polohu spomínaných lokalít v pramenných oblastiach potokov vo vyšších polohách je vhodné používať označenie blato. Typické močiare ležiace pri vodných tokoch v nížach skúmané pramene prekvapujúco nespomínajú. Listiny vo výnimočných prípadoch opisujú aj hydrogeologické javy. Pozoruhodný opis ponorného toku uvádza falzum, údajne z roku 1282, s podrobnou metáciou chotára Poník. Na západných hraniciach listina spomína dolinu v ktorej je akýsi potok (*quoddam pothok*), ktorého voda sa objavuje na niektorých miestach, ale nie vždy a všade. Bystrina (*torrens*) sa tak ukrýva pod zemou.⁷⁰⁵ V roku 1350 sa objavuje medzi majetkami, ktoré sa stali predmetom deľby medzi Filipom, Jánom zvaným Eleš (*Eles*) a Mikulášom, synmi Tomáša z Poník aj *balneum*, ponechané v spoločnom užívaní.⁷⁰⁶ V danom prípade možno pod týmto označením chápať kúpeľ, alebo všeobecne zdroj mineralizovanej vody.⁷⁰⁷

Riečne brehy spomínajú najstaršie doklady pod maďarským označením mart. V podobe miestnych názvov, vytvorených azda kalkovaním, nachádzame v metáciách miesta označené podľa farby (*Wyrysmorth*, 1285) a podľa výšky brehu (*Mogosmorth*, 1293).⁷⁰⁸ Od 14. stor. sa pri opise hraníc na Hrone stretávame i s latinským označením brehu (*litus*). Novšie pramene už používajú názov *ripa*, pričom rozlišujú aj pravý a ľavý breh.⁷⁰⁹ Opisy ojedinele spomínajú i bočné rameno (*vena fluvii*), situované západne od rieky Hron. V obidvoch dokladoch sa toto menšie rameno Hrona nachádzalo pod sútokmi s pravostrannými prítokmi Mohelnica (Baďinsky potok) a Vlčín (Vlčí potok).⁷¹⁰ Bočné rameno Hrona, prípadne jeho prítok podriadený hlavnému toku mohol označovať

⁷⁰¹ R. 1340 „prima meta incipit in rivulo exteriori in loco, qui Scradno dicitur.“ ŠA BB pob. BB, MSE, č. 1; porov. Výsady I., s. 131, č. 159.

⁷⁰² RDSI II., s. 419, č. 964; RA II./4, s. 145, č. 4008; MOL DL 63 910. Doklad na „Kyspatak.“ CDA VII., s. 208, č. 110.

⁷⁰³ „usque in piscinam, que nominatur Gezerna... usque ad lacum, qui est retro montem Preboy.“ CAC III., s. 41-42, č. 31.

⁷⁰⁴ ++1282 „unum magnum lutum vulgariter Saar.“ CDP VI., s. 287, č. 206. R. 1296 „in unum Fertes, quod vulgo dicitur.“ MOL DL 63 900. R. 1300 „usque ad lutum Pribul.“ RA II./4, s. 249, č. 4321. R. 1328 „tendit ad Fertes.“ MOL DL 63 908.

⁷⁰⁵ CDP VI., s. 287, č. 206. V. Šmilauer podľa tejto zmienky odvodzoval pôvod názvu Poniky, t.j. ponikva. ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 126, 471.

⁷⁰⁶ MOL DL 84 691.

⁷⁰⁷ ĎURKOVÁ, M.: *Vznik a vývoj... 14-15. Porov. BARTAL, A.: Glossarium mediae et infimae latinatis regni Hungariae.* Lipsiae : In aedibus B. G. Teubneri, 1901, s. 66.

⁷⁰⁸ RA II./2-3, s. 319, č. 3245; CAC X., s. 120, č. 80.

⁷⁰⁹ MOL DL 84 686; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6; ŠŮBA, HKG, Dominalia, škat. 6034, č. 152.

⁷¹⁰ CAC X., s. 120, č. 80.

miestny názov Hronec, známy na ľavom brehu rieky v chotári Rybárov.⁷¹¹ Rozdelenie Hrona na hlavný tok a bočné ramená umožňovalo dostatočné množstvo vody a široká niva v západnej časti kotliny. V tomto priestore sa preto možno stretnúť i s riečnymi ostrovmi. O prípadoch, kedy hraničný bod tvoril ostrov (*insula*) hovoria metácie banskobystrického chotára (1255), územia medzi Bystricou a Ľupčou (1263), a deľba majetku Hronsek (1358).⁷¹² Vo všetkých dokladoch sa ostrovy nachádzali na Hrone.

O vzťahu medzi označovaním vodných tokov a ľudskými aktivitami vypovedá prítomnosť priekop, jarkov a žľabov. Pramene ich vo väčšine prípadov označujú súborne *fossa*, alebo *fossatum*. Na základe používaných označení je preto obtiažne zistiť, či ide o prirodzený tok, alebo umelo upravený objekt. Výskumy z podrobne skúmanej oblasti v Zadunajskej ukazujú, že tieto označenia často opisovali objekty s vodohospodárskym využitím. V mnohých prípadoch patrili do sústavy takýchto zariadení.⁷¹³ Listina z roku 1263 spomína polohu zeme patriacej Zvolenu nad kráľovskou oborou medzi dvoma priekopami (*inter duo fossata*).⁷¹⁴ O týchto objektoch sa prameň bližšie nezmiňuje, avšak reambulácia z roku 1552 uvádza obnovu priekopy (*fossatum*) pri ktorej začínalo vymedzovanie hraníc územia na pravom brehu Slatiny.⁷¹⁵ Termín jarok poznáme z Dobronivského panstva. Dokument však nešpecifikuje, o aký typ objektu išlo. Názov objektu azda v plurále „Jarke,“ pravdepodobne prírodného pôvodu spomína metácia medzi Môťovou a Slatinkou.⁷¹⁶ O priamom využití žliabku napájajúceho zrejme rybník vypovedá metácia z územia Iliáša v roku 1567.⁷¹⁷ Uvedené príklady poukazujú na nevyrazné terminologické rozdiely pri označovaní prírodných a technických objektov. I keď používané názvoslovie sťažuje ich rozlišovanie a presnú identifikáciu, vypovedá súčasne i o vzťahu spoločnosti voči prostrediu.

⁷¹¹ Popis dežmy, s. 804; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Rybáre, 1839, 1 list. Etym. pozri KRŠKO, J.: *Hydronymia...*, s. 81.

⁷¹² CDSI II., s. 341, č. 491; CAC III., s. 42, č. 31; CDA VII., s. 208, č. 110.

⁷¹³ TAKÁCS, K.: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világból.* szerk. Á. R. Várkony, b.m. : Osiris, 2000, s. 96-100.

⁷¹⁴ Vysady I., s. 47, č. 31.

⁷¹⁵ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2.

⁷¹⁶ R. 1559 „ad profundum fossatum vulgo Hlbokijarok cognominatum.“ R. 1563 „in quendam vallem vulgo Jerke vocatum.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 144, 152.

⁷¹⁷ „prichazy až do rybníka a potem tam odtud až do žliebka aneb studnice podle cesty který teczie.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 2; Úradnie listiny I., s. 161, č. XIII.

4.2.3 Stromy a lesné porasty

Dreviny tvoria významný zdroj informácií o stave prírodného prostredia v minulosti. Zahŕňajú poznatky o ekologických podmienkach, podnebí, ako aj o vplyve človeka. Názvy používané pre túto zložku krajiny súčasne poskytujú poznatky o vývine terminológie, ktorá od 13. do 16. stor. zaznamenáva prítomnosť stromov, ich skupín, porastov rôznej veľkosti, až po lesy presahujúce hranice regiónu. Vzhľadom na početnosť historických dokladov z tejto oblasti venujeme preto názvom stromov a porastov, a ich následnej identifikácii zvýšenú pozornosť. Postupujeme pritom s vedomím, že členitosť kotliny ovplyvnila utvorenie vegetačných jednotiek, v rámci ktorých na základe geobotanickej mapy možno uvažovať o prvkoch lužných lesov až po zastúpenie lesných spoločenstiev vyšších polôh.⁷¹⁸

Pramene pre strom najčastejšie používali termín *arbor*. Už od konca 13. stor. sa možno stretnúť i s termínom *lignum*, jeho používanie je však obmedzené.⁷¹⁹ V národných jazykoch nachádzame popri maď. názve *-fa* a nem. *paum* od polovice 16. stor. aj slov. výrazy *drewo* a *strom* používané so spoločným významom.⁷²⁰ V metáciách len výnimočne vystupujú hraničné stromy bez bližšieho určenia. V prípade, že ohraničenie spomína len „akýsi strom“ ide často o strom označený krížom. S takýmto hraničným bodom sa stretávame na hranici susediacich majetkov Stojanova Lúka a Ostrá Lúka v rokoch 1285 a 1296. V oboch prípadoch išlo na základe udanej polohy o totožný strom.⁷²¹ Nemožno vylúčiť, že išlo už o starý neživý strom bez bližších druhových znakov. V inom prípade zmienka v listine uvádzajúca *quandam arbor* so zemným medzníkom na hranici medzi chotári Radvane a Banskej Bystrice (1404) môže svedčiť o úrovni dostatočujúcej potrebám rozlišovania hraníc. V celej metácii ide totiž o jediný strom na pomerne dlhom úseku hraníc.⁷²² Na určovanie stromov vplývala i dostupnosť hraničných bodov. Rozhraničenie medzi Môtľovou a Slatinkou v roku 1563 opisuje pomerne podrobne stromy aj kríky na hraničiach chotárov, avšak na dvoch miestach uvádza len *variae arbores* označené krížmi.⁷²³ V prvom prípade išlo o stromy na exponovanom mieste nad obcou Slatinka, v druhom naopak o stromy na vzdialenom mieste v horskej oblasti Javoria. K bližšiemu opisu stromov zostavovateľ metácie nepristúpil azda kvôli ich polohe, ktorá bola v prvom prípade všeobecne známa. V druhom prípade mohla postačovať vzhľadom na odľahlosť miesta pri bližšom určení stromov len prítomnosť hraničných znakov. Názvy druhov (presnejšie rodov) jednotlivých drevín sú v prameňoch zastúpené v rôznom rozsahu i v závislosti od ich výskytu a používanej terminológie.

Brest, prítomný medzi drevinami lužných lesov, spomínajú pramene len výnimočne. Strom zrejme nevytváral väčšie porasty, ale vyskytoval sa skôr jednotlivito. Nemožno však vylúčiť, že oproti súčasnosti bolo jeho rozšírenie výraznejšie.⁷²⁴ Reambulácia územia z roku 1293 spomína brest v maď. forme *szilfa* (*zylfa*) na sútoku

⁷¹⁸ Pozri text na s. 17-19.

⁷¹⁹ RA II./4, s. 249, č. 4321; RDSI II., s. 419, č. 964; ŠA BB pob. BB, OP, č. 5.

⁷²⁰ ŠA BB pob. BB, OP, č. 2; ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 70/c; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 1-3.

⁷²¹ RA II./2-3, s. 319, č. 3245; CDH VI./2, s. 35.

⁷²² MOL DL 84 706.

⁷²³ ŠÚBA, HKG, Dominalia, škat. 6034, č. 152.

⁷²⁴ KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva...*, s. 72-73.

Hrona s Habercom (hranica medzi Vlkanovou a Peťovou). Iný brest tvoril hranicu územia asi na strednom toku Haberca.⁷²⁵ V roku 1295 prechádzala severovýchodná hranica zeme vyčlenenej z badínskeho chotára (neskoršie Rakytovce) cez háj pri Hrone pod brestom (*sub una arbore zylfa*).⁷²⁶ Ďalšiu zmienku o drevine poznáme až z roku 1556. Patrí k hodnotným dokladom, nakoľko zaznamenáva názov stromu v troch jazykoch. Vymedzenie hraníc medzi farskými pozemkami v Hájnikoch a chotárom Zvolena začínalo podľa metácie na brehu Hrona od brestu (*ulmus*), po maďarsky nazývaného *szylfa* a po slovensky *brezt*. Pre porovnanie možno spomenúť i metáciu z roku 1552, ktorá na tomto mieste neuvádza žiadny strom.⁷²⁷

O prítomnosti brezy na úseku severnej hranice chotára Rakytoviec sa zmieňuje vyššie spomínané vymedzenie hraníc z roku 1295. Strom vystupuje v maď. podobe *nyrifa* (*nyrfa*).⁷²⁸ Slov. názov dreviny nachádzame v listine z roku 1528, kedy na hranici chotárov Seliec a Priechodu stál strom zvaný krivá breza (*ad kriva breza arborem sic dictam*). Ďalšiu krivú brezu poznáme na hraniciach Rakytoviec. Podľa svedeckej výpovede z roku 1575 prechádzalo ohraničenie rakytovského chotára ponad krivú brezu (*super krywu brezu*).⁷²⁹ V týchto prípadoch sa stromy zreteľne odlišovali od okolitých drevín a boli preto vhodnými orientačnými bodmi. V metácii medzi Môt'ovou a Slatinkou z roku 1563 vystupujú brezy opäť pod maď. názvom *nyrifa*. Pomenovanie v lat. i maď. podobe (*ad arborem betulae vulgo nyrifá*) zachováva aj metácia medzi Hronsekom a Vlkanovou z roku 1569.⁷³⁰ V ďalších dokumentoch sa podobne objavujú ustálené nemecké, latinské a slovenské názvy typu *pirke*, *betula* a *breza*.⁷³¹ Označenie brezového porastu (breziny) poznáme z chotára Slovenskej Lupče.⁷³²

Buk patril k drevinám, ktoré sa vzhľadom na ich rozšírenie v regióne (súvislé porasty) a vlastnosti (odolnosť a dlhovekosť) často vyskytujú v podobe hraničných bodov. Pod maď. označením *bükkfa* (*bykfa*) sa objavujú buky pri prameňoch potokov Haberec a Jasenica v roku 1293.⁷³³ Metácia z roku 1296 uvádza na hraniciach Ostrej Lúky dva buky (*bykfa*). Prvý z týchto stromov stál pri prameni potoka Jasenica a je preto totožný s bukom spomínaným v roku 1293. Druhý strom stál v severnejšie položenej vrchovine pri prameni označenom ako *Bükkfö* (*unum Bykfeu*).⁷³⁴ Názov lokality v tomto prípade pisár odvodil od okolitého porastu. O druhovom zložení lesa na pomedzí chotárov Radvane, Iliáša, Banskej Bystrice a Hornej Mičinej podáva správu listina z roku 1291. Juhovýchodne od vrchu Urpín uvádza časť lesa nazvanú *Bükk bükkök* (*Buykbyky*).⁷³⁵ Pod uvedeným označením vystupovali bukové lesy v okolí vrchu Kozlinec (704 m). Mladšie pramene už pre tieto lesy používajú domáci názov Bukovina. Spomína ho listina v roku 1453 (*Bucowyna*) a početnejšie doklady o ňom poznáme od

⁷²⁵ CAC X., s. 119, č. 80.

⁷²⁶ MOL DL 105 271; porov. CDH VI./1, s. 347.

⁷²⁷ „incipiunt ab ulmo arbore in ripa fluvii Garam sita, quae ungaricae szylfa, sclavonicae brezt dicitur.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6, sign. V. D 2.

⁷²⁸ CDH VI./1, s. 347.

⁷²⁹ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, pag. 9; ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 482.

⁷³⁰ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152; MOL, Beniczky, I. télel, I. csomó, évr. 1569.

⁷³¹ Pozri s. 91-93, pozn. 478, čl. 9, 13, 15, pozn. 480, čl. 4; MEO I., s. 106, 140, č. 143.

⁷³² R. 1573 „agrum quendam excepto prato w brezynach situm.“ ŠA BB pob. BB, MSL, Mest. prot., fol. 35.

⁷³³ MOL DL 63 899; porov. CAC X., s. 119, č. 80.

⁷³⁴ MOL DL 63 900; porov. CDH VI./2, s. 35.

⁷³⁵ CAC V., s. 31, č. 20.

16. stor.⁷³⁶ Slov. označenie stromu (*unum lignum buk vocatum*) pochádza z listiny datovanej do roku 1356. Vzhľadom na jej zachovanie v novovekom odpise však nemožno vylúčiť, že pri konfirmácii bolo zapisovanie viacerých názvov v metácii upravené.⁷³⁷ S hraničnými bodmi zvanými Krásny buk (*metas vulgo Krazny bwk vocate*) sa od roku 1532 stretávame na hranici ostrolúckeho a zvolenského územia v Pliešovskej kotline.⁷³⁸ Pozoruhodný opis stromu nachádzame v metácii Ľubietovského chotára z roku 1537. Veľký buk vo vrchovine na ľavej strane potoka Hutná zapisuje latinským označením *fagus*, za ktoré pisár doplnil aj dva ľudové názvy stromu *bikfa vel buck*. Prípadné pochybnosti spojené s identifikáciou stromu zrejme viedli k dopísaniu označenia stromu v ďalšom jazyku: *ein buchbaum*.⁷³⁹ V rôznych spojeniach uvádzajú v severnej časti Zvolenskej kotliny stromy s názvami *fagus*, *buk* a *puchel* aj dokumenty z rokov 1547 a 1565.⁷⁴⁰ Podobne, ako v prípade brestu a brezy, používali pramene pre buk tradičné všeobecne známe názvy, v závislosti od pisárov a jazykových pomerov.

Zachované pramene obsahujú najpodrobnejšie údaje o názvoch v prípade duba. V Uhorsku sa možno stretnúť s prípadom, keď jedna listina používa pre dub štyri rôzne botanické názvy.⁷⁴¹ Okrem dvojice lat. termínov *quercus* a *ilex* pisári často používali maďarské označenia dubov. Ich bližší význam zostáva predmetom diskusií. Názov tölgy používaný v stredovekých listinách slúžil zrejme najčastejšie pre dub letný (*Q. robur*). Zodpovedal mu lat. termín *ilex*. Nemožno však tvrdiť, že používanie uvedených názvov bolo obmedzené len na jeden druh duba. V tomto prípade došlo k významovému posunu, nakoľko súčasná botanická terminológia používa výraz *Q. ilex* pre dub cezminolístý. Ďalšími maďarskými názvami, označujúcimi azda samostatné druhy duba, boli magyal, muzsdály a malogyá. Pre uvedené názvy je v porovnaní s výrazom tölgy charakteristický ich zriedkavý výskyt. Pod označením muzsdály možno podľa P. Csóreho chápať dub zimný (*Q. petraea*).⁷⁴² Doposiaľ známe zistenia naznačujú, že slovenčina rozlišovala v rámci dubov cer (*Q. cerris*). Medzi ostatnými druhmi sa vyskytuje názov letný dub.⁷⁴³ Najstaršie písomné doklady o dube vo Zvolenskej kotline spomínajú vo vyváženom zastúpení *quercus* aj tölgy (menej často töl). Od roku 1254 nachádzame názov *quercus*, neskôr aj v odvodenom gramatickom tvare.⁷⁴⁴ Názov tölgy sa objavuje od roku 1263, často aj ako kompozitum tölgyfa (resp. tölfa).⁷⁴⁵ Všetky zápisy zodpovedajú názvom používaným pre dub.⁷⁴⁶

⁷³⁶ MOL DL 63 960. Pozri aj ďalšie doklady v kap. 4.1.2.

⁷³⁷ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5.

⁷³⁸ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 97/pag. 189. Porov. aj ŠA BB pob. BB, MZV, škat. 4, sign. IV./21.

⁷³⁹ ŠA BB pob. BB, AME, sign. ML – 39/b.

⁷⁴⁰ GREGORČOK IGOVĀN, A.: *Podkonice...*, s. 373, č. II.; MEO I., s. 107-108, 140-141, č. 143.

⁷⁴¹ ZsO III., č. 3179.

⁷⁴² CSÓRE, P.: *A magyar...*, s. 108-112; REUTER, C.: Adatok a régi magyar fa- és erdőnevek ismeretéhez. In: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon (tanulmányok)*. szerk. Sz. Koloss-váry, Budapest : Akadémiai Kiadó, 1975, s. 81-82.

⁷⁴³ MAJTÁN, M.: HSIJ I., s. 179, 321.

⁷⁴⁴ R. 1254 „quercus.“ CDSI II., s. 309, č. 444. R. 1295 „quercus.“ CDH VI./1, s. 347. R. 1300 „ad unum quercum... arboribus querci.“ RA II./4, s. 249, č. 4321. R. 1323 „versus arborem querci.“ RDSI II., s. 419, č. 964.

⁷⁴⁵ R. 1263 „tulgfä.“ CAC III., s. 41, č. 31. R. 1291 „teulg.“ MOL DL 84 676. R. 1293 „teulfä... tulfä.“ CAC X., s. 119-120, č. 80. R. 1328 a 1329 „tolg.“ MOL DL 63 908, 84 686. R. 1340 „theul.“ Výsady I., s. 131, č. 159. R. 1351 „twlffä.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H₁, fasc. I., nr. 1.

⁷⁴⁶ CSÓRE, P.: *A magyar...*, s. 108; KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva...*, s. 66-67.

V hodnotených prameňoch sme sa iba výnimočne stretli s označením duba *ilex*. V blízkom regióne tvoril roku 1361 strom s takýmto názvom najzápadnejší bod hranice medzi chotári Krupiny a Babinej v Štiavnických vrchoch.⁷⁴⁷ Vyššie uvedené poznatky potvrdzujú spojenie *arbor ilicis* rovnocenné s maďarským *tulfa*, ktoré nachádzame pri opise duba v metácii Ľubietovského chotára v roku 1537. K tejto pasáži bolo následne ešte dopísané vysvetľujúce nem. označenie *ein eichbaum*. Z iného miesta na hraničiach chotára Ľubietovej poznáme z roku 1536 doklad o cerovom dube. Metácia spomína veľký dub (*arbor quercina*) ľudovo nazývaný *zerfa*, t.j. cserfa.⁷⁴⁸ Od začiatku novoveku poznáme všeobecné slov. označenie duba. V roku 1528 tvorili hranicu medzi chotári Seliec a Priechodu tri duby nazvané aj v domácom jazyku *try duby*.⁷⁴⁹ Na početnosť duba medzi hraničnými stromami nadväzujú i údaje o dubových porastoch. Z oblasti Pliešovskej kotliny pochádza už z roku 1255 zmienka o zemi Dubový pod označením Dubodiel (*Duboudyl*). Ide o starý geografický termín pre vrchol hory (diel), tvoriacej hranicu. Vo Zvolenskej kotline názov tohto druhu vystupuje v roku 1547 v tvare *Dwbowdyl*. Ide o vrch Dubový diel (680 m) pri Hrochoti. Od roku 1550 poznáme v povodí Istebníka pri Lupči les nazývaný Dúbrava.⁷⁵⁰ Nemecký názov duba v podobe *aich*, *aych* nachádzame v Lesnom poriadku pri označovaní zmiešaných porastov (hájov) medzi Lučatínom a Moštenicou. Dokument ich priradzuje k listnatému lesu (*laubwäld*).⁷⁵¹ Osadnými názvami odvodenými v stredoveku od dubového porastu sú vo Zvolenskej kotline Dúbravica a DUBY.

O hrabe sa v maď. tvare *gyertán*, či *gyertánfa* zmieňujú pramene od konca 13. stor. V roku 1293 tvorili hranicu majetku pri potokoch Haberec a Jasenica stromy nazvané *gyartyanfá* a *gyartaanfá*.⁷⁵² Metácia Čerína v roku 1300 spomína na súde Jasenice s Lukavicou dva hraby (*duo ligna, que dicuntur gurtan*). Listina z roku 1293 spomína na tomto mieste hrab a dub. Ďalší hrab (*gyortan*) stál v roku 1300 na inom úseku Lukavice.⁷⁵³ Slov. názov stromu (*una arbor hrab vocata*) nachádzame v roku 1356 pri vymedzení hraníc medzi Podkonicami a Priechodom.⁷⁵⁴ Podobne, ako v prípade názvu buka však nemožno posúdiť, či ide o pôvodný zápis, alebo o označenie utvorené pri prepisovaní. Z roku 1563 poznáme z metácie medzi Môtovou a Slatinkou lat. názov hrabu *ornus*, ktorému zodpovedal maď. názov *gyertamfa*.⁷⁵⁵ Doplnujúci úradný názov prevzatý z národného jazyka potvrdzuje, že išlo o dve rovnocenné označenia pre hrab. Termín *ornus* mohol však súčasne pomenúvať aj ďalšie drevinu, ako na to poukazujú nižšie uvedené údaje.

⁷⁴⁷ „sub una arbore ilicis.“ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 43. S chybným čítaním „sub una arbore ihar.“ porov. CDH IX./7, s. 508, č. XII.

⁷⁴⁸ Znenie obidvoch metácií pozri na s. 89.

⁷⁴⁹ „ad tres arbores quercinas, vulgo try duby dictas.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, pag. 9. Pozri aj s. 92-93, pozn. 480; Úradnie listiny II., s. 160-162, č. XIII.

⁷⁵⁰ CDS I II., s. 333, č. 480; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 170/pag. 319; etym. KRAJČOVIČ, R.: Z archaickej..., s. 44. R. 1550 „unum agrum pod dubrawuow w Istebniku.“ R. 1572 „silva vulgo Dubrawa.“ ŠA BB pob. BB, MSL, Mest. prot., fol. 13, 35.

⁷⁵¹ „ain khliner aychwald mit puechen vermüsch... auch ain junger aich- vnnd ander laubwäld;“ „nemus quercinum fago intermixtum... quercina aliisque arboribus intersita syluula est.“ MEO I., s. 105-106, 139, č. 143.

⁷⁵² MOL DL 63 899.

⁷⁵³ RA II./4, s. 249, č. 4321.

⁷⁵⁴ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5.

⁷⁵⁵ „ad quandam arborem ornum vulgo gyertamfa... per arborem ornum cruce signatum, quae est a sinistris et alteram, quae est a dextris.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

Rozšírenie jaseňa dokladajú pramene v podobe miestnych názvov. Od označenia dreviny môže pochádzať názov potoka Jasenica, doložený od 13. stor.⁷⁵⁶ V novoveku svedčia o prítomnosti stromu názvy doložené na hranici Zvolenskej kotliny s Pofanou. V rokoch 1547 a 1565 sa objavuje Jaseňový vrch (825 m) severovýchodne od Hrochote pod označeniami *Gassenow hrb* a *Jessenebra perg*.⁷⁵⁷ Podľa doterajších poznatkov sa pri označovaní jaseňa neuplatňoval termín *ornus* zahrnutý v súčasnom botanickom názve pre jeden z druhov jaseňa (*Fraxinus ornus*). Doklad z regiónu, ako aj ďalšie údaje z Uhorska ho zaraďujú ku hrabu.⁷⁵⁸ O určitej neujasnenosti a rozkolísanosti dobovej latinskej terminológie hovoria ďalšie pramene. V rovnakom čase (60. roky 16. stor.) označujú výrazom *ornus* aj javor a hloh.

Doklady o javore vo Zvolenskej kotline odrážajú špecifický vývoj názvoslovia viazaného na túto drevinu. V roku 1300 prechádzali hranice čerínskeho chotára k sútoku potoka Sampor s Lukavicou *circa duas platanos*.⁷⁵⁹ Pod označením treba chápať dva javory. Na rozdiel od botanického názvu rodu *acer* slúžil v stredoveku pre označovanie javora termín *platanus*.⁷⁶⁰ Termín používali pramene aj v mladšom období. V zľudovalej podobe ho vo Zvolenskej stolici zaznamenáva v spojení *platanecz yavor* svedecká výpoveď istého starca z roku 1655. Ďalší svedkovia ten istý strom nazývali javor.⁷⁶¹ Od 16. stor. zaznamenávajú slov. označenie javor a nem. Ahorn aj terénne názvy v horskej obrube Zvolenskej kotliny.⁷⁶² Pre pomenovanie javora slúžil zrejme aj nemecký výraz *Oherlbaum*, doložený v okolí Ľubietovej. Podľa metácie Ľubietovského chotára na úseku medzi Skalolamom a Hutnou tvoril roku 1561 hranicu starý označený, ale zčasti už vypálený *oherlbaum*. Neďaleko pod uhľiskom sa nachádzal ďalší *oherlbaum* označený krížom.⁷⁶³ Hranice chotára Ľubietovej ešte v roku 1555 viedli ponad obec Povrazník *ad montem ornum vulgo Oherlein bergk*.⁷⁶⁴ Názov vrchu obsahuje rovnaké označenie dreviny s nem. základom *Oherl*. Prameň navyše vysvetľuje miestny názov *Oherleinberg* latinským spojením *mons orni*. Hoci sme sa už stretli s použitím názvu *ornus* pre hrab, v tomto prípade sa zdá, že nemecké aj latinské označenie sa vzťahuje k javoru. V nemeckých nárečiach sa totiž zachoval termín *die Ohre* používaný v rôznych úpravách pre javor (*der Ahorn*).⁷⁶⁵ Pestré ľudové názvy pre tento strom odkazujú na rozvinuté podoby jeho používania v praktickom živote. V oficiálnej latinskej terminológii možno naopak pozorovať istú neustálenosť.

⁷⁵⁶ ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 481, KRŠKO, J.: *Hydronymia...*, s. 93-94.

⁷⁵⁷ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 170/pag. 319; MEO I., s. 118, 153, č. 143.

⁷⁵⁸ SZABÓ, P.: *Woodland...*, s. 75, pozn. 30.

⁷⁵⁹ RA II./4, s. 249, č. 4321.

⁷⁶⁰ R. 1243 „ad arborem platani, que vulgo dicitur jawor.“ R. 1342 „platani vulgo juhar dicti.“ CSŐRY, P.: *A magyar...*, s. 113. R. 1286 „magna platanus, que arbor in Polonico vocatur iawor.“ WÉSSENHOFF-BROŽKOWA, K. (red.): *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Tom VII. P – Q*. Kraków : Polska akademia nauk, 1992 – 2001, s. 656.

⁷⁶¹ R. 1537 „istic arborem magnam platanam (!) vulgo jaworfa nominatam [na margu dopísané mladšou rukou: „ein ahorn“] notassent.“ ŠA BB pob. BB, AMĽ, sign. ML – 39/b. MALINIÁK, P.: „Meta ad modum...“, s. 398, pozn. 33.

⁷⁶² R. 1542 – 1548 „perg Jaur.“ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho..., s. 62-63. R. 1565 „vntern Jawern, auf teutsch Ahorn;“ „subtus Jawern, germanis Ahorn.“ MEO I., s. 106, 139-140, č. 143. Porov. ++1282 „Jawrberk.“ ŠA BB pob. BB, MP, č. 9. R. 1557 „Jawor beerz.“ ŠA BB pob. BB, MP, č. 8. R. 1565 „Jaberberg, Jaberperg.“ MEO I., s. 118, 153, č. 143.

⁷⁶³ Pozri s. 91, pozn. 478, čl. 15, 17.

⁷⁶⁴ Pozri s. 94, pozn. 482.

⁷⁶⁵ ADELUNG, J. Ch.: *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Erster Theil, von A – E*. Wien : Aus Kosten des Herausgebers, gedruckt bey Anton Pichler, 1808, st. 188.

Ihličnatý strom pod maď. názvom fenyő (*feneu*) spomína metácia Čerína z roku 1300 na ľavom brehu Zolnej.⁷⁶⁶ Maďarčina pôvodne nerozlišovala ihličnany, avšak zo spoločného označenia fenyő (fenyőfa) sa postupne vyvinul názov, zodpovedajúci prevažne jedli.⁷⁶⁷ Lesný poriadok opisuje v horskej oblasti východne od Moštenice smrekový a jedľový les (nem. Fichte, Tanne), premiešaný listnatým porastom. Latinský preklad dokumentu používa pre označenie drevín len názov *pinus*. Na inom mieste sa však v tomto prameni stretávame i s názvom *abies*.⁷⁶⁸ Ďalšie druhy ihličnatých stromov známe doklady neuvádzajú. Ovplyvnila to azda i skutočnosť, že tieto dreviny rástli vo vyšších polohách a do kotliny zasahoval ich výskyt len v obmedzenom rozsahu.

Jelšu prvýkrát uvádza falzum hlásiace sa k roku 1282. Pri prameni potoka na juhozápadnej hranici chotára Poník listina spomína jelše, maď. égerfa (*arbores egurfa*).⁷⁶⁹ V roku 1293 stál strom *egurfa* na východnej hranici územia neskoršej Vlkanej. Maďarský základ éger (*Egur, Egurfēu*) obsahujú i označenia prameňov v tomto území.⁷⁷⁰ Bádатели sa zhodujú, že pod označením éger treba chápať prevažne druh jelše lepkavej (*Alnus glutinosa*).⁷⁷¹ Nemecký názov stromu so základom die Erle (*der orlene paum*) spomína dokument z Banskej Bystrice z roku 1525.⁷⁷² Slovenský tvar jelša obsahuje miestny názov z oblasti Hrochote. V roku 1547 tu nachádzame chotárnu časť *Jelssowecz* a v roku 1572 *Nad Jelsowecz potokom*.⁷⁷³ Názov bol pravdepodobne odvodený od okolitého porastu.

Lipu poznajú pramene pod lat. názvom *tilia* a maď. hársfa, alebo častejšie hásfá. Medzi najstaršími dokladmi sa objavujú obidva názvy.⁷⁷⁴ V ďalších dokladoch sú zastúpené podobne, ako v prípade iných stromov, úradné latinské a maďarské názvy.⁷⁷⁵ O mieste, kde sa pravdepodobne nachádzal lipový porast (Háság) prináša správu metácia z okolia Veľkej Lúky roku 1250. Aj v tomto prípade platí známe zistenie, že v stredoveku uhorskí pisári miestne názvy často prekladali do latinčiny a maďarčiny. Mladšie pramene tieto názvy zaznamenávajú už zväčša v domácom znení. Pri opise hraníc medzi Mŕčovou a Slatinkou z roku 1563 vystupuje vršok volaný Lipa. Na ďalších miestach spomína metácia dve lipy.⁷⁷⁶ Miestne slovenské označenie stromu používajú listina vymedzujúca v roku 1566 hranice medzi Ľubietovou a Slovenskou Ľupčou.⁷⁷⁷

Topof nachádzame zapísaný v tradičnom maď. tvare jegenye. Okrem tohto názvu používali uhorské listiny pri označovaní stromu i názvy nyár a topolya. Ich latinskými

⁷⁶⁶ RA II./4, s. 249, č. 4321.

⁷⁶⁷ CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 118.

⁷⁶⁸ „jungen veicht- vnd tann-wald mit wenigem laubhotz vermüschet;“ „quaedam sylva, pino fagoque (!) referta... saltuque exiguo permixta.“ MEO I., s. 105, 139, č. 143.

⁷⁶⁹ CDP VI., s. 286, č. 206.

⁷⁷⁰ CDSI II., s. 243, č. 349; CAC X., s. 119, č. 80.

⁷⁷¹ KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva...*, s. 71; CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 116; SZABÓ, P.: *Woodland...*, s. 75.

⁷⁷² Katalóg I., s. 198, č. 609.

⁷⁷³ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 170/pag. 319, KP II., pag. 11-12.

⁷⁷⁴ ++1282 „unam arborem tylic sive haas dictum.“ CDP VI., s. 287, č. 206.

⁷⁷⁵ R. 1300 „hasfa.“ RA II./4, s. 249, č. 4321. R. 1323 „ad lignum tilie.“ RDSI II., s. 419, č. 964. R. 1329 „ad arborem tilie.“ MOL DL 84 686. R. 1351 „hasfa.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I, nr. 1.

⁷⁷⁶ „ad locum, qui Hasag dicitur.“ CDSI II., s. 243, č. 349. „ad verticem cujusdam monticuli Lipa vocati... circa quandam arborem tylic... ad quandam arborem tiliae.“ ŠŮBA, HKG, *Dominalia*, škat. 6034, č. 152.

⁷⁷⁷ Pozri s. 92-93, pozn. 480, čl. 7, 8, 20, 21, 22.

synonymami boli *populus* a *tremulus*.⁷⁷⁸ V roku 1295 prechádzali hranice územia, vyčleneného z chotára Badína na sútoku Hrona s (Banským) potokom popri vysokom topoli (*arbor jegume una alta*).⁷⁷⁹ Ojedinelé správy o drevine možno spájať s jej obmedzeným výskytom v kotline, kde mohol topoľ rásť najmä vo zvyškoch lužných lesov. V roku 1566 poznáme v metácii medzi chotármi Ľubietovej a Slovenskej Ľupče popri lat. označení *populus* aj zápis v českom znení *topel*.⁷⁸⁰ Podľa uvádzanej polohy stál strom vo vyvýšenom reliéfe v susedstve vrchu Skalolam (698 m).

Doteraz známe doklady o rozšírení vrbý sú nepočítateľné. V 14. stor. nachádzame stromy na hranici chotára Rakovca v južnej časti Zvolenskej stolice.⁷⁸¹ Druh vrbý, rakytu pripomína osadný názov Rakytovce, odvodený zrejme z terénneho názvu *Rakytovec. Stretávame sa s ním od polovice 14. stor.⁷⁸² V roku 1567 sa vyskytuje na ľavej strane Hrona proti Rakytovciam chotárny názov *Pod Rakithe*. Približne v týchto miestach spomína listina v roku 1572 vrbínu a jelše (*wrbínu a gelssy niže luky*).⁷⁸³ Pre vrbu bola charakteristická jej hustejšia rozvetvená koruna s nízkym kmeňom nazývaná ker. V rámci domácej lexiky sa výraz používal pre rôzne dreviny, koncom stredoveku ho však nachádzame spojený osobitne s vrbou. Od roku 1517 poznáme *Rakitowy keer*, názov vrchu na juhovýchodných hraniciach Ľupčianskeho panstva.⁷⁸⁴

Údaje o výskyte drevín dopĺňajú správy o nelesnej drevinovej vegetácii, ku ktorej patrili rôzne kríky a krovie. Porast označený ako krovie (*virgulltum*) tvoril v roku 1287 hranicu majetku v chotári Radvane na ľavom brehu Malachovského potoka.⁷⁸⁵ Podobne podľa metácie Radvane z roku 1291 prechádzali hranice po prítoku Radvanského potoka až k jeho prameňu *ad quasdam virgultas*.⁷⁸⁶ O označeniach používaných pre túto skupinu rastlínstva sa zmieňujú vo väčšom rozsahu novoveké pramene. V roku 1556 prechádzali hranice medzi hájnickým a zvolenským chotárom popri páse kríkov (*dumetum angustum*). Hraničnú funkciu zvyražňovalo ich maď. označenie *mezsgye*.⁷⁸⁷ O poraste v priestore medzi obcami Lieskovec a Slatinka v členitom reliéfe pohoria Javorie sa zmieňuje metácia z roku 1563. Medzi miestnymi názvami uvádza vyvýšenie *Hrazty wrch*.⁷⁸⁸ V tomto prípade možno uvažovať, že základom názvu bolo slov. označenie chrasť (Chrastivrch). Pomenúvalo hustý nízký porast, krovie či chrastie. Podľa latinského a súbežne vyhotoveného slovakizovaného opisu hraníc medzi Ľubietovou a Ľupčou v roku 1566 vieme, že výrazy chrasť alebo húšťava zodpovedali

⁷⁷⁸ CSÓRE, P.: *A magyar...*, s. 117; SZABÓ, P.: *Woodland...*, s. 75.

⁷⁷⁹ MOL DL 105 271.

⁷⁸⁰ Pozri s. 92-93, pozn. 480, čl. 17.

⁷⁸¹ R. 1324 „meta sub arbore salicis... meta in arbore salicis.“ CDH VIII./2, s. 556, č. CCLIV; MOL DL 95 589.

⁷⁸² R. 1368 predikát „de Rakytholch.“ MOL DL 84 699.

⁷⁸³ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 2, fasc. 171, num. 25, pag. 5.

⁷⁸⁴ MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede obyvateľov Ľupčianskeho panstva ako prameň k dejinám regiónu v neskorom stredoveku. In: *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. eds. P. Hronček – P. Maliniák, Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 208; SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho..., s. 62.

⁷⁸⁵ MOL DL 84 679.

⁷⁸⁶ CAC V., s. 31, č. 20.

⁷⁸⁷ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6.

⁷⁸⁸ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

termínu *dumetum*.⁷⁸⁹ Pri opisoch tohto typu rastlinnej pokrývky je potrebné pochopiteľne brať do úvahy vývoj a zmeny vegetácie, ktorá bola buď pravidelne alebo len sporadicky formovaná vonkajšími vplyvmi: spásaním, zrezávaním, vypaľovaním. Významným činiteľom ovplyvňujúcim pretváranie kríkov a nižších drevín v krátkom časovom horizonte bol aj ich rast a tiež ich vlastnosti vyplývajúce z druhového zaradenia. V priestore medzi obcami Lieskovec a Slatinka v roku 1563 nachádzame krík hlohu zapísaný v maď. spojení galagonya bokor (*dumo galagonya bokor*). Na území azda prevažovala poľnohospodárska pôda rozčlenená menšími porastami. Hranice ďalej viedli cez malinové alebo černicové kríky, keď prechádzali cez ostružiny (*per rubeta*).⁷⁹⁰ Hloh poznáme roku 1566 aj v slov. spojení *strom hluoch*. Prameň pre túto drevinu zároveň používa nie celkom výstižné lat. pomenovanie *ornus*. Vieme o ňom, že označovalo aj hrab a javor. Rovnaký dokument spomína i drieň (*drien, dryen*) súběžne nazvaný adekvátnym lat. označením *cornus*.⁷⁹¹ Podobne, ako v prípade stromov, aj doložené kríky tvoria len časť v skutočnosti rozšírených typov historickej vegetácie regiónu.

Samostatnú skupinu drevín predstavujú ovocné stromy. Podľa metácie z roku 1287 stála pri ceste za obcou Radvaň plánka – divý ovocný strom (*arbor pomi silvestris*).⁷⁹² Iný ovocný strom (*arbor pomi*) tvoril roku 1328 východnú hranicu mičinského chotára pri potoku Lukavica.⁷⁹³ Pramene sa nezmieňujú o bližšie druhovom zaradení uvedených stromov. Mohlo ísť o niektoré z bežne rozšírených druhov, najmä jablňo, prípadne hrušku, slivku alebo čerešňu. Konkrétnejší opis ovocných stromov nachádzame v prameňoch na začiatku novoveku. V porovnaní so staršími dokladmi dokumentujú narastajúcu podrobnosť metácií. V roku 1565 počas delby zemianskych majetkov v okolí Urpína listina spomína medzi vrchom Hrádok a lesom Stará hora planú jablňo, v zložení maď. tvare *vadalmafa*.⁷⁹⁴ Vo vrchovine na hranici medzi Vlkánovou a Hronsekom stála v roku 1569 planá hruška. Prameň označuje strom latinským spojením *pirus silvestris*.⁷⁹⁵

Najstaršie názvy používané pre les sa už stali predmetom samostaného výskumu. V. Chaloupecký zhrnul doklady o lesoch a ich častiach v arpádovskom období. Pre tieto porasty autor na základe prvého písomného dokladu o regióne použil spoločné pomenovanie Zvolenský les. K lesným porastom súčasne vzťahoval označenie hvozď.⁷⁹⁶ S výnimkou *Gesta Hungarorum* už nasledujúce pramene o Zvolenskom lese nehovoria. Opisujú však rôzne lesy v oblasti Pohronia, pričom uvádzajú aj ich polohu, vlastnícke vzťahy a využitie. Z hodnotených prameňov a miestnych názvov výraz hvozď vo Zvolenskej kotline i v celej Zvolenskej stolici nepoznáme. Označovanie lesov možno sledovať na príklade používania pojmu *magna silva*. Po identifikácii objektov s týmto označením sa objavuje značná variabilita v jeho obsahu. Poukazuje na jeho neurčitý význam a nabáda na opatrnosť pred prípadnými zjednodušujúcimi a zovšeobecňujúcimi

⁷⁸⁹ R. 1543 „quandam terram arabilem juxta Chuchmanowiech chrasty.“ (zo Slovenskej Lupče) ŠA BB pob. BB, MSL, Mest. prot., fol. 7. R. 1567 „s tich chrasty bude mu slobodno kuolowia a pruťa sekaty.“ (zo Zvolena) MAJTÁN, M.: HSIJ I., s. 477. Pozri aj s. 93-94, pozn. 484, čl. 16.

⁷⁹⁰ ŠÚBA, HKG, *Dominalia*, škat. 6034, č. 152.

⁷⁹¹ Pozri s. 92-93, pozn. 480, čl. 6, 15.

⁷⁹² MOL DL 84 679; CAC XII., s. 454, č. 379.

⁷⁹³ MOL DL 63 908.

⁷⁹⁴ „quandam arborem pomiferam vadalmafa dictam.“ ŠA BB, Radvanský, Majetkovoprávne písomnosti, škat. 1, č. 38.

⁷⁹⁵ „quasi circa verticem unam arborem piri silvestris.“ MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1569.

⁷⁹⁶ CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko...*, s. 64-66, 148-149.

závermi. Podľa listiny z roku 1250 hraničil veľký les *magna silva* so zemianskym majetkom pri prameňoch potokov Haberec a Vranica. Dokument súběžne používa pre tento les aj názov *silva regalis*. O kráľovskom lese sa v týchto miestach zmieňuje aj reambulácia rovnakého územia z roku 1293. Pod týmto lesom treba chápať vrchovinu v okolí neskoršej Dolnej a Hornej Mičinej. V roku 1296 došlo na základe donácie k vyčleneniu územia spod kráľovskej správy. Do tohto obdobia zrejme siahajú začiatky pomerne rýchleho výrubu a kľčovania tunajšieho lesa.⁷⁹⁷ Odlišný význam spojenia veľký les nachádzame v metáciách radvanského chotára. V roku 1263 viedli hranice územia Kečetových synov cez oráčiny pri potoku Udurna k veľkému lesu (*ad magnam silvam*) kde končili.⁷⁹⁸ Podobne, ako v predchádzajúcom doklade i v tomto prípade išlo o ohraničenie majetku ležiaceho v kotline. Priebeh hraníc približne na pomedzí Radvane, Malachova a neskorších Podlavíc nepodporuje predstavu o rozsiahlom zalesnenom území. Podobne i v roku 1291 tvoril úsek hranice chotára Radvane medzi prameňom potoka Kalník a Malachovským potokom „jeden veľký les.“ V skutočnosti išlo o pomerne malé, avšak členité územie. Odlišný význam označenia poskytuje rovnaká metácia. Podľa nej tvorila *magna silva* hranicu chotára v pramenných oblastiach Udurny a Štiavnice. V tomto prípade išlo o hrebene Kremnických vrchov a ich predpolia, kde možno predpokladať súvislejšie zalesnenie. Ako vrchy, veľké lesy a hole opisujú toto územie aj metácie z 15. a 16. stor.⁷⁹⁹ Chápaniu väčšieho lesnatého územia zodpovedá aj údaj z roku 1351. Podľa dohody medzi zemanmi z Čerína mohli ich poddaní z Hrochote vyklčovať *in silva magna* zem pre oráčiny.⁸⁰⁰ V danom prípade išlo o väčšie lesné porasty na východnom okraji kotliny a svahoch Poľany. Metácia následne ohraničuje rozsiahle územie medzi chotármi Poník a Očovej, kde dochádzalo k rozširovaniu osídlenia a postupnému kľčovaniu lesa.

Okrem označenia veľký les sa možno stretnúť aj so spojením čierny les. Severozápadný úsek hraníc majetku Trebuľa v roku 1323 vystupoval od potoka Turová cez dolinu na vrch až k hustým lesom, nazvaným Fekete erdő (*usque ad silvas densos, que dicuntur Fekethewerdeu*). Odtiaľ hranice pokračovali ďalej na západ a neskôr sa zahýbali k sielnickému chotáru.⁸⁰¹ Podľa listiny z roku 1369 kráľ Ľudovít I. vymenil so svojimi familiármi zem ležiacu zrejme za Breznom v čiernom lese (*in nigra silva*), dostačujúcu úžitku štyroch dedín.⁸⁰² Spojenie „čierny les“ používané v maď. alebo lat. znení slúžilo obvykle na označovanie ihličnatých lesov. Jeho rozšírenie sa v Uhorsku viaže práve na vyššie položené horské oblasti. Výskumy súčasne naznačujú, že aj porasty označované ako čierny les pozostávali z rôznych drevín a delili sa na menšie lesy s vlastnými názvami. Prívlastok čierny mohol les získať na základe vizuálneho dojmu.⁸⁰³ Takúto charakteristiku poskytujú i vyššie spomínaný doklad, keď spomína husté lesy Fekete erdő. Išlo zrejme o lesy v okolí vrchu Čierne brdo (897 m) severozápadne od potoka Turová v Kremnických vrchoch.

Menšie zalesnené plochy, ku ktorým patrili háje vystupujú v stredoveku zväčša pod lat. názvom *nemus*. Listiny tieto porasty zaraďujú na nižšie položené miesta pri

⁷⁹⁷ CDSI II., s. 243, č. 349; CAC X., s. 119, č. 80; CDH VI./2, s. 34-35.

⁷⁹⁸ MOL DL 84 671.

⁷⁹⁹ CAC V., s. 31, č. 20; MOL DL 84 706; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 3.

⁸⁰⁰ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I, nr. 1.

⁸⁰¹ RDSI II., s. 419, č. 964.

⁸⁰² MOL DL 87 440. Pozri aj text a pozn. 409.

⁸⁰³ CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 106, 118; HALAGA, O. R.: *Silva nigra* a lesy košického domínia. In: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea 13*. 1985, s. 64-66.

potokoch.⁸⁰⁴ Maďarský výraz *liget*, pôvodne označujúci riedky les, neskôr aj menší les (há) sa v regióne vyskytuje v 14. stor. Okrem názvu zeme a lesa v chotári Radvane na ľavej strane Hrona sa označenie *Liget* stalo aj základom pre utvorenie názvu kráľovského hradu, pravdepodobne predchodcu hradu Vígláš.⁸⁰⁵ Slovenský tvar *hay* označujúci háje poznáme v miestnych názvoch z chotárov Ľupče, Zvolena a Iliáša od polovice 16. stor.⁸⁰⁶ Pre porovnávací výskum vlastného názvoslovia lesov doposiaľ chýba širšia základňa sprístupnených prameňov. Výskumy z Poľska ukazujú, že v 14. a 15. stor. došlo oproti predchádzajúcemu obdobiu v poľských prameňoch k výraznému rozšíreniu názvov používaných pre lesné porasty. Latinským názvom pritom zodpovedal niekoľkonásobný počet zodpovedajúcich ľudových (staropoľských) názvov.⁸⁰⁷ Z hľadiska vývoja základných všeobecných termínov možno konštatovať, že na zaužívaný výraz *silva* (resp. *saltus*) nadväzoval nem. názov *wald* a maď. *erdew*, ku ktorým v ranom novoveku slovakizované listiny vo Zvolenskej kotline priradujú názvy *hora* a *les*.⁸⁰⁸ Niektoré doklady z uhorského prostredia poukazujú na rozvinutý systém označovania geografických objektov a osobitne porastov i v slovanských jazykoch.⁸⁰⁹ Poznatky o staršej domácej terminológii lesov azda prinesú ďalšie výskumy.

⁸⁰⁴ CDSI II., s. 243, č. 349; CDA VII., s. 208, č. 110; MOL DL 84 706.

⁸⁰⁵ Etym. CSÓRE, P.: *A magyar...*, s. 105. Hist. doklady porov. MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 63, 67.

⁸⁰⁶ ŠA BB pob. BB, MSĽ, Mest. prot., fol. 22; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, nesign.; ŠA BB pob. BB, fasc. 303, num. 44; Úradnie listiny I., s. 62, č. I.

⁸⁰⁷ SAMSONOWICZ, A.: Terminologia leśna średniowiecznej Polski. In: *Studia i materiały z historii kultury materialnej. Tom LXI.* red. M. Dembińska, Wrocław : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1989, s. 61-62.

⁸⁰⁸ Úradnie listiny II., s. 160-162, č. XIII.; Úradnie listiny I., s. 62, č. I.

⁸⁰⁹ ZsO IV., č. 312 (metácia v chorvátskom jazyku).

5. Aktivity človeka v prírodnom prostredí

5.1 Druhové zloženie porastov

O skladbe drevín na základe druhov a rodov podávajú správy predovšetkým metácie, uvádzajúce hraničné stromy. Názvy stromov, ich počet, zastúpenie a polohu v území môžeme preto sledovať v časových horizontoch. Vzhľadom na relatívne presné údaje o doložených stromoch možno ich početnosť vyhodnotiť štatisticky. Ďalšími doplňujúcimi údajmi o druhovom zložení sú názvy lesných porastov a doposiaľ skromné paleobotanické nálezy. Okrem vyššie uvedených dokladov sa zaradenie drevín k jednotlivým druhom pokúsime rekonštruovať podľa geobotanickej mapy.

Na rozdiel od štatistického vyhodnotenia zastúpenia objektov v hraničnom území v dvoch horizontoch (tab. 1), vymedzujeme údaje o výskyte stromov v štyroch horizontoch rozložených v 13. – 16. stor. Ich rozšírenie poslúži pre podrobnejšie vyhodnotenie a porovnanie citlivého ukazovateľa, akým je rastlinná pokrývka. Do prvého horizontu zaraďujeme údaje o stromoch z 13. stor. (1254 – 1300). V metáciách sme sa pri určovaní polohy hraničných stromov pokúsili identifikovať stromy, ktoré sa v opisoch hraníc dvoch susediacich chotárov vyskytovali opakovane. Pri sumarizácii sme sa tak snažili predísť ich zdvojeniu (umelému nárastu) a skresleniu výsledných ukazovateľov.⁸¹⁰ Zmienku o jelšiaci, ktoré tvorili hranicu ponického chotára podľa falza údajne z roku 1282⁸¹¹ môžeme vzťahovať na skupinu stromov, alebo ku dvom stromom, nakoľko hraničné stromy sa v metáciách vyskytujú jednotlivo, alebo vo dvojiciach. Doklad v metácii sa preto vzťahuje ku dvom, prípadne viacerým jelšiam. Metácia Stojanovej Lúky z roku 1285 (1283) uvádza na východnej hranici chotára v smere od severu na juh dva hraničné stromy a ďalej strom označený krížom.⁸¹² Prítomnosť týchto stromov pravdepodobne zaznamenáva aj metácia susednej Ostrej Lúky z roku 1296. Na západnej hranici chotára v smere od juhu na sever spomína strom označený krížom a ďalej buk.⁸¹³ Pokiaľ údaje o akomsi strome s krížom neumožňujú jeho bližšie botanické určenie, zmienka o buku v roku 1296 zrejme prispieva k poznaniu jedného z dvoch bližšie neznámych hraničných stromov v roku 1285. Druhým stromom mohol byť tiež buk. Môžu to naznačovať aj údaje o druhovom zložení okolitého porastu (bučina).⁸¹⁴ Ďalším údajom o opakovanom výskyte stromu je pasáž v metácii územia pri potoku Haberec v roku 1293. Listina spomína v tejto oblasti buk pri prameni potoka.⁸¹⁵ Strom je najpravdepodobnejšie totožný s bukom, ktorý stál v roku 1296 v blízkosti prameňa Jasenice. Údaje o stromoch v roku 1296 teda nadväzujú na predchádzajúce správy z rokov 1285 a 1293. Na zvyšovanie počtu hraničných stromov poukazuje metácia Čerína z roku 1300. Na sútoku Lukavice s Jasenicou dokument uvádza dva hraby. Na druhej strane Lukavice ďalej opisuje dva stromy duba a hrabu. Metácia z roku 1293 spomína naopak na sútoku Jasenice s Lukavicou len hrab a dub.⁸¹⁶ Pri

⁸¹⁰ MALINIÁK, P.: Najstaršie zmienky..., s. 6-10. Na tomto mieste ešte doplníme doklad o ovocnom strome a upresňujeme počet dubov.

⁸¹¹ CDP VI., s. 286, č. 206.

⁸¹² RA II./2-3, s. 319, č. 3245.

⁸¹³ MOL DL 63 900.

⁸¹⁴ MALINIÁK, P.: Najstaršie zmienky..., s. 9.

⁸¹⁵ MOL DL 63 899.

⁸¹⁶ RA II./4, s. 249, č. 4321; MOL DL 63 899.

predpokladanej správnosti údajov o stromoch v obidvoch prameňoch sa možno prikloniť k záveru, že v roku 1293 sa na sútoku Lukavice s Jasenicou nachádzali hrab a dub, ku ktorým v roku 1300 pribudli ďalšie dva hraby.

Po zohľadnení údajov o stromoch, ktoré listiny uvádzajú opakovane možno konštatovať, že pramene z 13. stor. (1254 – 1300) uvádzajú vo Zvolenskej kotline a priľahlej horskej obrube približne 41 stromov. S výnimkou neznámeho stromu označeného krížom ostatné dreviny dokumenty priradujú k jednotlivým rodom. Ich relatívnu početnosť uvádza tab. 2 a graf 1. Spomedzi 11 zastúpených rodov, ktoré vytvára 40 stromov patrí 17 k rodu dub (*Quercus sp.*) s podielom 42 %. Na druhom mieste nasleduje hrab (*Carpinus sp.*) s počtom 5 stromov (podiel 12 %). K bukom (*Fagus sp.*) patria 4 stromy s podielom 9 %. Za ním nasledujú s počtom 3 stromy brest (*Ulmus sp.*) a jelša (*Alnus sp.*). 2 jedince zastupujú rody javor (*Acer sp.*) a lipa (*Tilia sp.*). Ostatné dreviny z rodov breza, jedľa a topoľ (*Betula, Abies, Populus sp.*) sa vyskytujú jednotlivito. Jeden exemplár patrí k ovocným stromom (zrejme čeľaď *Rosaceae*).

Do druhého horizontu patria údaje o stromoch doložených v metáciách zo 14. stor. V dôsledku menšieho objemu prameňov z tohto obdobia pozorujeme všeobecný pokles počtu stromov, ku ktorému zároveň pristupuje ich menej časté uvádzanie vo funkcií hraničných bodov. Pokiaľ údaje o stromoch neobsahuje jedna tretina metácií z 13. stor., pri opise hraníc v 14. stor. stromy neuvádza už takmer polovica metácií. Nemyslíme si, že ide o reálny úbytok. Chýbajúce stromy vypovedajú najmä o zmene spôsobu zaznamenávania metácií. V najstarších dokladoch na ohraničovanie majetkov sa stretávame s opakovaným opisom stromov a s ich prekrývaním. Metácie zo 14. stor. už opakujúce sa údaje o stromoch neobsahujú. Hoci listiny z rokov 1328 a 1329 uvádzajú na západných hraniciach Mičinej dub, išlo o dva rôzne stromy. V prvom prípade stál dub v pramennej oblasti Jasenice. V druhom prípade sa nachádzal severnejšie pri vrchu Urpín.⁸¹⁷ Listiny z rokov 1323 – 1356 zaznamenávajú na chotárných hraniciach v kotline a jej obrube 14 stromov. Relatívnu početnosť a zastúpenie drevín uvádza tab. 3 a graf 2. Medzi 5 zastúpenými rodmi mierne dominuje dub v počte 5 stromov s podielom 36 %. Za ním nasledujú s menšími rozdielmi lipa so 4 jedincami (29 %) a buk s 3 jedincami (21 %). Jedným exemplárom je zastúpený hrab a ovocný strom.

Horizont 15. stor. vzhľadom na absenciu metácií dokladá len bližšie neznámy strom na hranici medzi radvanským a banskobystričským chotárom v roku 1404. Vzhľadom na chýbajúci pramenný materiál tento časový horizont dnes neumožňuje vytvoriť konkrétne závery a prípadné porovnanie s inými horizontmi.

Horizont 16. stor. vymedzujú pramene z rokov 1528 – 1575. Zo 16. stor. poznáme spolu 17 metácií, pričom spomedzi nich až 13 metácií spomína aj hraničné stromy. Tento údaj zreteľne vypovedá o narastajúcej podrobnosti metácií na začiatku novoveku. Podobne, ako v prípade metácií z 13. stor., opäť dochádza k opisu opakujúcich sa hraničných stromov a k ich zdvojovaniu. S opismi rovnakých stromov sa stretávame pri vymedzovaní severozápadného úseku hraníc Lubietovej s chotármi Lučatina a Slovenskej Lupče. V rokoch 1536, 1537 a 1561 hranice začínajú alebo končia pri jelši na brehu Lubietovského potoka. Je zrejme, že vo všetkých prípadoch ide o rovnaký objekt. V roku 1561 nachádzame západne od uvedenej jelše v doline pri uhlisku javor a o niečo ďalej starý javor. Prvý zo stromov opisuje aj metácia z roku 1566, keď spomína javor v doline Šmajdina. Druhý strom je totožný s veľkým javorom, ktorý ešte roku 1537 nachádzame na vrchole kopca Gečelaz. Do tohto priestoru v roku 1536 iná metácia naopak zaraďuje dub (cer). Pokiaľ nejde o chybu pri identifikácii stromu, možno

⁸¹⁷ Porov. metácie v pozn. 358 a 392.

ho azda stotožniť s jedným z dvoch dubov, ktoré približne na tomto mieste uvádza metácia z roku 1566. Južnejšie v okolí vrchu Skalolam v roku 1537 poznáme dub stojaci pri veľkej skale. Strom je najpravdepodobnejšie identický s dubom stojacim v roku 1561 pri brale. Iný dub, ktorý metácie spomínajú opakovane, stál v rokoch 1561 a 1566 pri farskej lúke vedľa obecnej cesty. Pokiaľ ide o ďalšie druhy, breza spomínaná v roku 1566 je zrejme jednou z troch briez, ktoré nachádzame na rovnakom úseku hraníc už v roku 1561. Napokon v roku 1536 a 1537 poznáme buk pri prameni Királykút (Kráľova studňa či Königsbrunnen). V obidvoch dokladoch ide nepochybne o ten istý strom.⁸¹⁸ Po lokalizácii duplicitných stromov konštatujeme, že metácie v 16. stor. spomínajú v kotline a priľahlých pohoriach približne 44 stromov zaradených do 10 rodov. Ich relatívnu početnosť a percentuálny podiel zobrazuje tab. 4 a graf 3. Do skupiny nebol zahrnutý bližšie neudaný počet stromov označených krížmi, ktoré metácia z roku 1563 botanicky neurčuje. V rámci zisteného počtu 44 stromov dominuje dub. S počtom 17 jedincov tvorí tento strom vo vzorke 39 % podiel. Za ním nasleduje s počtom 8 kusov breza s podielom 18 % a lipa v počte 7 kusov s podielom 16 %. Ostatné dreviny sa umiestnili s výraznejším odstupom. Hrab v počte 3 exempláre tvorí podiel 7 %. V počte 2 kusy nachádzame buk, javor, ako aj ovocné stromy. Zastúpenie jedným exemplárom dokladá brest, jelša a topoľ. V rámci skladby prekvapuje pomerne nízke zastúpenie buka. Mohlo ho ovplyvniť rozloženie metácií v lokalitách s menším výskytom stromu.

Vzájomné porovnanie vymedzených horizontov sťažuje odlišný rozsah prameňov a výskyt drevín v rôznorodých podmienkach. Napriek tomu sa možno pokúsiť o sformulovanie niektorých záverov. Pomerne vysoká diverzita drevín (11 rodov) v 13. stor. vo vzťahu k mladším horizontom nemusí nevyhnutne svedčiť o vhodnejších ekologických podmienkach v najstaršom doloženom horizonte. Vyššie zastúpenie rodov podmieňuje pravdepodobne len zachytená vzorka hraničných stromov. Ich diverzita približne zodpovedá počtu doložených stromov: 40 ks./11 rodov, 14 ks./5 rodov, 44 ks./10 rodov. Vo všetkých horizontoch je najpočetnejšie zastúpený dub, ktorého podiel medzi hraničnými stromami sa dlhodobo približuje hodnote 40 %. Z hľadiska jeho rozšírenia vo Zvolenskej kotline ide podľa geobotanickej mapy o drevinu s častým, avšak nie s celoplošným zastúpením. Prítomnosť stromu aj vo vyšších polohách, kde možno očakávať jeho obmedzený výskyt naznačuje, že vo funkcii hraničného stromu išlo o uprednostňovaný druh. Podľa výskumov J. Tyszkiewiczza bývali duby zámerne ponechané na hraniciach chotárov. Slúžili na mnohostranné využitie pri stravovaní ľudí, chove hospodárskych zvierat, staviteľstve, remeslenej výrobe, kulte a liečiteľstve.⁸¹⁹ K využívaniu stromu vo funkcii hraničného a orientačného bodu nespore prispela aj jeho odolnosť, vzrast a rozmery. Podobným dôvodom mohla byť aj prítomnosť ďalších stromov s výraznejším zastúpením vo väčšine horizontov. Patria sem hrab, buk a lipa. Vo všetkých prípadoch ide o dlhoveké dreviny.

O vzhľade niektorých hraničných stromov hovoria opisy v metáciách. V roku 1254 tvoril hranicu zvolenského chotára dub stojaci uprostred poľa. Reambulácia z roku 1552 spomína, že v týchto miestach „stával akýsi dub“ obohnaný medzníkom, ktorý bol obnovený. Prítomnosť tohto stromu zrejme pripomína zachovaný miestny názov *Pod Duba* na hranici chotárov Zvolena a Budče.⁸²⁰ O pretrvávajúci hraničného stromu

⁸¹⁸ Porov. údaje v metáciách v pozn. 471, 472, 478 a 480.

⁸¹⁹ TYSZKIEWICZ, J.: *Geografia historyczna...*, s. 165-171.

⁸²⁰ CDSI II., s. 309, č. 444; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. Názov uvádza katastrálna mapa z r. 1860. Ústredný archív geodézie a kartografie v Bratislave (ďalej ÚAGK), fond Zvolenská župa (ZŽ), č. 66, list 8, 9.

s časovým odstupom možno uvažovať pri metáciach mičinského a čerínskeho chotára. S dubom v pramennej oblasti Jasenice z roku 1293 môžeme na tomto území stotožniť dub v roku 1328.⁸²¹ Severný okraj územia medzi potokmi Lukavica a Zolná v roku 1300 vymedzovali dva duby. Ohraničenie chotára v roku 1351 uvádza na tomto mieste dve lípy a dub.⁸²² Išlo azda o jeden z dvoch dubov z predchádzajúcej metácie. O veľkých, starých, ale aj nízkych a okrúhlych stromoch (duboch) sa príležitostne zmieňujú pramene z rôznych období.⁸²³ Okrem názvu *quercus* uhorské pramene často používali pre dub aj maďarské označenie tölgy. Spomínané historické a jazykovedné výskumy zaraďujú tento názov predovšetkým k dubu letnému.⁸²⁴ Pri sledovaní rozšírenia dubov označovaných ako tölgy vystupuje do popredia ich situovanie vo vrchovine, alebo v predpoliach pohorí. Duby označované ako *quercus* naopak nachádzame aj v nižších polohách kotliny. Nakoľko v súčasnosti prevažuje v druhovom zložení dubov vo Zvolenskej kotline *Q. petraea*, je otázne, či klimatické podmienky v minulosti nepodporovali väčšie rozšírenie druhu *Q. robur*. Medzi dubmi zároveň možno oprávnené predpokladať aj zásah ďalších bežne sa vyskytujúcich druhov (*Q. cerris*).⁸²⁵

Určenie ostatných druhov drevín s výraznejším podielom medzi hraničnými stromami je menej problematické. Prítomnosť buka v severnej časti kotliny zodpovedá rozšíreniu spoločenských so zastúpením druhu *F. silvatica*. Skladba drevín sem zaraďuje aj druh hrabu *C. betulus*. Rôzne stanovištia s výskytom lípy dovoľujú predpokladať azda výskyt obidvoch druhov *T. cordata* a *T. platyphyllos*. K druhom nív a k brehovým porastom patria menej často doložený brest (*U. carpiniifolia*), jelša (*A. glutinosa?*) a topoľ (*P. nigra?*). Javor pod označením *platanus* v doline Lukavice možno hypoteticky stotožniť s druhom *A. platanoides*.⁸²⁶ Breza bola pionierskou drevinou s roztrúseným výskytom na širokom území. Svetlomilná drevina sa lepšie uplatňovala po odstránení konkurencie hlavných drevín antropickými zásahmi. Ujímal sa i na miestach zničených požiarom a pastvou.⁸²⁷ Jej prítomnosť azda po predchádzajúcich zásahoch do vegetácie naznačuje rozšírenie v okolí Rakytoviec, Seliec a Ľubietovej. Prírodný výskyt brezy (*B. verrucosa*) v 16. stor. potvrdzuje jej prítomnosť medzi chotármí Môt'ovej a Slatinky. Ojedinelý doklad o ihličnatom strome – jedli (*A. alba*) môže svedčiť vzhľadom na jej polohu na východných hraniciach chotára Čerína o rozšírení lesných spoločenských z pohoria Poľana. V nadväznosti na štatistické spracovanie zachytávajú predpokladané rozšírenie hraničných stromov v sledovaných horizontoch obr. 6, 7 a 8.

⁸²¹ CAC X., s. 119-120, č. 80; MOL DL 63 908.

⁸²² RA II./4, s. 249, č. 4321; SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I, nr. 1.

⁸²³ R. 1291 „una magna arbor, que vulgariter teulg dicitur.“ MOL DL 84 676. R. 1340 „una arbor magna theul dicta.“ Výsady I., s. 131, č. 159. R. 1563 „penes quendam humilem rotundam quercum.“ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152. R. 1567 „dotikuge se gedneho welikeho stareho duba... až do neyakeho welikeho duba stareho.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 1-2. R. 1572 „quandam magnam quercum methalem.“ ŠA BB, ZŽ, KP II., pag. 19. V dokladoch z r. 1567 a 1572 ide o rovnaký strom.

⁸²⁴ CSÓRE, P.: *A magyar...*, s. 108-109; REUTER, C.: *Adatok a régi...*, s. 81.

⁸²⁵ MALINIÁK, P.: *Najstaršie zmienky...*, s. 10-11.

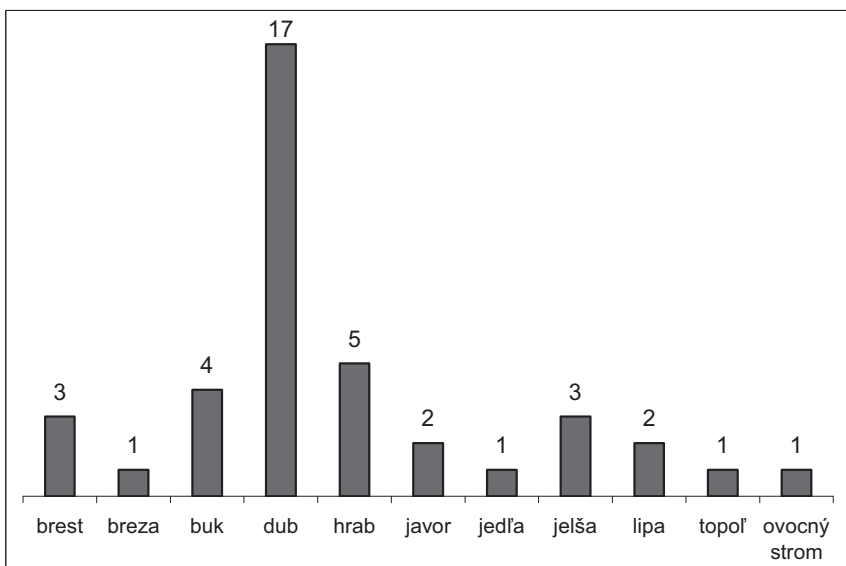
⁸²⁶ Platan (*Platanus orientalis*) zrejme do strednej Európy priniesol Carolus Clusius (1526 – 1609). HRABOVEC, I.: *Z dejín botaniky a zoológie na Slovensku do polovice 19. storočia. Z dejín vied a techniky na Slovensku*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1990, s. 15.

⁸²⁷ KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva...*, s. 71.

ohraničené územie		zmenky o stromoch											
chotár	rok	brest	breza	buk	dub	hrab	javor	jedľa	jeľka	lipa	topoľ	ovocný strom	označený strom
Zvolen	1254				1								
Banská Bystrica	1263				1								
Poniky	++1282							(2>)		1			
Stojanova Lúka	1285			(2)									1
Radvaň	1287											1	
Radvaň	1291				1								
zem pri Hrone	1293	2		2	6	3			1				
Badín	1295	1	1		3						1		
Ostrá Lúka	1296			2									1
Čerín	1300				7	3	2	1		1			

* Zátvorky vyjadrujú predpokladaný údaj o počte a druhu.

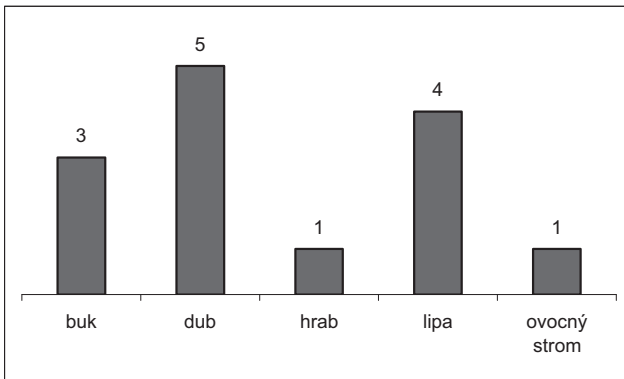
Tab. 2. Hraničné stromy doložené v metáciách v 13. stor.

Graf 1. Relatívna početnosť hraničných stromov v 13. stor.

ohraničené územie		zmienky o stromoch				
chotár	rok	buk	dub	hrab	lipa	ovocný strom
Trebuša	1323		1		1	
Mikova Lehota	1328		1			1
Radvaň	1329		1		1	
Slovenská Ľupča	1340		1			
Čerín	1351		1		2	
Podkonice/Priechod	1356	3		1		

Tab. 3. Hraničné stromy doložené v metáciach v 14. stor.

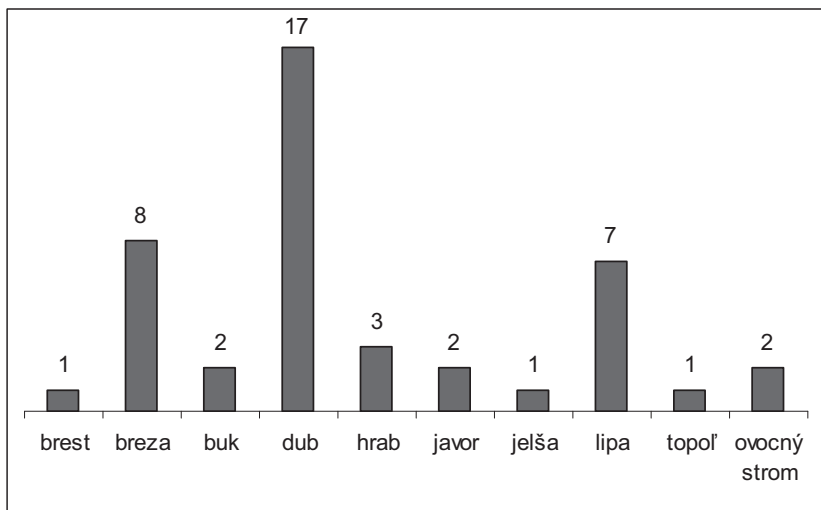

Graf 2. Relatívna početnosť hraničných stromov v 14. stor.

ohraničené územie		zmienky o stromoch										
chotár	rok	brest	breza	buk	dub	hrab	javor	jelša	lipa	topoľ	ovocný strom	označený strom
Selce/Priechod	1528		1		3							
Ľubietová/Lučatín/Ľupča	1536			1	1			1				
Ľubietová/Lučatín/Ľupča	1537			1	1		1	1				
Podkonice	1547			1								
Zvolen	1552				2							
Zvolen/Hájniky	1556	1										
Ľubietová/Lučatín/Ľupča	1561		3		2		2	1				
Môťová/Slatinka	1563		2		4	3			2			X
Urpín	1565										1	
Ľubietová/Lučatín/Ľupča	1566		1		5		1		5	1		
Peťová	1567				1							
Hronsek/Vlkanová	1569		1		1						1	
Rakytovce	1575		1									

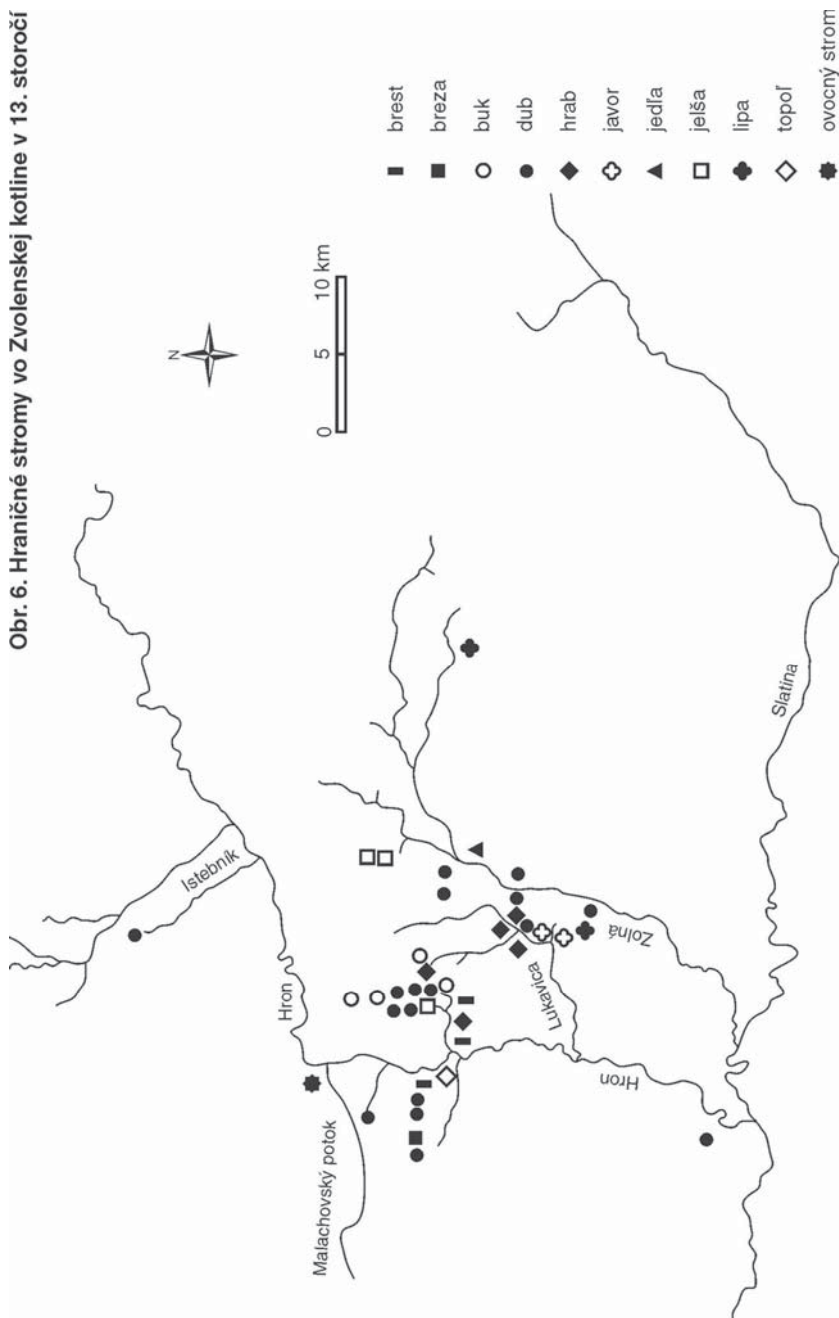
* Hodnota X vyjadruje neznámy údaj o počte.

Tab. 4. Hraničné stromy doložené v metáciach v 16. stor.

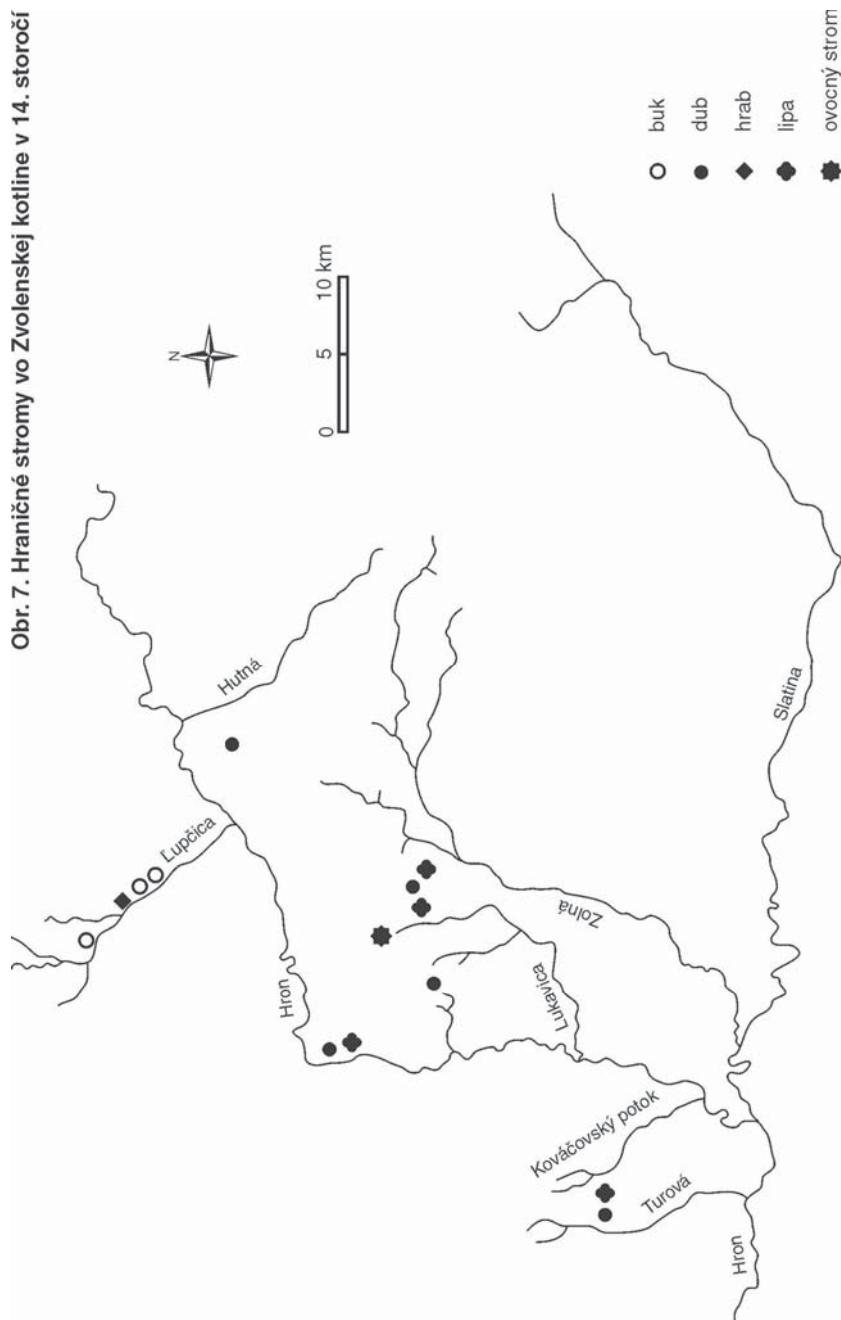

Graf 3. Relatívna početnosť hraničných stromov v 16. stor.

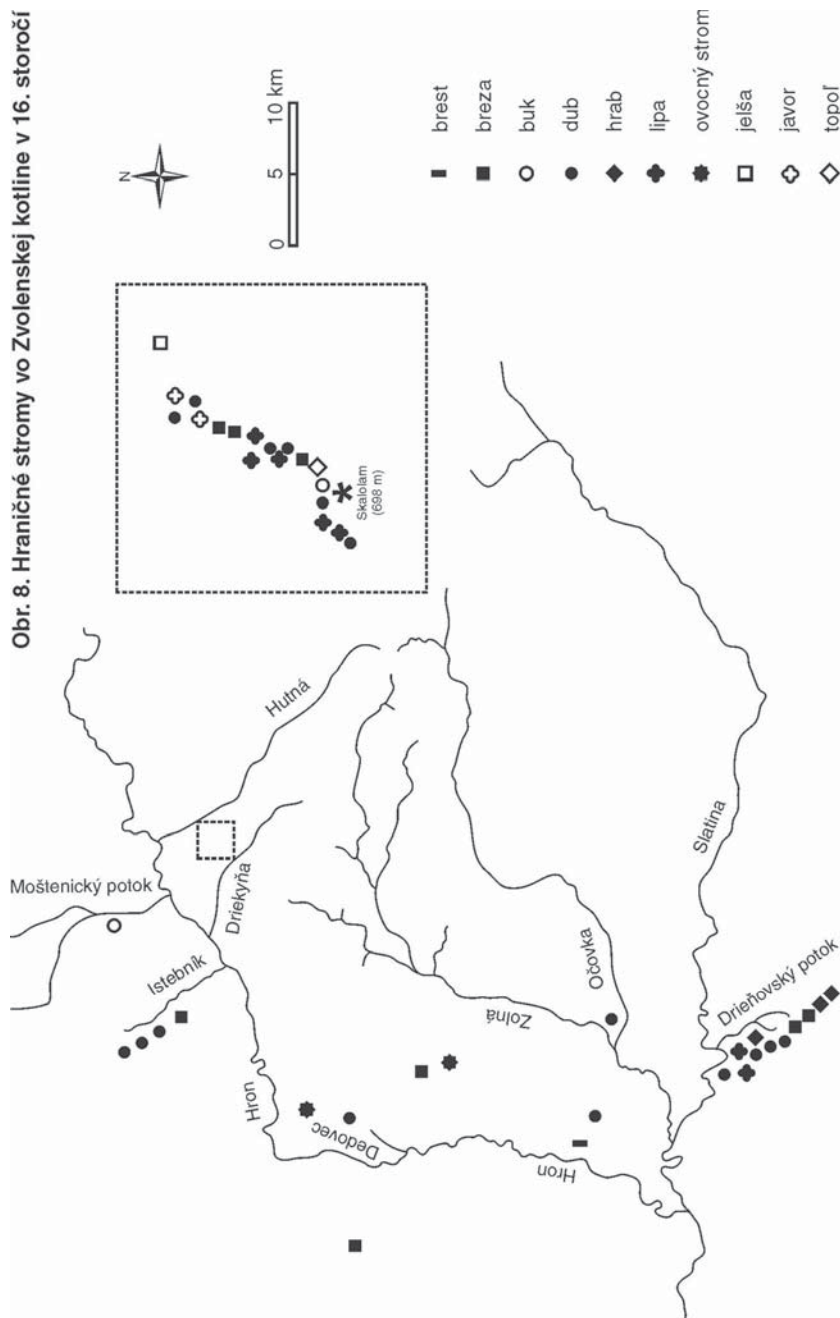
Obr. 6. Hraničné stromy vo Zvolenskej kotline v 13. storočí

Obr. 7. Hraničné stromy vo Zvolenskej kotline v 14. storočí

Obr. 8. Hraničné stromy vo Zvolenskej kotline v 16. storočí

5.2 Práca v lese

S pracovnými činnosťami vykonávanými v lesoch je spojený široký okruh tém, ktoré sa môžu stať predmetom badania. V rámci rôznorodých prístupov možno nadviazať na konzervatívne chápané dejiny lesníctva a techniky, a hospodárske dejiny. Súčasné badanie uprednostňuje komplexný medziodborový výskum lesa. V rámci environmentálne orientovanej historiografie nadobúda význam najmä posudzovanie vzťahov ľudskej spoločnosti a kultúry k lesnému prostrediu.⁸²⁸ Pozornosť budeme venovať ťažbe dreva a nepoľnohospodárskej lesnej výrobe. Najstarší písomný doklad o preprave vyťaženého dreva na Pohroní pochádza zo zakladacej listiny Svätobeňadického opátstva z roku 1075. Podľa nej malo opátstvo právo na vyberanie mýta z dreva, ktoré sa splavuje po Hrone. I keď ide o pasáž interpolovanú v 13. stor., dokladá rozšírenie pltníctva v širšom regióne už v arpádovskom období.⁸²⁹ Právo na slobodnú ťažbu dreva a lámanie kameňa vo vlastnom chotári zahŕňajú mestské výsady Zvolena. Privilégiá udelené Banskej Bystrici obsahujú ustanovenie o slobodnom dolovaní kovov. Neuvádzajú právo bystrických hostí na ťažbu dreva, avšak zakazujú im len poľovanie a chytanie rýb.⁸³⁰ I keď výsadné listiny bližšie nekonkretizujú využívanie lesov, v prípade sídiel s rozvíjajúcim sa baníctvom a nadväzujúcim spracovaním rúd treba už v 13. stor. uvažovať o prítomnosti uhliarov a drevorubačov, ako to poznáme z iných regiónov.⁸³¹ Po sporadických prvých dokladoch nachádzame početnejšie správy o ťažbe a spracovaní dreva vo Zvolenskej kotline až v mladšom období.

Údajom, ktorý môže poukazovať na hospodárske využívanie lesných porastov je označenie časti zeme a lesa Liget (*quandam particulam terre et silve Liget dicte*). Územie s hranicami na ľavom brehu Hrona južne od vrchu Urpín vrátil v roku 1329 panovník zemanom z Radvane.⁸³² Maď. výraz „liget“ pôvodne označoval riedky les. Medzi dokladmi o jeho používaní v Uhorsku nachádzame i označenie použité pre kosené miesto pod stromami. Neskôr tento výraz označoval malý les, háj.⁸³³ Termín *terra*, použitý v roku 1329 popri označení les umožňuje vysloviť predpoklad, že v území sa nachádzala aj hospodársky využívaná pôda. O inom poraste priamo ovplyvnenom aktivitami človeka vypovedá údaj v metácii chotára Lupče z roku 1340. Východné hranice tvorili pri Hrone stromy nazvané eresztvény (*arbores eresztuyen nominatas*).⁸³⁴ Dokumenty z rokov 1536 a 1537, ktoré vymedzujú chotár Lubietovej či presnejšie Lučatina opisujú na rovnakom mieste les nazvaný *Erestwin* či *Erezthwen*. Upresňujú zároveň, že les sa nachádzal na severnej strane Hrona.⁸³⁵ Názvy obsahujú maď. základ „ereszt“ označujúci stromy upravované opakovaným a často pravidelným zrezávaním konárov a výhonkov. V Uhorsku používaný termín „eresztvény“ preto slúžil najmä pre

⁸²⁸ MALINIÁK, P.: O aktuálnych problémoch lesníckej historiografie (s príkladmi zo Zvolenskej stolice). In: *Z dejín vedy a techniky stredoslovenského regiónu*. eds. P. Hronček et al., Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2009, s. 16-17.

⁸²⁹ „tributum lignorum, que feruntur super Goron.“ CDSI I., s. 57, č. 58; GINDL, J.: Z dejín dopravy dreva po Hrone. In: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea 14*. 1987, s. 185-186.

⁸³⁰ CDSI II., s. 94, č. 139, s. 341, č. 491.

⁸³¹ R. 1287 „structores carbonum et incisores lignorum in silvis“ v Gelnici. Výsady I., s. 68, č. 66.

⁸³² MOL DL 84 686.

⁸³³ CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 105.

⁸³⁴ ŠA BB pob. BB, MSL, č. 1; CDA IV., s. 51, č. 41.

⁸³⁵ Porov. texty metácií na s. 89.

výmladkové porasty vyskytujúce sa v okolí sídiel. V latinčine im zodpovedal termín *permissoria*. Stromy bývali zrezávané tesne nad zemou, alebo o niečo vyššie. Výhonky na pňoch po opakujúcom sa zrezávaní vytvárali charakteristický typ hustých výmladkových porastov.⁸³⁶ V prípade stromov a lesa z rokov 1340 a 1536 – 1537 možno uvažovať o ich dlhodobom využívaní pre získanie úžitkovej drevnej suroviny. Poloha porastu na brehu Hrona môže zároveň naznačovať, že išlo o vrbu.

Zamýšľaný, či priebehajúci výrub stromov vo väčšom rozsahu spomína d'el'ba majetkov medzi zemanmi z Čerína v roku 1351. V majetkových podieloch vo veľkom lese v okolí Hrochote si mohli poddaní podľa dohody vyklčovať zeme a oráčiny. Predaj dreva z tohto lesa si však vyhradili spomínaní zemanovia pre seba.⁸³⁷ Prvotný zisk im priniesol predaj získanej suroviny, avšak za omnoho väčší prínos môžeme pokladať pravidelné dávky odvádzané z poľností. Záujem zemepánov zväčšovať stále príjmy z pozemkovej držby priamo podmienil rozširovanie ornej pôdy. Jej obrábanie zrejme uľahčovalo šírenie nových poľnohospodárskych techník (trojpoľné hospodárstvo), ako aj postupný nárast obyvateľstva v starších aj novozakladaných sídlach. Na výrub a vyklčovanie lesa, a následnú úpravu pôdy bol potrebný istý čas. V metácii medzi Priechodom a Podkonicami z roku 1356 sa objavujú označenia dokumentujúce odlesňovanie vo vzdialenej časti chotára. Na severnom úseku viedlo ohraničenie na vyvýšeninu, kde sa nachádzalo vývratisko či klčovisko (*eradicatio seu evulsio arboris*), nad ktorým sa nachádzal hrab.⁸³⁸ Podľa použitých termínov išlo o miesto po poraste odstránenom spolu s pňami a koreňmi. V lokalite bol pravdepodobne ponechaný strom s funkciou orientačného a hraničného bodu.

Okrem získavania novej pôdy kládlo zvýšené nároky na spotrebu palivového dreva baníctvo, na ktoré nadväzovalo spracovanie rúd. Uhlíky vo včasnostredovekých taviacich peciach na železnú rudu objavené na Sliachi dokladajú využitie drevín duba a menej i brezy.⁸³⁹ Prítomnosť hút dokumentujú pramene od druhej polovice 14. stor. Najstarší doklad o existencii „Novej huty“ v Banskej Bystrici pochádza z roku 1368.⁸⁴⁰ Viaceré huty v bansko-bystrickom chotári uvádzajú záznamy v zachovanej mestskej knihe od roku 1388. Ich príslušenstvom býval často aj les. Jeho výmeru mohla určovať kapacita huty. Pri dedičskom pokonaní medzi členmi ťažiarkej rodiny Goldnerovcov sa roku 1398 stretávame s rozsahom lesov, ktoré postačovali na prevádzku jednej huty (*de nemoribus, quod sufficiat pro una casa*). O hámri v Podlaviciach nachádzame správu v roku 1402, kedy sa vybudovanie tohto zariadenia stalo predmetom sporu medzi zemanom z Radvane a bystrickým mešťanom.⁸⁴¹ V zázemí hút a hámrov sa okrem zvýšenej ťažby a spotreby surového, ako aj stavebného dreva rozvinulo i pálenie drevného uhlia. S jeho výrobou bola spojená selektívna ťažba dreva. Rozsiahlu spotrebu drevného uhlia mali najmä hámre. Podľa odhadov bolo potrebných na vykutie približne

⁸³⁶ SZABÓ, P.: *Woodland...*, s. 22, 58-59; CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 104, 195.

⁸³⁷ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

⁸³⁸ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5.

⁸³⁹ HAJNALOVÁ, E. – MIHÁLYIOVÁ, J.: Archeobotanické nálezy v roku 1996..., s. 65.

⁸⁴⁰ SKLADANÝ, M.: Špaňodolinská meď v stredoveku a ranom novoveku. In: *Z histórie medenorudného baníctva v bansko-bystrickom regióne*. zost. E. Kladivík, Banská Bystrica : KB press, 2005, s. 32.

⁸⁴¹ Számadáskönyvei, s. 85, 88, 94, 101; Katalóg I., s. 34, č. 66, s. 57-58, č. 168, 169; ZsO II./1, č. 1699.

jedného centu železa asi 15 centov dreveného uhlia.⁸⁴² Pri situovaní hút a hámrov rozhodovala i dostupnosť palivovej suroviny. S ťažbou a spracovaním rúd a kovov možno preto spájať zvýšené odlesňovanie predovšetkým v horskej obrube kotliny.

Prvým dokumentom, ktorý hovorí o systematickej ťažbe a obnove lesných porastov je listina kráľa Žigmunda z roku 1426. Panovník prikázal zvolenskému županovi Jurajovi z Jelšavy, aby povolil ťažbu dreva potrebného k prevádzke baní na olovenú rudu. Ťažba prebiehala pruhovým holorubom. Stromy v kráľovských lesoch potrebné pre baníkov sa mali postupne po častiach označiť. V označenej časti lesa sa mali úplne vyrúbať a až potom sa malo prejsť k výrubu iných častí. Na rúbaniskách kráľ zakázal orbu, aby na týchto miestach mohli opäť narásť stromy.⁸⁴³ I keď o kľčovaní a holoruboch hovorí aj staršie pramene, dokument už určuje presný postup pri využívaní lesa a pamätá tiež na obnovu porastov po ukončení ťažby.

Najpriateľnejším vysvetlením zdôvodňujúcim vydanie nariadenia je vyčerpávanie zásob dreva v okolí baní. Nedostatok suroviny sa však prejavil aj v okolí mesta a priľahlých obcí. Svedčia o tom zachované správy o výrube stromov, ktorý sa stával dôvodom súdnych sporov. Z rokov 1434 až 1437 poznáme pokračujúce spory zemepanov Sásovej so susednými zemanmi z Rudlovej a Kynceľovej, ako aj s mešťanmi z Banskej Bystrice, ktorí protiprávne užívali sásovské lesy a ťažili v nich drevo.⁸⁴⁴ V týchto prípadoch treba brať do úvahy malú rozlohu chotárov Rudlovej a Kynceľovej. Územie v okolí dedín tvorila v tom čase zrejme už len poľnohospodárska pôda. Prevažne odlesnená krajina a nedostatok dreva v okolí mesta podobne motivovali aj konanie bankskobystrických mešťanov. Pomerne veľký chotár susednej obce Sásová mohol naopak ešte poskytovať aj zásoby dreva, nakoľko zasahoval na členité svahy Starohorských vrchov.

Nedostatok dreva v banských a hutníckych strediskách, ale aj dlhodobý dopyt po dreve v iných regiónoch podporili rozvoj pltníctva. Prepravovanie dreva plťami registrujú pramene vo väčšom rozsahu až od polovice 15. stor. Drevo sa pomocou plťí zväčša plavilo na dlhšie vzdialenosti. V roku 1457 Ladislav V. dovolil obchodníkovi s drevom Stanislavovi Vilhelmovičovi ťažiť drevo v breznianskych lesoch a splavovať ho po Hrone a po Dunaji (*super fluvio Gron et Danubio*) až do Budína.⁸⁴⁵ Pltníci boli povinní odvádzať poplatky na príslušných mýtnych miestach. Výdavky pltníkov splavujúcich drevo do Ostrihomu (*strues lignorum duxerunt ad Strigonium*) hradilo v roku 1466 mesto Zvolen a dedina Lieskovec. Z tejto poddanskej obce mohli pochádzať aj spomínaní pltníci. V roku 1473 Matej Korvín zakázal kráľovským dikátorom vyberať od poddaných z Lieskovca dane a mýtnikom vyberať mýto pri prevážaní tovaru.⁸⁴⁶ Plte prechádzajúce cez územia hradných panstiev sa snažili využiť pre svoj zisk aj feudáli. Zadržiavanie plťí s drevom určeným na obnovu mesta postihnutého požiarom (v roku 1500), obmedzovanie slobodnej prepravy dreva a neoprávnený výber cestného i vodného

⁸⁴² SCHUBERT, E.: Der Wald: wirtschaftliche Grundlage der spätmittelalterlichen Stadt. In: *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. hrsg. B. Herrmann, Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1987, s. 269.

⁸⁴³ „in eisdem locis rursus et iterum ligna crescere valeant atque possint.“ WENZEL, G.: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1887, s. 320 (ed. s dat. do r. 1416). Porov. Katalóg I., s. 66, č. 201; CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 215; KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva...*, s. 128.

⁸⁴⁴ Katalóg I., s. 68-69, č. 207, 209, 210.

⁸⁴⁵ KRÍŽKO, P.: *Z dejín banských miest na Slovensku*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964, s. 328, 332; MAGYAR, E.: *A feudalizmus...*, s. 96.

⁸⁴⁶ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 17; ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku..., s. 70.

mýta (na Hrone) boli dôvodom sporov medzi Banskou Bystricou a Dóczyovcami.⁸⁴⁷ Od 60. rokov 15. stor. sa v úctoch mesta Zvolena možno stretnúť s uhradením výdavkov ľudom, ktorí v lese rúbali (stavebné) drevo. Prepravovalo sa plťou alebo vozom.⁸⁴⁸ Zvolenský chotár nepokrývali veľké lesy. Mesto preto nakupovalo drevo od susedov s väčším zalesneným chotárom. Roku 1469 vyplatil Zvolen ľudom z Môtovej 33 denárov za umožnenie slobodného vstupu do lesa. Podľa ďalšieho záznamu Zvolen zaplatil Môtovej 6 denárov za drevo na most.⁸⁴⁹ Nižšiu kvalitu všeobecne dosahovalo palivové drevo. Na vykurovanie domov sa využívali najmä napadané konáre. Podľa vyobrazení ich v stredoveku zbierali väčšinou deti a biedne oblečené ženy. Oproti dedine kládol život v meste vyššie nároky na spotrebu palivového dreva kvôli bývaniu, ale hlavne zamestnaní obyvateľov. Spomedzi remeselníkov mali vysokú spotrebu dreva najmä mäsiar, rybár, pekáč, pivovarník, hrnčiar a kováč. Posledné dve zamestnania vyžadovali namiesto dreva často drevné uhlie dosahujúce vyššiu výhrevnosť.⁸⁵⁰

V lese dochádzalo k priamemu spracovaniu časti drevnej suroviny. Miestna výroba mohla pritom nadobudnúť i väčší objem. Podľa sťažnosti majiteľov Vígľaškého panstva Ondreja Jušta a jeho manželky Barbory dal v roku 1489 Dobronivský kastelán Pavol z Hronskej Breznice (*de Breznycze*) vyrábať a odviezť drevo z lesa patriaceho k hradu Vígľaš. Neskôr poslal do lesa poddanému v kráľovských lesoch 3200 šindľov (*III milia et ducenta cilindria*). Pavlov syn Blažej voči tomu namietal, že jeho otec tieto šindle zobrať na svojom majetku, nie v kráľovských lesoch.⁸⁵² Kvôli šindľu vznikali opakujúce sa spory, nakoľko išlo o žiadaný výrobok. Zvolenský kastelán Matej Hany protestoval v roku 1515 proti Dobronivskému kastelánovi Michalovi (zvanému Krokočič), ktorý dal odviezť šindle zo slobodného kráľovského lesa. Vyrábala ich v ňom mestská chudoba (*pauperes quidam cives*) pre potreby hradu a mesta.⁸⁵³ Údaj poukazuje na sociálne vymedzujúcu činnosť, spojenú s vykonávaním remeselných prác. Les poskytoval možnosť dopĺňujúcich príjmov a uľahčenie obživy. Podobne, ako aj na iných miestach, ku ktorým sa viazali hospodárske aktivity, aj v lese pritom dochádzalo ku konfliktom a nezákonnému jednaniu. V nasledujúcom roku Matej Hany protestoval proti Gregorovi z Veľkej Lúče (*de Naghweche*), ktorý z majetku patriaceho Zvolenskému hradu zobrať šindle a odmietal ich vrátiť.⁸⁵⁴ Zaujímavým dokladom o výrobe ďalších výrobkov je svedectvo poddaného z Nemeckej z roku 1517. Podľa jeho slov majiteľ panstva Damián

⁸⁴⁷ Katalóg I., s. 132, č. 412, s. 183, č. 568.

⁸⁴⁸ Uvádžame výber najstarších dokladov. R. 1466 „Item dedi... illis, qui duxerunt ligna infra de Haynik per aquam ort. I.“ R. 1469 „Item dedi hominibus, qui securerunt ligna ad pontem X d.“ R. 1473 „Item pro duobus plaustris lignorum ad scolas d. XI.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 17, 33, 78.

⁸⁴⁹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 77.

⁸⁵⁰ SCHUBERT, E.: Der Wald..., s. 261; KÜSTER, H.: *Geschichte des Waldes. Von der Urzeit bis zur Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck, 2003, s. 135-136.

⁸⁵¹ MOL DL 63 347; Justh cs. lt., s. 144, č. 396.

⁸⁵² Kongreg. prot., s. 125, č. 81, 82.

⁸⁵³ Kongreg. prot., s. 151, č. 188.

⁸⁵⁴ Kongreg. prot., s. 154, č. 201.

Dóczy zadržal pri lese zvanom Pri Tisovskom diele šestnásť vozov s vahanmi a korytami (*sedecim currus vahany et koritha*), ktoré neboli spolpatnené hradu Lupča.⁸⁵⁵ Pokiaľ svedok neuviedol ich nadsadený počet, môže ísť o rozvíjajúcu sa masovú výrobu týchto drevených výrobkov v oblasti na východnom okraji Lupčianskeho panstva na Horehróní. Na rozvinuté spracovávanie drevnej suroviny v tomto regióne poukazujú aj správy o píle na vodný pohon v Lopeji a dvoch pilách v Štiavničke roku 1505. Panstvo Lupča z nich poberalo ročný príjem v hodnote 150 dosák (*asseres*). Na západnejšie položenom území spomína v roku 1565 Lesný poriadok výstavbu píly v Richtárovej pri Starých Horách.⁸⁵⁶ Priamo z územia Zvolenskej kotliny poznáme píly od konca 16. stor. v Očovej. Podľa mladších údajov bola píla v Očovej vo vlastníctve zemepána, majiteľa Vígpaškého panstva.⁸⁵⁷ Pramene ich spomínajú už ako existujúce zariadenia, vznikli preto v staršom období.

K zintenzívňovaniu ťažby dreva a k devastácii lesov i v odľahlých územiach výrazne prispievali veľkoodberatelia dreva pre baníctvo a hutníctvo. Po rozmachu odvetví sa prejavili ich environmentálne dôsledky. V neskorom stredoveku a ranom novoveku sa hutníctvo podieľalo na priamom pretváraní prostredia rozširovaním osídlenia a systematickým odlesňovaním. Ešte dôležitejšie, ako zakladanie nových sídiel a hospodárske zapojenie území predtým slúžiacich len na poľovačku a zber boli podľa Gusztáva Heckenasta nepriame vplyvy železiarstva na prostredie. Svoje výrobky, predovšetkým železné náradie, totiž šíрили do širokého okolia.⁸⁵⁸ Prevádzku hút, hámrov a vyhní ovplyvňovala spotreba dreva aj dreveného uhlia. V druhej polovici 15. stor. sa uhlie spolu s drevom objavuje vo Zvolene medzi položkami uhradenými za prácu kováča, či priamo pre kováčske mechy.⁸⁵⁹ Dostatok dreva, vlastnícke vzťahy a blízkosť odberateľov podnietili rozvoj uhliarstva predovšetkým vo vyššie položených oblastiach Starohorských a Kremnických vrchov. O lesnom hospodárstve na tomto území sa zachovali len sporadické doklady. V závere stredoveku už presahovalo do Liptova, kde následne vznikali spory s tamojšími zemepánmi. Podľa dohôd uzatvorených na rozhraní rokov 1514 a 1515 ťažiar i v Bystrických vrchoch (*in montibus Bistriciensibus*) po predchádzajúcich sporoch ubezpečili Žigmunda Svätajánskeho (*Szwatijanszky*), že budú už spolnažívať v pokoji a nevyvolávať slovami ani činmi ďalšie rozpory. Medzi zástupcami ťažiarov pritom nachádzame aj istého uhliara s menom Hlavatý alebo Labatý (*Labati carbonista*).⁸⁶⁰ Nemožno vylúčiť, že išlo o predáka miestnych uhliarov.

⁸⁵⁵ MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede..., s. 202, 208.

⁸⁵⁶ SNA, Révay, sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV., nr. 4, fol. 3; MEO I., s. 111, 145, č. 143. Porov. aj HANUŠIN, J.: Staré píly a pilárstvo na Slovensku. In: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea* 10. 1979, s. 20.

⁸⁵⁷ R. (1589) „skrze kopanic co gich wlasne bilo, že gim swobodne pustil y las pod pilami.“ ŠA BB pob. ZV, fond Notársky úrad Očová (ďalej NÚO), Richtárska kniha (1589 – 1808) (ďalej RK), fol. 1. R. 1636 „vagon egi fürez malom is... az földes vr tartozik füreszt.“ MOL, Urbaria et conscriptiones (ďalej UC), fasc. 90, no. 16, fol. 5.

⁸⁵⁸ HECKENAST, G.: Eisenhüttenwesen und Umweltgestaltung in Ungarn im 14. – 18. Jahrhundert. In: *Environment and Society in Hungary. Etudes Historiques Hongroises 1990 publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. ed. F. Glatz, Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1990, s. 117.

⁸⁵⁹ R. 1467 „Item dedi pro carbonibus et pro labore fabro XI denarios.“ R. 1473 „Item pro lignis ad folles... Item pro carbonibus.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 24, 33; Zólyom szám., s. 365.

⁸⁶⁰ Katalóg I., s. 128, č. 401; MÁLYUSZ, E. – BORSA, I. (eds.): *A Szent-Ivány család levéltára 1230 – 1525*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1988, s. 72, č. 171.

V najstarších zachovaných dokladoch vystupujú uhliari už ako početná a rozšírená zamestnanecká skupina. Podľa vyúčtovania 22. apríla 1526 medzi dlžníkmi mediarskeho podniku, v tom čase v rukách turzovsko-fuggerovskej spoločnosti, nachádzame zoznam uhliarov pracujúcich pre jednotlivé huty. Prameň uvádza mená 81 uhliarov. Z tohto počtu pracovalo 24 uhliarov na Starých Horách, 20 na Balážoch, 12 na Harmanci, 11 na Revúcej a 14 na Tajove. Išlo len o uhliarov, ktorí mali nevysporiadané záväzky voči mediarskemu podniku. V zozname úplne chýbajú uhliari pracujúci pre huty v Moštenici.⁸⁶¹ V inventári mediarskeho podniku, ktorý rekonštruuje stav pri odstúpení turzovsko-fuggerovského ťažiarstva v lete 1525 nachádzame väčšinou odlišné mená uhliarov. Dokument menuje 82 uhliarov. Z tohto počtu pracovalo 9 na Harmanci, 3 na Revúcej a 16 na Balážoch.⁸⁶² Uvedených uhliarov inventár označuje termínom *puschkoller*. Presný význam tohto označenia dosiaľ nie je známy. Dôvodom rozlišovania tejto časti uhliarov bol azda iný druh, prípadne kvalita spracovávaného dreva.⁸⁶³

Podmienky výrubu a spracovania drevnej suroviny určuje dohoda z roku 1496. Podľa nej povolili majitelia Ľupčianskeho panstva Damián z Veľkej Lúče a Peter z Galy Jánovi a Jurajovi Turzovcom vybudovať scedzovaciu hutu a hámor v Moštenici. Vo svojich lesoch im povolili rúbať potrebné drevo, drevo pre uhliarov a iné drevo v akomkoľvek množstve budú chcieť od miesta huty na všetky strany „až po hory.“ Dohoda obsahuje i obmedzenie, keď uvádza, že výnimku tvoria dubové lesy a porasty smerom ku hradu Ľupča. Tieto boli vyhradené pre majiteľov panstva a ich poddaných.⁸⁶⁴ Po spustení uhliarskej výroby bývali lesy vystavené pracovným činnostiam, ktoré v tomto prostredí vytvárali špecifický typ porastov. Pre potreby ďalšej huty v Tajove prenajali Baltazár, Melchior a Peter z Radvane v roku 1520 Jurajovi, Alexejovi a Jánovi Turzovcom svoje lesy medzi Malachovským a Tajovským potokom v chatári Radvane, Malachova a Podlavíc. Prameň nekonkretizuje podmienky užívania lesov. Uvádza iba, že ročný nájom za lesy mal predstavovať 25 zlatých, pričom Turzovci mohli z nich odvážať drevo pre ich hutu v Tajove podľa vlastnej vôle. Bližšiu informáciu o stave a využívaní lesov poskytuje listina, keď uvádza, že so spomínanými lesmi susedí výmladkový les zvaný Uhlíšte, majetok zemanov z Radvane v chatári Malachova.⁸⁶⁵ Používaný termín *silva permissionalis* alebo len *permissorium* označoval hospodársky využívaný les, pre ktorý boli typické stromy upravované zrezaním konárov a ich

⁸⁶¹ TOMEČEK, O.: K problematike výskumu výroby dreveného uhlia na území Banskobystrickej banskej komory. In: *Z dejín vedy a techniky stredoslovenského regiónu*. eds. P. Hronček et al., Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2009, s. 26.

⁸⁶² TOMEČEK, O.: K problematike..., s. 26-27; RATKOŠ, P. (ed.): *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525 – 1526)*. (ďalej Dokumenty ban.) Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1957, kap. II./s. 295-296, č. 6.

⁸⁶³ Mohlo ísť o uhliarov, ktorí pálili uhlie z tvrdého, prevažne bukového dreva. TOMEČEK, O.: K problematike..., s. 27, pozn. 17. Podľa iného názoru išlo naopak o uhliarov páliacich uhlie z haluzového a brvnového dreva. Jeho účinnosť bola menšia ako uhlia vypáleného z kvalitnejšieho dreva. Menej pravdepodobná sa javí ďalšia úvaha E. Magyarovej, podľa ktorej mohol výraz Puschkohler rozlišovať i tzv. slovenský a nemecký spôsob pálenia uhlia. MAGYAR, E.: *A feudalizmus...*, s. 86, pozn. 177.

⁸⁶⁴ LUKAČKA, J. et al. (eds.): *Pod osmanskou hrozbou. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI*. (ďalej Pramene VI.) Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 123, č. 51.

⁸⁶⁵ „silva ipsorum permissionalis Wlyst[he] vocata in vicinitate prefatarum silvarum infra metas prenominate possessionis Malcho.“ MOL DL 84 752. Porov. aj odpis tejto listiny z 18. stor., ktorý nezachováva prívlastok lesa v originále: „silva ipsorum Wlyst[he] vocata.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 454, num. 41.

vymladzovaním. Napriek prvotnému významu latinských označení nešlo o lesy s neobmedzeným prístupom, ale naopak skôr o zakázané a ohraničené lesy. Hospodárenie vo výmladkovom lese spočívalo v pravidelnom sekaní vymladzujúcich listnatých drevín v intervaloch medzi niekoľkými rokmi až desaťročiami. Považuje sa za hlavný a často jediný spôsob získavania palivového a menšieho stavebného dreva, ako aj suroviny na pálenie dreveného uhlia, zvlášť v oblastiach v minulosti zbavených pôvodných porastov.⁸⁶⁶ Charakteristický názov Uhlšte v našom prípade dovoľuje predpokladať, že les vystavený trvalejším ľudským zásahom sa nachádzal na území, kde pracovali uhliari. Hoci pramene sú v tomto ohľade skúpe na údaje, ich činnosť na okolí bola vzhľadom na rozvoj hutníctva zrejma.

Uhliarsku výrobu ovplyvňovali dobové hospodárske a spoločenské pomery. V lete roku 1525 po odchode Turzovcov konštatovala mestská rada Banskej Bystrice úpadok výroby a zásobovania mediarskeho podniku. Medzi prejavmi tohto stavu po obhliadke uvádza, že namiesto predtým dovážaných dvoch fúr uhlia (*II fuder khol*) sa denne do podniku dováža už len jedna fúra.⁸⁶⁷ Z dlhodobého hľadiska výrobu uhlia negatívne ovplyvňoval úbytok lesov, ktorý ju vzdďaľoval od odbytísk. Doprava uhlia z väčších vzdialeností a zvyšovanie výrobných nákladov patrili v roku 1535 k hlavným dôvodom, ktorými panovníckemu dvoru vysvetľoval fuggerovský faktor Juraj Merz pokles produkcie mediarskeho podniku. Okrem nárastu počtu koní a ich stúpajúcej ceny výrobu predražovalo aj niekoľkonásobné zvýšenie nájmu lesov na hradných panstvách.⁸⁶⁸ Pokles hospodáre vyťaženeho a spracovaného dreva sa podieľal na znižovaní výkonu a zisku podniku. Pri porovnaní položiek v inventároch podniku z rokov 1526 a 1546 možno konštatovať, že najvýraznejší prepad zaznamenala práve výroba uhlia. Výrazný úbytok zároveň pozorujeme i v počte bankých koní a objeme sena.⁸⁶⁹

Chýbajúcu surovinu mediarsky podnik získaval v značnom objeme od zemepánov. Do tejto kategórie patrí dohoda, podľa ktorej sa Juraj Radvanský zaviazal pred fuggerovskými správcami Hansom Frankom a Hansom Derschswamom na úhradu svojho dlhu 143 zlatých (vznikol v rokoch 1543 – 1544) okrem 44 štvrtiek ovsu doviezť do banskobystrického hámra spolu 297 a pol voza uhlia v termíne do 8. marca 1545. V čase uzatvorenia dohody (3. marca 1545) ešte Radvanský dlhoval Fuggerovcom 86 zlatých a 18 denárov. Zaviazal sa ich rovnako splatiť dodávkami uhlia.⁸⁷⁰ Vzhľadom na

⁸⁶⁶ SZABÓ, P.: *Woodland...*, s. 58-59; WOITSCH, J.: Človek a les..., s. 181.

⁸⁶⁷ Dokumenty ban., kap. I./s. 65, č. 29; Katalóg I., s. 207, č. 632. Išlo zrejme o tradičnú prepravu uhlia dlhými vysokými vozmi, ktoré mohli zriedka obsiahnuť viac, ako 330 kg. Na ich konci bola umiestnená vyklápacia korba z hustého vrbového pletiva. Táto korba zároveň tvorila mernú jednotku pri predaji. SCHUBERT, E.: *Der Wald...*, s. 262.

⁸⁶⁸ MEO I., s. 35-37, č. 110; Katalóg II., s. 422, č. 1393.

⁸⁶⁹ MAGYAR, E.: *A feudalizmus...*, s. 82, 84, tab. 3.

⁸⁷⁰ „Nato sem dal minuleho roku na wiražení takoweho dluhu čtyrzyczeti a osm čtwtrotny owsa po patnaczi peniezeh počzytagicz, vdiela sedm zlatych a dwaczeti peniez, a kdy do hamru ptliti zdwihli mi na vhy piet zlatych. Take sem až do datum tohoto listu do hamru dal wozyti, dwestie čtyrzyczeti sedem a puol wozuow vhy, a až do nayprwe przisste nediele Oculi, totiž do osmeho dne marcze miesicze mam gesstie dati wozyti dwaczeti wozuow vhy, že spolu vdiela dwiestie dewadesate sedm a puol wozuw vhy. Nato mi prwe gmenowany Hans Frank a Hans Dernsswam na každý wuoz vhy na wiražení swrchu psaneho dluhu meho patnacze peniez nad dawku počztli, to vdiela čtyrzyczeti a čtyrzyzi zlate, ssedesate a dwa penize, kterežto do swrchu psaneho dluhu meho odtážene zuostawam ja gesste dnessni den dlužen osmdesate ssest zlatych a osmnacze peniez, ktere take z nadawku za vhy zaplatiti mam.“ MOL, Radvánszky, I. osztály, III. csomó, 43. szám.

uvádzaný počet vozov možno očakávať na majetkoch Radvanských organizáciu výroby uhlia s väčším objemom. Takáto výroba kladla požiadavky na dostatočné množstvo pracovnej sily, najčastejšie azda domáceho pôvodu. Uhliarov pracujúcich pre mediarsky podnik riadila osoba s titulom Kohlenrichter. V roku 1543 bol do tejto funkcie zvolený Štefan Badínsky. Pracovali pre neho už nie samostatne podnikajúci, ale námezdní uhliari. Zo zachovaných uhliarskych a drevorubačských miezd vyplýva, že ťažba dreva a proces pálenia uhlia sa v tomto období vzájomne oddeľovali. Kohlenrichter zvlášť dojednával ťažbu dreva a zvlášť pálenie uhlia. Pri Tajove a Moštenici veľkú časť dreva neťažili profesionálni drevorubači, ale miestni poddaní, ktorí vozili drevo určené na výrobu uhlia do skladu. Výnimku mohli tvoriť už spomínaní individuálne pracujúci Puschkohleri, ktorí sa aj naďalej starali o drevnú surovinu a podniku predávali len hotové výrobky.⁸⁷¹ Početnosť a rozšírenie uhliarov podporili ich organizovanie. Potreba spoločne obhajovať vlastné záujmy zrejme prispela k utvoreniu bratstva uhliarov na Starých Horách, známeho v mladšom období.⁸⁷²

Pretrvávajúci nedostatok dreva v zázemí banských a hutníckych závodov viedol k hľadaniu viacerých spôsobov na jeho získavanie. V banskobystrickej oblasti, kde sa tento problém na začiatku novoveku zreteľne prejavoval, bolo možné získať potrebné drevo z rezervovaných vlastných lesov, dovozom zo vzdialenejších území, protiprávnym výrubom, alebo kúpou susedných lesov, ktorých ceny stúpali. Do prvej a druhej skupiny zaraďujeme nároky mesta na využívanie a dovoz suroviny. V roku 1527 panovník nariadil Damiánovi Dóczyemu, aby v zmysle starých výsad dovolil Bystričanom slobodne ťažiť drevo v lesoch Lupčianskeho panstva.⁸⁷³ Iným prípadom bol ilegálny výrub stromov za účelom ich priameho využitia či predaja. Lupčiansky kastelán v roku 1531 opätovne vyzýval banskobystrickú mestskú radu, aby zakázala svojim poddaným z Kynceľovej a Nemiec ťažiť drevo v hájenom lese v Malej dolinke.⁸⁷⁴ S obojstranne výhodnými, ale aj konfliktnými záujmami sa stretávame v prípade lesov južne od Urpína. Hoci išlo o porasty v členitom území, ležali relatívne blízko mesta a ešte aj v 16. stor. poskytovali množstvo najmä bukového dreva. V roku 1542 kúpila Banská Bystrica za sumu 110 zlatých od zemanov Eiaša Lukavického, Mateja Horného a ich príbuzných les nazývaný Hlboká dolina alebo Bukovina. Podľa metácie zo severnej strany susedil s banskobystrickým chotárom.⁸⁷⁵ Majetok nachádzajúci sa predtým v chotári Iliáša sa po predaji pravdepodobne stal súčasťou mestského chotára. Využívanie lesov zo strany mešťanov začalo po čase presahovať i toto územie. Zemepáni z Iliáša v roku 1563 adresovali Banskej Bystrici sťažnosť na Hansa Preisa a Gregora Heinza, ktorí bez ich vedomia rúbali drevo v chotári Iliáša. Tamojší les pritom vlastnil Matej Literát (*Dyak*), ktorý si vyhradzoval právo na predaj dreva.⁸⁷⁶ V roku 1568 ponechal Eliáš Lukavický kvôli svojim podlžnostiam voči mestu Banskej Bystrici na štyri roky v zálohu ďalší les zvaný Háj ležiaci medzi dvoma cestami. Počas uvedeného obdobia v ňom mohli Bystričania slobodne ťažiť drevo. Opis majetku dokladá, že Háj susedil s lesom v držbe mesta, a tiež s lesom Mateja Literáta, zvaného aj Muraközy.⁸⁷⁷

⁸⁷¹ MAGYAR, E.: *A feudalizmus...*, s. 87; TOMEČEK, O.: K problematike..., s. 27.

⁸⁷² Pečatidlo bratstva pochádza z r. 1596. NOVÁK, J.: *Pečate miest a obcí na Slovensku II*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 2008, s. 282.

⁸⁷³ Katalóg II., s. 258, č. 762.

⁸⁷⁴ Katalóg II., s. 316, č. 979.

⁸⁷⁵ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 2. Porov. aj pozn. 498.

⁸⁷⁶ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 206, num. 76.

⁸⁷⁷ „silvam quandam vulgo Hay vocatam, inter duas vias (quarum una in planitie penes viam ad partem sinistram, ubi metae terrae et cruces ibidem sunt signatae, versus silvam Mathiae Literati

Lesy v okolí Urpína, ktoré dedične vlastnili rôzne zemianske rody sa stali významným cieľom hospodárskych záujmov mesta. O intenzívnom využívaní porastov vypovedajú deľby majetkov medzi zemanmi Nevérym a Ostrolúckym v roku 1565, a Lukavickým a Muraközým v roku 1567. Okrem dôkladného vymeriavania pozemkov prvý prameň spomína aj les volaný Stará hora. Susedný vrch Urpín bol zo strany od Banskej Bystrice vyrúbaný a bez stromov.⁸⁷⁸ Označenie Stará hora pripomína vek porastu, ktorý azda poskytoval potrebné zásoby dreva (napr. v prípade požiaru) pre okolité sídla.

Využitie stavebného dreva pramene konkretizujú najmä na budovanie a opravu mostov a ciest. Často išlo o dubové drevo (*ligna quercea*), ktoré dobre znášalo záťaž a namáhanie. O dodávaní dreva z dubov podľa počtu kusov, alebo počtu odpracovaných dní hovoria účty mesta Zvolen od 40. rokov 16. stor.⁸⁷⁹ Vo výdavkoch mesta v roku 1550 priamo vystupuje aj opracované drevo – trámy dopravené na stavbu veže.⁸⁸⁰ Zvýšenú spotrebu stavebného dreva u miest a mestiečiek ovplyvnili opevňovacie práce v čase tureckého ohrozenia. Okrem opevňovania drevených mestských brán a plota mesto Zvolen dobudovávalo aj ďalšie objekty. Na stavbu veže v roku 1562 využilo 5 vozov dreva. Cena jedného voza (*plaustrum*) sa pohybovala okolo 20 denárov. O obmedzených zásobách dreva v mestskom chotári hovorí povolenie Ferdinanda I., podľa ktorého mohli Zvolenčania ťažiť potrebné drevo aj v lesoch patriacich Zvolenskému panstvu.⁸⁸¹ Presné údaje o rozsahu zalesnenia nepoznáme. Bližšie poznatky o území v okolí Hiadeľa, Moštenice, Lučatina, Seliec a Priechodu, ako aj v okolí Lubietovej, Poník a Badína poskytuje Lesný poriadok vydaný Maximiliánom I. v roku 1565. Územia boli v rôznej miere poznamenané predchádzajúcou, alebo prebiehajúcou ťažbou. Ďalšími činnosťami, ktoré i v tom čase ovplyvňovali stav porastov boli uhliarstvo a pastierstvo.⁸⁸² Na rozdiel od heslovitého nariadenia kráľa Žigmunda z roku 1426 vymedzuje Lesný poriadok dôslednejšie podmienky systematického výrubu, spôsobu ťažby, opätovného zalesňovania a využitia vyťaženého dreva. V záujme zachovania surovínových zdrojov potrebných pre huty obmedzuje dokonca aj výrub v súkromných lesoch.⁸⁸³ Na konci sledovaného obdobia možno konštatovať výrazný úbytok lesa v horskej obrube kotliny. Rozsah lesov sa zmenšil aj v samotnej Zvolenskej kotlině, v stredoveku aj na začiatku novoveku tu však boli rozšírené presvetlené lesy využívané často v poľnohospodárstve.

alias Murakozy cognomine, altera vero versus alteras silvas suas proprias tendit) situm.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 303, num. 44.

⁸⁷⁸ Pozri text a pozn. na s. 96-98.

⁸⁷⁹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 8, 92-94, 112, 129, 147, 168.

⁸⁸⁰ „Item fabris lignariis, qui ligna ad turrim vulgo tramy aportabant d. 38.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 41.

⁸⁸¹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 165-170; RAGAČ, R.: Mestské opevnenie Zvolena do konca 16. storočia v písomných prameňoch. In: *Archaeologia historica* 32. 2007, s. 135-136.

⁸⁸² SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho..., s. 50-51, 62-63; MEO I., s. 105-108, 117-119, 139-142, 152-154, č. 143; Const. Maxim., s. 17-18, 26-28.

⁸⁸³ Slov. preklad J. Madlena a porovnanie s mladším stavom porov. Const. Maxim., s. 29-42.

5.3 Ťažba nerastných surovín

Pramene vypovedajú v rôznej miere o ťažbe rúd, ale aj kameňa a hliny vo Zvolenskej kotline. Skromné doklady o získavaní zdrojovej suroviny stoja už od najstaršieho obdobia v protiklade s poznatkami o rozšírení kovových výrobkov, kamenných stavieb a keramiky. Vzhľadom na dlhodobé pretváranie ťažobných areálov sa toto konštatovanie vzťahuje aj na ich identifikáciu v teréne. Ťažbu železnej rudy vo veľkomoravskom období nepriamo dokladá nález taviacich pecí v polohe Horné zeme na Siači-Rybároch. Získavaná surovina mohla pochádzať z blízkeho okolia. Metalografický rozbor dokladá vysokú úroveň spracovania železa v tejto lokalite.⁸⁸⁴ Spracovanie vyťaženej rudy sa neskôr zrejme presunulo do osady so zamestnaneckým názvom *Kovači, súčasnej Kováčovej.⁸⁸⁵ Bádanie všeobecne hovorí o starej tradícii ťažby a spracovávaní rúd. Analýzy izotopov ukazujú, že najpravdepodobnejšie zdroje rudy ťaženej v regióne už v eneolite treba hľadať v Španej Doline (najmä v lokalite Piesky) a tiež v okolí Poník a Lubietovej.⁸⁸⁶ Prvý písomný doklad o baníctve nachádzame v mestských výsadách udelených Banskej Bystrici. Usadeným hostom umožnili dolovať zlato, striebro a všetky ostatné kovy vo Zvolenskom komitáte v zemi, lesoch, horách a vodách. Bystričania boli povinní odvádzať panovníkovi desatinu z vyťaženeho zlata. Zo striebra a ostatných kovov mali odvádzať osminu.⁸⁸⁷ Ťažba sa zrejme sústreďovala už od počiatkov najmä v rudnom revíre v Starohorských vrchoch.

Výskumy venovali doteraz menšiu pozornosť baníctvu v kotline. Doposiaľ najstarším údajom o stredovekej ťažbe je listina z roku 1350. Medzi majetkami, ktoré sa stali predmetom del'by medzi zemanmi z Poník vtedy nachádzame aj baňu (*montana*) so ziskom 54 zlatých. Pri ďalšej del'be majetkov medzi ponickými zemanmi roku 1358 opisuje metácia medzi dolinou Mólče a dedinou Poniky hranice, ktoré prechádzali cez dolinu. V tých miestach tvoril hranicu potok baníkmi zo zlatých baní nazývaný Kőzėpmosás (*rivulus pro laboratoribus aurifodinarum Kuzėpmusas nominatus*). Po potoku išlo ohraničenie až na miesto, kde vtekal do zeme. Už pred del'bou majetku sa tam nachádzala baňa na zlato (*aurifodina*), ktorá zostala v spoločnom úžitku podľa predchádzajúceho obyčaja.⁸⁸⁸ Maďarské označenie potoka Kőzėpmosás možno preložiť ako „stredné mytie.“ Používanie tohto názvu v podobe miestneho, alebo všeobecného označenia svedčí o ryžovaní zlata. Názov toku naznačuje, že ryžovací splav mohol pozostávať azda z troch častí. Dolovanie drahých kovov vo vodách uvádzajú už vyššie spomínané banskobystrické mestské výsady. O rozšírení ťažby takto získavanej rudy vypovedá kráľovské nariadenie z roku 1548. Zlato vyryžované na Hrone, alebo v iných tokoch nemali vykupovať súkromné osoby, ale nálezcovia ho mali odpredať

⁸⁸⁴ MÁCELOVÁ, M.: Slovánske osídlenie..., s. 32-33; PRIBULOVÁ, A. – MIHOK, E. – MÁCELOVÁ, M.: Metalografický rozbor železných predmetov zo slovánskeho sídliska Sliach-Horné zeme. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*. zv. 34, 2002, s. 202-203.

⁸⁸⁵ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 81.

⁸⁸⁶ SCHREINER, M. et al.: Provenance of Metal Artefacts in Archaeology. In: *Montánna archeológia na Slovensku*. ed. J. Labuda, Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum, 2005, s. 38-39.

⁸⁸⁷ CDSI II., s. 341, č. 491.

⁸⁸⁸ MOL DL 84 691; CDA VII., s. 206-207, č. 110; ĎURKOVÁ, M.: Vznik a vývoj..., s. 14-15. Bez bližšej argumentácie J. Krško stotožňuje Kőzėpmosás s Bielym potokom. KRŠKO, J.: *Hydronymia...*, s. 22.

Banskobystrickej komore. Riečne zlato (*aurum fluviale*) mohli podľa svedeckej výpovede z roku 1560 na svojom území slobodne ťažiť Brezňania.⁸⁸⁹ Ložiská koncentrovaného zlatonosného piesku sa vyskytovali v plytkých tokoch a na brehoch. Až do staršieho stredoveku boli zrejme zdrojom väčšiny získavaného zlata. Podľa archeologických výskumov sú vzhľadom na spôsob ťažby ťažoviská, po ktorých zostali jamy a odvaly zväčša stredovekého pôvodu.⁸⁹⁰

V priestore Ponik pokračovala ťažba rúd aj po 14. stor., ako o tom svedčia mladšie doklady. Výsadná listina udelená už kráľovskej obci Poniky zvolenským županom Dávidom Albisim (*de Albens*) v roku 1400 uvádza pri stanovení odvádzaných poplatkov aj podiel z nájdenej medi, olova a ďalších rúd (*cupro et plumbo, et aliis mineris*) odvádzaný lupčianskemu kastelánovi. Po potvrdení výsad kráľom Žigmundom sa mestečko zaradilo k popredným sídlam Lupčianskeho panstva.⁸⁹¹ Na sklonku stredoveku sa viažu k Ponikám správy o ťažbe olova odvážaného do Banskej Bystrice na spracovanie v tamojšom hámri. Baňu na olovo užíval banskobystrický mešťan Peterman, podľa žaloby však zemepánovi Damiánovi Dóczyemu neplatil nájom. V ďalšom období poznáme roku 1565 doklad o baniach na ťažbu hliníka (*allaunperkhwerc*) pri Ponikách v lokalite „Sukuba.“ Staršieho pôvodu bola baňa na zlato, ktorá sa podľa správy z roku 1571 kedysi nachádzala pri starom ťažiarstve.⁸⁹²

Dlhoročnú tradíciu mala i ťažba medi v Ľubietovej. O rozvinutom baníctve podľa M. Skladaného svedčí dôležité postavenie baní v Ľubietovej v banskobystrickom mediarstve v 14. stor. Vysokú produkciu Ľubietovskej medi dokladajú pramene z rokov 1431 a 1453.⁸⁹³ V ťažbe boli dlhodobo zainteresovaní ťažiarci z Banskej Bystrice, pramene však podrobnejšie hovoria len o vlastníkoch štólne na zelenú farbu. Túto baňu (*fodina viridis cinobry*) kúpil Michal Königsberger od Ľubietovského mešťana Gregora Sartora. Banské dielo sa v nasledujúcom období stalo predmetom dedičských sporov a často menilo majiteľov.⁸⁹⁴ Štôlna sa nachádzala pravdepodobne pod Vysokou (994 m) za miestnou časťou Podlipa. Okolo roku 1534 sa v tejto bani ruda už neťažila. Z ďalšieho obdobia sú v Ľubietovej známe Dedičná štôlna a Valentova štôlna, avšak na začiatku 60. rokov tu došlo k úpadku ťažby. V nasledujúcom období sa mediarsky podnik ešte snažil obnoviť prevádzku v baniach Peklo a Warmer Zech.⁸⁹⁵ K ďalším Ľubietovským baniam patrila v roku 1575 štôlna zvaná Svätý Ondrej. Nachádzala sa v doline Peklo a ťažila sa v nej meď.⁸⁹⁶

⁸⁸⁹ JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského...*, s. 153, pozn. 272; ŠA BB pob. BB, AMB, I. 6/2, č. 18, pag. 4.

⁸⁹⁰ KUDRNÁČ, J.: Rýžování zlata v Čechách. In: *Památky archeologické*. roč. LXXIII., č. 2, 1982, s. 477.

⁸⁹¹ Hunyadiak kora XI., s. 87, č. CCCLVIII. Banskú činnosť v Ponikách na konci 15. stor. reprezentuje aj motív v erbe mestečka. RAGAČ, R.: Mestečko Poniky. Historický vývoj erbu a pečatí. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXXVII., č. 1, 2002, s. 124.

⁸⁹² Dokumenty ban., kap. II./s. 290, 295, č. 6; Katalóg II., s. 264, č. 782; MEO I., s. 118, 153, č. 143; slov. preklad Const. Maxim., s. 27; ŠÚBA, fond Banská komora Banská Bystrica (ďalej BKB), Úradné knihy – Protokoly o prehlídkach baní, inv. č. 17, pag. 2. Ďalšie údaje o baníctve v Ponikách pozri VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964, s. 100, pozn. 161, s. 165.

⁸⁹³ SKLADANÝ, M.: Špaňodolinská meď..., s. 32-34.

⁸⁹⁴ Kongreg. prot., s. 226-228, č. 428, 429; Katalóg I., s. 181, č. 561, s. 193, č. 595, s. 198, č. 608, s. 201, č. 617; Katalóg II., s. 270, č. 805, s. 398-399, č. 1303, 1305.

⁸⁹⁵ SLANÝ, J.: Ľubietovská meď v 16. a 17. storočí. In: *Stredné Slovensko* 2. 1982, s. 169-172.

⁸⁹⁶ ŠÚBA, BKB, Úradné knihy – Protokoly o prehlídkach baní, inv. č. 17, pag. 2.

Bane boli významným zdrojom príjmov. Stretávame sa preto aj so snahou o rozšírenie hospodárskych záujmov zemepánov na banskú ťažbu. V novembri 1540 sa služobník komorského grófa Jána Dúbravického sťažoval pred stoličným súdom na Krištofa Thurna (*de Thurri*). Dúbravický začal na svojom území obnovovať bane na železo. Thurn však na miesto poslal hrochotských hájnikov, ktorí zajali robotníkov a odvedli ich na Vígľašský hrad. Tento zásah zrejme zabránil v pokračovaní ťažby. Roku 1541 sa pred sedriou sťažoval familiár Krištofa Thurna na Jána Dúbravického, ktorý údajne chcel využívať rudné bane na území patriacom kráľovnej. Podľa jeho slov sporné územie hradu Vígľaš nesusedilo s Dúbravickým, ale s hradom Lupča.⁸⁹⁷ Približnú polohu sporného územia dokladá v roku 1547 sťažnosť zemanov z Dúbravice na vígľašských kastelánov, ktorí im zabrali Jaseňový hrb. Okrem neho uvádzajú aj ďalšie miesta svojho chotára: Banský hrb (*Banský hrb*), Dubový diel a Jelšovec, ktoré im obsadil už nebohý Krištof Thurn.⁸⁹⁸ Jaseňový hrb je zrejme totožný s Jaseňovým vrchom (824 m), tvoriacim hranicu medzi chotármi Dúbravice, Hrochote a Poník. Na tomto mieste sa mohli v roku 1541 stretávať hranice Dúbravice s Vígľašským a Lupčianskym panstvom. V okolí vrchu možno predpokladať rudné ložiská a zrejme i spomínané bane. Na banskú činnosť v roku 1540 môže poukazovať názov Banský hrb medzi chotármi Dúbravice a Hrochote.

Súpis starých banských diel na území Zvolenskej stolice, vyhotovený v 17. stor. podľa už nezachovaného banskosúdneho protokolu zaznamenáva údaje o baníctve aj v lokalitách, kde ich iné pramene nespomínajú. Dokument uvádza v roku 1575 banské dielo na ťažbu medi na území Senice. V roku 1578 spomína pri stupe v Plavne pri Šalkovej a aj pri stupe zvanej *Scheváfna* za Senicou ryžovací splav (*waschwerkh*). K roku 1592 sa vzťahuje zmienka o banskom diele na ťažbu zlata zvanom *Sahradnuo* medzi Selcami a Šalkovou.⁸⁹⁹ V tomto prípade okrem čítania v podobe Zahradnô možno pripustiť i chybný zápis názvu Skradno. Ide o hraničný tok medzi chotármi Seliec a Šalkovej. Poznatky o miestnej ťažbe dopĺňa poznámka v portálnom súpise z roku 1553, ktorý v Selciach spomína opustenie usadlosť patriacu k bani. Rovnaký prameň uvádza opustenie usadlosť patriacu k bani aj v Malachove.⁹⁰⁰ V prípade malachovskej oblasti nevieme potvrdiť, či sa uvedená baňa nachádzala v kotlině. Pravdepodobnejšou lokalizáciou je oblasť Kremnických vrchov.

Pramene zo 16. stor. prinášajú správy o rozvoji baníctva aj vo východnej časti Zvolenskej kotliny. V roku 1568 získal Wolfgang (Farkaš) Balaša za sumu 21 726 zlatých od kráľa Maximiliána I. do zálohu celé Vígľašské panstvo s príslušiacimi úžitkami. Panovník si však ponechal právo na využívanie lesov pre potreby kráľovských baní. Balaša mal bez akýchkoľvek obmedzení povoliť baníkom slobodne využívať drevo a vody. Hľadačom (*indagatores*) nemal brániť pri objavovaní rúd.⁹⁰¹ V uvedenom období ťažbu zrejme obmedzovala prítomnosť Turkov. Po zmiernení osmanského ohrozenia možno sledovať snahy o ďalšie rozširovanie a obnovu baníctva. Z roku 1594 pochádza správa o prevzatí starej a opustenej bane na striebro v lokalite Na baništi za Kráľovou studňou neďaleko Vígľaša. Miesto sa nachádzalo azda na pomedzí Hrochote

⁸⁹⁷ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 139/pag. 267, fol. 141/pag. 271.

⁸⁹⁸ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 170/pag. 319.

⁸⁹⁹ ŠÚBA, BKB, Úradné knihy – Protokoly o prehliadkach baní, inv. č. 17, pag. 2-3.

⁹⁰⁰ MOL, CP CZ, pag. 289, 292.

⁹⁰¹ ŠÚBA, HKG, Spojená agenda, škat. 93, spis dat. 25. 6. 1568, fol. 180.

a Očovej v doline Hlboká.⁹⁰² V rovnakom čase požiadali banskobystriční ťažiarci o prepožičanie opusteného banského diela na pomedzí Vígľaškého a Divínskeho panstva. Baňa na zlato a striebro zvaná Požehnanie Božie sa nachádzala na vrchu Mních. Roku 1595 žiadali o udelenie banských prepožičiek ďalší ťažiarci. Novoobjavená zlatá žila sa nachádzala na vršku Sušina. Udelené nálezné dielo nazvali Svätá Mária. Ležalo v Zlatom kúte za Hrochoťou pri potoku Očovka. V roku 1599 bolo na území Vígľaškého panstva v lokalite Kriváň v blízkosti Kráľovského stola otvorené nové železorzudné banské dielo nazvané Krištof. Súčasťou prepožičky bolo povolenie vybudovať v tejto oblasti zariadenia na spracovanie rudy.⁹⁰³ V uvedených dokladoch išlo zrejme o hlbinnú ťažbu rúd. V prípadoch, kedy pramene nespomínajú otvorenie nových baní, ale uvádzajú už priamo ich existenciu je ťažké určiť ich predpokladaný vznik. Banské diela v severnej časti kotliny môžu mať vzhľadom na postavenie tejto časti územia v ťažbe a spracovaní rúd i napriek neskorším dokladom (Selce, Senica, Šalková) starší pôvod. Podrobnejšie údaje o vzniku a prevádzke banských diel na Podpolaní doposiaľ chýbajú. Podľa prepožičiek boli staršieho pôvodu baňa pri Kráľovej studni a baňa na vrchu Mních (544 m) juhovýchodne od Detvy. Ťažba rúd na Vígľašskom panstve sa napriek tomu vo väčšom rozsahu začala šíriť zrejme až v druhej polovici 16. stor., ako to naznačuje vyššie uvedený prameň z roku 1568.

Samostatný okruh exploatačnej činnosti predstavuje povrchová ťažba hliny a kameňa. Spolu s využívaním hliny v stavebníctve a hrnčiarstve možno predpokladať budovanie hlinísk. Metácia ostrolúckeho chotára v roku 1419 spomína miesto zvané *Agyagus*.⁹⁰⁴ Nemožno vylúčiť, že išlo o hlinisko či hlink. O tehliarstve na Vígľašskom panstve hovorí listina z roku 1427. Kráľovná Barbora nariadila vígľaškému kastelánovi, aby spolu so zvolenským kastelánom zabezpečil podmienky pre prácu tehliara (*tegulator*) a pálenie tehál. Používanie a nepriamo i výrobu tehál v Banskej Bystrici aj Zvolene spomínajú pramene od polovice 16. stor.⁹⁰⁵ Výdavky za hlinu (*argilla*) použité pri stavebnej úprave školy a kostola poznáme vo Zvolene v roku 1473. S nákladmi uhradenými hrnčiarovi (*lutifigulo*) sa tu stretávame roku 1512, pričom však išlo o predaj dreva.⁹⁰⁶ Miestny zdroj hrnčiarскеj hliny môžeme predpokladať v chotári Kremničky. Hrnčiar a odtiaľ poznáme z roku 1534. Podľa svedectva zemana Petra Bakalára v roku 1556 jeho poddaní z Kremničky využívali hlinu už 60 rokov.⁹⁰⁷ Hoci je málo pravdepodobné, že vznik hrnčiarstva v Kremničke siaha presne do roku 1496, svedectvo môže odkazovať na staršie spracovanie hliny. Ťažbu vápenca, ktorý v regióne prirodzene vystupuje na povrch na viacerých miestach dostupné pramene neuvádzajú. Najstarší doklad o pálení vápna – „cementu“ (*cimentum*) poznáme vo Zvolene v roku 1518. Mesto uhradilo istému Lackovi (*Laczkonii*) tri zlaté a dvadsaťpäť denárov za vypálenie tejto

⁹⁰² HORVÁTH, P. – KAZIMÍR, Š.: Baníctvo na slovensko-tureckom pohraničí na konci 16. storočia. In: *Vlastivedný časopis*. roč. XXIII., č. 2, 1974, s. 82-83; ŽILÁK, J.: Zo starších dejín baníctva na území dnešného Zvolenského okresu. In: *Stredné Slovensko* 9. 1990, s. 124. R. 1702 sa Kráľova studňa v Hlbokej objavuje v svedectvách počas sporu medzi Očovou a Hrochoťou. ŠA BB, ZŽ, Litteralia privatorum, A – IV., škat. 591, fasc. III., č. 346.

⁹⁰³ HORVÁTH, P. – KAZIMÍR, Š.: Baníctvo na..., s. 82; ŽILÁK, J.: Zo starších..., s. 124-125.

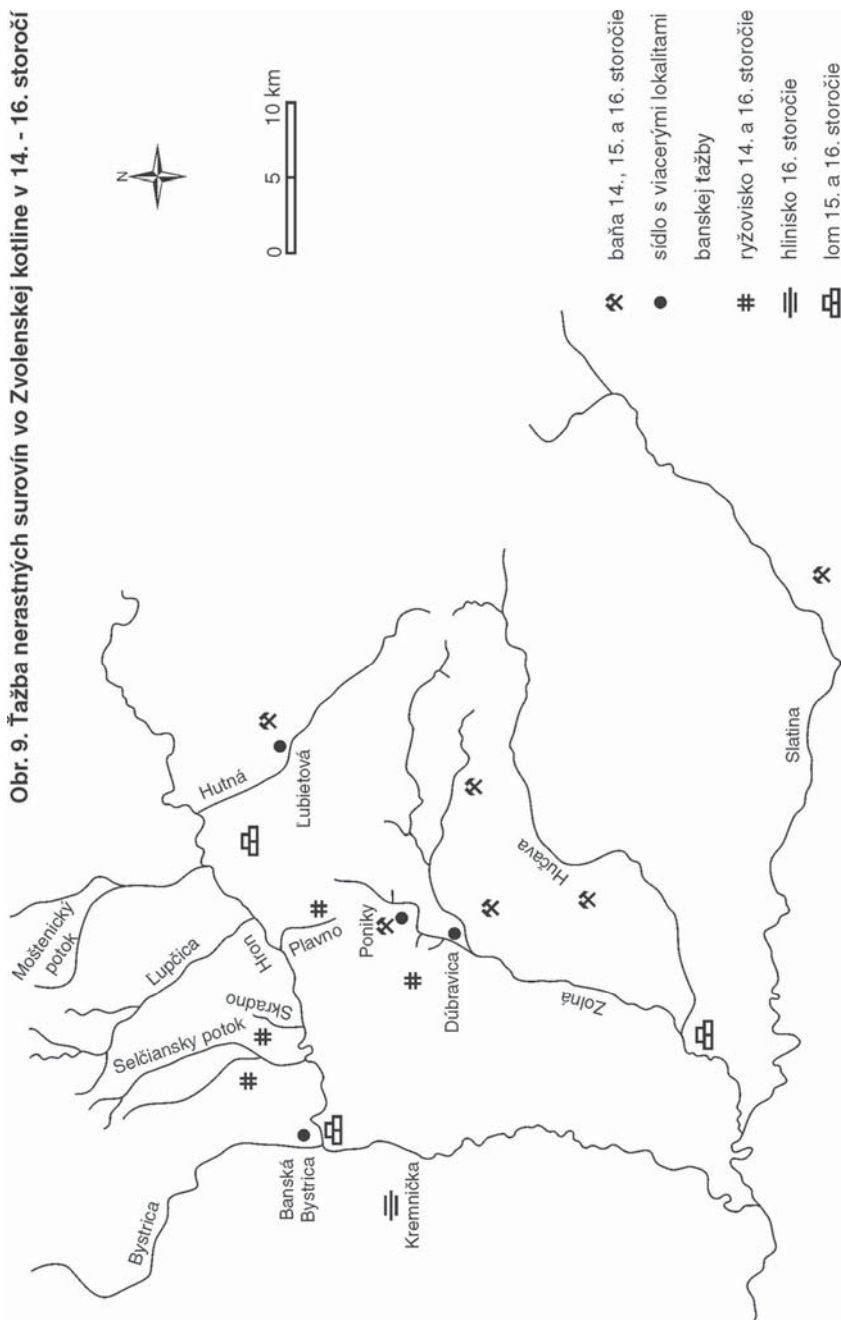
⁹⁰⁴ ZsO VII., č. 930.

⁹⁰⁵ MOL DL 43 698; ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 191-192, 195, pozn. 10 (cit. pasáž). Výdavky za tehly v 16. stor. pozri ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 69, 93, 169.

⁹⁰⁶ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 33, MK II., fol. 25.

⁹⁰⁷ Katalóg II., s. 397, č. 1300; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 165/pag. 309.

Obr. 9. Ťažba nerastných surovín vo Zvolenskej kotline v 14. - 16. storočí

suroviny a spotrebované drevo.⁹⁰⁸ Vyššie uvedené doklady predstavujú s výnimkou pálenia tehál na Vígľaši súčasť bežných príjmov a výdavkov. Možno preto predpokladať, že vo väčšine prípadov išlo o rozšírené aktivity staršieho pôvodu.

K najstarším dokladom o povrchovej ťažbe kameňa na území kotliny v stredoveku môžeme zaradiť surovinu, z ktorej bol vybudovaný múr opevneného sídla Hrádok pri Zvolene-Môťovej. Materiálom bol granodiorit, vyŕazený v 10. – 11. stor. v niekoľko kilometrov vzdialenom lome na západnom úpätí vrchu Hrádok pri Lieskovci.⁹⁰⁹ Využívanie lomov podnetilo šírenie kamenných stavieb v mladšom období. O pôsobení kráľovského kamenárskeho majstra Bertolda zo Zvolena (*magister Pertoldus, lapicida noster de Zolum*) sa zmieňuje listina Bela IV. z roku 1255. Podľa nej panovník daroval uvedenému kamenárovi za vykonávanie prác na kráľovských hradoch majetok ležiaci pri banskoštiavnickom lese.⁹¹⁰ Existenciu lomov priamo spomínajú písomné prameň od druhej polovice 15. stor. V roku 1467 uhradilo mesto Zvolen 12 denárov za pivo, syr a chlieb pre ľudí, ktorí pracovali na ceste pod lomom, označenom v nemeckej podobe Steinbruch (*Staypruch*).⁹¹¹ Podľa dokladov o včasnostredovekej ťažbe kameňa možno tento lom hľadať v lokalite Hrádok pri Lieskovci. V roku 1489 mesto Banská Bystrica opakovane uhradilo výdavky v rozsahu 1 – 10 zlatých majstromi Štefanovi Maurerovi a ďalším nemenovaným osobám za lámanie kameňa. V zápisoch vystupuje miesto prác pod názvom *Staynbruch*. Údaje o polohe mestského lomu ho dovoľujú predpokladať azda už v tomto období na severnom úpätí vrchu Urpín.⁹¹² Ďalšie miesto ťažby kameňa opisujú svedecké výpovede počas chotárneho sporu medzi Ľupčou a Ľubietovou v roku 1545. Starci z Lučatína, Medzibrodu, Priečodu a Seliec vtedy vypovedali, že hraničný bod tvorilo oddávna územie v zápisoch typu *Sthemproch*. V jednom zo svedectiev sa stretávame i s pomenovaním skaly *Haustroch (petra Haystroch)*, stojacej tiež v tých miestach.⁹¹³ Názov prispôsobený v slovenčine v znení Štemproch vychádza z pôvodného tvaru Steinbroch. Označoval lokalitu severozápadne od Ľubietovej v súčasnosti nazývanú Skalolam (698 m). Obidva nemecké názvy Steinbroch i Haustroch svedčia o povrchovom dobývaní suroviny. Na ťažbu v tomto priestore môže poukazovať i označenie blízkeho hraničného kameňa baníckym znakom s kladivkom a železkom, ktoré uvádzajú metácie z rokov 1561 a 1566. Druhý z prameňov stotožňuje v latinskom znení objekt priamo s kameňolomom (*penes lapidicinam*). Slovakizované znenie metácie naopak zachováva miestny názov (*wedle Stainbrochu*), ktorý bol azda dostatočne zrozumiteľný.⁹¹⁴ Podobne, ako v prípade lomov pri Zvolene a Banskej Bystrici bol aj Skalolam pri Ľubietovej využívaný na získavanie kameňa zrejme už v stredoveku.

Medzi ťaženým kameňom najčastejšie prevažoval stavebný materiál. Naznačujú to i doklady v účtovných záznamoch, ktoré pri výdavkoch spojených s prácou v lomoch a prepravou kameňa špecifikujú zväčša len inú, ako stavebnú činnosť. S kamenármi sa stretávame od 15. stor. v prostredí Banskej Bystrice a Zvolena. V oboch mestách pôsobil

⁹⁰⁸ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK II., fol. 63. Pálenie vápna vo Zvol. stolici pripomína už r. 1425 nem. názov obce Pliešovce: „iudices de Plessowicz alias de Calkofen.“ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 46/a.

⁹⁰⁹ MÁČELOVÁ, M.: Der Burgwall..., s. 401 (geologicko-petrografický rozbor J. Galvánek).

⁹¹⁰ CDSI II., s. 333, č. 480.

⁹¹¹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 24.

⁹¹² ŠA BB pob. BB, MBB, 369/2, Mestská účtovná kniha z roku 1489, pag. 17, 24; porov. MKF, Sect. 39, Col. XXXII.

⁹¹³ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 153/pag. 289, fol. 160/pag. 300.

⁹¹⁴ Pozri pozn. 478, čl. 4, pozn. 480, čl. 18.

Obr. 10. Pozostatky po povrchovej ťažbe kameňa v polohe Skalolam pri Ľubietovej

v rokoch 1493 a 1517 kamenár Hanus.⁹¹⁵ V rokoch 1523 a 1524 vystupuje počas sporov s Dóczyovcami kamenár Juraj zo Senice pod označením *Lapicida*, ale aj pod domácim prírmením *Kemenyk*.⁹¹⁶ O náhrobných kameňoch v mestách hovoria výdavky uvádzajúce *stayn zu dem graben* (1489) a *lapides ad cimerum* (1518).⁹¹⁷ Okrem stavebnej suroviny obsahujú pramene zaujímavé údaje o získavaní mlynských kameňov. V roku 1466 uhradilo mesto Zvolen jeden ortón striebra za dovezenie mlynskeho kameňa do mlyna. Zápis v tomto prípade neuvádza, odkiaľ kameň pochádzal. Zo sťažnosti, ktorú predniesol pred Zvolenskou stolicou Baltazár Radvanský vyplýva, že v roku 1514 poslal svojho mlynára po mlynské kamene až do Svätého Kríža. Mýtnik v Ladomeri vyrúbil pritom mlynárovi vysoký poplatok, čím Radvanskému vznikla škoda.⁹¹⁸ Nákup mlynských kameňov vo Svätom Kríži možno vysvetliť blízkym zdrojom suroviny. K centráram výroby žarnovov na Pohroní patrilo už vo včasnom stredoveku okolie Hliníka nad Hronom.⁹¹⁹ Z tejto oblasti mohli pochádzať aj viaceré mlynské kamene dovážané do Zvolenskej kotliny v neskorom stredoveku.

⁹¹⁵ LISKOVÁ, H.: *Banskobystrické mešťanstvo...*, s. 134; ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 33, MK II., 57, 63.

⁹¹⁶ Kongreg. prot., s. 209-210, č. 381 a n., s. 216 a n., č. 400 a n. „Georgio Lapicida“ z Medzibrodu vystupuje medzi familiármi hradu Ľupča už r. 1504. MOL DL 21 245.

⁹¹⁷ ŠA BB pob. BB, MBB, 369/2, MK 1489, pag. 19; ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 57.

⁹¹⁸ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 17; Kongreg. prot., s. 145, č. 164.

⁹¹⁹ PRANDA, A.: K dejinám výroby mlynských kameňov na strednom Slovensku. In: *Slovenský národopis*. roč. XII., č. 4, 1964, s. 562-563.

5.4 Rybnikárstvo a úprava vodných tokov

Zásahy do riečnej siete podobne, ako ťažba nerastných surovín menili reliéf územia predovšetkým na lokálnej úrovni. Pri sledovaní zmien podmienených ľudskou činnosťou možno vymedziť zásahy, ktoré sa prejavili v plošnom rozsahu budovaním rybníkov. Bodovým zastúpením sa v prostredí odrazilo hĺbenie studní a úprava prameňov, až po využívanie kúpeľov. Líniový prejav v krajine zanechali regulácie tokov spojené s úpravou brehov a výstavbou zariadení na vodnú energiu. Nárast využitia vodných tokov sprevádzaný vyššie uvedenými aktivitami dokladajú pramene najmä od konca stredoveku a v ranom novoveku. I keď tento stav je možné spojiť so zvýšeným hospodárskym využívaním územia, do úvahy treba vziať aj nárast počtu prameňov.

Prvou, avšak len nepriamou správou o rybníku v kotline je miestny názov na severovýchodnom okraji územia vráteného v roku 1263 mestu Zvolen. Metácia v týchto miestach spomína na pravej strane potoka Očovka medzník pod lúkou zvanou Rybník (*sub prato Rebenek vocato*).⁹²⁰ V metácii zvolenského chotára z roku 1552 už zápis tohto názvu dôslednejšie odzrkadľuje domácu výslovnosť. Ohraničenie na rovnakom mieste prechádzalo *sub prato Rybnik vocato*.⁹²¹ Podľa polohy ležala uvedená lúka na pravom brehu Očovky juhovýchodne od Zolnej. Podobný doklad z blízkeho územia obsahuje ohraničenie medzi Môtovou a Slatinkou z roku 1563. Metácia spomína neďaleko miesta, kde sa stretávali hranice chotárov Lieskovca, Môtovej a Slatinky hraničný bod na rovnej lúke zvanej Rybník (*in planitie prati Ribnik vocati*). O názve sa zmieňujú i mladšie pramene, ktoré ho zhodne situujú na pomedzie chotárov Slatinky a Môtovej.⁹²²

S toponymickým dokladom z roku 1263 môžu súvisieť správy o rybnikárstve v okolí Slatiny a Vígľaša. Roku 1404 kráľ Žigmund daroval Paškovi (*Passco*) zo Slatiny za preukázané služby usadlosť v Slatine medzi dvormi poddaných Antona a Gregora, ktorú predtým mali v držbe Vaniš (*Wanissius*) a po ňom Blažej označený titulom hlavný rybnikár (*magister piscinarum*). Podľa R. Ragača vzhľadom na druh služobnosti, ktorú mali Paško a jeho dedičia vykonávať možno predpokladať, že zároveň získali aj funkciu majstra rybnikára. Podobne, ako ich predchodcovia mali totiž strážiť veľký kráľovský rybník (*nostram piscinam magnam*) pod hradom Vígľaš a počas jeho zamŕzania presekávať ľad. Pokiaľ by niekedy spomínaný rybník potreboval opravu, kráľ a jeho nástupcovia mali na to poskytnúť potrebné prostriedky.⁹²³ Spravovanie rybníka dvomi predchodcami dovoľuje posunúť jeho existenciu do predchádzajúceho obdobia, zrejme už do panovania kráľa Ľudovíta I. Starostlivosť o rybníky na Vígľaši spomínajú i ďalšie pramene. Vígľašský kastelán Martin *de Czeke* v roku 1429 prijal od kráľovnej Barbory za dovezenie dreva, kosenie sena, nákup klincov na práce okolo hradu, ako aj na práce na rybníkoch (*ad labores piscinarum*) pri Vígľaši sumu 232 zlatých.⁹²⁴ O pokračovaní rybnikárstva vypovedá aj listina Mateja Korvína z roku 1479. Podľa nej panovník potvrdil Paškovým potomkom Michalovi Paškovi a jeho bratovi Vavrincovi listinu

⁹²⁰ Vysady I., s. 47, č. 31.

⁹²¹ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2.

⁹²² ŠÚBA, HKG, Dominiálie, škat. 6034, č. 152; MALINIÁK, P.: „Meta ad modum...“, s. 398, 404.

⁹²³ FIEDLER, V. (ed.): List do budúcich regist zeme Slovenskej. In: *Výročná správa Československého Štátneho Koedukačného Učiteľského Ústavu v Lučenci*. roč. 3, 1929-1930, s. 4; RAGAČ, R.: Rod Paškvcov zo Slatiny do nobilitácie. In: *Genealogicko-heraldický hlas*. roč. 9, č. 1, 1999, s. 20-21.

⁹²⁴ MOL DL 43 787, 43 808; CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 297 (výťah z listiny).

vydanú Žigmundom roku 1404. V období mocenských zápasov bol zrejme tunajší rybník poškodený. Listina na základe ktorej Vladislav II. daroval v roku 1496 Vigfašské panstvo Blažejovi z Rašky totiž uvádza, že hrádza rybníka (*clausura eciam piscine*) patriaceho k hradu je poškodená a panovník poskytol prostriedky na jej opravu.⁹²⁵

Rybníka, ktorý zadržieval vodu nad mlynom sa týka sťažnosť Juraja z Mičinej na svojho príbuzného Jána z Mičinej prednesená pred stoličným súdom. Obvinený Ján mal podľa žaloby zničiť a zatopiť (pravdepodobne v roku 1507) Jurajov majetok.⁹²⁶ O tomto rybníku sa zmieňuje aj dohoda o del'be majetku medzi zemanmi Benickými z roku 1570. *Rybnyk take nanyzssy* povyššie Dolnej Mičinej František Benický prepustil Benediktovi s Martinom Benickým. Ján Benický prepustil svoj podiel vo všetkých rybníkoch Františkovi. František tiež svoj podiel v rodinných rybníkoch prepustil Jánovi. Spomínaný najnižší rybník mohol patriť mlynu, ktorý prameň uvádza v Dolnej Mičinej. V Hornej Mičinej mal podľa tohto dokumentu postaviť František Benický nový vlastný mlyn.⁹²⁷ Údaj o mičinskom rybníku aj mlyne na začiatku 16. stor. sa preto vzťahuje k Dolnej Mičinej. Podľa del'by majetku v roku 1570 sa v Dolnej a Hornej Mičinej nachádzali už viaceré rybníky, vybudované zrejme na potoku Lukavica.

Rybník v drže zemepánov nachádzame aj východnejšie pri Dúbravici. Roku 1547 sa Elena, vdova po Jánovi Dúbravickom sťažovala pred palatinom na svojich príbuzných Michala Dúbravického a Martina Dúbravického (zvaného aj Špán), ktorí sa vlámali do jej domu v Dúbravici a spôsobili jej mnohé škody. Zabrali jej zároveň i tamojší rybník.⁹²⁸ Nachádzal sa zrejme juhovýchodne od kaštieľa v Dúbravici, pri sútoku dvoch menších potokov. Mapy z 19. stor. tu zaznamenávajú názov *Rybník* alebo *Ribník*.⁹²⁹ Ďalšie rybníky v rukách šľachty poznáme na území Lukavice, Hronseku a Vlkanovej. Príbusenstvo rodov Končekovcov, Eliášovcov a Ostrolúckych sa roku 1555 dohodlo pred Hodnoverným miestom Svätobeňadického konventu na del'be a zálohovaní viacerých majetkov. Pri vypočítavaní príslušenstiev kúrie v Lukavici dohoda spomína aj rybník patraci k mlynu.⁹³⁰ V susedných chotároch nachádzame ďalšie rybníky. V roku 1558 sa pred sedriou sťažoval Benedikt Prekop na svojich susedov Štefana a Jána Šóša, ktorí mu násilím obsadili zeme, lúky a akési rybníky, čím mu spôsobili škodu. Rybníky mohli ležať v doline severne od lesa Platina neďaleko hraníc s chotárom Veľkej Lúky. Miestny názov *Na Ribnike* tu uvádzajú mapy na konci 19. stor.⁹³¹ Gašpar a Juraj Horvát sa v roku 1566 bránili proti obvineniu zo spustošenia mlyna vo Vlkanovej a poškodenia tamojšej hrádze. Podľa nich na hrádzi na rieke Hron (*aggerem in fluvio Gron*) vznikla veľká škoda, keď sa tam vyliala voda, pričom minulý rok im pretrhla rybník.⁹³² O severnejšie položenom rybníku v chotári Iliáša sa zmieňuje del'ba majetku medzi Eliášom Lukavickým a Matejom Muraközým v roku 1567. V podiele, ktorý vlastnil Muraközy a jeho dedičia uvádza ohraničenie aj rybník pri Hrone južne od Iliáša, ležiaci západne od doliny Jazovec.⁹³³

⁹²⁵ RAGAČ, R.: Rod Paškovicov..., s. 21; MOL DL 20 501.

⁹²⁶ Kongreg. prot., s. 113, č. 20 (porušený zápis).

⁹²⁷ Listy Rakovských, s. 242, č. 16. Polohu Dolného mlyna určuje mapa z r. 1783. *Az első katonai felmérés.* (ďalej EKF, DVD vydanie) Budapest : Arcanum Adatbázis, 2004, Col. XIV., Sect. 9.

⁹²⁸ BENKÓ, I.: A Dúbraviczai Dúbraviczky-család XVI-ik században. In: *Turul.* XXX. kötet, 4. szám, 1912, s. 151.

⁹²⁹ ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Dúbravica, list 1.

⁹³⁰ SNA, HM SBK, AP – D, pag. 62.

⁹³¹ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 191/pag. 350; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Hronsek, list 4.

⁹³² ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 234/pag. 424.

⁹³³ Úradnie listiny II., s. 161, č. XIII.

Na protifahej strane Hrona sa s rybníkmi stretávame počas del'by majetku medzi Jurajom a Františkom Radvanským v roku 1557. Obidvaja bratia sa dohodli, že keď si rybníky rozdelia majú na ich údržbu vynaložiť rovnakú prácu a náklady, napustiť ich rybami a poberať z nich rovnaký úžitok.⁹³⁴ Okrem zemanov nachádzame viaceré rybníky v prvých desaťročiach 16. stor. aj vo vlastníctve bansko-bystrických mešťanov a mestského špitála. Polohu jedného z rybníkov upresňuje v roku 1547 zámer vybudovať na Hrone hrable na zachytávanie splavovaného dreva. Mali sa nachádzať nad mostom v Banskej Bystrici oproti veľkej lúke pod rybníkom po pravej ruke, kde malo byť zriadené uhlisko.⁹³⁵ V poddanských obciach Zvolenského panstva dokladajú rozšírenie rybníkov miestne názvy v chotároch Hájnikov a Baďína, doložené v 16. stor.⁹³⁶ Doklady neumožňujú určiť, či pod označeniami vystupujú aj funkčné rybníky. Nemožno vylúčiť, že išlo o objekty, ktoré patrili k mlynom.

Údaje o rybníkoch dopĺňajú zachované terénne názvy z mladšieho obdobia. Okrem pomenovaní lúk Rybník z rokov 1263, 1552 a 1563 na chotárnych hraniciach sem patria aj početné názvy vo vnútri chotára Slatinky a Zvolenskej Slatiny. Prítomnosť rybníkov pripomína názov vrchu *Nad Ribniki* severovýchodne od obce Slatinka. K uvedenému priestoru sa viaže i ďalší názov *Ribniki pri Hraczkej*. Severne od Zvolenskej Slatiny uvádzajú katastrálne mapy názvy *Ribniki* a *Ribniki do ocsouszkej czeszi*. Na pravom brehu Slatiny severne od hradu Vígľaš napokon zaznamenávajú názov *Ribiky*.⁹³⁷ (!) Chotárne názvy z územia Slatinky súvisia so starším dokladom o názve lúky Rybník. Vzťahujú sa k plytkej doline s niekoľkými menšími potokmi a mokradami severne a severozápadne od obce Slatinka. Na niekdajších hraniciach medzi obcami Slatinka a Môtová sme identifikovali zamokrenú plochu, ktorá môže súvisieť s rybníkom (lúkou) zaniknutým v tomto priestore azda už v roku 1563 (obr. 11). Označenie Rybníky severne od Zvolenskej Slatiny sa podobne viaže na jarok, ktorý sa v týchto miestach nachádza. V prípade názvu Rybníky severne od Vígľaša sa možno priamo oprieť o správy o rybníku pod hradom z rokov 1404, 1429 a 1496. Zmienky v listinách o rybníkoch a rybníkároch môžu spolu s chotárnymi názvami poukazovať na vybudovanú sústavu rybníkov v okolí Slatinky, Slatiny a Vígľaša. Vzhľadom na doposiaľ chýbajúce doklady o prevádzke rybníkov na tomto území v novoveku je možné uvažovať o ich vzniku a funkčnosti približne v 14. – 15. stor.

Podľa spomínaných dokladov pramene nezaznamenávali samostatné názvy rybníkov. O rozlišovaní v prípade existencie viacerých rybníkov hovoria zmienky o „veľkom“ rybníku pod hradom Vígľaš a o „najnižšom“ rybníku pri Dolnej Mičinej. V širšom okolí Zvolenskej kotliny dosiaľ poznáme len ojedinelý doklad, kedy pramene uvádzajú osobitný názov rybníka. Severné hranice územia darovaného bansko-bystrickému richtárovi Ondrejovi viedli v roku 1263 k rybníku nazývanému Jezerná (*in piscinam, que nominatur Gezerna*).⁹³⁸ Podľa opisu sa nachádzal v pramennej oblasti Lupčice v Starohorských vrchoch. O usporiadaní rybníkov vypovedajú len skromné doklady. Prevádzku nádrže na vhodnom mieste zabezpečovala vybudovaná hrádza

⁹³⁴ MOL, Radvánszky, I. osztály, III. csomó, 50. szám.

⁹³⁵ Katalóg I., s. 107, č. 336, s. 124, č. 386; Katalóg II., s. 434, č. 1436; MEO I., s. 43, č. 117.

⁹³⁶ R. 1556 „Ondrej Demiter, do Rybnika koncjom... Jano Hronsky na Ribnik koncjom.“ Popis dežmy, s. 739. R. 1600 „Jano Filipowich od laz u Ribnika každého roku funt wosku.“ ŠA BB, KSBB, Katastrálne písomnosti obce Baďín, škat. 13 (výťah z farského protokolu).

⁹³⁷ Podľa voj. mapovania a katastr. máp z r. 1846 a 1880. MKF, Sect. 40, Col. XXXIII.; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Zvolenská Slatina, list 1, 4, 5.

⁹³⁸ CAC III., s. 41, č. 31. Porov. ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 122.

Obr. 11. Zamokrená plocha v polohe Rybník na pomedzí Slatinky a Môt'ovej

(*clausura* v roku 1496, *agger* v roku 1566). Výstavba hrádzi v prípade ich zakladania na väčších tokoch bola konštrukčne náročná. Údaj o hrádzi vybudovanej pri mlyne na Hrone vo Svätom Beňadiku v Tekovskej stolici spomína medzi materiálom potrebným na jej vybudovanie na prvom mieste kamene.⁹³⁹

Pre funkciu vodných nádrží, ktorou zväčša býval chov rýb bolo potrebné zabezpečiť ich prietočnosť. Okrem menších vodných tokov sa stretávame aj s rybníkmi vybudovanými na Hrone. Údaj z roku 1566 dokladá, že tieto rybníky mohla ohroziť rozvodnená rieka. Rozvoj rybníkárstva v regióne (Vígľašské panstvo) môžeme zrejme vo väčšom rozsahu predpokladať od 14. stor. Z nasledujúceho obdobia pochádzajú správy o údržbe a využívaní rybníkov, pričom v 16. stor. ich počet narastá. Za dôvody neskoršieho zániku rybníkov pravdepodobne môžeme označiť činitele, ktoré prispeli k všeobecnému úpadku rybníkárstva aj v iných regiónoch. Budovaním rybníkov dochádzalo k záboru poľnohospodárskej pôdy a k zvyšovaniu poddanských robôt. Ich údržbu a zabezpečenie návratnosti vynaložených prostriedkov ďalej skomplikovalo turecké ohrozenie.⁹⁴⁰ Napriek tomu je treba uvažovať o pretrvávaní (časti) rybníkov i v mladšom období. V prvej tretine 17. stor. poznáme rybníky v Radvani, Iliashi aj Mičinej.⁹⁴¹ Okrem chovu rýb možno predpokladať aj ich využitie pri zadržiavaní vody pre potreby zariadení poháňaných vodnou energiou. K zariadeniam vybudovaným na vodných tokoch sa preto mohli viazať aj ďalšie (v prameňoch nezistené) rybníky.

⁹³⁹ R. 1528 „lapides... et alia necessaria ad clausuram seu aggerem molendini nostri sub monasterio nostro.“ SNA, HM SBK, AP – C, pag. 24.

⁹⁴⁰ JERŠOVÁ, M.: Z dejín rybárstva a rybníkárstva na Slovensku. In: *Historické štúdie III.* 1957, s. 168-169.

⁹⁴¹ MOL, Radvánszky, I. osztály, V. csomó, 96. szám; SNA, HM TK, AP – C, pag. 293; ŠA BB, ZŽ, KP X., pag. 346.

Správy o kúpeľoch (*balneum, badstube*) sa vzťahujú najmä k mestskému prostrediu. Výnimku tvorí zmienka o zemianskom majetku s takýmto označením na území Poník v roku 1350.⁹⁴² Staršieho pôvodu boli kúpele v Ľubietovej, ktoré v roku 1384 vrátila mestu kráľovná Mária. Od roku 1466 sa stretávame v Banskej Bystrici s verejnými kúpeľmi, ktoré patrili ku kráľovskému domu. Na začiatku 16. stor. mesto vybudovalo nové kúpele.⁹⁴³ Z tohoto obdobia poznáme aj kúpele vo Zvolene. Mesto v rokoch 1498, 1501 a 1515 – 1517 financovalo údržbu kúpeľného prameňa, kachlí či pece a nákup dreva.⁹⁴⁴ Známe doklady bližšie neuvádzajú využívanie vodných zdrojov v kúpeľoch. Je pravdepodobné, že ich vybudovanie bolo viazané na výskyt žriediel, alebo vyhĺbenie studní. Región bohatý na minerálne vody neušiel ani pozornosti humanistických vzdelancov. O jaskyni pri Zvolene, z ktorej vystupuje životnebezpečná para informoval vo svojom diele z roku 1490 Peter Ransanus. Jeho poznatky v roku 1546 zopakoval Georgius Agricola. Georg Wernher vo svojej práci z roku 1556 uvádza, že k najvýznamnejším prameňom v Uhorsku patrí kyselka pri Zvolenskom hrade. O povestnej prepadline (*hiatum terrae*) píše, že zhubné výpary tu usmrcujú preletujúce vtáky a iné živočíchy, čo dokázali i vykonané pokusy.⁹⁴⁵ Jaskyňu a prepadlinu pri Zvolene možno hľadať na území Sliača, alebo v polohe Borová hora. Wernherom vyzdvihovalá kyselka sa mohla nachádzať v lokalite Medokýš na ľavom brehu Hrona juhozápadne od Zvolena. Jej poloha zodpovedá miestny názov doložený od 15. stor., ako aj význam označenia medokýš (kyselka).⁹⁴⁶ O starostlivosti o tento prameň vypovedajú ďalšie doklady. V roku 1546 mesto uhradilo jeden zlatý za prácu murárom a za kamene na úpravu prameňa Medokýš. V ďalšom období nachádzame údaj o žriedle, podľa opisu rovnako totožnom s Medokýšom. V roku 1559 zaplatil Zvolen ľudom, ktorí vyčistili kyselku (*aqua acida*) 30 denárov.⁹⁴⁷ Okrem údržby sa stretávame aj so zámerným zasypáním žriedla. Počas reambulácie zvolenského chotára v roku 1552 bola zemou zaháňaná studnička či prameň, ktorý dokumenty označovali Borkút. Išlo o starý a zrejme už nevyužívaný vodný zdroj. Listiny ho prvýkrát spomínajú v roku 1254.⁹⁴⁸

O úprave a regulácii vodných tokov hovoria niektoré doklady z 15. a 16. stor. Zariadenia vybudované na zadržiavanie vody, alebo splavovaného dreva spomína listina Ladislava V. Podľa nej kráľ v roku 1457 nariadil vlastníkom majetkov pri Hrone, aby obchodníkovi s drevom Stanislavovi Vilhelmovičovi nebránili v plavbe plti. Okrem vyňatia spod platenia mýta a poplatkov mu mali sprístupniť aj hate na Hrone (*in flumine Gron obstacula vulgariter gaath*).⁹⁴⁹ Znáмым technickým zariadením boli banksobystrické hrable. Za účelom zadržiavania dreva na toku Hrona dal v roku 1548 prefekt Wolfgang Hohenwarter postaviť pri Banskej Bystrici (časť Uhlisko) horné hrable. Okolo roku 1560 sa začalo s výstavbou dolných hrablí pri Radvani. V roku 1565

⁹⁴² MOL DL 84 691.

⁹⁴³ Katalóg I., s. 29, 80, 113, č. 47, 247, 352.

⁹⁴⁴ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 1, 83, MK II., fol. 44, 50, 57.

⁹⁴⁵ Pramene VI., s. 253, č. 7; AGRICOLA, G.: *O vlastnostiach látok vystupujúcich zo zeme*. Bratislava : Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 1996, s. 73; WERNHER, J.: *O podivuhodných vodách Uhorska*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1974, s. 20, 50-51.

⁹⁴⁶ K lokaliz. pozri s. 79. K etym. názvu MAJTÁN, M.: HSIJ II., s. 279.

⁹⁴⁷ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 8, 136. Porov. ŠORECOVÁ, D.: *Obraz každodenného života mesta Zvolen v 16. storočí*. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. J. Ragačová – P. Maliniak, Zvolen : Mesto Zvolen, s. 115.

⁹⁴⁸ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2. Porov. aj CDSI II., s. 309, č. 444.

⁹⁴⁹ KRIŽKO, P.: *Z dejín bankských...*, s. 328, 332, pozn. 6.

už boli dolné hrable súčasťou novej huty, postavenej na dolnom konci mesta. Pravdepodobne v tomto období vznikli aj Ľupčianske hrable. Vybudované boli v ohybe Hrona v lokalite Roveň tesne pred ústím Moštenického potoka.⁹⁵⁰

V roku 1513 predstavitelia mesta Zvolen riešili spor medzi mešťanmi Ondrejom Lulajom a Matejom Čapľom. Pri obhliadke hraníc pozemkov sa zistilo, že Lulaj nespôsobil vybudovaním plota svojej záhrady Čapľovi žiadnu škodu. Na svojom poli však Čapľa vybudoval tok, ktorým odvádzal vodu z Lulajovej záhrady. Uvedený kanál, či tok (*meatum aque, seu rivulum*) mal mať v držbe Ondrej Lulaj.⁹⁵¹ S podobnými spormi o využívanie vody sa stretávame i na zemianskych majetkoch. Zeman Eliáš protestoval v roku 1540 pred stolicou proti svojmu susedovi Mertlovičovi, ktorý si preložením hraničného kameňa privlastnil jeho potok.⁹⁵² Peter Trnovský v mene svokra Gašpara Horváta v roku 1566 protestoval proti Františkovi Benickému, ktorý dal prekopat náhon, či prietok vody z potoka (*fluvium transitum, sive cursum aque*) k mlynu postavenému pri Haberci, čím protestujúcim vznikla škoda. Sťažnosť súčasne naznačuje i približný rozsah vykonaných zemných prác. Menuje totiž piatich poddaných, ktorí vykopali koryto nového toku. Benický voči protestácii namietal, že mlyn patrí k jeho pozemku, pričom má právo aj na úžitky z potoka.⁹⁵³ Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch správ, ktoré spory o vodné toky situujú všeobecne do chotárov Zvolena a Iliaša, prípad z roku 1566 zaraďuje vybudovanie mlynského jarku k mlynu na ľavom brehu stredného toku Peťovského potoka v chotári Vlkanovej.

Výstavba mlynov a ďalších zariadení na vodný pohon bola dlhodobým zásahom do riečnej siete. Okrem prvých strojov na mletie obilia sem patrili aj huty, hámre, valchy, stupy a pily. O existencii jednotlivých technických zariadení poznáme údaje až od polovice 14. stor. Dva mlyny (*duo molendina*) v držbe zemanov Filipa a Jána, synov Tomáša z Ponik sa objavujú pri deľbe ich majetku v chotári Poník roku 1350. Ďalšia deľba tamojšieho majetku v roku 1358 spomína mlynisko (*locus molendini*) v doline potoka Mólča. Horný a dolný mlyn uvádza priamo v dedine Poniky. Mlynisko v doline Mólče spolu s dolným mlynom malo pripadnúť Jakubovi, synovi Petra zvaného Šoš. Horný mlyn pripadol Filipovi, Jánovi a Mikulášovi, synom Tomáša.⁹⁵⁴ Rovnaké mlyny najpravdepodobnejšie vystupujú už v listine z roku 1350. Nakoľko obidva pramene zaznamenávajú v ponickom chotári aj baníctvo, nemožno s určitosťou povedať, či išlo len o obilné mlyny, alebo o iný druh zariadení. Výstavbu mlynov v susednom chotári dokladá deľba majetku medzi zemanmi z Čerína v roku 1351. Podľa nej mohli Pavlovi synovia magistri Lökös a Mikuláš v chotári Čerína kdekoľvek *super fluvium Zolna* zriadiť mlyny a slobodne ich užívať.⁹⁵⁵ S ich prítomnosťou v tomto priestore možno preto uvažovať od druhej polovice 14. stor.

Pramene obvykle nespomínajú výstavbu mlynov, ale uvádzajú už ich vlastníctvo a prevádzku. Takýmto dokladom je listina z roku 1384, keď kráľovná Mária vrátila mestu Ľubietovej spolu s ďalšími úžitkami i mlyn. Mestu ho ešte v časoch kráľa Ľudovíta zabral Michal Stanko zvaný Steiger (*Stygeur*). Súčasťou majetku banksobyrckých mešťanov Goldnerovcov bol v roku 1398 aj mlyn. Nachádzal sa

⁹⁵⁰ JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského...*, s. 153-154; HRONČEK, P.: Transformácie vodných tokov v okolí Slovenskej Eupče. In: *Geografická revue*. roč. 3, č. 1, 2007, s. 76-77 (CD-Rom).

⁹⁵¹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK II., fol. 32; RAGAČ, R.: *Civilnoprávne záznamy...*, s. 72.

⁹⁵² ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 139/pag. 268.

⁹⁵³ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 236/pag. 428.

⁹⁵⁴ MOL DL 84 691; CDA VII., s. 206-207, č. 110.

⁹⁵⁵ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I, nr. 1.

zrejme v doline južne od Kostiviarskej.⁹⁵⁶ Podobne, ako v prípade rybníkov, nachádzame viaceré mlyny v rukách šľachty. Úžitky z mlynov tvorili významný zdroj zemepanských príjmov. Podľa podmienok vydržiavania farára a učiteľa v Radvani mal roku 1401 miestneho kňaza podporovať aj mlynár (*molitor*) a pastier odvádzaním pravidelnej dávky vo výške jednej štvrtky pšenice.⁹⁵⁷ V roku 1402 Ján a Mikuláš, synovia Ladislava z Mičinej prenechali Kataríne, vdove po Mikovi z Mičinej jej veno z rodového majetku. Katarína získala celý majetkový podiel s kúriou, dve poddanské usadlosti a mlyn nachádzajúci sa na potoku v Dolnej Mičinej. Podľa prameňov zo 16. stor. sa nad týmto mlynom nachádzal aj rybník, ktorý ho mohol zásobovať vodou.⁹⁵⁸ O hodnote mlyna čiastočne hovorí listina, podľa ktorej v roku 1418 Ján, syn Ladislava z Krtiša so svojim synom Vítom dali do zálohu štyri poddanské usadlosti v Hronseku spolu s mlynským kolesom na Hrone (*unam rotam molendinariam in fluvio Garan*). Záložovali ich za 66 zlatých a rovnaký počet nových denárov Kataríne, vdove po Jánovi synovi Dávida zo Sásovej a jej dcére Barbore, manželke Bartolomeja z Bacúrova. Majetky mal predtým v zálohu Pavol Rosenberger, pričom ich súčasťou bol aj výnos z troch častí mlynského kolesa na Hrone. Bartolomej z Bacúrova prevzal majetok do zálohu pod podmienkou, že výnos zo spomínaných troch častí mlynského kolesa bude odovzdávať počas jedného roka vdove a dcére nebohého Tomáša z Hronseku.⁹⁵⁹ Pod tromi časťami mlynského kolesa nemuseli vystupovať konkrétne časti mlyna. Vzhľadom na ich spojenie s výnosom mohlo ísť o rozdelenie príjmov z mlyna v podobe vlastníckych podielov.

Ďalšie mlyny vo vlastníctve zemanov nachádzame v roku 1464. Matej Korvín v uvedenom roku daroval Jánovi a Jurajovi, synom nebohého Eliáša z Peťovej opustený majetok zvaný *Merthehaza* v chotári Kráľovej pri rieke Hron, kde povolil vybudovať mlyn. Vvedenie a odovzdanie do držby vykonané Šahanským konventom v roku 1465 už spomína na tomto mieste mlyn na Hrone *ex opposito possessionis Marthelhaza*.⁹⁶⁰ Majetok Mertelháza („Martinova Ves“) sa nachádzal zrejme na pravom brehu Hrona na pomedzí chotárov Kráľovej a Iliáša. Je pravdepodobné, že jeho názov bol odvodený od Mertela, ktorý sa usadil v Peťovej a dostal sa do príbuzenského vzťahu s tamojšími zemanmi. V súvislosti s vybudovaním, či presnejšie azda znovuvybudovaním mlyna na mieste zvanom Mertelháza možno spomenúť i meno *Mertel Molner*. Z prostredia Banskej Bystrice je známe na konci 14. stor.⁹⁶¹ O inom mlyne, ktorý v roku 1464 daroval panovník do súkromného vlastníctva hovorí ustanovenie Jána Šteka a jeho manželky Anny do držby majetkov v Sebedíne a Zolnej. Medzi príslušenstvami, ktoré Štekovci nadobudli v chotári Zolnej listina spomína mlyn a slobodnú usadlosť.⁹⁶²

Na mlyn v majetku mesta Zvolen poukazujú výdavky v zachovaných mestských účtoch (od polovice 60. rokov 15. stor.) za mlynské kamene dovezené do mlyna a často za tesárske práce vykonávané mlynárom.⁹⁶³ Išlo zrejme o mlyn v blízkom Lieskovci, ktorý bol poddanskou obcou mesta. I keď vo vlastníctve banskobystrických mešťanov nachádzame mlyn už na sklonku 14. stor., koncom stredoveku mestu slúžili len dva mlyny vo vlastníctve Špitála sv. Alžbety. O zdanení mlynov *Nydermül* a *Obermül*

⁹⁵⁶ Katalóg I., s. 29, 57, 105, č. 47, 168, 330.

⁹⁵⁷ MOL, Radvánszky, I. osztály, II. csomó.

⁹⁵⁸ ZsO II./1, č. 1779; ĐURKOVÁ, M.: Rod Mičinských..., s. 28. K rybníku v Dolnej Mičinej pozri text na s. 165.

⁹⁵⁹ MOL DL 43 400, 43 401; ZsO VI., č. 1939, 1940.

⁹⁶⁰ MOL DL 84 719, 84 720.

⁹⁶¹ K rodu Mertlovičovcov MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 79. Porov. aj Számadáskönyvei, s. 82.

⁹⁶² MOL DL 105 273.

⁹⁶³ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fól. 17, 24, 33, 56.

nachádzame prvé doklady na konci 15. stor. Obidva mlyny boli vybudované na potoku Bystrica. Podľa výsad udelených špitálu Ľudovítom II. v roku 1524 sa iný mlyn na území mesta nesmel postaviť na spomínanom potoku, ani na Hrone. Obyvatelia mesta mali mlieť obilie a slad jedine v špitálskych mlynoch.⁹⁶⁴ Z neskorého stredoveku poznáme doklady aj o ďalších (starších) mlynoch. Súpis príjmov Ľupčianskeho panstva vyhotovený v roku 1505 uvádza v sledovanom regióne mlyn s tromi kolesami v Ľupči a mlyn s jedným kolesom v Ponikách. Podiely v uvedených i ďalších mlynoch (na Horehróní) si majitelia panstva Dóczyovci rozdelili na polovicu.⁹⁶⁵ O existencii iného mlyna sa dozvedáme v roku 1512. Juraj Horvát spolu so svojou manželkou Barborou, dcérou nebohého Petra Mičinského vtedy získal od Barborinho príbuzného Jána Mičinského do trvalého vlastníctva deväť poddanských usadlostí vo Vlkanovej aj s tamojším mlynom vybudovaným na Haberci.⁹⁶⁶

Doplňujúce údaje o mlynoch obsahujú pramene od 30. rokov 16. stor. V spoločnom vlastníctve zemanov Eliášovcov a Radvanských nachádzame mlyn, ktorého polohu však nevieme spoľahlivo určiť.⁹⁶⁷ Mohol sa nachádzať v chotári Radvane, prípadne išlo o mlyn na majetku Mertelháza v chotári Kráľovej. Ďalší mlyn, pôvodne vo vlastníctve rodu Bakalárovcov sa zrejme nachádzal v Kremničke.⁹⁶⁸ Portálny súpis Zvolenskej stolice z roku 1542 spomína okrem vyššie uvedených aj mlyny v Hájnikoch, Badíne, Selciach, Očovej, Sielnici a Dúbravici.⁹⁶⁹ Podrobnejší súpis z roku 1549 uvádza ďalšie mlyny aj v Lieskovci, Šalkovej, Čeríne a Slatine.⁹⁷⁰ V nasledujúcich portálnych súpisoch sa už mlyny a mlynári pri jednotlivých obciach zväčša opakujú. K novším mohol patriť mlyn pod Zvolenským hradom, ktorý v súpisoch vystupuje od roku 1566.⁹⁷¹ O funkčom uspošobení niektorých mlynov vypovedajú skromné doklady. Pri sporoch sa možno stretnúť s mlynským náhonom (vo Vlkanovej v roku 1566), ktorý umožňoval regulovať prísun vody ku kolesu. Pokiaľ výdatnosť vodného toku nepostačovala, nad mlynom bola vybudovaná nádrž (v Dolnej Mičinej pred rokom 1507). Mlyny potrebovali len malú časť vodnej energie na ktorú najmä pri dobrom spáde toku postačovalo nepatrné množstvo vody. Pokrok znamenalo privedenie vody na obidva okraje mlynského kolesa, alebo využitie nadtekajúceho pohonu dopadaním vody na koleso. Na tento účel sa väčšinou využívali malé stavby kanálov, niekedy s pristavanými vzdúvacími nádržami, aby zapožičali prúdu vody viac energie.⁹⁷² Rovnako, ako rybníky, aj mlyny mohli ohrozovať povodne. V roku 1575 dal zeman Gašpar Horvát pred sedriou na vedomie, že jeho poddaní utrpeli škodu v jeho mlyne vo Vlkanovej *ob inundacionem aquarum*.⁹⁷³ Zariadenie sa zrejme nachádzalo pri Hrone, kde ho poškodila rozvodnená rieka. K mlynu mohol zároveň patriť i rybník, ktorého hrádzu Hron vo Vlkanovej pretrhol podľa už spomínanej správy z roku 1566.

⁹⁶⁴ LISKOVÁ, H.: *Banskobystrické meštianstvo...*, s. 133; Katalóg I., s. 189, č. 582.

⁹⁶⁵ SNA, Révay, sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV., nr. 4, fol. 3.

⁹⁶⁶ MOL DL 63 992; MOL DF 268 891.

⁹⁶⁷ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 127/pag. 247.

⁹⁶⁸ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 126/pag. 246, fol. 221/pag. 402; MOL CP CZ, fol. 42.

⁹⁶⁹ MOL CP CZ, pag. 38-41.

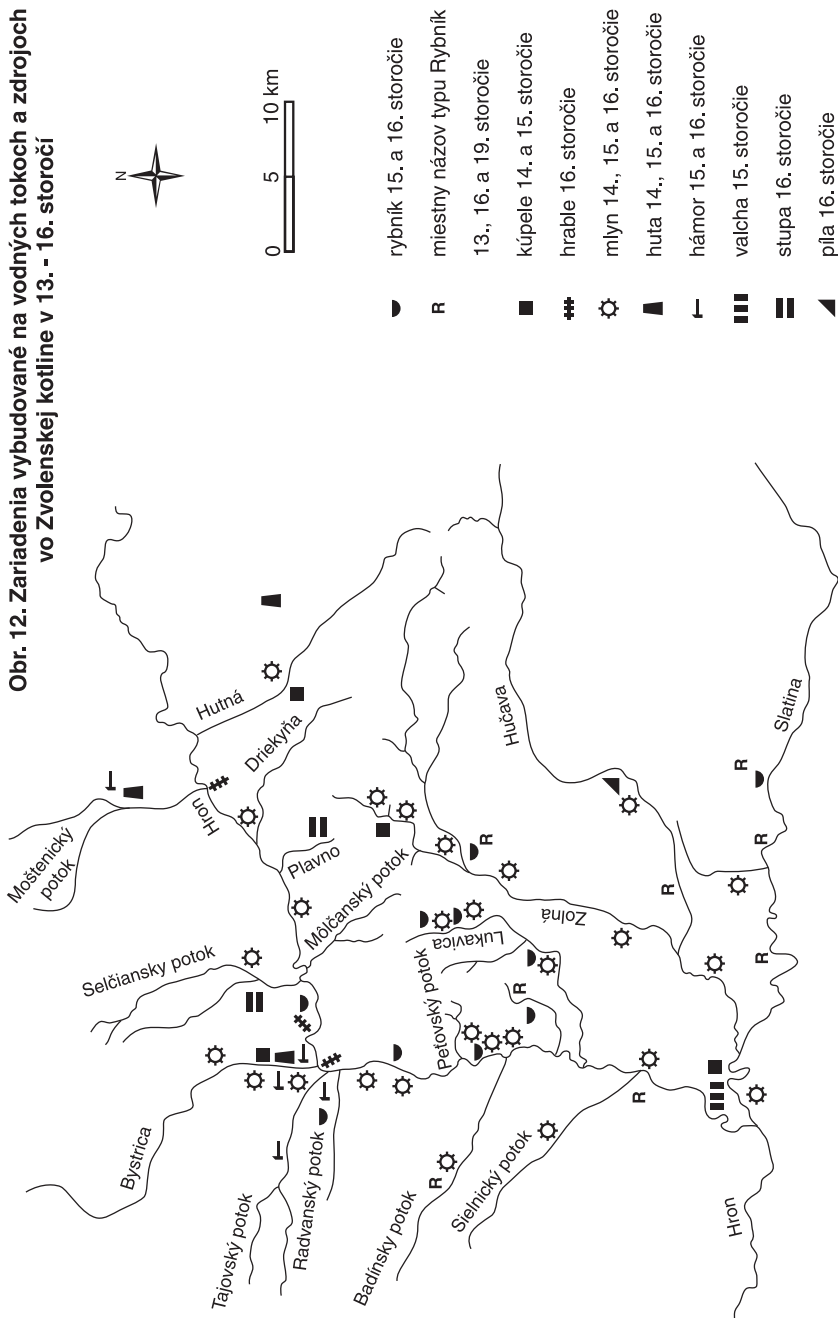
⁹⁷⁰ MOL CP CZ, pag. 51-59.

⁹⁷¹ MOL CP CZ, pag. 162.

⁹⁷² LINDGREN, U.: In welchem Verhältnis stand mittelalterliche Technik zu Mensch und Natur? In: *Mensch und Natur im mittelalterlichen Europa. Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Befunde.* hrsg. K. Spindler, Klagenfurt : Wieser Verlag, 1998, s. 173.

⁹⁷³ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 321/pag. 583.

Obr. 12. Zariadenia vybudované na vodných tokoch a zdrojoch vo Zvolenskej kotline v 13. - 16. storočí

Do regulácie tokov okrem mlynov výraznejšie zasiahla aj výstavba ďalších technických zariadení. V rámci úpravy a spracovania rúd sa v Banskej Bystrici od druhej polovice 14. stor. stretávame s hutami. V 15. aj 16. stor. stála jedna z nich na dolnom konci mesta pri Hrone.⁹⁷⁴ Iné huty v banskobystrickom chotári, bez bližšej lokalizácie, uvádzajú záznamy v zachovanej mestskej knihe od roku 1388. Viaceré sa podľa stručných opisov a uvádzaných príslušenstiev mohli nachádzať v horskej oblasti v okolí Španej Doliny a Starých Hôr.⁹⁷⁵ K presne datovateľným dokladom patrí listina z roku 1496, podľa ktorej majitelia Lupčianskeho panstva povolili Turzovcom postaviť nad brehom Moštenického potoka scedzovaciú hutu a hámor.⁹⁷⁶ Približne v tom období boli vybudované aj huty v Balážoch a Tajove. Ležali v Starohorských a Kremnických vrchoch. Z roku 1535 poznáme správu o hute v doline Čierne peklo pri Ľubietovej. Nachádzala sa pri nej lúka, ktorá sa vtedy stala predmetom sporu medzi Ľubietovou a Brusnom.⁹⁷⁷ Uvedená huta, resp. hutníctvo v Ľubietovej majú vzhľadom na miestnu ťažbu a spracovanie medi pravdepodobne starší pôvod.

Označovanie hámra a doklad spájaný s valchou poukazujú na skutočnosť, že pod latinským označením *molendinum*, alebo nemeckým Mühle v prameňoch nevystupuje vždy len stroj na mletie obilia, ale v širšom význame každé zariadenie poháňané vodným kolesom. Slovenské pomenovanie mlyn malo naproti tomu užší význam.⁹⁷⁸ Hámor spomína listina z roku 1402, kedy uhorský palatín nariadil zástupcom Zvolenskej stolice, aby prešetrili sťažnosť Jána syna Petra z Radvane. Podľa nej banskobystrický mešťan Mikuláš syn Sarmana (*Sarman*) postavil na Jánovom majetku v chotári Podlavíc *quoddam molendinum ferrei vulgo hamor dictum*. Údaje o ďalšom osude tohto hámra, vybudovaného zrejme na Tajovskom potoku (*super fluvio*) nepoznáme. Metácia medzi radvanským a banskobystrickým chotárom v roku 1404 opisuje v týchto miestach iba obec Podlavice.⁹⁷⁹ Radvanskí zemanovia neskôr súhlasili s postavením iného hámra na svojom území. V roku 1555 zástupcovia rodu na žiadosť prefekta mediarskeho podniku Wolfganga Hohenwartera vyjadrili súhlas so zriadením hámra v chotári Radvane na Radvanskom potoku (*in rivulo Radwan nominato*) oproti Hronu. Povolili využívať tok tečúci cez záhradu a cez rybník patriaci kúrii už nebohého Petra Radvanského. Jeho príbuzní výstavbu schválili pod podmienkou, že hámor nespôsobí škody v záhradách, siatinách alebo inde. Rybník a osobitne obidve jeho vyústenia (*utroque orificio piscine*) mali zostať v takom stave, aby v ňom bolo možné chovať ryby pre úžitok zemanov. Okrem krčiem nemali vzhľadom na možné škody pri hámri držať ani husi a sliepky.⁹⁸⁰ Pri voľbe miesta pre hutu alebo hámor bolo potrebné využiť miestne danosti a vykonať nevyhnutné úpravy. Nakoľko dúchadlá hút a hámre poháňala vodná energia, prevádzky na spracovanie kovov sa viazali najmä na výdatné vodné toky. Bolo preto treba zabezpečiť ich pravidelné zásobovanie vodou a postarať sa, aby spád vodného toku stačil

⁹⁷⁴ SKLADANÝ, M.: Španodolinská meď..., s. 32; Katalóg II., s. 98, č. 305; JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského...*, s. 153-154.

⁹⁷⁵ Számadáskönyvei, s. 85, 88, 94, 101; Katalóg I., s. 34, č. 66, s. 57-58, č. 168, 169. K hutám v banskobystrickom chotári TOMEČEK, O.: *Vznik a vývoj...*, s. 60-65.

⁹⁷⁶ Prameň VI., s. 120-122, č. 50, s. 123-124, č. 51.

⁹⁷⁷ Katalóg I., s. 226, č. 677; Katalóg II., s. 424, č. 1398.

⁹⁷⁸ HANUŠIN, J.: Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku (Príspevok ku štúdiu starých mlynov a mlynárstva I.). In: *Slovenský národopis*, roč. XVIII., č. 2, 1970, s. 191-194.

⁹⁷⁹ ZsO II./1, č. 1699; MOL DL 84 706. O pokračovaní činnosti hámra uvažuje HECKENAST, G.: Objavenie sa železného hámra na Slovensku a jeho rozšírenie. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku VIII*. 1977, s. 66.

⁹⁸⁰ MOL, Radvánszky, I. osztály, III. csomó, 45. szám.

na poháňanie vodných kolies. Na tento účel zvyčajne slúžil vybudovaný kanál, alebo vodná priekopa.⁹⁸¹ K upravenému toku sa viaže dohoda o užívaní hámra pri špitále za Banskou Bystricou z roku 1517. Špitálsky rektor Klement povolil hámorníkovi Jánovi, aby využíval pre svoj hámor vodu z potoka Bystrica. Pri nízkom stave vody však nesmel náhon použiť, lebo by sa tým ohrozila prevádzka dolného špitálskeho mlyna.⁹⁸²

Zariadenia na vodný pohon slúžili koncom stredoveku aj na spracovanie textílií. V roku 1498 sa nachádzal v poločke, z ktorej mesto Zvolen vyberalo 1 zlatý príjem z valchy (*de pannificum molendino*).⁹⁸³ O existencii zariadení na úpravu rudy (stúp) v Banskej Bystrici hovorí v roku 1495 súpis majetkov kúpených Jánom Turzom. Poškodené *liquefactoria, collisia, fornaces* spomína v majetku Banskobystrického mediarskeho podniku bez presnejšej lokalizácie aj dokument z roku 1525.⁹⁸⁴ K novovybudovaným zariadeniam mohli patriť stupy, ktoré zaraďuje súpis starých bankských diel na území Zvolenskej stolice k roku 1578. Zmieňuje sa o stupe (*puh*) pri Šalkovej v Plavne a o ďalšej stupe za Senicou, ktorá niesla meno *Scheváfna*.⁹⁸⁵ O funkcii stupy pri Senici môže svedčiť údaj o banskom podniku na ťažbu medi v senickom chotári v roku 1575, spomínaný v tom istom dokumente. V prípade stupy v Plavne možno vzhľadom na prítomnosť baní v Ponikách uvažovať o spracovaní suroviny z blízkeho okolia. Počet a typ zariadení využívajúcich vodné toky napokon dopĺňajú aj správy o pílach v Očovej. Zmieňuje sa o nich zápis v richtárskej knihe vyhotovený v závere 16. stor. V testamentárnom odkaze spomína laz *pod pílami*. S prevádzkou očovskej píly sa stretávame v mladšom urbári Vígľašského panstva. Polohu zariadenia pripomína chotárný názov *Pri Pile*, zaznačený v mape z 19. stor. severovýchodne od Očovej na pravom brehu Očovky.⁹⁸⁶ Výstavbu píl v Očovej možno len približne predpokladať azda pred polovicou 16. stor. V nasledujúcom období už sídlo a jeho okolie ohrozovali Osmaní.

⁹⁸¹ HECKENAST, G.: Eisenhüttenwesen..., s. 114.

⁹⁸² Katalóg I., s. 121, č. 378, s. 148, č. 457. Na Bystrici stáli dva hámre v majetku turzovsko-fuggerovskej spoločnosti už v závere 15. stor. VLACHOVIČ, J.: *Slovenská med'*..., s. 38, pozn. 98.

⁹⁸³ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 83; ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku..., s. 71.

⁹⁸⁴ Katalóg I., s. 98, č. 307, s. 206, č. 630.

⁹⁸⁵ ŠÚBA, BKB, Úradné knihy – Protokoly o prehliadkach baní, inv. č. 17, pag. 2.

⁹⁸⁶ ŠA BB pob. ZV, NÚO, RK, fol. 1 (zápis okolo r. 1589); MOL UC, fasc. 90, no. 16, fol. 5; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Očová, list 19.

5.5 Rybárstvo a poľovníctvo

Okrem správ o početných rybníkoch sa ku Zvolenskej kotline vďaka aj doklady o činnosti rybárov a obchode s rybami. Rozvoj rybárstva v strednej Európe v 12. – 13. stor. ovplyvnilo zavádzanie pôstnych dní. Lov rýb súčasne podnietil aj systém odvádzania desiatok a deviatok, prevzatý zo západoeurópskeho prostredia. Rybárstvo vtedy už patrilo medzi staršie zamestnania. Od včasného stredoveku sa venovali lovu i konzervovaniu rýb sušením, údením a solením osobitní služobníci – rybári. Rozšírenie obcí obývaných rybármi dokladajú najmä zamestnanecké názvy typu Rybáre. V uhorských prameňoch vystupujú bez ohľadu na národnosť obyvateľov zvyčajne v maď. znení Halász, Halászy, Halászfalva.⁹⁸⁷ Z tejto kategórie poznáme v okolí Zvolena zaniknuté Rybáre pri Budči a Rybáre, dnes časť Sliača. Osídlenie tejto lokality vo veľkomoravskom období možno spájať ešte s úpravou rúd a spracovaním kovov. Úlohy rybárov obyvateľstvo začalo plniť zrejme po presunutí kovárskej výroby do neďalekej Kováčovej. Mená niekoľkých rybárov nachádzame v roku 1293. Metácia územia Radunových potomkov vtedy uvádza na ľavom brehu Hrona hranice so zemou kráľovských rybárov Poznana, Nižika a Radislava z Rybárov.⁹⁸⁸ Severnejšie v chotári Radvane nachádzame rybárov v roku 1263. Belo IV. vtedy nariadil zvolenskému županovi vymedziť hranice územia, o ktoré sa jeho vlastníci sporili so synmi Sykoňa a inými rybármi z Radvane. Časť majetku osídleného pôvodne rybármi sa neskôr dostala do držby zemanov, pričom ešte v roku 1376 sa stretávame s jej starým názvom Rybáre. Vzhľadom na prevažujúce kráľovské vlastníctvo sa postupne pre sídlo zaužíval názov Kráľová, známy až do súčasného obdobia.⁹⁸⁹ V oblasti Banskej Bystrice pramene dokladajú kontakt rybárov s mestským prostredím. Položky uhradené rybárom nachádzame v 90. rokoch 14. stor. v mestských účtoch. Okrem sumy vyplatenej v grošoch im mesto za bližšie neznáme služby odovzdalo aj štyri pinty vína.⁹⁹⁰

S konkrétnymi druhmi rýb sa stretávame pri vyúčtovaní výdavkov za pohostenie osôb, alebo aj počas sporov. Údaje o niektorých druhoch, s ktorými sa obchodovalo poznáme z neskorého stredoveku a začiatku novoveku. Mesto Zvolen uhradilo v roku 1468 za ryby a vyzy (*cum piscibus et vsonibus*) a ďalší tovar Ondrejovi Dámfimu spolu 40 denárov.⁹⁹¹ Podľa žaloby Banskej Bystrice na Damiána Dóczyho z roku 1515 zabavil Dóczy istému Mikulášovi Poliakovi (*Polonus*) sud haringov a pol centa výz.⁹⁹² Zmienky o vyzach môžu svedčiť o ich dovoze z iných oblastí. Výskyt týchto veľkých rýb

⁹⁸⁷ SAMSONOWICZ, A.: „Nona piscis“ a regale rybne w Polsce XI-XII w. In: *Cracovia Polonia Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej.* red. W. Bukowski et al., Kraków : Wydawnictwo Secesja, 1995, s. 190-193; MOÓR, E.: Slawischer Einfluss auf das Fischerei- und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte des sprachlichen Materials. In: *Acta ethnographica Academiae scientiarum Hungaricae.* tom. XII., fasc. 1-2, 1963, s. 19-20.

⁹⁸⁸ „a terris Paznani, Nysik et Radizlay piscatorum vestrorum de Halaz.“ MOL DL 63 899; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 102-103.

⁹⁸⁹ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 81-82.

⁹⁹⁰ Számadáskönyvei, s. 83.

⁹⁹¹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 63; Zólyom szám., s. 367.

⁹⁹² Katalóg I., s. 132, č. 412.

v minulosti zasahoval zrejme na dolné Pohronie.⁹⁹³ K vyhľadávaným rybám patrili aj pstruhy. V roku 1522 protestoval pred Zvolenskou stolicou provízor Františka Dóczyho proti familiárom zvolenského kastelána Krištofa Thekeho. Tí mu násilne odňali pstruhy (*certos pisces videlicet truttas*), čím mu spôsobili škodu.⁹⁹⁴ O chove pstruhov sa zmieňujú výpovede mužov zo Šalkovej a Seliec zaznamenané v 40. rokoch 16. stor. Podľa nich z jazera nad Jelencom, ktoré malo patriť k Lupčianskemu hradu pochádzali „dobré a pekné pstruhy“ (*guetter und schöner ferchen*).⁹⁹⁵ K rybníku neďaleko obce Dúbravica sa viaže správa o chove a protiprávnom výlove rýb, či len rybiek (*pisciculos*). V roku 1548 obvinili príbuzní Jána Dúbravického, že vylovil ich rybník pri Dúbravici. Dúbravický sa bránil, že chytil spolu iba 25 rybiek, konkrétne karasov. Spor sa následne ukončil dohodou.⁹⁹⁶ Údaj môže svedčiť o malej kapacite niektorých rybníkov.

O spôsobe lovu rýb v staršom období sa zmieňuje ustanovenie Bela IV. v listine, ktorou v roku 1265 určil povinnosti a práva poddaných v Liptove. Podľa neho mohli poddaní rybárčiť na Váhu s nástrojom, ktorý sa ľudovo nazýva *uval* a možno ho viesť jednou nohou. Išlo azda o sieť upevnenú na konci žrde a ponáranú do vody.⁹⁹⁷ Z roku 1471 pochádza vyúčtovanie vo zvolenskej mestskej knihe, podľa ktorého Zvolenčania zaplatili 10 denárov za prevoz *vasculis ad pisces* na kráľovský dvor. Kráľovi mohli mešťania odovzdať menšie nádoby buď na prepravu rýb, alebo na ich chytenie.⁹⁹⁸ V závere stredoveku dokladá lov rýb so sieťou na menších tokoch spor zemanov Mičinských so Zvolenským panstvom. 10. apríla 1522 pred sedriou protestoval Matúš Veľký alebo Nagy (*Magnus*) v mene zvolenského kastelána proti Jurajovi a Gašparovi Mičinskému, ktorí kráľovským poddaným z Lukavice ukradli z potoka v ich chotári spolu s ďalšími vecami i sieť (*rethe*). Mičinskí pred súdom rovnako protestovali proti lukavickým poddaným, ktorí podľa nich obsadili časť mičinského chotára a protiprávne rybárčili v ich vodách. Obojstranným sťažnostiam predchádzali výpovede zvolenského kastelána Krištofa Thekeho a Mičinských pred stolicou 16. marca 1522. Kastelán obvinil zemanov a ich poddaných z rybárčenia v kráľovskej vode (*aqua regia*). Mičinskí sa však bránili, že lovili ryby len v ich vlastnom potoku a chotári.⁹⁹⁹ Pod spornými vodami v chotároch Lukavice aj Mičinej možno chápať potok Lukavicu, prípadne Jasenicu.

V rovnakom období Ján a Štefan Štek varovali všetkých svojich susedov pred užívaním ich potoka Zolná. Odozva sa prejavila v krátkom čase, nakoľko pred rybačkou v Zolnej následne vystríhal všetkých susedov aj vígľášsky kastelán Jób.¹⁰⁰⁰ Spory o využívanie potokov dotknuté strany často riešili vyhlásením verejného zákazu (prohibície a arestácie) pred stoličným súdom. Týmito krokmi mohli vlastníci v prípade pokračovania sporov zdôvodňovať svoje konanie, vyúsťujúce neraz až k násilným činom. O obmedzeniach vzťahujúcich sa na rybačku na Hrone, ktorý bol spolu s rybníkmi najväčším zdrojom výskytu rýb svedčia prohibície vyhlasované zvolenskými

⁹⁹³ HENSEL, K.: 94. Rekonštrukcia areálu vymiznutých druhov rýb. In: *Atlas krajiny Slovenskej republiky*. Bratislava – Banská Bystrica : Ministerstvo životného prostredia SR – Slovenská agentúra životného prostredia, 2002, s. 118, M 1 : 750 000.

⁹⁹⁴ Kongreg. prot., s. 201, č. 351.

⁹⁹⁵ SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Lupčianskeho..., s. 51, 62.

⁹⁹⁶ BENKÓ, I.: A Dubraviczai..., s. 152.

⁹⁹⁷ A középkori oklevél, s. 879, č. 1. Porov. ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 186.

⁹⁹⁸ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 65. S chybným dat. Zólyom szám., s. 367. Porov. aj RAGAČ, R.: Zvolen a jeho samospráva v stredoveku. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. J. Ragačová – P. Maliniak, Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 45.

⁹⁹⁹ Kongreg. prot., s. 192-193, č. 317, 318, 320, 321.

¹⁰⁰⁰ Kongreg. prot., s. 194, č. 324, 325.

kastelánmi. Adresované boli predovšetkým poddaným.¹⁰⁰¹ Voči obmedzovaniu práva rybačky na vlastných majetkoch sa bránila miestna šľachta. Zrejme na základe sťažnosti zemanov Radvanských (v ich rodovom archíve sa prameň zachoval) adresoval panovník v roku 1500 zvolenskému županovi Perotovi Vesakovi (*Perotus de Vesak*) mandát, v ktorom nariadil, aby správcovia kráľovských majetkov nebránili zemanom v slobodnej rybačke na Hrone v ich vlastnom chotári. Župan následne o týchto skutočnostiach upovedomil úradníkov Zvolenského hradu.¹⁰⁰²

Početné pramene sa viažu k poľovníctvu. Svedčia o jeho rozšírení tejto činnosti v rôznych podobách. Archeozoologické doklady o prítomnosti divožijúcich zvierat vo Zvolenskej kotline a priľahlej horskej oblasti naznačujú ich početnosť a druhovú pestrosť. Výskum včasnostredovekej slovenskej osady v polohe Horné zeme (pri Sliači) priniesol hodnotné poznatky o lovenej zveri. V hodnotenom súbore kostí bol výrazne zastúpený jeleň (*Cervus elaphus*) a v menšom rozsahu srnec (*Capreolus capreolus*). K ďalším divožijúcim zvieratám patril diviak (*Sus scrofa ferrus*), medveď (*Ursus arctos*) a zajac (*Lepus europeus*).¹⁰⁰³ Doklady o lovenej zveri priniesol i výskum polykulturného archeologického náleziska Kalamárka na južnom úpätí Poľany. Zistené boli kosti diviaka, jeleňa, srnca, medveďa, ale aj vyhynutého pratora (*Bos primigenius*).¹⁰⁰⁴ Aj keď nálezy z tejto lokality reprezentujú jej osídlenie už od doby bronzovej, časť z nich možno vzťahovať i k najmladšiemu horizontu osídlenia, ktorý pochádza zo včasného stredoveku. V rámci skúmaných nálezových celkov v obidvoch lokalitách výrazne prevažujú kostrové pozostatky hospodárskych zvierat. Podiel môže poukazovať na doplnujúci lov divožijúcich zvierat, doložený vyššie uvedenou vzorkou nálezov. Počet druhov lovenej zveri bol však aj vo včasnom stredoveku väčší, ako to naznačujú uvedené nálezy. O love ďalších druhov zvierat hovoria písomné pramene od 13. stor.

Vykonávaním poľovníctva boli v regióne už od včasného stredoveku poverení osobitní služobníci, označovaní ako hájníci. Prvou správou o ich prítomnosti je opis hraníc majetku potomkov Raduna roku 1250. Na severnom úseku pri potoku Mohelnica (Badínsky potok) hraničilo územie s chotárom dediny hájnikov: *villa custodum silvarum*. Išlo o Badín, ktorý rozlišujú ako dedinu hájnikov pramene ešte aj v závere 13. stor. Názov sídla odvodzovaný od slovesa „badati“ (hľadať, pozorovať) môže pritom poukazovať na zamestnanie obyvateľstva.¹⁰⁰⁵ V regióne sa zachoval i zamestnanecký názov obce Hájniky (dnes časť Sliača). V zápise z roku 1424 vystupuje sídlo v hungarizovanom tvare *Ardo*. Rovnako, ako v prípade slovenského názvu Hájniky, ide o názov odvodený od pôvodného, v tom čase už zrejme nevykonávaného zamestnania obyvateľov – hájnikov (kontrahované „erdővó“). Ďalšie stredoveké zápisy odrážajú domácu výslovnosť názvu obce Hájniky.¹⁰⁰⁶ V prameňoch zaužívanému latinskému spojeniu *custodes silvarum*, neskôr častejšie *venatores*, zodpovedal slovenský termín „lovci,“ alebo presnejší termín „hájníci.“ Na rozdiel od prvotnej funkcie poľovníkov už tento termín zohľadňuje aj ich rozširujúce úlohy, ku ktorým patrilo stráženie (hájenie)

¹⁰⁰¹ Kongreg. prot., s. 193, č. 320; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 78/pag. 151.

¹⁰⁰² MOL DL 84 737.

¹⁰⁰³ FABIŠ, M.: *Výskum archeozoologického materiálu zo slovenských sídlisk v Sliači-Rybároch*. Nitra 1990, s. 54 (rukopis v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici, za sprístupnenie ďakujem dr. Marte Mácelovej).

¹⁰⁰⁴ ŠALKOVSKÝ, P.: *Hradisko v Detve...*, s. 76-82 (Katalóg zvieracích kostí, autor M. Fabiš).

¹⁰⁰⁵ KRAJČOVIČ, R.: *Z archaickej...*, s. 41; MALINIÁK, P.: *Osídlenie...*, s. 70.

¹⁰⁰⁶ Okmányi adalék, s. 275, č. II. R. 1466 „ligna... de Haynik.“ R. 1469 „viam... versus Hanik.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 17, 77. K názvom typu Ardó/Ordó porov. MOÓR, E.: *Slawischer Einfluss...*, s. 46; SZABÓ, P.: *Woodland...*, s. 90.

zveri a lesov.¹⁰⁰⁷ Okrem pomenovania sídla v plurále Hájniky dokladá rozšírenie uvedeného výrazu označujúceho zamestnanie a služobné postavenie aj prímeno známe z Banskej Bystrice. V roku 1514 funkciu špitálskeho kaplána zastával Ján Haynik.¹⁰⁰⁸

Vzhľadom na zachované pramene poznáme len niekoľko zmienok o organizácii hájnikov v arpádovskom období. Správy z druhej polovice 13. stor. zachytávajú toto zriadenie v rozvinutej podobe, malo preto za sebou dlhší vývoj. K územiu neskoršej Zvolenskej stolice sa zaraďuje listina z roku 1256, na základe ktorej Belo IV. daroval stotníkovi Budislavovi, hájnikovi Zvolenského lesa z Pliešoviec zem vo vtedajšom pliešovskom chotári pri Lomnianskom potoku.¹⁰⁰⁹ Podľa ďalšej donácie z rovnakého roku kráľ daroval desať popluzí zeme v hontianskych Sudinciach alebo Súdovciach Chotinovi, Henovi, Strastomilovi (?), Jakubovi, Božanovi, Holatovi, Kochovi a Bašovi, strážcom kráľovskej Zvolenskej obory (*custodes hortus nostri de Zoulum*),¹⁰¹⁰ S kráľovskou oborou či zvernicou sa stretávame aj v metácii zeme, vrátenej v roku 1263 Zvolenu. Územie ležalo nad kráľovskou oborou (*supra ortum nostrum ferarum*), pričom jeho ohraničenie začínalo na južnej strane pri rieke Slatina pred vstupom do kráľovskej obory (*ante portam orti nostri*).¹⁰¹¹ Spojenie *hortus ferarum* označovalo podľa analógií z poľského prostredia ohradený priestor vyčlenený na chov lovnej zveri. Podľa českých prameňov ho strážila osoba označovaná ako „obornik.“¹⁰¹² Poloha územia ohraničeného v roku 1263 dovoľuje situovať zmienenu oboru na ľavý breh Slatiny južne od chotárov Lieskovca a Zvolena. Vzhľadom na obmedzený počet prameňov z tohto obdobia nemožno zistiť, či sa v okolí nachádzali aj ďalšie obory. Skupina ôsmich strážcov obory, ktorých spomína listina z roku 1256 mohla pochádzať zo širšieho regiónu. Len nepriamo to môže naznačovať výskyt osobných mien typu Kocha v Pliešovciach (1274) a Báč v Badíne (1295).¹⁰¹³ O darovaní ďalšieho hontianskeho majetku hájnikom sa zmieňuje spor prepoštvstva v Šahách so zemanmi zo Stojanovej Lúky v roku 1351. Zástupcovia rodu predložili počas vyšetrovania listinu vydanú Belom IV. Podľa nej ich predkom Saulovi a Petrovi kráľ daroval za hájenie lesov (*pro custodia silvarum*) dve popluzia zeme v Tešmáku. V roku 1270 však o tento majetok prišli, keď ho Štefan V. na žiadosť kráľovnej Alžbety daroval prepoštvstvu. Hájnika Saula môžeme považovať za najstaršieho predka zemianskeho rodu Eliášovcov z Peťovej a Iliaša.¹⁰¹⁴ Mená ďalších hájnikov z arpádovského obdobia dopĺňa údaj z metácie majetku Radunových potomkov v roku 1293. Na južnej strane pri potoku Lukavica tvoril hranicu pozemok kráľovských hájnikov Ladislava, Srečina a Damu.¹⁰¹⁵ Podľa polohy išlo o územie v oblasti Sampora, alebo Rybárov. Samotní hájníci mohli pritom pochádzať zo susedných Hájnikov.

¹⁰⁰⁷ ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 177; SAMSONOWICZ, A.: *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*. Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991, s. 190-194; DĄBROWSKI, F.: *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2007, s. 169-171.

¹⁰⁰⁸ Katalóg I., s. 129, č. 403.

¹⁰⁰⁹ „Budizlaus centurio, custos silve nostre de Zolum de villa Plyseuch.“ CDSI II., s. 373, č. 538.

¹⁰¹⁰ „Hotyn, Hene, Zustomel, Jacob, Basan, Holata, Kocha et Baas.“ CDSI II., s. 391, č. 560, Addenda et corrigenda, pag. 391. Porov. aj čítanie tretieho mena Gy. Györffým: „Zuztromel.“ GYÖRFFY, Gy.: ÁMTF III., s. 256.

¹⁰¹¹ Výsady I., s. 47, č. 31.

¹⁰¹² SAMSONOWICZ, A.: *Łowiectwo w Polsce...*, s. 216.

¹⁰¹³ K menu Kocha v Pliešovciach pozri pozn. 287. K menu Báč v Badíne porov. RA II./4, s. 152, č. 4030, s. 166, č. 4069.

¹⁰¹⁴ MOL DL 4202; MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 62-64.

¹⁰¹⁵ „a terris Ladizlay, Zerehun et Dama.“ MOL DL 63 899.

Prvé správy o lovenej zveri, ktoré možno nepriamo vzťahovať aj k hodnotenému regiónu, poznáme z Liptova a Turca. V roku 1265 Belo IV. upravil a určil povinnosti a práva liptovských poddaných. Pri odvádzaní dávok sa mal tamojší ľud vrátiť k výsadám poddaných z Turca, ktorí zvykli odovzdávať kunie, alebo veвериče kožušiny (*pelles marturinas aut asperiolinas*).¹⁰¹⁶ Naopak, podľa listiny poddaní nesmeli poľovať na jelene, diviaky, mláďatá a losy (*cervos, apros, beniaminos et onagros venari non possunt*) ani v lesoch a nižšie uvedených miestach.¹⁰¹⁷ Medzi vymenovanými druhmi zveri sa na posledných miestach objavujú *beniaminos et onagros*. Tieto označenia vzhľadom na ich obmedzený výskyt v prameňoch doterajší bádatelia interpretovali v rôznom význame. Prvý termín edícia (slovenský preklad) listiny spája so zubrami. Stredoeurópske pramene pre ne používali rôzne označenia, pričom však nie vždy rozlišovali zubra od divého tura. Pre priradenie označenia *beniaminos* k zubrom môže len nepriamo svedčiť druhý termín – *onagros*, nakoľko tento druh zveri vystupuje v poľských prameňoch spoločne so zubrami. Pravdepodobnejšie je však stotožnenie „benjamínov“ nie s konkrétnym druhom, ale všeobecne s mláďatami divjej zveri.¹⁰¹⁸ Výraz *onager*, ktorým antické pramene a beštári označovali divého osla sa v stredoveku uplatnil aj pri označovaní losa, ako to dokladajú pramene z poľského územia.¹⁰¹⁹ Medzi dokladmi o rozšírení tohto zvieratá možno uviesť, že v Liptove boli losy migrujúce z Poľska sporadicky pozorované ešte aj v 20. stor.¹⁰²⁰ Listina z roku 1265 ďalej zakazuje poddaným v Liptove chytať jarabice (*perdices*). Slobodne mohli loviť srnce a zajace (*capreolos et lepores*).¹⁰²¹ Prítomnosť vyššie spomínaných zvierat, snáď s výnimkou losa, môžeme predpokladať aj na území Zvolenskej stolice. Niekdajšie rozšírenie tura a najmä zubra pripomínajú miestne názvy od 14. stor.¹⁰²² V stredoveku možno predpokladať aj rozšírenie niektorých ďalších dnes vzácnych vodných živočíchov. O veľkých bobroch (lovili sa i kvôli pŕstnemu mäsu) a vydrách (lovili sa pre kožušinu) v Hrone sa pri opise prírodných pomerov Zvolenskej stolice zmieňuje Matej Bel.¹⁰²³

Rozšírenie poľovačky spolu s rybačkou zaznamenávajú i listiny, ktoré pri príležitosti udelenia výsad alebo darovania majetku upravujú právo na úžitky v území, prípadne zaznamenávajú ich stav. V rozsiahlych výsadách udelených hosťom v Banskej

¹⁰¹⁶ A kŕzépkori oklevél, s. 879, č. 1; Dokumenty slov., s. 139, č. 37. K významu obidvoch označení pozri SAMSONOWICZ, A.: *Łowiectwo w Polsce...*, s. 87, 91.

¹⁰¹⁷ A kŕzépkori oklevél, s. 879, č. 1; Dokumenty slov., s. 139, č. 37.

¹⁰¹⁸ SAMSONOWICZ, A.: *Łowiectwo w Polsce...*, s. 45-48, 142, tab. 1. Za konzultácie k termínu „beniaminus“ ďakujem dr. Alene Hadravovej a prof. Richardovi Marsinovi.

¹⁰¹⁹ KOBIELUS, S. (ed.): *Fizjologj i Aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*. Tyniec : Wydawnictwo Benedyktynów, 2005, s. 57-58, kap. XXI. (lat. text a poľ. preklad); HADRAVOVÁ, A. (ed.): *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha : Academia, 2008, s. 160, 301 (lat. text a čes. preklad). K označovaniu losa SAMSONOWICZ, A.: *Łowiectwo w Polsce...*, s. 56; KUBÍNOVÁ, K.: Est ibi bestia aneb co můžete podle středověkých autorů potkat v českých hvozdech. In: *Evropa a Čechy na konci středověku. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi*. vyd. E. Doležalová – R. Novotný – P. Soukup, Praha : Filosofia, 2004, s. 385-389.

¹⁰²⁰ KARČ, P.: Los mokradňový (*Alces alces L.*, 1758) v Liptove. In: *Liptov* 5. 1979, s. 251.

¹⁰²¹ A kŕzépkori oklevél, s. 879, č. 1; Dokumenty I., s. 139, č. 37.

¹⁰²² R. 1323 „fluvius Thorowa.“ RDSI II., s. 419, č. 964. Ide o Turovú v Kremnických vrchoch. R. 1369 „rivulus Zuburpataka.“ R. 1470 „predium Zwbor.“ MOL DL 87 440, 38 867. Zúbra východne od Brezna? Porov. MAJTÁN, M.: *Z lexiky...*, s. 128. R. 1653 „prata/fenilia Zubratina.“ MEDVECKÝ, K. A.: *Detva. Monografia*. Zvolen : Združenie Jas, 1995, s. IV, č. I. (ed. v prílohe). Ide o Zubratiny južne od Detvy.

¹⁰²³ BEL, M.: *Notitia Hungariae...*, s. 386. Slov. preklad BEL, M.: *Zvolenská stolica...*, s. 155.

Bystrici v roku 1255 nachádzame vyňatie poľovačky a chytania rýb spomedzi úžitkov v ich chotári.¹⁰²⁴ V tomto prípade nemožno vylúčiť, že ide o obmedzenie prevzaté z pôvodného kráľovského majetku. Donácie na Poniky z 80. rokov uvádzajú, že darovaná zem (les) nie je vhodná na poľovačku, ani na rybačku. Obhliadku tohto územia vykonal vo funkcii kráľovského človeka hájnik Hokač. Falzum hlásiace sa do roku 1282 upresňuje jeho postavenie aj pôvod, keď spomína stotníka Hokača z hornej osady zvolenských hájnikov (ide o Baďín). Podľa tohto dokumentu sa na ustanovení do držby Poník zúčastnili aj zvolenský hájníci a rybári.¹⁰²⁵ Nová donácia na Poniky z roku 1295 opätovne uvádza, že zem nie je vhodná na kráľovskú poľovačku, ani na rybačku. Obhliadku územia za týmto účelom a kvôli vymedzeniu hraníc vykonal zvolenský župan Demeter.¹⁰²⁶ Pôsobnosť župana, ale najmä hájnika pri zisťovaní stavu úžitkov územia vyčleňovaného do súkromnej držby dokladá niekdajšie zaradenie Poník do kráľovského Zvolenského lesa. Na úlohy stotníkov – hájnikov pri ohraničovaní majetkov poukazuje zmienka o vyslaní stotníka Budu, alebo Kocha z Pliešoviec na vymedzenie hraníc chotára hontianskeho Cerova v roku 1274.¹⁰²⁷ Spoluúčasť hájnikov pri vymedzovaní hraníc dokumentujú i mladšie pramene. Možno z nich usudzovať, že ich prítomnosť pri ohraničovaní chotárov patrila k ich zaužívaným povinnostiam.

Rozčleňovanie kráľovského majetku, pod ktorého správu patrila aj Zvolenský les a obora začalo už počas vlády Ondreja II. O darovaní väčšieho územia pri Hrone v čase jeho panovania sa zmieňuje listina z roku 1250.¹⁰²⁸ Pokračujúce darovania majetkov pre mestá a šľachtu narušili dovtedy pravdepodobne celistvé vlastníctvo v rukách panovníka. Okrem chotárov obcí osídlených hájníkmi (Hájniky, Baďín) patrili do pôsobnosti župana aj ostatné poddanské obce kráľa. Okrem vyššie spomínaného vstupu do kráľovskej obory možno s poľovníctvom spájať i ďalšie konkrétne miesta uvádzané v metáciach. Miesta lovu vo Zvolenskej kotline pripomínajú zložené maďarské názvy typu Királyyles. Možno ich preložiť ako Kráľovská alebo Kráľova postriežka. V roku 1285 sa s označením miesta *Kyralleswy* stretávame na východných hraniciach Stojanovej Lúky. Južné hranice chotára Slovenskej Lupče na ľavej strane Hrona v roku 1340 vymedzovalo miesto nazvané *Kerallese*.¹⁰²⁹ V oboch prípadoch ide o lokality v zalesnenom vyššie položenom území. Z hľadiska ich pôvodu a významu možno uviesť, že v okolí sa zachovali miestne názvy typu Stráža a Stráž. Funkciu miest (stanovísk, lovísk) využívaných počas poľovačiek, ale aj počas lapania a stráženia zveri naznačuje porovnateľná stredoveká oficiálna aj ľudová poľovnícka terminológia v širšom stredoeurópskom priestore.¹⁰³⁰ Vlastné hranice kráľovských lesov spomínajú pramene len výnimočne. Metácie z prvej tretiny 14. stor. potvrdzujú, že hranice Zvolenskej stolice sa pokrývali s odľahlými vonkajšími hranicami zvolenských lesov (*cum metis silvarum de Zolum*). Listiny zvyčajne nezdôrazňujú vlastnícke pomery v lesoch, ale častejšie opisujú priamo geografické objekty.¹⁰³¹ K zvolenským kráľovským lesom, položeným v chotároch obcí na hradných panstvách sa viažu správy o konkrétnych poľovačkách.

¹⁰²⁴ CDSI II., s. 341, č. 491.

¹⁰²⁵ CDP VI., s. 285-286, č. 206, s. 302-303, č. 220.

¹⁰²⁶ RA II./4, s. 144-145, č. 4005. Slov. preklad Pramene III., s. 275, č. 142.

¹⁰²⁷ Pozri text na s. 52. K stotníkom a centurionátu GYÖRFFY, Gy.: *Šviety Stefan...*, s. 539-544; SOKOLOVSKÝ, L.: *Správa stredovekej dediny na Slovensku*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2002, s. 40.

¹⁰²⁸ CDSI II., s. 243, č. 349. Slov. preklad Pramene III., s. 168, č. 77.

¹⁰²⁹ RA II./2-3, s. 319, č. 3245; Vysady I., s. 131, č. 159.

¹⁰³⁰ DĄBROWSKI, F.: *Studia nad administracją...*, s. 175-176.

¹⁰³¹ CDA II., s. 298, č. 267; AO XV. (1331), s. 234, č. 405.

Dubnická kronika opisuje poľovačku vo Zvolenskej stolici, ktorej sa 26. novembra 1353 zúčastnil kráľ Ľudovít I. Počas lovu z tamojších hôr ku kráľovi pribehol poranený medveď (*ursus implagatus*). Kráľ naň zaútočil poľovníckou kopijou (*cum venabulo*) tak, ako už skolil aj iné medvede. Medveď ho však zhodil na zem a na obidvoch nohách mu spôsobil dvadsaťtri rán. Keby tam neprišiel Ján Bessenew (maď. Besenyő – „Pečeneh“), medveď by kráľa usmrtil. Ján Pečeneh však útočiaceho medveďa zabil svojím mečom (*cum suo gladio*) a kráľovi tak zachránil život. Za svoj čin napriek tomu kvôli intrigám dvoranov nebol odmenený.¹⁰³² Vzhľadom na zmienku o poranenom zvierati mohlo dôjsť k udalosti priamo počas honu na medveďa. Okrem poľovníckej kopije je pozoruhodný údaj o meči, ktorý mal pri sebe účastník poľovačky. Pri love veľkých zvierat sa na dobíjanie medveďov a jeleňov tradične používal aj dvojostrý meč.¹⁰³³ Vzhľadom na prítomnosť lesov bol Zvolen s okolím obľúbeným miestom poľovačiek a pobytov kráľa i v nasledujúcich rokoch. V liste z roku 1359 hovorí archidiakon Gallus (Gál) o zmieriení medzi kráľom Ľudovítom I. a bosnianskym bánom Tvrdkom. Spomína pritom, že kráľ s manželkou počas psích dní (v júli a auguste), aby sa vyhol horúčavám odchádza do Zvolena, kde bude odpočívať, kým psie dni neskončia.¹⁰³⁴ Kráľovské sídlo vo Zvolene vyhľadávali kvôli poľovačkám už Arpádovci, čím možno vysvetliť prítomnosť obory a hájnikov v regióne. Z obdobia vlády Anjouovcov pochádzajú viaceré listiny vydané „na mieste našej poľovačky.“ Dopusiaľ najstarším dokladom tohto druhu je datovanie listiny Karola Róberta *in Zolio, loco venacionis nostre* v roku 1340.¹⁰³⁵ Úlohu kráľovského poľovníckeho dvorca či kúrie plnil Zvolenský zámok, vybudovaný Ľudovítom I. Krátko pred smrťou sem (*in Zolin, curia suae venationis*) kráľ v lete roku 1382 zavolať poľských vojenských veliteľov a nariadil im prisahať vernosť svojmu zaťovi a nástupcovi Žigmundovi. V blízkosti Zvolena sa nachádzalo i ďalšie kráľovské poľovnícke sídlo nazývané Liget. Na tomto mieste (*in Liget, loco venationis nostrae*) vydal kráľ Ľudovít I. donačnú listinu pre bulharského vojvodu ešte v roku 1369. Ide pravdepodobne o neskorší hrad Vigľaš.¹⁰³⁶ S označením Zvolena ako miesta kráľovskej poľovačky sa opätovne stretávame aj počas Žigmundovej vlády v roku 1389. Spojenie tamojších hradov s kráľovskými poľovačkami sa dostalo do všeobecného povedomia. V rámci neskorších mocenských zápasov počas uzavretia prímera v roku 1446 zdôvodňoval Ján Jiskra odovzdanie a vykúpenie hradov vo Zvolenskej stolici ich

¹⁰³² FLORIANUS, M. (ed.): *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum*. Quinque-Ecclesiis : b.v., 1884, s. 166, kap. 171. Slov. preklad SOPKO, J. (ed.): *Kronika uhorských kráľov zvaná Dubnická*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2004, s. 137-138, kap. 171. K osobe Jána Pečeneha a jeho rehabilitácii ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 104-105.

¹⁰³³ RUTTKAY, A. T.: Chov dobytky, lov a rybolov vo včasnom a vrcholnom stredoveku. In: *Másiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska*. zost. L. Sokolovský, Martin : Vydavateľstvo Gradus, 1999, s. 42.

¹⁰³⁴ „Ecce enim dominus rex cum domina sua consorte in hiis diebus canicularibus pro evitandis caloribus estivis versus Zolyum intendit proficisci et ibidem pausabit, quamdiu dies ibi caniculares expirabunt.“ THALLÓCZY, L.: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München – Leipzig : Verlag von Duncker & Humblot, 1913, s. 336, č. IX. (ed. listiny); ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 191, 195.

¹⁰³⁵ AO XXIV. (1340), s. 254-255, č. 560.

¹⁰³⁶ BIEŁOWSKI, A. (ed.): Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum. In: *Monumenta Poloniae historica II*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, s. 721, kap. 61. Poľ. preklad ŽERBIŁŁO, J. – KOWALSKI, M. D. (eds.): *Kronika Jana z Czarnkowa*. Kraków : Universitas, 2009, s. 110-111, kap. 61. Porov. aj DVORÁKOVÁ, D.: *Rytier a jeho...*, s. 175-176, pozn. 578; MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 67.

niekdajším významom. Hrady podľa neho postavili a vždy vlastnili uhorskí králi pre potešenie z poľovačky (*pro solacii venaticis*).¹⁰³⁷ Podľa dosiaľ známych itinerárov boli obľúbeným miestom pobytov Eudovíta I. aj Žigmunda Luxemburského najmä hrady Zvolen, Vígľaš (spolu s obcou Slatina) a Ľupča. Králi sa tu zdržiavali zväčša v letných mesiacoch a na jeseň.¹⁰³⁸ Počas pobytov sa mohli zúčastňovať na poľovačkách a využívať služby miestnych rybníkárov. K Vígľaškému panstvu patrila celá východná časť kotliny (Podpoľanie), v ktorej na východ od Vígľaša a Očovej absentujú doklady o osídlení vo vrcholnom a neskorom stredoveku. Stav možno zdôvodniť za predpokladu, že v tejto časti regiónu sa až po hranice Zvolenskej stolice nachádzali zámerné neosídlené kráľovské revíry. O príprave jednej poľovačky hovorí list, ktorý 3. júna 1429 poslal z Bratislavy vígľašský kastelán Martin svojmu vicekastelánovi Petrovi z Cerova. Oznamoval mu, že na Vígľaš posela svojho priateľa Erdósa (*amico nostro Erdews*) aj s dvomi psami, jedným nazývaným *Sido* a druhým podobným, v predstihu na poľovačku v stanovenom čase.¹⁰³⁹ Pokiaľ z označenia psa priamo nevyplýva, či ide o vlastné meno, alebo názov plemena, prímene či azda titul osoby Erdós (maď. „Lesný“) môže svedčiť o vykonávaní funkcie poľovníka na kráľovskom dvore.

Okrem panovníka si vlastných hájnikov vydržiavala aj šľachta. Zmenšujúce sa lesy v okolí miest a dedín neboli len miestom poľovačiek, ale aj zdrojom príjmov miestneho hospodárenia. Vlastníci preto tento priestor nechávali strážiť, čím chránili svoj majetok pred prípadnými škodami. Osoby poverené strážením majetku sa pritom dostávali do konfliktu s možnými narušiteľmi. Mičinskí zemania sa v roku 1439 pred kráľom sťažovali na banskobystrických mešťanov, ktorí v lese v chotári Mičinej napadli Pavla, familiára a hájnika mičinských zemanov. Bystričania navyše odtiaľ odohnali voly a ďalší statok patriaci poddaným z Mičinej.¹⁰⁴⁰ Podrobnejšie údaje o úlohách kráľovských hájnikov Zvolenského a Vígľaškého panstva poznáme z obdobia vlády Mateja Korvína. Podľa listiny z roku 1464 pred kráľa predstúpili richtár Peter Plch, prisazní Peter Babic a Matúš Céger z Môtovej, patriacej k Zvolenskému hradu. Podľa ich slov tamjší poddaní oddávna užívali slobody, ktoré im udelili uhorskí králi, predchodcovia Mateja Korvína. Poddaní žijúci v tejto obci boli oslobodení od platenia komorského zisku, ako aj od platenia ďalších riadnych a mimoriadnych daní. Vyňatí boli aj spod platenia mýta a poplatkov v Uhorskom kráľovstve. Neboli zaviazaní službami, okrem stráženia lesov a zveri, a vykonávania poľovačky. Kasteláni Zvolenského hradu nesmeli nad nimi ustanoviť žiadneho úradníka. V prípade, že dopravovali ku kráľovi zver, zvolenský kasteláni im mali uhradiť výdavky. Kasteláni Zvolenského hradu ich nesmeli využívať na stráženie hradu, ani na iné služby. Listiny a výsady udelené Môtovej uhorskými kráľmi v predchádzajúcich nepokojných časoch spálili Česi (išlo azda o vojakov Jána Jiskru), ktorí plienili kráľovstvo, najmä „horné kraje.“ Spomínaní richtár a prisazní preto v mene svojej obce požiadali panovníka o zachovanie a obnovenie slobôd. Kráľ vydal následne 14. decembra 1464 listinu, ktorá zaznamenáva uvedené výsady a spomína dôvody ich obnovenia.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁷ DVOŘÁKOVÁ, D.: *Rytier a jeho...*, s. 176; JURKOVICH, E.: *Zólyomlipcse...*, s. 48-49.

¹⁰³⁸ SEBESTYÉN, B.: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Budapest : Franklin-Társulat, b.r., s. 39-51; ENGEL, P. – TÓTH, N. C.: *Itineraria regum et reginarum (1382 – 1438). Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam I*. Budapest : MTA Történettudományi Intézetében, 2005, s. 55-85.

¹⁰³⁹ MOL DL 43 787; CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 297 (ed. neúplného textu).

¹⁰⁴⁰ MOL DL 63 952.

¹⁰⁴¹ MOL DL 24 339, pag. 5-6. Pozri aj MALINIÁK, P.: *K stredovekým...*, s. 109.

Obsah výsad obyvateľov Môt'ovej si zasluhuje bližšiu pozornosť. Prvé ustanovenie obsahuje z hľadiska hospodárskeho postavenia dôležité oslobodenie od platenia komorského zisku a ostatných daní. Môt'ovania navyše nemuseli platiť ani mýtné poplatky v celej krajine. Ešte 3. mája 1464 Matej Korvín obnovil výsady hájnikom zo (Zvolenskej) Slatiny, Očovej a Hrochote. Prameň obsahuje podobné ustanovenia a umožňuje ich preto porovnať s môt'ovskými výsadami. Podľa listiny udelili aj obyvateľom Slatiny, Očovej a Hrochote výsady predchodcovia kráľa Mateja, ktorí ich oslobodili od platenia všetkých riadnych a mimoriadnych daní, poplatkov a vykonávania služieb. Oslobodenie listina opakovane zdôrazňuje, avšak nespomína vyňatie spod platenia mýta.¹⁰⁴² Mýtnu imunitu v prípade Môt'ovej môžeme zdôvodniť príslušnosťou obce ku kráľovskej správe a ustanovením o uhradení výdavkov poddaným v prípade ich vycestovania ku kráľovi. Naopak, vyššie spomínané obce patrili Vígľašskému panstvu, ktoré mal počas vlády Mateja Korvína v držbe šľachtický rod Juštovcov. To bolo azda i dôvodom, prečo do ich výsad už nebolo zahrnuté aj oslobodenie spod platenia mýta.

Dalšie ustanovenie v listine udelenej Môt'ovej v roku 1464 uvádza, že obyvatelia obce nie sú zaviazaní inými službami, len strážením lesov a zveri, a vykonávaním poľovačky.¹⁰⁴³ Formulácia odkazuje na zamestnanie Môt'ovanov, ktorí plnili služby hájnikov. I keď listina priamo neuvádza označenie hájníci, v spojitosti s Môt'ovou sa s ním stretávame neskôr. Výsady obnovené Slatine, Očovej a Hrochoti hovoria o povinnosti hájnikov vykonávať poľovačky kráľovi a kastelánom Vígľašského hradu, ako aj strážiť lesy a vody patriace k tomuto hradu.¹⁰⁴⁴ Na rozdiel od listiny udelenej Môt'ovej výsady hájnikov z Vígľašského panstva spomínajú spolu s poľovačkami pre kráľa a aj pre kastelánov popri strážení lesov i stráženie vôd. Hoci môže ísť o všeobecnú formuláciu, do úvahy možno vziať správy o rybníkoch a rybníkárstve v okolí Slatiny a Vígľaša. Zároveň však treba zdôrazniť, že k spravovaniu a údržbe týchto rybníkov sa viažu samostatné doklady. Pokiaľ poľovačky nepokladáme za každodennú povinnosť hájnikov, hájenie lesov na hradných panstvách môžeme označiť za ich základnú úlohu. Doposiaľ chýbajúce doklady o pytliactve možno zdôvodniť práve obmedzením jeho výskytu v dôsledku stráženia lesov a uplatňovania vysokých trestov. V roku 1465 nariadil krajinský sudca vyšetriť sťažnosť Ladislava z Darmôt, ktorý okolo sviatku Očistenia Panny Márie poslal svojho poddaného z Novohradskej stolice na základe poverenia kráľovnej matky Alžbety za účelom poľovačky (*causa venacionis*) do lesa patriaceho Zvolenskému hradu. Poddaného v lese zadržali familiári zvolenských kastelánov Ladislava Disznósyho a Jána Daróczyho, ktorí ho následne dali oslepiť.¹⁰⁴⁵

Listina pre môt'ovských poddaných ďalej spomína, že kasteláni Zvolenského hradu nesmú nad nimi ustanoviť žiadneho úradníka (*officialis*). Táto pasáž dovoľuje predpokladať, že miestni hájníci mali v čase obnovenia výsad svoju vlastnú správu. Prameň priamo spomína len zástupcov obce, ktorými boli richtár a dvaja prisázní, a neobjasňuje ich služobné postavenie. Rozširujúce poznatky o organizácii hájnikov

¹⁰⁴² ŠA BB pob. BB, fond Obec Hrochot' (ďalej OH), č. 3; MOL MKL LR V., pag. 618-619.

¹⁰⁴³ „Praeterea, quod aliqua onera servitorum obligati non fuissent, praeterquam ad custodiam silvarum et ferarum et eisdem existentium, ac ad venationem faciendum.“ MOL DL 24 339, pag. 5; ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 190.

¹⁰⁴⁴ „et tantummodo regiae Maiestati ac castellanos in castro nostro Wygles vocato pro tempore constitutis, venationes ad silvas et aquas ad dictum castrum pertinentes custodiae fuerint obligati.“ ŠA BB pob. BB, OH, č. 3; MOL MKL LR V., pag. 618; ZOLNAY, L.: *Vadászatok...*, s. 189.

¹⁰⁴⁵ „prefatum iobagionem... silva in eadem repertum mox ibidem videm oculis eruisent.“ MOL DL 65 934; FEKETE NAGY, A. – BORSA, I. (eds.): *A Balassa család levéltára 1193 – 1526*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1990, s. 132, č. 380.

prináša listina udelená hájnikom zo Slatiny, Očovej a Hrochote. O obnovenie výsad kráľa požiadali Šimon zvaný Patra a Blažko zo Slatiny označení termínom, ktorý možno vysvetliť spojením hlavný kráľovskí hájníci (*venatorum nostrorum regalium magistrí*). Ďalšími žiadateľmi boli Martin, Benedikt a Peter z Očovej, a tiež Ondrej so spoločníkmi z Hrochote. O týchto osobách listina uvádza, že žijú podobným spôsobom. Na ďalšom mieste už označuje Šimona a Blažka s ich spoločníkmi ako hlavných hájnikov v kráľovskej kúrii (*in nostrae curiae magistros venatorum*), ktorým adresuje výsady.¹⁰⁴⁶ Nakoľko hájníci tvorili početnú profesiu a v minulosti žili dokonca v samostatných dedinách, je pravdepodobné, že o obnovenie výsad požiadali ich predáci v obciach. Podľa A. Samsonowiczovej tvorili najnižší stupeň hierarchie služby poľovníkov, podhájných a nad nimi stojacich hájnikov. Dohliadali na nich vyššie postavení poľovníci. V českých prameňoch sú predstavitelia skupiny poľovníkov označovaní už v 13. stor. titulmi *magister venatorum*, alebo aj *venator summus*. Poľské pramene používajú v 13. a 14. stor. pre vyššie postavených poľovníkov titul *venator maior*, ale aj nešpecifikované označenie *venator*, ktoré mohlo označovať tak úrad, ako aj slúžiaceho poľovníka.¹⁰⁴⁷ Zmienka o kráľovskej kúrii sa môže vzťahovať k Vígľašskému hradu, alebo k inej kráľovskej poľovníckej kúrii na Vígľašskom panstve. Nemožno ani vylúčiť, že pod týmto označením vystupuje združenie hájnikov. Podľa ďalšieho ustanovenia v môťovskej listine v prípade, že by hájníci priviezli panovníkovi zver či divinu mali ich výdavky uhradiť zvolenský kasteláni.¹⁰⁴⁸ Okrem pobytov kráľa vo Zvolenskej stolici mohlo ísť aj o prepravu ulovenej zveri na kráľovský dvor. Na vzdialenejšie cestovanie poukazuje oslobodenie od platenia mýtnych poplatkov a povinnosť kastelánov uhradiť zrejme nie zanedbateľné výdavky. Výsady napokon uvádzajú, že zvolenský kasteláni nesmú Môťovanov nútiť strážiť hrad, alebo vykonávať iné služby okrem skôr uvedených. Možnú snahu kastelánov využiť obyvateľov Môťovej pri strážení hradu zdôvodňuje zamestnanie hájnikov, ktorí vedeli zaobchádzať so zbraňami.

Rybníkári a hájníci o ktorých sa zmieňujú pramene z 15. stor. boli pokračovaním starej služobníckej organizácie, ktorá dožila najneskôr v období Anjouovcov. Niektorí z bývalých služobníkov si mohli vďaka donáciami polepšiť svoje spoločenské postavenie. Gregorovi synovi Valenta pravdepodobne v roku 1372 daroval Eudovít I. usadlosť zvanú Jakubova v Rybároch. Jeho potomkom, členom zemianskeho rodu Kováčovcov potvrdil darovanie v roku 1465 Matej Korvín. Majetková držba sa podobne utvárala aj v susedných Hájnikoch. Ladislav V. roku 1457 udelil Ondrejovi a Tomášovi, synom Juraja Bobora z Hájnikov novú donáciu na ich usadlosť. Podľa prímena išlo o predkov zemianskeho rodu Boborovcov z Hájnikov.¹⁰⁴⁹ Okrem Zvolenského (Môťová) a Vígľašského (neskôr najmä Hrochoť) panstva nachádzame komunitu hájnikov aj na Lupčianskom panstve v Ponikách. V roku 1400 udelil zvolenský župan Dávid obyvateľom Poník viaceré výsady. Z hľadiska vnútornej správy obce medzi ne patrilo aj právo slobodnej voľby richtára, ktorého dovtedy dosadzoval spomedzi svojich úradníkov

¹⁰⁴⁶ ŠA BB pob. BB, OH, č. 3; MOL MKL LR V., pag. 619.

¹⁰⁴⁷ SAMSONOWICZ, A.: *Lowiectwo...*, s. 193, 220-222. D. Dvořáková používa spojenie majster lovu, čes. hlavní lovčí. DVOŘÁKOVÁ, D.: *Koň a člověk...*, s. 202, 272, pozn. 464. S príbuzným termínom sa stretávame na Vígľašskom panstve, kde listina r. 1404 uvádza hlavného rybníkára: „magister piscinarum.“ Pozri text na s. 164.

¹⁰⁴⁸ „Dum autem aliquas feras regiae Maiestati adducerent, castellani dicti castri nostri Zoliensis eis expensas dare tenebantur.“ MOL DL 24 339, pag. 5.

¹⁰⁴⁹ MOL MKL LR XXI., pag. 267; ŠŮBA, Komor. pan., inv. č. 510, nr. 16; MALINIÁK, P.: *Osídlenie...*, s. 76, 103.

Obr. 13. Tanec s medveďom. Maliarska výzdoba Zelenej miestnosti v Thurzovom dome v Banskej Bystrici (okolo roku 1490)

a familiárov zvolenský župan. V čase vydania listiny žili v Ponikách aj kráľovskí hájníci. Podľa výsad im patrili dve celé a jedna polovica usadlosti.¹⁰⁵⁰ Podobne, ako hájníci na susedných hradných panstvách boli oslobodení od platenia všetkých daní a poplatkov. Roku 1473 toto oslobodenie potvrdil Matej Korvín. Hájníci (slobodníci) obývali osobitnú a samostatne spravovanú časť sídla. Ich domy, ktorých počet postupne narastal, sa nachádzali na dolnom konci Poník. Najstarší doklad o richtárovi ponických slobodníkov podliehajúcim Lupčianskemu hradu poznáme z roku 1558.¹⁰⁵¹ Funkcia má pravdepodobne starší stredoveký pôvod.

Z obdobia Mateja Korvína pochádza pozoruhodná správa o chove skrotenej zveri v zajatí. Podľa poznatkov o miestach pobytu panovníka vo Zvolenskej stolici možno konštatovať, že kráľ sa opakovane zdržiaval najmä vo Zvolene a Banskej Bystrici.¹⁰⁵² Podľa Memoriálu, ktorý okolo roku 1563 napísal Hans Dernschwam vznikla z iniciatívy správcu Banskobystrického mediarskeho podniku v Banskej Bystrici za Komorským domom záhrada určená pre kráľa Mateja, ktorá pretrvala až do Dernschwamových čias. Nachádzala sa tam aj lúka na ktorej sa pásli kone. Ján Turzo tu dal vybudovať oboru,

¹⁰⁵⁰ Hunyadiak kora XI., s. 86-87, č. CCCLVIII. Porov. SOKOLOVSKÝ, L.: *Správa stredovekej...*, s. 163-164.

¹⁰⁵¹ MOL DL 17 505; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 192/pag. 352; ZEMKO, J. et al.: *Poniky 700 ročné*. Martin : Osveta, 1982, s. 36, 165.

¹⁰⁵² HORVÁTH, R.: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a király udvarban 1458 – 1490*. szerk. P. Farbaky, Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008, s. 52-56.

v ktorej si držal srnu a štyri líšky. Miesto podľa toho dostalo názov *Reehgarten*. V krátkom čase tu boli vysadené i stromy.¹⁰⁵³ Iný údaj o skrotenom zvierati nachádzame roku 1499 v mestskej knihe Zvolena. Mesto zaplatilo za vypité víno a predvedenie tancujúceho medveďa (*ursus ludens*) na hrade a pred richtárom.¹⁰⁵⁴ V tomto prípade nešlo o zvieria chované v obore, ale skôr o súčasť predstavenia potulných zabávačov.

Viacere pramene z neskorého stredoveku sa zmieňujú o porušovaní vlastníckych práv poľovaním na cudzom území. Podľa sťažnosti majiteľa Vígľašského panstva Ondreja Jušta poddaní dobronivského kastelána roku 1489 poľovali v jeho súkromných zakázaných lesoch (*silvas prohibitas*) a tiež rybárčili v zakázaných vodách.¹⁰⁵⁵ V roku 1492 kráľ Vladislav II. zakázal kastelánom Zvolenského a Dobronivského hradu a ich ľudom vstupovať do lesa Ondreja Jušta a poľovať tam na akýkoľvek druh zveri, alebo zver chytať. Ondrej sa predtým pred kráľom sťažoval, že kasteláni a ich ľudia poľujúci v lese chcú zver úplne vyhubiť.¹⁰⁵⁶ O súdnu právomoc v záležitosti pytliactva sa sporil pred sedriou Zvolenskej stolice v roku 1511 zvolenský kastelán Mikuláš Štiavnický so zástupcom turčianskeho prepošta bratom Martinom. Dôvodom boli poddaní zo Sielnice, ktorí zabili sedem diviakov (*septem apros silvestres*). Kastelán žiadal ich potrestanie, čomu sa údajne zástupca prepoštstva snažil vyhnúť.¹⁰⁵⁷ Na rozšírenie poľovníctva na vidieku môžu poukazovať všeobecné poddanské povinnosti, ku ktorým vo Zvolenskej stolici patril i lov drobnej zveri. Podľa svedectva poddaného z Dubovej z roku 1517 boli obyvatelia mestečka Brezna povinní odovzdávať každoročne na Ľupčiansky hrad dvanásť kuních kožušín.¹⁰⁵⁸ Prítomnosť hájnikov v tomto ohľade zabezpečovala ochranu pred pytliactvom, nadmerným lovom a poškodzovaním lesov. Počas honu na zver sa stávalo, že poľujúci zámerne alebo i neúmyslene vstúpili na cudzie územie. Spory medzi zemanmi v dôsledku poľovačky dokladá vyhlásenie Jána a Štefana Šteka zo Zolnej pred súdnou stolicou. V roku 1523 verejne zakázali svojmu susedovi Mikulášovi z Lukového a jeho poddaným poľovať vo svojom choťári.¹⁰⁵⁹

Osobitným druhom lovu zvierat bolo vtáčníctvo. Najmä mladšie pramene spomínajú lapanie vtákov a uvádzajú aj niektoré druhy loveného či chytaného vtáctva. Za vtáčiky (*pro aviculis*) v roku 1466 zaplatilo mesto Zvolen jeden ortón.¹⁰⁶⁰ Zápis žiaľ nekonkretizuje, či išlo o vtáčiky určené na konzumáciu, alebo chov. Metácia medzi Selcami a Priechodom v roku 1528 opisuje úsek hraníc smerujúci do Komornej doliny, odkiaľ vystupovali po hrebeni vrchu k vtáčnickému vršku Juraja Petráša alebo Petrášihho zo Seliec (*ad quemdam monticulum aucupii Georgii Pethrássy de eadem*).¹⁰⁶¹ Ohraničenie zaznamenáva meno majiteľa vršku, kde sa chytali vtáky. Nemožno vylúčiť, že menovaný vykonával i prácu vtáčníka. Z blízkeho územia pochádza ďalšia správa

¹⁰⁵³ Dokumenty ban., kap. III./s. 469-470, č. 1; GRAUS, I.: Mešťan a jeho voľný čas. Ako trávili svoj voľný čas obyvatelia Banskej Bystrice v 16. storočí. In: *Z Bardejova do Prešporku. Spoločnosť, súdnictvo a vzdelanosť v mestách 13. – 17. storočí*. eds. E. Csukovits – T. Lengyelová, Bratislava – Prešov : Historický ústav SAV – Prešovská univerzita, 2005, s. 265-266.

¹⁰⁵⁴ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 89; RAGAČ, R.: Zvolen a jeho..., s. 44. Starší doklad o tancujúcom medveďovi v Kremnici pozri DVORÁKOVÁ, D.: *Rytier a jeho...*, s. 181-182.

¹⁰⁵⁵ MOL DL 63 347; Justh cs. lt., s. 144, č. 396.

¹⁰⁵⁶ „adeo ut prefatas silvas suas feris penitus spoliare et privare interemini.“ MOL DL 63 364; Justh cs. lt., s. 156, č. 427.

¹⁰⁵⁷ Kongreg. prot., s. 121, č. 62, 63.

¹⁰⁵⁸ MALINIAK, P.: Svedecké výpovede..., s. 203.

¹⁰⁵⁹ Kongreg. prot., s. 202, č. 355.

¹⁰⁶⁰ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 17.

¹⁰⁶¹ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, fol. 9.

z tohto okruhu. Mešťan Leonard Niklec kúpil v Ľupčianskom chotári v roku 1555 roľu spolu s miestom, na ktorom sa chytajú vtáky (*cum loco, in quo aves captuntur*).¹⁰⁶² Ďalšie názvy miest slúžiacich na lapanie vtákov poznáme v ľudových jazykoch v okolí Ľubietovej. Severovýchodne od vrchu Skalolam prechádzala v roku 1561 hranica Ľubietovského chotára na vtáčnický vršok, nem. Vogelhubel (*Vogllhuebl*). Na jeho vrchole bol osadený kameň označený krížom. Na protihľej strane nad dolinou potoka Hutná sa podľa ohraničenia z roku 1584 nachádzalo vtáčnické miesto neďaleko polohy Jelenčina lúka. Stretávali sa tu chotáre Ľubietovej, Lučatina a Brusna. V tomto priestore viedli hranice „na čihadlo,“ kde sa chytali vtáky (*ad aucupium na cihadlo*).¹⁰⁶³ Pod uvedeným označením vystupovala najpravdepodobnejšie postriežka na vtáky. Doklady o love niektorých vtákov nachádzame vo zvolenských mestských účtoch. V roku 1544 mesto zaplatilo za divinu a divého kohúta (*pro ferinis et gallo silvestri*) 89 denárov. Neskôr zaplatilo za veľkého divého kohúta 23 denárov.¹⁰⁶⁴ Pod týmito názvami sa mohol skrývať hlucháň alebo tetov. Vo väčšom počte Zvolen nakupoval jarabice. V roku 1563 zaplatilo mesto za dvadsaťdva jarabíc (*pro perdicibus 22*) a ich prepravu 2 zlaté a 62 denárov.¹⁰⁶⁵ Údaje naznačujú rozšírený lov vtáctva, ktoré bolo na začiatku novoveku, ale nepochybne i skôr spolu s divinou obľúbeným doplnkom potravy. Konzumácia bola typická pre prostredie šľachty a mešťanov, a pri pohostení významnejších osôb.

U šľachticov pozorujeme i vlastníctvo kožušín dravých zvierat. Súpis svadobnej výbavy, ktorú v roku 1572 František Benický vydal Fružine (Eufrozíne), dcére nebohého Jána Mičinského uvádza medzi šatstvom šuby (kožuchy) podšité kunami a kuními hrdlami, ako aj ďalšiu šubu podšitú líškami. V testamente František Benický roku 1576 odkázal svojej manželke Katarine šubu z vlčieho chrbta a červenú šubu z vlčích podbruškov. Manželke dal vyhotoviť aj malú kuniu šubu so zamatou a damaškátovú šubu podšitú kunami.¹⁰⁶⁶ Zo sporu medzi zemami Benediktom Benickým a Jurajom Nevérym sa v roku 1580 dozvedáme, že Benedikt Benický daroval v roku 1568 počas Vianočných sviatkov Jurajovmu otcovi Matejovi Nevérymu dva vlčie kožuchy usité či vyhotovené z vlčieho chrbta v hodnote 4 zlaté.¹⁰⁶⁷ Z ich ocenenia možno usudzovať, že vypracovaná kožušina z vlka mala relatívne vysokú hodnotu. Okrem priameho lovu sa vlky mohli chytať do pripravенých pascí. Podrobná metácia medzi Sielnicou a Trebuľou prináša v 17. stor. správu buď o jame slúžiacej na chytanie vlkov, alebo o brlohu.¹⁰⁶⁸

Poznatky o poľovníctve dotvárajú správy o účasti hájnikov pri vymedzovaní chotárných hraníc. Podľa listiny vydanéj Zvolenskou stolicou v roku 1501 kráľovskí hájníci z Môt'ovej prezreli a vyznačili hranice v doline Breznice medzi hradnými panstami Dobrá Niva a Šášov. Vtedy došlo i k vymedzeniu hraníc majetku Juraja

¹⁰⁶² ŠA BB pob. BB, MSE, Mest. prot., fol. 23.

¹⁰⁶³ ŠA BB pob. BB, AML, sign. ML – 66/b, sign. ML – 74.

¹⁰⁶⁴ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK II., fol. 80.

¹⁰⁶⁵ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 146.

¹⁰⁶⁶ ČÍČAJ, V. et al. (eds.): *Turci v Uhorsku I. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII.* (ďalej Pramene VII.) Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005, s. 253, č. 72, s. 258, č. 74. O dovoze kožušín u vyššej šľachty vypovedá súpis výbavy z Dobroniv. panstva r. 1515. Izolda, dcéra Bernarda Frangepana, vlastnila kožušiny z kuny, ale aj zo sobola a hermelín z hranostaja. THALLÓCZY, L. – BARABÁS, S. (eds.): *A Frangepán család oklevéltára. Második kötet 1454 – 1527.* (ďalej Frangepán cs. lt.) Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1913, s. 303, č. CCC.

¹⁰⁶⁷ „duas pelles lupinas ex dorso lupi confectas.“ ŠA BB, ZŽ, KP II., pag. 155.

¹⁰⁶⁸ R. 1628 „praedictam foveam lupinam, vulgo vlchia jama vel farkas verem vocatam.“ SNA, HM TK, AP – B, pag. 335. Porov. vymedzenie hraníc Bzov. prepoštvstva r. 1471: „per fossatum ascendit ad fossam vulpis liska yama.“ MOL DL 25 232.

z Ostrej Lúky v okolí vrchu Brdo.¹⁰⁶⁹ V roku 1519 zástupcovia stolice vypočúvali hájnikov z Môt'ovej a Hrochote, ktorí z poverenia stoličnej správy vykonali obhliadku hraníc Vígľašského panstva. Príčinou bolo konanie Damiána Dóczyho, ktorý odohnal očovským poddaným stádo svíň.¹⁰⁷⁰ Dôvody prítomnosti hájnikov na sporných miestach môžu vysvetľovať protesty obce Môt'ová pred sedriou v rokoch 1535 a 1536. Richtár a prisazní sa vtedy v mene celej obce sťažovali na zvolenského kapitána Krištofa Thurna a najmä úradníkov z Vígľaša a Dobrej Nivy, ktorí im zakazovali vstupovať do lesov. Môt'ovskí slobodníci voči tomu namietali, že podľa ich starých slobôd môžu v jednotlivých kráľovských lesoch vykonávať poľovačku.¹⁰⁷¹ Výsadná listina z roku 1464 síce spomína povinnosť hájnikov vykonávať poľovačky, ale nijako nevymedzuje lesy, v ktorých sa mali uskutočňovať. Nárok hájnikov na vstup do lesov Vígľašského a Dobronivského panstva možno zrejme zdôvodniť staršími ustanoveniami. Poddaní poskytujúci osobitné služby sa riadili vymedzenými výsadami a povinnosťami. Pre tieto osoby sa zaužívalo pomenovanie slobodníci.¹⁰⁷² Využívanie hájnikov počas vykonávania obchôdzok malo praktický význam, nakoľko išlo o osoby, ktoré mali mať prehľad o (kráľovskom) území. S ich znalosťami, zvlášť v prípade hraníc, boli následne spojené ich svedecké výpovede počas hraničných sporov.

¹⁰⁶⁹ MOL DF 254 207.

¹⁰⁷⁰ Kongreg. prot., s. 187, č. 299. Svedectvá môt'ovských hájnikov sa počas hraničných sporov často využívali aj v mladšom období. Pozri napr. MEO I., s. 238, č. 169.

¹⁰⁷¹ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 105/pag. 206, fol. 110/pag. 215.

¹⁰⁷² MALINIÁK, P.: K stredovekým..., s. 113.

5.6 Poľnohospodárstvo

Bádanie v oblasti poľnohospodárstva vzhľadom na plošné rozšírenie tejto činnosti umožňuje bližšie zhodnotiť len vzorku vybraných dokladov. Pri hospodárení na pôde sa vo časnom stredoveku mohol uplatniť prielohový systém, ktorý pri neustálom skracovaní času prielohovania a úhorenia, s príspevom hnojenia a intenzívnej kultivácie prechádzal na pravidelnejšie dvojpoľné hospodárenie. Počiatky trojpoľného systému v Uhorsku môžu siahať do 12. stor. Spájajú sa s tromi termínmi orby a s rozložením ornej pôdy v troch častiach chotára. Systém sa výrazne rozšíril v 13. stor., pričom v nasledujúcom období prevládala.¹⁰⁷³ Vo Zvolenskej kotline je nepriamou indíciou o využívaní trojpoľného hospodárstva údaj o troch vlastníkoch susediaceho pozemku v chotári Rybárov roku 1293. Jeho prítomnosť naznačujú aj tri časti poľností domu v Banskej Bystrici roku 1392. Dva pozemky prameň označuje termínom roľa (*agrum*) a tretí ako lúku (*pratium*).¹⁰⁷⁴ K trojpoľnému obhospodarovaniu pôdy možno priamo vzťahovať súpis ról a lúk, ktoré v roku 1516 záložoval za 80 zlatých bývalý zvolenský richtár Benedikt Sielnický zvolenskému kastelánovi Matejovi Hanymu. Prvá lúka ležala pod Krivou púťou. Druhá sa nachádzala tamže na jej boku. Tretia lúka ležala za Hronským mostom smerom na Hájniky. Prvá roľa ležala uprostred poľí (*in medio campi*) nad lúkami Horné Ladnice medzi roľami dvoch mešťanov. Druhá roľa ležala pri záhrade (*ortus*) na kraji mesta smerom na Rybáre. Tretia roľa sa nachádzala v záhrade vľavo za uličkou Hottergasse.¹⁰⁷⁵ Pozemky, ktoré zálohovaním dvakrát zmenili majiteľa, boli položené v severnej časti mestského chotára. Ich rozloženie napovedá, že lúky aj ornú pôdu majitelia využívali v troch častiach. Z 50. rokov už poznáme zo zachovaných účtov výdavky uhradené poddaným, ktorí na jar orali mestské role, ponechané na úhory.¹⁰⁷⁶

Najstaršie doklady o chove hospodárskych zvierat tvorí vyhodnotený súbor kostí zo časnostredovekej slovanskej osady na Sliachi (pri Rybároch). M. Fabiš určil 1068 fragmentov kostí, medzi ktorými mali jednoznačnú prevahu domáce, hospodársky

¹⁰⁷³ GIEYSZTOR, A.: W sprawie początków trójpolówki w Polsce i w krajach sąsiednich. In: *Prace z dziejów polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*. red. Z. Bukowa, Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960, s. 72-77; DEMO, M. et al.: *Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku*. Nitra : Slovenská poľnohospodárska univerzita, 2001, s. 43; BELÉNYESY, M.: Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. In: *Acta ethnographica Academiae scientiarum Hungaricae*. tom. V., 1956, s. 186-187.

¹⁰⁷⁴ CAC X., s. 120, č. 80; Számadáskönyvei, s. 81; Katalóg I., s. 46, č. 121.

¹⁰⁷⁵ „Anno Domini sesquimillesimo decimo sexto, feria sexta post festum Bonifacii providus Benko Sylnyczy titulo pignoris obligavit egregio Mathie Hany castellano castri Zoliensis terras et prata, que idem possidebat sub eadem titulo pignoris a Johanne Pawlich et Blasio filio suo in florenis octuaginta. Primum pratium iacet sub curva via, secundum ibidem ad latus illius prati, tertium pratium iacet post pontem Gron, transiundo ad Haynyk. Iterum primum ager iacet in medio campi supra prata superiores Ledownyca inter agros Andree Lwlay ex altera Laurencii Cadonis. Secundus ager, qui ad ortum in fine iacens civitatis transiundo ad Rybar. Tertius ager iacet in ortu post plateam Hotergas in parte sinistra et prefatus dominus Mathias Hany castellanus arcis Zoliensis coram toto consulatu, has terras et prata acceptavit sub titulo pignoris, eidem provido Benedicto Sylnyczy prefatos florenos octuaginta deponendo et solvendo realiter et perpetualiter.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK II., fol. 49; pozri aj RAGAČ, R.: *Civilnoprávne záznamy...*, s. 70.

¹⁰⁷⁶ R. 1552 „Item arantibus agros civitatis post Georgii pro parte expensis, na vhory d. 40.“ R. 1557 „Item Lieskowenses, dum agros civitatis arabant (vulgo na uhory) pro victualibus d. 83.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 70, 119.

významné zvieratá. Prítomnosť domácich zvierat (hovädzí dobytok, ovca, koza, ošípaná) dokladá 988 kostí. Lovenú zver (jeleň, srnec, medveď, zajac) naopak zastupuje iba 64 kostí. Tento pomer svedčí o spôsobe obživy miestnej komunity, ktorá sa zaoberala chovom hospodárskych zvierat a lov predstavoval len doplnkový spôsob zaobstarávania potravín živočíšneho pôvodu. Medzi nálezmi sa ojedinele objavili aj kosti koňa, psa, mačky, ale aj sliepky. Veková skladba hospodársky významných zvierat bola nasledovná: Posudzované zvyšky kostí hovädzieho dobytky pochádzajú zväčša zo zvierat starších ako 2 roky. Vek oviec a kôz siahal nad 20 mesiacov. Vek ošípaných presahoval 1 rok. Uvedené skutočnosti podľa M. Fabiša naznačujú, že chov zvierat v lokalite bol zameraný na získavanie mlieka od hovädzieho dobytky a oviec, získavanie vlny od oviec a mäsa od ošípaných.¹⁰⁷⁷ O chove zvierat na arpádovskom období hovoria povinnosti liptovského ľudu z roku 1265. Vzhľadom na podobné prírodné podmienky a spoločnú príslušnosť ku Zvolenskému komitátu ich možno vzťahovať i k regiónu Zvolenskej kotliny. Počas pobytov panovníka vo Zvolene malo každých 30 liptovských usadlostí odovzdať do kráľovskej kuchyne vypaseneho vola (*bovem pascualem*) a trojročnú sviňu, či brava (*porcum trienem*). Každá usadlosť mala dať dve sliepky (*gallinas*) a štyri vajcia (*ova*). Ďalej malo každých 40 usadlostí odovzdať županovi na Martina nevykmenú, ale dobrú trojročnú sviňu, chytenú medzi sviňami. Každá usadlosť mala odovzdať jeden chlieb (*panem*) a od každého poplužia jeden gbel ovsu (*de avena*) podľa miery bežnej v komitáte. Pôvodné povinnosti asi určovali poddaným odovzdávať dva okovy pšenice (*de frumento*), dva okovy sladového jačmeňa (*de brassio*), jeden okov ovsu a stanovené množstvo konope (*de canapo*).¹⁰⁷⁸ Každých 40 usadlostí malo chovať vojenského koňa (*equum exercitualem*) a okolo Martina mali každého štvrtého koňa odovzdať županovi. S tromi zvyšnými koňmi mali slúžiť kráľovi v čase, keď zavítal do Zvolena.¹⁰⁷⁹ Nakoľko išlo o úpravu a úľavu z povinností, nemožno všetky spájať s postavením obyvateľstva v staršom období. Porovnanie s nasledujúcimi poddanskými dávkami (známe sú z 15. a 16. stor.) sťažuje časový odstup, rôzna podrobnosť prameňov a uvádzané miery.

Prvé správy o používaných pozemkových mierach vyjadrujú ich neurčitý rozsah, charakteristický pre stredovek. Keď v roku 1263 panovník potvrdil bratom Kečetovi a Petrovi vlastníctvo ich zeme, postačovala podľa listiny hospodárstvu dvoch popluží (*culture duorum aratorum*). Podobne v roku 1295 zvolenský župan voviedol do držby zeme o rozsahu dvoch popluží jobagióna Mikuláša.¹⁰⁸⁰ Hoci skutočnú rozlohu obidvoch majetkov nepoznáme, stotožnenie s neskoršími chotári Malachova a Rakytoviec poukazuje na ich vzájomne porovnateľnú veľkosť. Medzi uvedenými územia vznikla v 14. stor. obec Pršany. Uplatnil sa v nej mladší typ miery, akou bol lán (*laneus*). Usadlosť v Pršanoch o rozlohe štvrt' lán sa v roku 1407 stala predmetom zálohovania medzi tamojšími zemepánmi.¹⁰⁸¹ Šírenie tejto miery vyvolala kolonizačná vlna, s ktorou bolo spojené zavádzanie progresívnych poľnohospodárskych techník. Bežne používanou mierou bolo jutro (*iugerum, morzeysl*). Z roku 1459 pochádza správa o poľnostiach na Banoši v chotári Rudlovej. Podľa starého zvyku a rozdelenia banskobystričského chotára

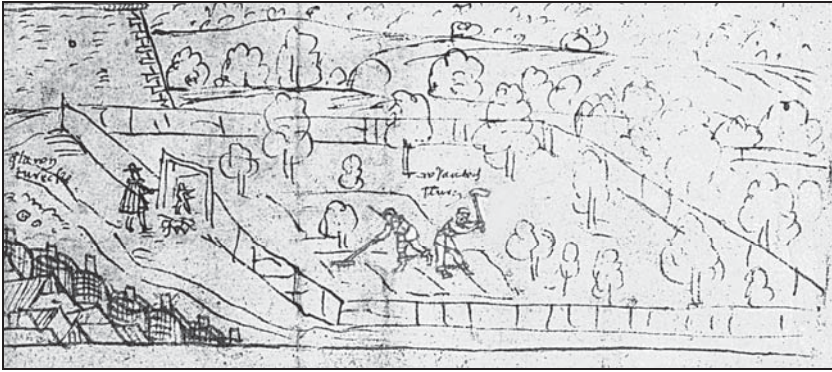
¹⁰⁷⁷ FABIŠ, M.: *Výskum archeozoologického...*, s. 2, 54.

¹⁰⁷⁸ A középkori oklevél, s. 878-879, 881, č. 1; Dokumenty slov., s. 138-140, č. 37.

¹⁰⁷⁹ A középkori oklevél, s. 879, č. 1; Dokumenty slov., s. 139, č. 37; DVORÁKOVÁ, D.: *Kôň a človek...*, s. 135-136.

¹⁰⁸⁰ MOL DL 84 671; CDH VI./1, s. 346.

¹⁰⁸¹ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 9, num. 10; Katalóg I., s. 63, č. 192.

Obr. 14. Práca v záhrade s hrabľami a motykou. Nad dvomi postavami sa nachádza vysvetľujúci popis: *w pautech Turcy*. Výrez z veduty Zvolena od J. Willenberga (1599)

tvorili tieto pozemky celé jutro.¹⁰⁸² K domu či usadlosti patrili spolu s hospodárskymi budovami zvyčajne aj role a záhrady. Takýto majetok uvádza zápis v mestskej knihe Banskej Bystrice v roku 1397. Richtár Hansman Goldner a jeho syn Štefan sa vtedy zaručili svojmu veriteľovi vlastným domom a príľahlými roľami zvanými *Hoffacker*.¹⁰⁸³ V prípade zálohovania majetku odovzdával dlžník do rôznej usadlosti so všetkými jej úžitkami a príslušenstvami. K zálohovaným usadlostiam v Senici a Pršanoch patrili v roku 1420 okrem domov i záhrady a ovocné sady, ako aj oráčiny, lúky, lesy, kriačiny, spolu so všetkými poddanskými dávkami a robotami. Príslušenstvá sa mohli stať i predmetom sporu, ako sa o tom dozvedáme v roku 1461. Na Tomáša z Radvane sa vtedy pred Turčianskym konventom sťažovali jeho príbuzní, ktorým okrem iných majetkov obsadil aj sady a záhradu (*pomeria et ortum unum*).¹⁰⁸⁴ K dvorom patrili aj rôzne stavby slúžiace na ustajnenie zvierat a úschovu dopestovanej úrody. O humne hovorí vyčlenenie vena, ktoré v roku 1453 odovzdali Veronike, dcére Jána zvaného Peťo jej príbuzní v dedine Peťová (Iliáš). Veronika získala oráčiny a lúky patriace k celej poddanskej usadlosti. Dostala zároveň aj časť zeme za humnom (*retro horreum*) spomínanej usadlosti. Príbuzný Štefan jej zo svojej usadlosti vyčlenil i záhradu.¹⁰⁸⁵ Dva diely poľností na Banoši i s tam postaveným dreveným humnom v roku 1459 odpredala Klára, vdova po banskobystrickom mestskom kapitánovi šiestim poddaným z Kynceľovej za sumu 75 zlatých.¹⁰⁸⁶ V tomto prípade išlo azda o humno stojace na obrábaných pozemkoch pri obci. Na uskladnenie nakoseného sena slúžili humná vo Zvolenskej stolici už v 14. stor. Podľa svedeckej výpovede richtára Pliešoviec z roku 1425, v čase pred niekoľkými desaťročiami prišiel jeho otec o seno na krmienie svojho dobytky, keď mu zhorelo humno (*horreum*). Obyvatel' susednej Sásy mu vtedy poskytol tri kopy sena z lúky, za ktorú zaplatil nájom.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸² Katalóg I., s. 77, č. 237.

¹⁰⁸³ Katalóg I., s. 56, č. 161.

¹⁰⁸⁴ ZsO VII., č. 1862; MOL DL 84 717.

¹⁰⁸⁵ MOL DL 63 960.

¹⁰⁸⁶ Katalóg I., s. 77, č. 237.

¹⁰⁸⁷ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 46/a.

Poľné práce spojené s poddanskými povinnosťami uvádzajú listiny od obdobia vlády Žigmunda. Dedinu Svätý Jakub, ležiacu na území Banskej Bystrice záložoval bývalý banskobystrický richtár Michal Rosenberger v roku 1390 za 400 zlatých zemanovi Dávidovi. Podľa dohodnutých podmienok mal Dávid zachovávať dovtedajšie práva obyvateľov. Mali mu patriť vianočné a veľkonočné poddanské dávky, a polovičný census na Juraja. Rosenberger mohol dedinu kedykoľvek vykúpiť. Ak sa tak stane na Jakuba, mal Rosenberger dostať michalský census a Dávid úžitky, t.j. od každej usadlosti ročne 3 zlaté, 2 robotné dni orby a 2 žatevné dni. Dávid mal platiť všetky dane.¹⁰⁸⁸ O zameraní poľnohospodárskej výroby vypovedá hmotné zaopatrenie farára v Radvani, stanovené podľa dohody so svetskými patrónmi (miestnymi zemepánmi) v roku 1401. Zemanovia sa zaviazali odvádzať farárovi náležité desiatky z každých siatín, ozimín aj jarín. Každý poddaný mal odovzdať dve štvrtky obilia, jednu zo pšenice a druhú z ozimnej pšenice (*duo quartalia, unum tritici et aliud siliginis*), a dať aj sliepku. Každý želiar, žijúci tak u zemanov, ako u sedliakov či vo vlastnej chalupe, mal odovzdať štvrtku pšenice, pokiaľ žije „na vlastnom chlebe“ (*in pane proprio*), aj ak je vdovec alebo vdova. Pokiaľ bol jeden dom rozdelený medzi dvoch bratov, mali odovzdať farárovi každý rok dve štvrtky pšenice. Okrem platieb kňazovi za obrady a úkony mali farníci odovzdať cirkvi aj chlieb či koláč (*tortam*) so sliepkou na Narodenie Panny Márie, na Michala a na Všetkých svätých pre spásu duše.¹⁰⁸⁹ Podľa mladších prameňov sa rozšírená objemová miera štvrtka ľudovo nazývala i fertál.

O povinnostiach a hospodárení kráľovských poddaných hovorí listina, ktorou kráľ Žigmund v roku 1410 potvrdil obyvateľom Slatiny, Očovej a Zolnej práva a slobody, ktorými sa riadili od čias kráľa Ľudovíta I. Každá usadlosť mala odovzdať štyri vozy sena (*foena*) a rovnaký počet vozov dreva, ďalej chlebové obilie (*blada*) a ovos v takej miere, v akej sa predávali na miestnom trhu. Ustanovenie mali dodržiavať kasteláni, vicekasteláni a úradníci hradu Vígľaš pod ktorý spomínané obce patrili. Nadbytočné dávky mohli od nich vyžadovať, len ak sa v kraji zdržiaval kráľ.¹⁰⁹⁰ Zmena vo vlastníckych vzťahoch sa mohla prejaviť v rozsahu vykonávaných povinností. V roku 1495 Zvolenská stolica vyšetrovala rozsiahlu sťažnosť poddaných Vígľaškého panstva na ich zemepána Ondreja Jušta. V štvrtom článku svojej sťažnosti sa ponosovali, že Jušt od nich požaduje orať viac, než orali podľa starého zvyku. Ondrej Jušt však namietal, že v poľnohospodárstve (*in agricultura*) žiada len toľko, koľko vykonávali za čias jeho otca.¹⁰⁹¹ Juštovci v tom čase spravovali a vlastnili hrad a panstvo Vígľaš už niekoľko desaťročí (od roku 1441). Postupné zvyšovanie povinností a robôt, najmä poľných prác, sa azda zaužívalo a poddaní sa voči zmeneným podmienkam mohli preto ťažšie brániť. Zloženie pestovaných plodín a chov zvierat v severnej časti regiónu a na Horehroní odzrkadľuje súpis príjmov Lupčianskeho panstva z roku 1505. Podľa jednotlivých položiek hradné panstvo získavalo 200 oviec (*oves*) a 54 veľkých syrov od valachov. Dávky z obilia tvorilo 104 štvrtiek či fertáľov pšenice (*fruges*), rovnaké množstvo jačmeňa (*ordeum*) a 214 štvrtiek ovsu. Panstvo ďalej dostávalo 3 celé štvrtky s jednou štvrtinou štvrtky hrachu (*pisum*) a rovnaké množstvo konope v zrnách. Najmenšie množstvo tvorilo odovzdávané proso (*milium, kewles*), ktoré panstvo dostávalo v objeme jeden a štvrtina štvrtky. Vo väčšom množstve sa odvádzal chmeľ (*humulum, komlo*),

¹⁰⁸⁸ Katalóg I., s. 36, č. 76.

¹⁰⁸⁹ MOL, Radvánszky, I. osztály, II. csomó.

¹⁰⁹⁰ WENZEL, G.: *Magyarország mezőgazdaságának...*, s. 291; MOL MKL LR I., pag. 390-391. Porov. MAJTÁN, M.: *Názov a najstaršie...*, s. 292.

¹⁰⁹¹ Justh cs. lt., s. 175, č. 477.

ktorého panstvo dostávalo 48 štvrtiek. V rámci hospodárskych zvierat sa odovzdávalo 71 sliepok. Medzi ďalšími úžitkami nachádzame 81 odovzdávaných chlebov alebo koláčov. Poddaní (odlišení od valachov) odvádzali 54 malých syrov. Pomerne početné boli vajcia, ktorých sa odovzdávalo 560. V rámci poľnohospodárskych produktov ešte panstvo dostávalo 5 baranov na Veľkú noc (*agnellos pro Pascha*) a 41 zväzkov konope vyčesaného na priadze (*canapum tritum pro filo*). Z píl Lupčianske panstvo poberalo spolu 200 dosák. Získavalo napokon aj 65 vozov dreva.¹⁰⁹² Vzhľadom na možné navyšovanie podielu odvádzaných naturálnych dávok zo strany hradného panstva nie je zo súpisu zrejmé, či išlo o presný deviatok (t.j. zodpovedajúcu desatinu) z celkovo dopestovaných plodín, dochovaných zvierat a vyrobených tovarov.

Prácu roľníka určoval cyklický čas, na ktorý nadvádzal zber úrody a odvádzanie určených podielov z vlastného hospodárenia. Dávky odovzdávané zemepánom sa zrejme značili na rováše. Podľa výpovedí poddaných Lupčianskeho panstva z roku 1517 boli z hradu Lupča vždy posielaní drábi, aby v mlynoch na panstve vážili obilie. Poddaní z mlynov obilie sami vozievali na hrad.¹⁰⁹³ Okrem odvádzania dávok v tradičných termínoch sa ku konkrétnym dátumom viazalo aj kosenie lúk a zber inej úrody. Kosba zväčša prebiehala na začiatku leta, o čom vypovedá i doklad zo Zolnej z roku 1516. Miestny zeman Štefan Literát na tamojšej lúke okolo sviatku Jána uskladňoval pokosené seno. Dostal sa vtedy do roztržky so svojim príbuzným Jánom Štekom.¹⁰⁹⁴ O seno z pokosených lúk mohli vznikať spory. V roku 1558 protestovali Juraj a František Radvanskí proti Štefanovi a Jánovi Šošovi, ktorí poslali okolo Petra a Pavla ozbrojených poddaných na lúky zvané Radvanský tál (*ad prata seu fenilia... Radwansky tal*) pri Hrone medzi Vlkanovou a Hronskom. Odviezli odtiaľ údaje až 10 vozov pokoseného sena, čím protestujúcim spôsobili škodu viac ako 100 zlatých.¹⁰⁹⁵

Okrem sena dokladajú zvlášť spotrebu ovsu pravidelné položky za krmivo pre kone v mestských účtoch. Od 60. a 70. rokov 15. stor. poznáme vo Zvolene výdavky za nákup ovsu pre cestujúcich mešťanov, alebo významnejšie osoby, ktoré prechádzali cez mesto. Spomenúť možno štyri gbely ovsu pre Jána Jiskru (*dominum Giskram*), za ktoré v roku 1466 mesto zaplatilo jeden zlatý.¹⁰⁹⁶ S pestovaním obilia sa stretávame najmä pri súdnych sporoch. Ich príčinami boli zvyčajne krádeže, ničenie či zabratie úrody, alebo orba a osievanie v cudzom chotári. V roku 1507 familiár Petra Šoša protestoval proti Jánovi Mičinskému, ktorý z prosa (*de piffa aut milio, vulgariter proso*) odohnal a zajal dobytok Šošových poddaných. Išlo o zajatie na mieste osobitne zakázanom a zjavne stráženom. Vlastník poškodeného majetku preto využil právne prípustnú svojpomoc a dobytok zajal a zadržal, kým sa s ním majiteľ dobytky nedohodol o náhrade škôd. Podobnej vyhrotenej situácii chcel azda predísť zeman Bakalár z Kremničky. V rovnakom čase vystríhal Jána Erseka pred všetkým siatinami, ktoré osial, ako aj pred lúkami, oráčinami a ostatnými svojimi úžitkami.¹⁰⁹⁷ Pred súdnou stolicou protestovali

¹⁰⁹² SNA, Révay, sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV., nr. 4, fol. 1-3. Ide o dva súčasne vyhotovené súpisy, pričom druhý uvádza odlišný počet 164 štvrtiek ovsu.

¹⁰⁹³ MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede..., s. 209.

¹⁰⁹⁴ Kongreg. prot., s. 166, č. 233. K termínom kosenia a zatvy GUZOWSKI, P.: Kalendarz gospodarczy..., s. 43-44; DVOŘÁKOVÁ, D.: *Kôň a člověk...*, s. 109.

¹⁰⁹⁵ ŠA BB, ZZ, KP I., fol. 195/pag. 357. Pozri aj mandát uhorského palatína adresovaný Svätobeň. konventu, ktorý uvádza (so zreteľom na polohu pozemku) zrejme chybné označenie „Radwansky laaz.“ MOL, Radvánszky, I. osztály, III. csomó, 54. szám.

¹⁰⁹⁶ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 49. Porov. zápisy Zólyom szám., s. 361-362, 364-366, 368.

¹⁰⁹⁷ Kongreg. prot., s. 119-120, č. 47, č. 54. Porov. LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava : Iura edition, 2002, s. 239.

podobne aj Juraj a Gašpar Mičinskí. V roku 1522 varovali svoju príbuznú Barboru a jej poddaných z Vlkanovej pred pokračujúcim užívaním oráčin, ktoré im obsadili a osiali. Z toho istého roku poznáme i údaj o roľníckom náradí, motykách (*ligones*), ktoré počas sporu o užívanie vód a pozemkov odcudzili zemaniam z Mičinej kráľovským poddaným z Lukavice. Akt možno opäť považovať za svojpomocné presadzovanie práva, nakoľko Mičinskí prácu poddaných považovali za ohrozenie svojho majetku.¹⁰⁹⁸

Z okolia pochádzajú aj ďalšie doklady o územných sporoch. Gašpar Mičinský roku 1523 pred stolicou protestoval proti dvom poddaným Františka Horváta z Vlkanovej, ktorí vyorali polia na vrchu Jasenice. O niekoľko mesiacov neskôr zas protestoval proti Mičinským František. Sťažoval sa na ich poddaných, ktorí obrábali role na Ostrom vrchu a varoval ich, aby sa tam neodvážili zberať úrodu.¹⁰⁹⁹ Na týchto prípadoch sú pozoruhodné miesta vykonávanej poľnohospodárskej činnosti. Podľa miestnych názvov na pomedzí Vlkanovej a Mičinej išlo o pozemky vo vzdialenej vrchovinej a pôvodne zalesnenej časti chotára. V sporoch o obilie prevažuje ovos, avšak nachádzame tu aj ostatné druhy plodín. V roku 1536 pred stolicou protestoval richtár zo Šalkovej proti Jurajovi Mičinskému, ktorému minulý rok dovolil osiať pšenicom prenajatú zem. Toho roku napriek zákazu richtára opäť zasial pšenicu a dal zo zeme zvanej Stračí diel (*Strachy dyll*) odviezť úrodu. Mičinský namietal, že úrodu zobral bez zákazu, nakoľko obyvateľom Šalkovej dávali každý rok jeden zlatý.¹¹⁰⁰ Ku krádežiam úrody mohlo dochádzať v čase uskladnenia obilia na poliach po žatve. Zemepán dediny Rakytovce Peter Štek sa v septembri 1545 sťažoval pred sedriou na Badínčanov, ktorí z rakytovského chotára odviezli ovos uložený v kopách (*in capeciis*). Konali pritom s vedomím zvolenského kapitána. Okolo sviatku Vavrinca v roku 1548 obyvatelia Badína zozbierali, naložili na vozy a násilím odviezli z chotára Rakytoviec ovos uložený na poliach v počte vyše 50 kôp. Zemepánovi Štekovi a jeho poddaným tým spôsobili škodu viac ako 100 zlatých. Po krádeži Badínčania navyše obsadili v rakytovskom chotári časť zeme o rozsahu 100 jutár.¹¹⁰¹ Spory naznačujú nedostatok vhodnej pôdy na pestovanie obilnín v okolí niektorých dedín na konci stredoveku a začiatku novoveku. O obhospodarovaní vyššie položených pozemkov na horských svahoch hovorí v roku 1563 údaj z Môľovej. Metácia spomína na vršku v pramennej oblasti potoka Škrinín (Drieňovský potok) záhradu osiatu prosom.¹¹⁰² Okrem nedostatku ornej pôdy v blízkosti obce môže svedčiť pestovanie obilia v členitom vyvýšenom reliéfe aj o priaznivých mikroklimatických podmienkach.

V rámci chovu hospodárskych zvierat poznáme z mladších prameňov údaje o pasení, krádežiach a kúpe dobytky. Od roku 1467 sa vo Zvolene stretávame s tzv. „menším“ a „väčším“ pastierom. Menšiemu pastierovi mesto v uvedenom roku zaplatilo jeden zlatý. Väčšiemu pastierovi uhradilo iba jeden ortón striebra.¹¹⁰³ Pod týmito označeniami treba zrejme chápať pastiera menších hospodárskych zvierat (oviec, kôz, prípadne sviň) a pastiera veľkých zvierat (dobytky). V prípade porušovania nariadení a pasenia na nepovolenom území platil vlastník zvierat pokutu. V roku 1500 odovzdal Zvolen na hrad pokutu 60 denárov kvôli kravám (*ex parte vaccarum*).¹¹⁰⁴ Dokumenty zo

¹⁰⁹⁸ Kongreg. prot., s. 192-193, č. 319, 320, 321.

¹⁰⁹⁹ Kongreg. prot., s. 204, č. 363, s. 209, č. 380.

¹¹⁰⁰ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 121/pag. 237.

¹¹⁰¹ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 153/pag. 290; ŠA BB, ZŽ, KP XIV., pag. 469.

¹¹⁰² ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

¹¹⁰³ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 24.

¹¹⁰⁴ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 1. S chybným dat. Zólyom szám., s. 361.

záveru 15. stor. opisujú vo viacerých prípadoch krádeže dobytky a koní, pričom uvádzajú aj ich počet. V roku 1492 sa pred Zvolenskou stolicou sťažovala vdova Anna zo Sásovej na komorského podgrófa Jána Kuncoviča, ktorý podľa nej so svojimi familiárnymi prepadol jej kúriu v Sásovej, vylomil bránu a odviezol odtiaľ všetok huteľný majetok a štyri kone. Mal tam zadržať aj istého Adama. Kuncovič pred súdom vyhlásil, že Adama chytil ako lúpežníka na poli (*in campo*) a v banskobystrickom chotári, pričom mal pri sebe aj štyri kone. Súd jeho výpoveď uznal.¹¹⁰⁵ V tom istom roku nariadil Vladislav II. vyšetriť sťažnosť Ondreja Jušta a Damiána Dóczyho, podľa ktorých zvolenský župan Perot ozbrojený vtrhol na Juštov majetok Hrochoť a dal odtiaľ odohnať 42 volov a 7 koní, ktoré patrili Dóczyho poddanému zo Seliec.¹¹⁰⁶ Správca kráľovných majetkov pokračoval v protiprávnom konaní. V roku 1494 nariadil palatín Štefan Zápoľský vyšetriť sťažnosť Ondreja Jušta na zvolenského župana Perota a jeho spoločníkov, ktorí ešte koncom minulého roku odohnali zo Zolnej 20 volov. Následne niektoré zabili a niektoré vrátili.¹¹⁰⁷

S väčším množstvom dobytky sa obchodovalo na trhoch. V roku 1518 pred sedriou protestoval trenčiansky mešťan Juraj Ručka, ktorý prišiel na Narodenie Panny Márie na jarmok do Zvolena a kúpil tam 38 volov. Keď pri Budči prechádzal cez zakázané lúky (*prata fenilia prohibita*), miestni obyvatelia mu voly zabavili a postrelili ho ručnicou. Dobronivský kastelán následne obhajoval poddaných z Budče, ktorí pristúpili k činu, nakoľko Ručka s volmi narušil ich zakázané lúky.¹¹⁰⁸ Na dobytkárstvo nadväzovalo mäsiarske remeslo. Väčší počet mäsiarov pôsobil v Banskej Bystrici a jej širšom okolí. Mäso bolo dôležité pre zásobovanie námezdné pracujúcich, avšak mäsiarska výroba zároveň poskytovala i suroviny pre prácu v baniach a hutách (loj, masť a volské kože). Podľa zoznamu mäsiarov na banskobystrickom mestskom trhu z roku 1521 pôsobili v meste podľa M. Skladaného 23 mäsiarov (väčšina z nich vo vtedy jedinom nemeckom mäsiarskom cechu). Ďalších 42 mäsiarov pochádzalo z vidieka, z 15 vymenovaných dedín. Počty majstrov naznačujú rozvinuté spracovanie mäsa v niektorých lokalitách. V Sielnici a Zolnej poznáme dokonca po 8 mäsiarov.¹¹⁰⁹ Údaje z 30. rokov dokladajú, že strediskom chovu dobytky bola vo východnej časti regiónu Očová. Okrem miestnych zdrojov pochádzalo väčšie množstvo tamojšieho dobytky z Novohradu. Mäsiari v Banskej Bystrici získavali prostredníctvom Očovej voly v počte až do 300 kusov.¹¹¹⁰ Dobytok využitý na obchodovanie, ale aj pre potrebu obyvateľov obcí býval ustajnený, ale využívalo sa i sezónne pasenie v otvorenej krajine.

Okrem lúk a pasienkov tvorilo dôležitú súčasť chovu zvierat i pasenie sviň v lese na žaluďoch a bukviaciach. Zo strednej Európy pochádzajú už zo súčasného stredoveku prípady, kedy sa hodnota lesa neuvádzala podľa zásoby dreva, ale podľa vyhnaných sviň, ktoré v ňom bolo možné vykrmiť.¹¹¹¹ Popri pasení patril k základným úžitkom aj zber žaluďov na dokrmovanie sviň. Majitelia lesov preto v prípade vznikajúcich sporov vyhlasovali pred stoličným súdom prohibíciu (zákaz) a vystríhali susedov pred pasením

¹¹⁰⁵ Justh. cs. lt., s. 150-151, č. 412; SNA, HM SBK, AP – A, fol. 177.

¹¹⁰⁶ Justh. cs. lt., s. 155, č. 423.

¹¹⁰⁷ Justh. cs. lt., s. 166, č. 453.

¹¹⁰⁸ Kongreg. prot., s. 180-181, č. 276, 277. Porov. ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku..., s. 67.

¹¹⁰⁹ SKLADANÝ, M.: Banskobystrické mäsiarske cechy v 15. – 16. storočí. In: *Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska*. zost. L. Sokolovský, Martin : Vydavateľstvo Gradus, 1999, s. 89-90.

¹¹¹⁰ Katalóg II., s. 277, č. 829, s. 350, č. 1103, s. 365, č. 1167, s. 390, č. 1266, s. 394, č. 1282.

¹¹¹¹ MEDUNA, P.: Konec „lesního“ prasete. In: *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*. eds. P. Pokorný – M. Bárta, Praha : Dokořán, 2008, s. 149.

sviň a zberom žalud'ov. V roku 1507 bratia Ján a Juraj Mičinský vyhlásili pred stolicou verejný zákaz na užívanie svojho lesa, v ktorom bez ich vedomia nesmel nik rúbať drevo ani zbierať žalude (*colligere glandines*).¹¹¹² Z pastvy pravdepodobne pochádzalo 90 sviň, ktoré dal v roku 1519 odohnať Damián Dóczy poddaným z Očovej. Na naliehanie zemanov sľúbil škodu nahradiť. Stratilo sa však 24 sviň, čím vígľašskému kastelánovi vznikla škoda. V roku 1523 odohnali familiári Damiána Dóczyho do majera pod Lupčianskym hradom aj svine pasúce sa v lese pri mestečku Lupča.¹¹¹³ Pasenie sa mohlo stať i predmetom opakujúcich sa sporov. Poddaný z Hronseku sa v roku 1524 v mene svojich zeme pánov Šošovcov sťažoval na Gašpara Mičinského, ktorý v hronseckom chotári zajal svine miestnych poddaných a štyri z nich dal zabiť. Mičinský zastúpený svojim poddaným naopak vystríhal obyvateľ'ov Hronseku, aby sa neopovažovali pásť svine v jeho chotári. O dva týždne neskôr sa familiár Šošovcov pred stolicou sťažoval na Mičinského a jeho poddaných, ktorých už varoval pred vyhánaním sviň do chotára Hronseku. Gašpar Mičinský tam dal pásť ešte viac sviň. Spôsobil tým škodu poddaným Tomáša Šóša, ktorý ho opätovne varoval pred porušovaním hraníc.¹¹¹⁴ Pasenie v lesoch bolo činnosťou, ktorá presahovala dlhý časový horizont až do zmeny hospodárenia na vidieku v modernom období. Zber žalud'ov a vypásanie lesov preto patrili k činiteľom dlhodobého obmedzujúcim obnovu a rozširovanie najmä dubových porastov na miestach, kde dochádzalo k pravidelnému, resp. sezónnemu paseniu.

Nárast chovu najmä oviec a kôz historiografia spája s príchodom národnostne pestrého valašského obyvateľ'stva. Prítomnosť valachov na Lupčianskom panstve v neskorom stredoveku dokladajú správy z rokov 1504 a 1517. Vo viacerých horehronských obciach vtedy nachádzame osoby s prímenami Valach, ale i Rus a Polák. Muž zvaný Valach už vystupuje aj v Podkoniciach.¹¹¹⁵ Začlenenie valachov do hospodárenia na hradnom panstve zvyrazňuje charakteristický prvok valašského práva, odvádzanie zemepanskej dávky – dvadsaťpäťtiny. V roku 1505 valasi z majetkov hradu Lupča odvádzali panstvu z každých 100 kusov oviec štyri ovce a tri syry.¹¹¹⁶ O mobilite tejto skupiny obyvateľ'stva svedčí vyhlásenie, podľa ktorého traja poľskí valasi ukradli na akomsi salaši (*tugurium*) v roku 1509 stádo 400 oviec a kôz, a zahnali ich na územie Lupčianskeho panstva. V okolí Lubietovej pod vrchom Vepor im časť oviec odňal lupčiansky dvorský úradník.¹¹¹⁷ O valachoch na opačnej strane kotliny vypovedá sťažnosť zvolenského kastelána na poddaných zo Svätého Kríža podliehajúcich ostrihomskému arcibiskupovi. Tí v závere roku 1515 ukradli stádo kôz, ktoré patrili valachom Zvolenského hradu z dediny Trebul'a.¹¹¹⁸ Medzi dokladmi o Trebuli (majer v chotári Hájnikov) ide o ojedinelý údaj označujúci toto sídlo termínom *villa*. Nevyučujeme preto spojitost' s prítomnosťou valachov, ktorí mohli Trebul'u dosídliť v závere stredoveku.

S ovčiarstvom sú spojené prvé správy o sporoch medzi Vígľašským a Divínskym panstvom. Na konci roku 1527 sa dostal zvolenský župan a kapitán Krištof Thurn do sporu s Jánom Balašom. Jeho poddanému Valentovi Zdychovi z Madačky zajali drábi

¹¹¹² Kongreg. prot., s. 118, č. 46.

¹¹¹³ Kongreg. prot., s. 187, č. 299, 300, s. 211, č. 385.

¹¹¹⁴ Kongreg. prot., s. 225-226, č. 425, 426, 427.

¹¹¹⁵ MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede..., s. 203-204, 206.

¹¹¹⁶ RATKOŠ, P.: Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In: *Historické štúdie XXIV*. 1980, s. 191-192; SNA, Révay, sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV., nr. 4, fol. 3.

¹¹¹⁷ Katalóg I., s. 120, č. 374.

¹¹¹⁸ Kongreg. prot., s. 151-152, č. 190.

a slobodníci v kráľovských lesoch na Vígľašskom panstve 170 oviec. Thurn ich odmietal vrátiť. Podľa jeho vyjadrenia totiž poddaní Balašovcov predtým ukradli ovce z Vígľaškého panstva.¹¹¹⁹ Kráľovná Mária bola v tomto období už oboznamená so škodami, ktoré spôsobovali valasi na jej majetkoch. Na území banských miest páchali zbojstvá a poškodzovali lesy. Nariadila preto mestským orgánom, že ak ich prichytia pri takýchto činoch, majú ich vydať na potrestanie Thurnovi.¹¹²⁰ O pasení vo východnej časti Vígľaškého panstva hovorí aj údaj z roku 1536. Zástupca panstva Juraj Literát sa pred sedriou sťažoval na familiárov z Divína. Tí od valacha menom *Wuferla* vymáhali istú sumu peňazí za pasenie v horách, na ktoré si robilo nárok Divínske panstvo.¹¹²¹

Pastierov, ktorí však nemuseli byť totožní len s valachmi, zaznamenávajú vo viacerých dedinách dikálne súpisy Zvolenskej stolice. V roku 1535 spomínajú jedného pastiera v Kováčovej a po dvoch pastieroch v Sielnici, Selciach a Podkoniciach. Ďalší pastier vystupuje v Slovenskej Lupči. Dikálny súpis z roku 1536 uvádza po dvoch pastieroch v Lupči, Ponikách a v Sielnici.¹¹²² V skladbe chovaných zvierat tvorili už významný podiel kozy. Podľa súpisu naturálnych príjmov Zvolenského panstva za obdobie 1541/1542 získalo panstvo 92 kusov dobytky. V ďalších príjmoch vystupuje 168 hovädzích koží, 133 kôz, 214 kozích koží a 60 kusov bravčovej slaniny.¹¹²³ Rozšírením chovu a nedostatkom vhodných pasienkov možno zdôvodniť napádanie valachov a vzájomné odháňanie stád. Pásenie a kosenie sa zrejme i z tohto dôvodu rozširovalo do členitejšieho územia, ktoré bolo menej vhodné pre inú poľnohospodársku činnosť. V obrube kotliny slúžili hole v okolí Krížnej nielen na pasenie stád, ale od neskorého stredoveku v značnom rozsahu aj na kosenie sena.¹¹²⁴ Vlastných pastierov či valachov si vydržovali aj majetnejší zemaní. Ján Dúbravický v roku 1552 protestoval proti hrochotským hájnikom, ktorí odohnali jeho valachom všetky ovce. Časť z nich sa ešte nachádzala na Vígľašskom hrade.¹¹²⁵ Konflikty so susedmi vznikali často kvôli poškodzovaniu cudzích majetkov vypášaním. Gašpar Benický v roku 1566 pred stoličným súdom protestoval proti svojmu susedovi Gašparovi Horvátovi, ktorého kozy mu úplne zničili lesy. Varoval ho, že ak ich tam ešte raz naženie, pozabýja mu ich.¹¹²⁶ Priamo v mičinkom chotári sa páslo 200 oviec. Patrili v roku 1576 už nebohému Jánovi Mičinskému. Jeho vdova Anna z nich odovzdala 80 kvôli splateniu dlhu komorskému úradu. Jej druhý muž František Benický namiesto nich kúpil nové ovce v Šalkovej.¹¹²⁷

S pevnou súčasťou zdanenia poddaných, desiatkom a deviatkom z úrody, sa možno v prameňoch stretnúť väčšinou až pri sporných záležitostiach. Familiár ostrihomského arcibiskupa sa v roku 1517 sťažoval pred stolicou na ťažkosti pri výbere desiatku. Dežmár vo zvyčajnom čase vybral desiatok z pšenice, ovsa a iného obilia, avšak problémy nastali pri pokračujúcom výbere desiatku z baranov a kôz na Veľkú noc. Damián Dóczy bránil dežmárovi vybrať tento desiatok na svojich majetkoch a z desiatku z obilia mu zadržal 11 zlatých.¹¹²⁸ V roku 1523 protestovala proti zabratiu príjmov

¹¹¹⁹ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 80/pag. 155.

¹¹²⁰ Katalóg II., s. 257, č. 758.

¹¹²¹ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 118/pag. 231.

¹¹²² MOL CP CZ, pag. 14, 16-18, 36.

¹¹²³ KENYERES, I.: *Uradalmak és végváradak...*, s. 429, tab. 80.

¹¹²⁴ Justh cs. lt., s. 242, č. 657; Kongreg. prot., s. 210, č. 385; SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.:

Hranice Lupčianskeho..., s. 50-51.

¹¹²⁵ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 185-186/pag. 343-344.

¹¹²⁶ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 243/pag. 438.

¹¹²⁷ Pramene VII., s. 258, č. 74.

¹¹²⁸ Kongreg. prot., s. 171-172, č. 249, 250.

z desiatku (išlo azda o prenájom) z obilia samotná sedria. Príjmy odcudzil podžupanovi a slúžnym zvolenský kastelán Krištof Theke.¹¹²⁹ Okrem odvádzania naturálnych dávok sa možno stretnúť aj s vykupovaním desiatku. Počas kanonickej vizitácie na jar v roku 1561 žiadali obyvatelia Sielnice zvolenského archidiacona, aby im ostrihomský arcibiskup prenechal za dobrú cenu tohoročné desiatky z ich chotára.¹¹³⁰

Vzorku, ktorá umožňuje nahliadnuť do hospodárstva obcí na konci sledovaného obdobia, tvoria súpisy poddanských dávok Zvolenského panstva z rokov 1570 a 1571. Napriek ich neúplnému zachovaniu podávajú (rovnako, ako súpis Lupčianskeho panstva z roku 1505) širší a ucelenejší obraz o poľnohospodárstve. Okrem cenzu, ktorý hradu odovzdávali mestá aj obce na Juraja, tvorili najrozsiahlnejší zdroj príjmov odvody pozostávajúce zo sena, dreva, dopestovaných plodín, potravín a zvierat. Badín, Hájniky, Rybáre, Veľká Lúka, Kováčová a Lieskovec dávali hradu ročne spolu 160 vozov dreva a rovnaký počet malých vozov sena. Najvyšší počet (80 vozov) odovzdal Badín. Najnižší počet (po 10) naopak odovzdali Kováčová a Lieskovec, pričom Lieskovec odovzdával len vozy s drevom. Odvody ďalších dedín nepresahovali 30 vozov. Na Veľkú noc dávali obce panstvu vajcia. Badín s Hájnikmi dávali po 200 vajec. Ostatné obce odovzdávali len od 30 do 50 vajec, pričom výsledný súhrn tvorilo 554 vajec. Odvádzali i malé syry. Najvyšší počet (34) opäť odovzdával Badín. Ostatné sídla nedosahovali ani polovicu z tohto počtu. Najmenej (5 syrov) dávala Kováčová. Na Veľkú noc napokon obce odovzdávali aj barany. Richtár za každú dedinu odovzdal panstvu jedného barana.¹¹³¹

Spomedzi pestovaných plodín odvádzali dediny v roku 1570 ovos, ktorý bol rozdelený na priamu spotrebu a na sejbu (*ad seminaturam*). O škodách vzniknutých pravdepodobne v dôsledku krádeží svedčí posledná položka. Podľa nej bolo z dedín a kopanic (*ex villis et kopanicis*) odcudzených 28 kôp ovsu. Ďalšou časťou dávok bol jačmeň. Aj v tejto položke najvyššie odvody vykazoval Badín. Na rozdiely medzi veľkosťami obcí poukazuje 240 gbelov jačmeňa odovzdaných z Badína a naopak najmenší údaj 6 gbelov odovzdaných z Lukavice. Položky dopĺňa aj chmeľ, ktorý odvádzali všetky obce. Počet gbelov aj v tomto prípade kolísal (medzi 34 až 10). Príjmy panstva dopĺňala hradná záhrada, poskytujúca 12 gbelov chmeľu. Na Michala odovzdávali obce sliepky. Najvyšší počet odviedli Badín s Hájnikmi (po 34). Ostatné dediny odovzdávali panstvu pod 20 sliepok. Dávky na Michala tvorili aj chleby, resp. koláče. Ich počet bol rovnaký, ako počet sliepok.¹¹³² Rozdiely medzi odvádzanými položkami, spôsobené možno striedaním či zmenou odvodov, alebo len zachovanými časťami prameňa dokladá súpis z roku 1571. Medzi odovzdanými obilninami v ňom vystupujú iba pšenica (*búza*) a ovos (*zab*). O hospodárskom zázemí najväčšej obce, Badína svedčí počet 300 gbelov pšenice odovzdaných z tejto obce. Na druhom mieste sa v rámci panstva umiestnili Hájniky s počtom 80 gbelov. Príjmy dopĺňali aj mlynári, pričom hájnický mlynár odovzdal panstvu až 137 gbelov pšenice. Poddani z dedín aj z kopanic (*kopaniczakrúil*) boli napomenutí za 22 kôp chýbajúceho obilia.¹¹³³ Zmienky o kopaniciach môžu svedčiť o prítomnosti roztrateného osídlenia, ktoré však z dobových prameňov doposiaľ bližšie nepoznáme.

¹¹²⁹ Kongreg. prot., s. 204, č. 364.

¹¹³⁰ BUCKO, V. (ed.): *Visitatio Zathayana in comitatu Zoliensi A. 1561. K náboženským dejinám vo Zvolenskej okolo r. 1560*. Odtlačok z Theologica Catholica Slovaca, roč. 1, 1941, s. 13.

¹¹³¹ MOL UC, fasc. 61, num. 39, fol. 11.

¹¹³² MOL UC, fasc. 61, num. 39, fol. 14-16.

¹¹³³ MOL UC, fasc. 61, num. 39, fol. 12-13.

6. Vývoj a premeny stredovekej krajiny

6.1 Zásahy do prostredia a kultivácia územia

Východiskom pre syntetizujúci pohľad na skúmaný región je priestorové vymedzenie a časové ohraničenie dominujúcich procesov a javov spolu s rekonštrukciou ich priebehu. Vzhľadom na dlhotrvajúcu prítomnosť a pôsobenie človeka možno považovať prírodné prostredie bez ľudských vplyvov v sledovanom období už len za porovnávací model ideálnych podmienok. Napriek tomu v kultúrnej krajine ešte nachádzame prvky odzrkadľujúce samovývoj, ako o tom svedčia napr. stredoveké doklady o druhovom zložení drevín. Činitele vyvolané vnútornou dynamikou krajiny boli v rámci geografických daností súčasťou plynulého vývoja v podobe náhlych a výrazných disturbancií. V iných prípadoch sa však s nimi stretávame len v podobe pravidelných a menej pociťovaných zásahov. Do oboch kategórií patria živelné pohromy rôzneho rozsahu. Viaceré sídla, vrátane hradov a kostolov poškodilo silné zemetrasenie, ktoré v stredu pred Turicami (5. júna) 1443 postihlo Uhorsko a Rakúsko. Neskoršie české pramene spomínajú v tejto súvislosti vo zvolenskom kraji hrad Lúpeč, ktorý sa mal údajne zrútiť celý okrem jednej pivnice. Zasypať malo vyše 30 ľudí.¹¹³⁴ Sporadické zemetrasenia spomínajú aj mladšie doklady. V druhej polovici 16. stor. sa s nimi stretávame v Banskej Bystrici.¹¹³⁵ V dlhodobom vývoji sa častejšie prejavovali klimatické výkyvy, pričom pramene registrujú najmä povodne. Najstarší písomný údaj o povodni vo Zvolenskej kotline pochádza z roku 1309. Ostrihomský arcibiskup vtedy povolil predkom rodu Mičinských vybudovať pre ich poddaných v dedine Lehota kaplnku a cintorín. Žiadatelia ako dôvod uviedli, že pre veľkú vzdialenosť a časté záplavy Hrona (*propter distanciam loci ac frequentem inundacionem fluvii Goron*) navštevujú iba s ťažkosťami svoj farský kostol v Radvani.¹¹³⁶ Správy o rozsiahlych povodniach nachádzame v 16. stor. Spôsobovali škody na vodných zariadeniach i pevných stavbách. Začiatkom augusta 1543 sa po šiestich silných búrkach vylial Hron zo svojho koryta a zničil 160 metrov novovybudovaných hradieb na dolnom predmestí Banskej Bystrice.¹¹³⁷ V inom prípade sa paradoxne stretávame s hospodárskym využitím vzniknutých škôd. Lesné porasty zasiahnuté víchricou (*windwürff, turbina*) sa v roku 1565 nachádzali v doline Zolnej a Hiadeľskej doline. Vývratisko v tejto lokalite miestni poddaní vypálili, čím získali novú pôdu.¹¹³⁸ Okrem lokálneho dosahu mohli nadobudnúť klimatické anomálie i väčšie rozmery. Veľkej povodni 16. apríla 1575 predchádzal dlhotrvajúci dážď. Rozvodnený Hron vzápätí strhol všetky mosty od Brezna po Zvolen a poškodil vodné hrable pri Banskej Bystrici. Prúd rieky unášal tisíce kusov dreva.¹¹³⁹

¹¹³⁴ CHARVÁT, J. (ed.): *Dilo Františka Palackého. Staří letopisové čeští od roku 1378 do 1527 čili pokračování v kronikách Přibíka Pulkavy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých* vydané. Praha : Nakladatel L. Mazáč, 1941, s. 122-123; MARTINKA, J.: Seizmologický katalog Slovenska. Z dejín zemetrasenia na Slovensku. In: *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. roč. XXIII., sošit 3-4, 1929, s. 147.

¹¹³⁵ GRAUS, I.: Tajomné a neobyčajné javy a úkazy v živote mešťana. In: *Historické štúdie* 42. 2002, s. 114, pozn. 20.

¹¹³⁶ RDSI I., s. 295, č. 662.

¹¹³⁷ GRAUS, I.: Tajomné a neobyčajné..., s. 113.

¹¹³⁸ MEO I., s. 106, 118, 140, 153, č. 143.

¹¹³⁹ KAÁN, K.: *A Garam áradása Zólyom vármegye vízkörnyékén az 1899. év Május hó 8 – 12. napjai között*. Besztercebányán : Nyomatott Machold F. Könyvnyomdájában, 1901, s. 7.

So zvýšeným výskytom zrážok a povodní v uvedenom čase korešpondujú poznatky o počasí a stave stredoeurópskej klímy.¹¹⁴⁰ Dopad klimatických javov na prostredie navzdory ich sile nemožno preceňovať. Z hľadiska prírodných cyklov išlo o narušenia chodu počasia v rozpätí od niekoľkých dní až po sezónu. Interpretáčny problém naďalej vytvára štúdium vplyvu trvalejších zmien klímy na ľudské aktivity, predovšetkým na poľnohospodárstvo.¹¹⁴¹ Pri zohľadnení regionálnych podmienok, úrovne osídlenia a dobových technických možnostiach považujeme za určujúceho činiteľa pri pretváraní prostredia ľudskú spoločnosť.

Najstaršie zachované pramene topografického charakteru zaznamenávajú termíny a miestne názvy, odrážajúce využitie zeme a stav rastlinnej pokrývky. Predstavu o plošnom rozsahu lesa dopĺňajú správy o odlesnených miestach, ktoré často mávali v zalesnených územiach presné označenie. Zarád'uje sa sem datovacia formulka v listine Bela IV. z roku 1246. Podľa nej panovník vydal listinu vo Zvolene *sub castro Polona*. Pod týmto označením mohol vystupovať geografický názov *Poľana. Označoval azda holý, nezalesnený vrch, na ktorom bol postavený starý Zvolenský hrad.¹¹⁴² K výrazom utvoreným prekladáním domácich názvov v kráľovskej kancelárii môžeme zaradiť holý vrch Mezitelenhegy, ku ktorému viedla v roku 1263 severná hranica územia vráteného Zvolenu (*ad parvum montem pyrosum*). Spojenie mohlo označovať lokalitu s názvom typu Žiar.¹¹⁴⁴ Ich rozšírenie zaznamenávajú mladšie pramene. Vrchol kopca Žiar (*Zeer*) tvoril najsevernejší hraničný bod medzi chotárnymi Seliec a Priechodu v roku 1528.¹¹⁴⁵ Pri porovnaní oboch metácií možno konštatovať, že poloha vrchu Žiar zodpovedá polohe spáleného vršku. Napriek odstupu medzi obidvomi prameňmi je oprávnený predpoklad, že stav miesta v 13. stor. motivoval utvorenie miestneho názvu. V mladšom období pozorujeme aj používanie ďalších názvov z tejto kategórie. Roku 1424 protestoval Ján z Mičinej pred stoličným súdom proti svojej švagrinej Uršule, ktorá aj so synmi obsadila polovicu jeho majetku Žiar (*Zar*). Táto časť zeme pritom patrila nebohému Štefanovi Literátovi z Mičinej. O jej staršom pôvode vypovedajú správy o Štefanovi Literátovi ešte v rokoch 1344 – 1364. Podľa zachovaného názvu išlo o dnes zalesnené územie na severnom okraji chotára Hornej Mičinej.¹¹⁴⁶ S inou lokalitou s rovnomeným názvom

¹¹⁴⁰ BRÁZDIL, R. – KOTYZA, O.: *History of the Weather and Climate in the Czech Lands III. Daily Weather Records in the Czech Lands in the Sixteenth Century II*. Brno : Masaryk University, 1999, s. 165; RÁCZ, L.: *Climate History...*, s. 49, 143.

¹¹⁴¹ PFISTER, Ch.: *Climatic Extremes, Recurrent Crises and Witch Hunts: Strategies of European Societies in Coping with Exogenous Shocks in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*. In: *The Medieval History Journal*. vol. 10, no. 1-2, 2007, s. 38-39.

¹¹⁴² MARSINA, R.: *K najstarším...*, s. 796. So sídlom v pohorí Poľana lokalitu stotožňoval ZOLNAY, L.: A "Balassák" ..., s. 98, 134.

¹¹⁴³ MOL DF 268 903.

¹¹⁴⁴ CAC III., s. 41, č. 31; ŠMILAUER, V.: *Vodopis...*, s. 123; Katalóg I., s. 17, č. 8, pozn. 3.

¹¹⁴⁵ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 301, num. 35, fol. 9.

¹¹⁴⁶ MOL DL 63 935; ĎURKOVÁ, M.: *Rod Mičinských...*, s. 27, 29; *Základná mapa ČSFR 36-14-19*. Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, M 1 : 10 000.

sa stretávajú od roku 1578. Obce Badín a Sielnica vtedy viedli spor o hraničné územie, označené už ako les Žiar (*silva Zeer vocata*).¹¹⁴⁷ Názvy tohto druhu sa často spájali so „žiarom“, vypaľovaním lesov, alebo miest po vyrúbanom lese. Súčasné výskumy neprecaňujú zakladanie lesných požiarov kvôli získaniu pôdy. J. Klápšťa upozorňuje skôr na možný súvis so spaľovaním konárov a koreňov v priebehu odlesňovania, s vypaľovaním nežiadúcej vegetácie na pozemkoch ležiacich ladom, so živelnými požiarimi, uhliarstvom a pod.¹¹⁴⁸ Založenie požiaru neodstránilo korene, ba často ani pne, predsa však mohlo tvoriť etapu kľčovania lesnej pôdy. Naznačuje to aj spomínaná správa o vývratisku vypálenom poddanými v Hiadeľskej doline. Lokality s názvom Žiar ležali vo vyšších polohách a na okrajoch chotárov. Rozsah plôch zasiahnutých požiarimi bol rôzny, pričom pokiaľ neboli pravideľne obhospodarované, po čase ich opäť pokrýl les. Údaje o holých a spálených vrchoch nevypovedajú len o lokalitách, na ktoré sa viažu. Vznik názvov obvykle podmieňoval kontrast, ktorý vytvárali v okolitom (prevažne) zalesnenom území. Možno ich preto uplatniť aj opačne pri sledovaní rozsahu lesov v období, keď tieto miestne názvy vznikali alebo vystupujú prvýkrát v prameňoch.

Okrem odlesňovania okrajových území pozorujeme výraznejšie zásahy do lesov aj v spojitosti so zakladaním nových sídiel. Utváranie staršej vrstvy stredovekého osídlenia písomné pramene nezachytávajú, hovoria však o okolnostiach vzniku niektorých obcí od záveru 13. stor. V roku 1296 panovník daroval Mikovi, predkovi Mičinských dve zeme. Jedna sa nazývala *Ostrá Lúka a nachádzala sa na mieste, ktoré pisár nazval vészverés. Názov druhej zeme, položenej medzi potokmi Jasenicou a Lukavicou dokument neuvádza. Podľa metácie sa „vészverés“ nachádzal na východnej strane majetku pri prameni potoka Mólča. Listina uvádza, že uvedené miesto sa nazýva *Ostrá lúka a je podľa neho nazvaná celá zem.¹¹⁴⁹ Od tohto miesta hranice viedli k prameňu Lukavice. Polohu lokality presnejšie určuje metácia z roku 1328. Na východnej strane chotára hranice od toku Mólče vychádzali k spomínanému miestu (*exit ad vezueres*). Odtiaľ prebiehali po úbočí k zemnému medzníku. Zostupovali do doliny k prameňu a ďalej už klesali po ceste k toku Lukavice.¹¹⁵⁰ Maďarský termín vészverés, podobne ako výrazy irtvány, ortvány, vágás a aszaló označoval miesto po odstránenom poraste. V dokladoch z tohto okruhu ide prevažne o zámerné vyklčovanie lesa pre získanie poľnohospodárskej pôdy a založenie nových sídiel. V Uhorsku sa prejavili aj v názvoch viacerých obcí. Sídla, pre ktoré listiny oficiálne používali označenie Vészverés nadobudli na slovenskom území názvy v regionálnych obmenách Poruba, Ždiar či Poloma. Domáce pomenovania pripomínajú odstraňovanie lesa výrubom, požiarom, prípadne i využitie území poškodených víchríc.¹¹⁵¹ V hodnotenej lokalite slúžil pre vyklčované miesto názov so základom lúka, ktorý naznačuje už pokročilú kultiváciu územia. Nahradilo ho označenie Míkova (Mičiná) Lehota odkazujúce na vlastníka majetku a spôsob jeho osídlenia.¹¹⁵²

¹¹⁴⁷ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 325/pag. 592.

¹¹⁴⁸ KLÁPŠTĚ, J.: *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2005, s. 177-179.

¹¹⁴⁹ „quasdam terras, quarum una Huzteyryte nuncupatur et in loco weezueres vulgo apellato est sita... in unum weezueres, que vocatur Huzteyryte et est nomen ipsius terre.“ MOL DL 63 900. Zápis môže poukazovať i na znenie *Hostia lúka. V lokalite sa dodnes zachoval názov Host'ová.

¹¹⁵⁰ MOL DL 63 908.

¹¹⁵¹ CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 134-135; KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva...*, s. 79-80. Rozšírenie v okolí dokladá r. 1424 a 1518 bližšie neznáma *Porwba* medzi príslušenstvami Dobroniv. hradu. Okmányi adalék, s. 274, č. II.; Frangepán cs. It., s. 317, č. CCCVIII. Podľa poradia medzi majetkami sa nachádzala v okolí Hronskej Breznice a Kozelníka.

¹¹⁵² MALINIÁK, P.: *Osídlenie...*, s. 89.

Z hľadiska foriem možno pozorovať rôzne postupy pri rozširovaní osídlenia, spojené s odlesňovaním a vytvorením trvalo obhospodarovanej pôdy. Proces významne ovplyvnili skúsenosti s osídľovaním na zákupnom práve, zdá sa však, že v regionálnych podmienkach podliehalo početným modifikáciám. Nemecký základ -hau, ktorý sa uplatnil v názve horehronského Beňušova (Beneshau)¹¹⁵³ pri sídlach Zvolenskej kotliny doposiaľ nie je známy. Na istú podobnosť však môže poukazať variant názvu majetku Malachov. V roku 1327 sa pred Turčianskym konventom Gottschalov syn Ondrej zaviazal, že Mikulášovi zvanému Sas dáva do zálohu za tri hrivny denárov svoj les nazvaný *Malahaw* spolu s akýmsi lazom.¹¹⁵⁴ Okrem zloženého tvaru Malahau odkazuje na prítomnosť vyklčovanej pôdy priamo pomenovanie laz. V uhorských prameňoch už od 13. stor. tento domáci termín (slovan. laz, maď. láz) slúžil pre ornú pôdu získanú vyrúbaním lesa, alebo označoval ešte kľčovisko či porubu (*plantatio*). Neskôr sa jeho význam posunul, keď laz začal označovať horskú osadu s roztratenými domami.¹¹⁵⁵ Podľa vlastníckych vzťahov doklad z roku 1327 patrí k územiu neskorších Pršian, vyčlenených z Malachova. Na osídlení územia sa podieľali z iniciatívy zemepánov, rodiny Mikuláša Sasa, neznámi hostia. V Pršanoch sa s nimi stretávame v roku 1401. V roku 1407 vtedajší vlastník Pršian Lukáš syn Mikuláša zo Sásovej zveril do zálohu svojim príbuzným za štyri hrivny denárov usadlosť v Pršanoch a rozlohe štvrt lánu.¹¹⁵⁶ Pôda získaná vyklčováním lesa, prítomnosť hostí a vymeriavanie pozemkov v lánoch dovoľujú predpokladať vznik obce za účasti lokátora na nemeckom práve.¹¹⁵⁷ Hoci lán patrí k charakteristickým znakom sídiel založených alebo pretvorených počas lokácie, s touto pozemkovou mierou sa v regióne stretávame iba v ojedinelých prípadoch. Okrem Pršian ešte nachádzame pozemky vymerané v lánoch v 16. stor. v Slovenskej Ľupči. Služilo pre ne aj spojenie „dlhé zeme.“ V Ľupčianskom chotári sa zároveň tiež objavujú správy o lazoch.¹¹⁵⁸ Rozšírenie lazov v regióne napovedá, že pri kultivácii územia vo vrcholnom stredoveku sa uplatnil miestny postup.

K ďalším dokladom o tomto spôsobe získavania poľnohospodárskej pôdy patrí listina vydaná kráľom Žigmundom v roku 1424. Podľa prameňa pred panovníka predstúpili Benedikt Literát a Martin, poddaní z obce Lučatín a sťažovali sa na susedných mešťanov zo Slovenskej Ľupče. Dôvodom bola časť zeme zvaná *Gečelaz (*particula terrae Gechelass*), ktorú ešte kráľ Ľudovít I. vyňal z Ľupčianskeho chotára a pripojil ju k chotáru Lučatína. Mešťania a hostia z Ľupče ako náhradu vtedy dostali inú zem vyňatú z hradného panstva. Ľupčania však neskôr v čase spravovania Ľupčianskeho hradu kastelánom Endrichom (*Endrech*) spomínanú časť zeme Lučatínu zabrali. Panovník nariadil vykonať v tejto veci nápravu a vrátiť Gečelaz poddaným. Záležitosť vyšetroval zvolenský župan Juraj z Jelšavy a zistil, že oráčiny (!) si Ľupčania privlastnili, keď zaplatili kastelánovi Endrichovi sumu 60 zlatých, dva sudy vína a 41 gbelov ovsu. Po preskúmaní okolností následne župan navrhol zem obci Lučatín. Rozhodnutie

¹¹⁵³ RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie..., s. 58.

¹¹⁵⁴ „quandam silvam suam Malahaw vocatam cum quendam laaz sibi attinenti.“ MOL DL 60 197. Porov. reg. listiny, ktorý údaj o laze neuvádza AO XI. (1327), s. 154, č. 325.

¹¹⁵⁵ CSÖRE, P.: *A magyar...*, s. 133; MAJTÁN, M. et al.: HSIJ II., s. 200-201.

¹¹⁵⁶ „in possessione sua Persen vocata, in comitatu Zoliensi habita in uno quartali unius lanei adiacentem cum cunctis suis utilitatibus et pertinenciis.“ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 9, num. 10.

¹¹⁵⁷ KÖRMENDY, A.: *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13. – 14. Jahrhundert*. Poznaň : Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 1995, s. 222, 232.

¹¹⁵⁸ ŠA BB pob. BB, MSL, Mest. prot., fol. 14, 20, 26, 27, 28, 54. V chotári Pršian sa dodnes zachovali miestne názvy Lazy aj Láne. PISONĚ, Š. et al.: *Slovník obcí...*, s. 227.

potvrdila novou listinou roku 1435 kráľovná Barbora a v roku 1479 aj Matej Korvín.¹¹⁵⁹ Údaje o spornom pozemku, ktorý prešiel zložitými majetkovými pomermi, siahajú až do druhej polovice 14. stor. Pôdu, ktorú daroval Ľudovít I. obci Lučatín predtým mešťania a hostia z Ľupče získali vyklčovaním lesa vo svojom chotári, ako na to upozorňuje menný základ -laz. Prvá časť názvu azda zachováva vlastnicke označenie odvodené od nem. osobného mena Getzel. Nakoľko v lokalite sa nachádzali oráčiny, založenie novej poľnohospodárskej pôdy mohli v tomto prípade iniciovať miestni hostia. Podplatenie kastelána svedčí o ich zámere naďalej využívať toto územie.

Dôležitým faktorom podmieňujúcim odlesňovanie a nárast poľnohospodárskej produkcie bolo zásobovanie banickej a hutnickej výroby na okolí. Podľa metácií ležal Gečelaz v členitom území pri vrchu Skalolam (698 m) na juhu lučatínskeho chotára.¹¹⁶⁰ V roku 1536, keď prou prešetrení chotárných sporov s Ľubietovou bola zem Gečelaz pririeknutá Lučatínu sa dozvedáme ďalšie údaje o podmienkach v lokalite. Podľa svedectva Ľubietovského richtára dosahovali sporné oráčiny, lesy a lúky dve kráľovské poplužia. Veľkosť majetku, ako aj prítomnosť ďalšej poľnohospodárskej pôdy v území podporovala efektívne sezónne hospodárenie. Roku 1536 poznáme správu o zálohovanej zemi s názvom *Sthaal*, ktorá sa stala dôvodom sporu medzi Ľupčou a Ľubietovou.¹¹⁶¹ Podľa svedectiev z roku 1545 na tomto mieste spolu hraničili Ľupčianske a Ľubietovské oráčiny. Poopravený záznam písača nepriamo svedčí o prítomnosti hospodárskej stavby, humna či seníka, ľudovo štála.¹¹⁶² Obeidva susediace majetky, Gečelaz aj Štál, ležali na pomedzí chotárov vo vzdialenosti niekoľko kilometrov od Ľupče, Lučatina i Ľubietovej. Rozvinuté obhospodarovanie tohto odľahlého územia hovorí o potrebe rozširovať pôdu, ktorej rozsah alebo aj kvalita v okolí sídiel už nepostačovali.

V praktickom živote sa schéma hospodárenia roľníka odkláňala od existujúcich typov hospodárskych systémov a často sa ich aj na úrovni jednej dediny naraz uplatňovalo niekoľko. Najbližšie pôdy pri usadlosti, ktoré bolo jednoduchšie vyhnojiť, sa obrábali nepretržite. Na časti polí sa hospodáril v trojpoľnom systéme a na iných v dvojpoľnom. Vzdialené polia, lazy a kopanice, teda role získané kľčovaním sa kultivovali v nepravidelnom prielohovom systéme.¹¹⁶³ S označeniami typu *extirpatio* či *extirpatura* sa stretávame predovšetkým na zemianskych majetkoch, keď sa stávalo hospodárenie na kľčoviskách, alebo vyklčovanie novej pôdy predmetom sporov. Pravidelné sťažnosti a vzájomné napádanie kvôli kľčoviskám dokladajú žaloby zemepánov z Mičinej na ich susedov z Hronseku a Vlkanovej. V roku 1522 pred sedriou protestovali Juraj a Gašpar Mičinský proti poddaným Šošovcov, ktorí vyrúbali ich lesy a vytvorili v nich kľčoviská (*in silvis ipsorum extirpaciones construumt*).¹¹⁶⁴ Sťažnosti s podobným obsahom predniesli Mičinskí pred stolicou aj v rokoch 1524 a 1528. Protestovali proti poddaným z Vlkanovej, Hronseku a hronseckej osady Platina, ktorí kľčovali v ich chotári, alebo protiprávne využívali ich kľčoviská.¹¹⁶⁵ V prípade pôdy vyklčovanej v neskorom stredoveku a na začiatku novoveku možno pozorovať posun v používanej terminológii. Podrobnejšie údaje o kľčoviskách medzi chotármi Hronseku

¹¹⁵⁹ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6040, no. 88, fol. 339-345. Uvedený kastelán je azda totožný s Ľupč. kapitánom Henrichom (Jindřichom) z Metesleska doloženým r. 1406. ZsO II./1, č. 4858.

¹¹⁶⁰ Pozri text na s. 88-89.

¹¹⁶¹ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 23, num. 23, pag. 2; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 120/pag. 235.

¹¹⁶² „ad [prečiarknuté: „horeum“] territorium Stal vocatum.“ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 153/pag. 289, fol. 160/pag. 300.

¹¹⁶³ DEMO, M. et al.: *Dejiny poľnohospodárstva...*, s. 65-66.

¹¹⁶⁴ Kongreg. prot., s. 191-192, č. 315.

¹¹⁶⁵ Kongreg. prot., s. 222, č. 416; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 86/pag. 167, fol. 83/pag. 162.

a Dolnej Mičinej poznáme z rokov 1567 a 1569. Na pomerne krátkom úseku hraníc vymedzenom zo severu polohou Hrabová a z juhu chotárom Lukavice ležali tri kľčoviská (*extirpatoriae*). Minimálne jedno z nich sa v slovenčine vtedy nazývalo kopanica.¹¹⁶⁶ Termín v porovnaní s lazmi vystupuje do popredia až v mladšom období. I keď pomenovanie laz nezaniklo a šírilo sa naďalej, kopanice už odlišujú ornú pôdu získanú kľčovaním na konci stredoveku od lazov, presnejšie časti najstarších lazov.¹¹⁶⁷ V prípadoch, keď sa obidve pomenovania vyskytujú vedľa seba na jednom území je pravdepodobné, že vznikli v časovom odstupe. Nemožno vylúčiť, že rozdiel medzi nimi sa potom prejavil aj v odlišnom type obhospodarovania pôdy.¹¹⁶⁸ Ďalším termínom, ktorý v regióne poznáme až od druhej polovice 16. stor. je cúdenica. Označoval vyčistené miesto po vyklčovanom lese. Tejto činnosti zodpovedalo sloveso cúdiť, používané v staršej slovenčine. S cúdením lúk aj kopanic sa opakovane stretávame na území Iliáša a Ľupče.¹¹⁶⁹ V názvoch terénnych objektov sa výraz Cúdenica zachoval v chotároch Pršian, Veľkej Lúky, Dolnej Mičinej a Povrazníka.¹¹⁷⁰ Okrem starých oráčín obklopujúcich sídla vypovedá rozšírenie žiarov a lazov, ku ktorým od záveru stredoveku pristupujú kopanice a cúdenice o postupnom úbytku lesa a náraste vyklčovanej pôdy. Stredoveké doklady a doložené mladšie toponymá z tohto okruhu ukazujú, že v rámci poľnohospodárskej činnosti tvorili lesy pôdnu rezervu, využívanú v prípade nedostatku ornej pôdy, lúk a pasienkov. Ukazuje sa, že lesy boli dlhodobu považované za súčasť poľnohospodársky využiteľnej pôdy a zvlášť v horských a podhorských oblastiach tvorili podstatnú súčasť zázemia roľníckych usadlostí. Hranice medzi obrábanou pôdou a lesom neboli ostré, ale často sa prestupovali, mohli sa stále meniť a posúvať.¹¹⁷¹ Zakladanie nových obhospodarovateľných plôch v zalesnenom území pritom súviselo s viacerými javmi. Podmieňoval ho nárast počtu obyvateľstva, zdokonaľovanie techník obrábania pôdy, ako aj úprava vlastníckych a právnych vzťahov.

V kontraste voči osídlenej a kultivovanej pôde stoja správy o pustých a opustených územiach. Donačné listiny na Poniky z rokov 1282 a 1284 pri opise darovaného lesa a zeme uvádzajú, že sú púste, prázdne a bez obyvateľov (*silva seu terra... deserta, vacua et habitatoribus destituta*).¹¹⁷² V tomto prípade išlo o konštatovanie, že na území sa nenachádza trvalé osídlenie. Z hľadiska vlastníckych a právnych pomerov však nešlo o „prázdnu“ zem, keďže Poniky boli dovtedy kráľovským majetkom v správe župana. Relatívne početné miestne názvy v metácii dokladajú, že išlo o územie, kam sporadicky alebo aj pravidelne zasahovali hospodárske aktivity, najčastejšie zrejme obyvateľov okolitých chotárov. O skutočnosti, že pod podobnými označeniami nemožno chápať len neosídlené územie vypovedá mladší doklad priamo z ponického chotára. Ostrihomský

¹¹⁶⁶ Pozri text na s. 99-100.

¹¹⁶⁷ Zmenu signalizuje doklad z r. 1522. V okolí obce Jakub vystupujú role „auf dem Koppacz.“ Katalóg I., s. 175, č. 540.

¹¹⁶⁸ R. 1572 a 1573 v chotári Iliáša roľa „kopaniczka“ a lúka „Bukow laz“ či „Bwkowy laz.“ Úradné listiny I., s. 62-63, č. I.; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 297/pag. 537.

¹¹⁶⁹ Úradné listiny II., s. 162, č. XIII.; ŠA BB pob. BB, MSL, Mest. prot., fol. 54. Etym. pozri MAJTÁN, M.: Slovná zásoba z okruhu získavania kultúrnej pôdy v slovenských terénnych názvoch. In: *Kultúra slova*. roč. 11, č. 5, 1977, s. 157.

¹¹⁷⁰ ÚAGK, ZŽ, Katastrálne mapy obce Horné Pršany, 1860, list 1; ŠA BB, KSBB, Katastrálne mapy obce Veľká Lúka, 1857, nesign. listy; tamže, Katastrálne mapy obce Dolná Mičina, 1884, list 4; tamže, Katastrálne mapy obce Povrazník, 1876, list 31.

¹¹⁷¹ WOITSCH, J.: Človek a les..., s. 180.

¹¹⁷² CDP VI., s. 285-286, č. 206, s. 303, č. 220. Porov. aj formuláciu o darovaní Čerína r. 1300 „terram nostram silvosam... vacuum semper et habitatoribus destitutam.“ RA II./4, s. 249, s. 4321.

arcibiskup v roku 1310 povolil zriadiť v Ponikách faru. Vlastníci obce sa predtým sťažovali na polohu ich majetku medzi Zvolenom a Ľupčou *in quodam heremo*. Rovnaké označenie používa aj listina z nasledujúceho roku. Podľa nej ostrihomský arcibiskup na žiadosť zemeľpánov Zolnej, ležiacej *in quodam heremo* vyňal ich farnosť spod právomoci archidiakona.¹¹⁷³ Stredoveké termíny *desertum*, *heremum* a *solitudo* vyjadrovali stav obhospodarovania lokality, dostupnosť a polohu územia, pričom v ľudových jazykoch mohli nadobúdať viaceré významy. Vzťahovali sa k odlesneným územiám, ako aj k hustým lesom.¹¹⁷⁴ V prípade Poník aj Zolnej treba brať do úvahy prítomnosť vybudovaných sídiel s ich nevyhnutnou poľnohospodárskou pôdou. Výraz *heremum* v týchto prípadoch zrejme slúžil pre označenie „opusteného“ miesta v zmysle väčšej vzdialenosti a ťažšieho prístupu miestnych obyvateľov k okolitým farským kostolom. O skutočne opustenom majetku sa zmieňuje listina z roku 1464. Matej Korvín vtedy daroval provízorovi Zvolenského hradu Jánovi synovi Eliáša z Peťovej majetok na opustenom mieste (*in loco deserta*) zvanom Mertelháza v chotári Kráľovej pri Hrone.¹¹⁷⁵ Vlastnícky názov majetku napovedá, že v minulosti bol už osídlený. Ležal v husto osídlenom pásme pozdĺž riečnej nivy južne od Banskej Bystrice. Pre jeho okolie zrejme neboli typické podobné vyľudnené majetky, čím kontrastoval v území.

Vzhľadom na početné doklady o ohraničovaní chotárov a ich časti by sme mohli konštatovať, že vymedzenie rozsahu pôsobenia osídlenia a dopadu ľudských vplyvov v krajine určovali vlastnícke vzťahy. Toto konštatovanie platí len vo všeobecnej rovine. Narušajú ho časté zmienky o hraničných sporoch a chýbajúce poznatky o presnom rozsahu ľudských aktivít. Rozdelenie regiónu na lokálne celky – územia obcí, miest a panstiev prispievalo spolu so zahusťovaním osídlenia k jeho zvýšenému využívaniu. Z hľadiska intenzity využitia priestoru však nemožno uplatniť vzorec, ktorý predpokladá vyznievanie využitia zeme v smere od sídla k okrajovým častiam chotára. Využitie priestoru ovplyvňovala členitosť územia, dostupnosť či vzdialenosť od sídiel, ale aj prítomnosť zásob a zdrojov, zastúpených nerovnomerne.

Pokiaľ situácia regiónu vo včasnom stredoveku zostáva (okrem niekoľkých údajov o poľnohospodárstve, poľovníctve a baníctve) v anonymite, v mladšom období dovoľujú pramene charakterizovať viaceré znaky vývoja. Prejavili sa v zmene spoločenských, hospodárskych a vlastníckych pomerov v stredoeurópskom priestore. Na rozsiahlych územiach dochádzalo pod vplyvom nemeckého právneho okruhu k zintenzívňovaniu využitia pôdy, k dosídľovaniu a pretváraniu starých sídelných oblastí.¹¹⁷⁶ Vo Zvolenskej kotline vývoj reprezentoval mestotvorný proces započatý ešte pred tatárskym vpádom. V nasledujúcich desaťročiach zmeny urýchlňovali kráľovské donácie majetkov položených v členitom a dovedy menej využívanom území. Pre oboznámenie so stavom v uvedenom období je potrebné poznať približné rozloženie odlesnenej a zalesnenej pôdy. Územím, ktoré najčastejšie opisujú najstaršie metácie je niva Hrona, kde s výnimkou dvoch hájov (1250, 1295) nenachádzame okrem solitérnych hraničných stromov žiadne väčšie plochy porastené stromovou vegetáciou.¹¹⁷⁷ V prípadoch, kedy listiny uvádzajú využitie zeme v hraničných územiach ide prevažne o lúky a oráčiny. Napriek tomu sa najmä v blízkosti vodných tokov (na ich brehoch) stretávame so spomínanými hraničnými stromami, ktoré mohli byť súčasťou brehových porastov

¹¹⁷³ ŠOTNÍK, S.: Zakladacia listina..., s. 38-39, 53; CDH IX./1, s. 544, č. CCXCVII.

¹¹⁷⁴ SAMSONOWICZ, A.: Terminologia lešna..., s. 73.

¹¹⁷⁵ MOL DL 84 719.

¹¹⁷⁶ KLÁPŠTĚ, J.: *Proměna českých...*, s. 401-404; KÖRMENDY, A.: *Melioratio terrae...*, s. 216.

¹¹⁷⁷ CDSI II., s. 243, č. 349; CDH VI./1, s. 346-347.

v líniových formáciách. Možno teda konštatovať, že dno Zvolenskej kotliny v nive a na terasách Hrona tvorila najmä poľnohospodársky využívaná krajina rozčlenená menšími zoskupeniami stromov. V kotlinovej vrchovine a na okraji kotliny naopak poznáme ešte porasty označované spojením *magna silva*. Ich poloha však nesvedčí o rozsiahlych lesoch. Predpokladať možno skôr porasty s obmedzenou rozlohou vo vyvýšenom členitom reliéfe. Lesy *magna silva* a *silva regalis* pokrývali podľa metácií vrchy medzi neskoršími chotári Vlkanej, Hronseku a Mičinej (1250, 1293), ako aj územia na strednom toku Malachovského a Tajovského potoka (1263, 1291). Hranice rozdeľujúce majetky v týchto lesoch vymedzovali označené stromy, vrchy a vodstvo. Skutočne veľké a ťažko prístupné lesy pod týmito spojeniami vystupujú, keď metácie opisujú hraničné body na svahoch Kremnických vrchov a Poľany.¹¹⁷⁸ Okrem údajov o kľčoviskách, lúkach a postupe osídlenia do vyšších polôh vypovedajú o známosti aj odľahlých území miestne názvy. Pomenovanie chotára a jeho častí slúžilo najmä praktickým potrebám, pričom rozšírenie názvov dokumentuje snahu o „ovládnutie“ a spolu s vymedzovaním hraníc aj o „osvojenie“ priestoru.¹¹⁷⁹ V regióne možno do tejto kategórie zaradiť hraničný bod v listinách z rokov 1333 a 1351, totožný lokalitou Kruhy (893 m).¹¹⁸⁰ Chotáre Dúbravice a Hrochote sa stretávali hlboko v pohorí Poľana, čím vymedzovali reálne alebo aspoň nárokové práva na využívanie územia.

Podmienky v neskorom stredoveku a na začiatku novoveku v plošnom vyjadrení odrážajú listiny o vyčlenení a deľbe zemianskych majetkov v Iliáš. Roku 1453 a 1464 Veronike, dcére Jána zvaného Peťo jej príbuzní odovzdali veno a dievčenskú štvrtinu, ktoré Veronike patrili po jej matke. Išlo o poddanskú usadlosť nebohého Patroviča so záhradou a roľou za humnom. Patrila k nej i polovica lesa v Bukovine, v druhej z listín označená už ako polovica poľa. Ďalšie pozemky tvorili oráčiny v Doline a výmenou nadobudnutá záhrada pod usadlosťou pri Hrone.¹¹⁸¹ Relatívne rovnomerné zastúpenie pozemkov v chotári opisuje poľnosti priliehajúce k domu, navyše aj s prístupom k rieke. Druhotne rozšírenú ornú pôdu nachádzame v blízkosti obce v polohe Dolina. Vzdialený pozemok na Bukovine odkazuje na získavanie dreva a následné vyklčovanie novej pôdy. Podobné rozdelenie územia, avšak v omnoho väčšom rozsahu (delil sa celý chotár) opisujú deľby majetkov medzi Matejom Muraközom a Eliášom Lukavickým v rokoch 1567 a 1572. Pozemky pozostávali zo striedajúcich sa kľčovísk, hájov, lúk, záhrad a roľ. Lesy pokrývali iba najvyššie polohy chotára v okolí Hája, Tomášovského, Stráže a v doline Dedovec. Územím prechádzala sieť lokálnych ciest.¹¹⁸² Z hľadiska polohy porastov je zaujímavé, že menšie časti lesa boli ponechané najmä vo vrchovine a na strmých svahoch, čím zabraňovali aj pôdnej erózii. Hoci bližší opis týchto porastov pramene neuvádzajú, možno predpokladať, že okrem lesov so zásobami hrubého stavebného dreva išlo aj o nízke výmladkové lesy.

V rámci poľnohospodárskej činnosti a využívania lesov sa popri miestnom obyvateľstve a usadených hosťoch na pretváraní prostredia od neskorého stredoveku významne podieľali aj Valasi. K prvým správam o tomto obyvateľstve patrí údaj o skupine, ktorá ušla zo Sedmohradska od vojvodu Lajka. V roku 1374 valašskí šľachtici Stojan, Dancul, Vajk a Želibor predstúpili vo Zvolene pred kráľa Ľudovíta I. a žiadali ho o pomoc, nakoľko ich vojvoda Lajk sa spojil s Turkami. O týchto mužoch listina uvádza,

¹¹⁷⁸ Porov. text na s. 135-136.

¹¹⁷⁹ ŠIMŮNEK, R.: Krajina a príroda..., s. 122.

¹¹⁸⁰ CDA III., s. 27, č. 24; SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I, nr. 1.

¹¹⁸¹ MOL DL 63 960, 63 965.

¹¹⁸² Úradné listiny II., s. 160-163, č. XIII.; Úradné listiny I., s. 60-63, č. I.

že v tom čase sa zdržiavali vo Zvolenskej stolici.¹¹⁸³ Vzhľadom na chýbajúce ďalšie pramene nevieme, či sa uvedení Valasi v regióne natrvalo usadili. Prítomnosť valaského obyvateľstva s nadväzujúcou kolonizáciou uvádzajú pramene najmä od začiatku 16. stor. Rozvoj ovčiarstva spojený s rôznymi valachmi možno pozorovať najmä na Lupčianskom panstve. Pasenie spojené so salašníctvom sa na začiatku novoveku dynamicky rozvíjalo v severnej časti regiónu. Lesný poriadok pri opise územia severne od moštenickej huty udáva počet asi 24 starých a nových salašov (*zallasch, ovilia*). Rýchle šírenie tohto typu hospodárenia dosvedčuje údaj, podľa ktorého 8 salašov vzniklo vo vtedajšom roku 1563. Ďalších 6 salašov spomína dokument na úseku medzi Moštenicou a Čiernou hutou. O lese v chotári Podkonice dlhom asi štvrt' míle v smere od moštenickej huty k Lupčici uvádza, že miestni poddani ho ničia a premieňajú na polia.¹¹⁸⁴ Pod opisom treba chápať na juh orientované svahy v masívoch Vysoká (960 m), Javorie (957 m), Drnďák (881 m) na severnom okraji Zvolenskej kotliny.¹¹⁸⁵ Prítomnosť valachov najmä v okrajových a vyššie položených častiach chotárov je možné dať do súvisu s využívaním menej dostupných lúk a presvetlených lesov na pastvu. Vlastnícke vzťahy v okolí sídiel, kde sa nachádzali oráčiny, takéto podmienky valachom neposkytovali.

Podmienky vhodné pre pastvu vznikali aj v zázemí baní a hút. Spotreba dreva tamojšou výrobou viedla pomerne skoro k odlesneniu okolia. Vytvárali sa tým predpoklady pre jeho druhotné hospodárske (pastierske) využitie. Uvedený stav možno pozorovať v doline Peklo pri Ľubietovej. V roku 1494 dalo mesto Ľubietová lúky ležiace v Pekle (*wisen in der Heell gelegen*) na päť rokov do nájmu obyvateľovi Svätého Ondreja.¹¹⁸⁶ V príľahlom členitom území sa ešte nachádzali aj lesy. Pracovali v nich uhliari. Ich činnosť vyvolávala spory so susediacim Ľupčianskym panstvom. Roku 1536 zástupcovia Ľubietovej protestovali proti Krištofovi Thurnovi, ktorý poslal svojich ľudí na uhliisko zvané Peklo (*ad montem carbonistarum Peklo vocatum*), kde napadli a zajali deviatich ľubietovských uhliarov.¹¹⁸⁷ Výrobná činnosť zanechávala stopy v montánnej krajine, pričom vzhľad územia sa prejavil v jeho pomenovaní s negatívnym významom v rôznych jazykových obmenách.

Chýbajúce stredoveké písomné pramene o území vo východnej časti Vígľašského panstva sťažujú poznanie podmienok na tomto území. Doterajšie názory spájali silné zasahovanie do prírodného systému a vytváranie kultúrnej krajiny až so založením Detvy v 17. stor. V tom čase sa podľa J. Drdoša začala vytvárať poľnohospodárska krajina, štruktúrovaná do mozaiky drobných terasových políčok so stromami a krovínami na medziach. Podľa autora mala krajina charakter kultúrnej lesostepi.¹¹⁸⁸

¹¹⁸³ „de terra Transalpina a Laykone voyvoda fugientes ad nos venerunt quidam Volachi videlicet Stoykan filius Dragmerii filii Voyna de Laysta, Danchul germanus condam comitis Neeg, Woyk filius Raduzlu et Selibor familiaris specialis Laykonis voyvode et sunt modo hic in Zolio.“ FEKETE NAGY, A. – MAKKAI, L. (eds.): *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Budapestini : Sumptibus Institutii historici Europae Centro-Orientalis in Universitate scientiarum Budapestinensis, 1941, s. 251, č. 207.

¹¹⁸⁴ Porov. RATKOŠ, P.: *Problematika kolonizácie...*, s. 211-212. Počet salašov upresňujeme podľa prameňa MEO I., s. 106-107, 140-141, č. 143.

¹¹⁸⁵ *Základná mapa ČSSR 36-142 Lučatín*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1988, M 1 : 25 000.

¹¹⁸⁶ ŠA BB pob. BB, AME, fasc. 1, č. 20.

¹¹⁸⁷ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 125/pag. 243-244.

¹¹⁸⁸ DRDOŠ, J.: *Krajinné prostredie Detvy a jeho premeny*. In: *Geografický časopis*. roč. 40, č. 4, 1988, s. 294; OLAH, B.: *Vývoj využitia krajiny Podpoľania. Starostlivosť o kultúrnu krajinu prechodnej zóny Biosférickej rezervácie Poľana*. Zvolen : Technická univerzita, 2003, s. 63.

Napriek osídleniu vo včasnóm stredoveku môžeme východnú časť Zvolenskej kotliny považovať až do raného novoveku za marginálne územie. Pokročilý stupeň kultivácie prírodného prostredia však podľa niektorých dokladov zodpovedal na časti tohto územia (rybníkarstvo v okolí Vígľaša, dobytkárstvo v okolí Očovej) vo vrcholnom a neskorom stredoveku podmienkam v ostatných častiach Zvolenskej kotliny.

O dosahu kultivačnej činnosti v regióne vypovedá obsah metácií rozdelených do dvoch časových horizontov. V rámci ôsmich sledovaných druhov terénnych objektov využívaných vo funkcii hraničných bodov odrážajú zmeny v plošnom rozsahu údaje o poľnohospodárskej pôde a rastlinnej pokrývke. Najväčší, viac ako trojnásobný nárast zaznamenala spomedzi všetkých terénnych objektov práve poľnohospodárska pôda. Pokiaľ v 13. – 14. stor. tvorila v hraničnom území podiel 3 %, v nasledujúcom horizonte 15. – 16. stor. už predstavovala 10,3 %. Výrazný, takmer dvojnásobný nárast však vykazuje aj zastúpenie rastlinnej pokrývky medzi hraničnými bodmi. V 13. – 14. stor. v hraničnom území zaberala 12,5 %, avšak v období 15. – 16. stor. sa jej podiel zvýšil na 20 %.¹¹⁸⁹ Je pravdepodobné, že nárast súvisel s poľnohospodárskym využitím územia, so zvýšeným výskytom obhospodarovaných lesov a hraničných stromov. Zistenia korešponujú s poznatkami o celkovom zalesnení Uhorska v stredoveku. P. Szabó odhaduje, že lesy mohli v 15. stor. pokrývať 25 – 30 % plochy Karpatskej kotliny. Lesnatosť bola výrazne nerovnomerná. Všeobecne platilo, že dlhodobo osídlené a nižšie položené regióny boli menej zalesnené.¹¹⁹⁰ Nárast ornej i lesnej pôdy zreteľný v metáciách pochopiteľne neodrážal situáciu v celoplošnom vyjadrení. Chotárne hranice zvyčajne prechádzali cez členitejšie územia v určitom odstupe od sídiel. V tomto priestore pozorujeme od 13. stor. postupné rozširovanie vyklčovanej pôdy, premenenej na lúky a role. Na zväčšovanie výmery ornej pôdy upozorňuje i rast počtu mlynov, ktoré sa v regióne šírili od druhej polovice 14. stor.

K zintenzívňovaniu využitia územia prispievalo zdokonaľovanie hospodárenia, rozvoj nových činností a zvyšovanie hustoty osídlenia. Kotlinové prostredie obklopené pohoriami a rozčlenené vrchovinou vytváralo obmedzenia pre zakladanie sídiel a využívanie poľnohospodárskej pôdy. Poskytovalo však zásoby dreva a rudné ložiská, a podmienky pre využitie vodných tokov. O charaktere krajiny hovorí opis niekdajšieho fúggerovského faktora Hansa Dernschwama, ktorý si zaznamenal vo svojom cestovnom denníku v roku 1553 počas pobytu na bulharskom území. Po oboch stranách videl veľké a vysoké vrchy, a medzi nimi široké roviny a krajinu s mnohými dedinami, poliami, ale nijaké vinice. Táto krásna krajina mu pripomínala Turiec, Liptov, Zvolen, alebo kraj okolo Svätého Kríža a Svätého Beňadika.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁹ Podrobnejšie pozri s. 109 a tab. 1.

¹¹⁹⁰ SZABÓ, P.: Changes in woodland cover in the Carpathian Basin. In: *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. eds. P. Szabó – R. Hedl, Brno : Institute of Botany of the ASCR, 2008, s. 112.

¹¹⁹¹ MINÁRIK, J. (ed.): *Putovanie po súši a po mori (Zo slovenskej cestopisnej literatúry 16. – 18. storočia)*. Bratislava : Tatran, 1975, s. 22.

6.2 Sídla a ich zázemie

Mestá, mestečká a dediny, ako aj menšie sídelné jednotky obklopovalo ich vlastné územie s ustálenými i meniacimi sa hranicami. O polohe sídla rozhodovali najmä priebeh vodných tokov, členitosť územia, vzdialenosti od susedných sídiel, cestná sieť, ako aj rozloha a typ poľnohospodárskej pôdy. Obec zaujímala zväčša centrálnu polohu uprostred svojej oráčiiny. Odlišné podmienky pre umiestnenie sídla v plánovanom hospodárskom zázemí poskytoval priestor s väčším plošným rozsahom a naopak obmedzenia vznikali pri sídlach, ktoré sa vyčleňovali zo starších sídelných jednotiek. Na rozdiel od staršej vrstvy stredovekého osídlenia, ktorá sa z hľadiska foriem nevyznačuje pravidelnosťou, priniesla zmenu v usporiadaní lokácia šírená najmä nemeckými kolonistami. Bádanie s ňou spája nárast rozšírenia trojpoľného hospodárenia.¹¹⁹² Od obdobia 13. stor. možno zároveň na základe niektorých prameňov rekonštruovať umiestnenie sídiel a prostredie, ktoré ich obklopovalo. Podmienky v stredoveku pritom vždy nezodpovedali stavu v mladšom období. Polohu sídiel mohol pozmeniť nasledujúci vývoj ich zástavby a situáciu v podobných dôsledkoch ovplyvňovali i zmeny chotárnych hraníc. Vylúčiť nemožno ani presun niektorých sídiel do iných častí chotára.¹¹⁹³

Podrobné a presné údaje o polohe sídiel s výnimkou stredovekých jadier miest (Zvolen a Banská Bystrica) nepoznáme. V ojedinelých prípadoch však pramene opisujú polohu sídiel alebo ich častí, vymedzenú blízkymi geografickými objektami. Dozvedáme sa tak, že v rokoch 1287 a 1291 prechádzali hranice radvanského chotára pri Malachovskom potoku popri dome vlastníka hraničiaceho majetku. Iný dom stál v roku 1295 na ľavom brehu Hrona oproti hraniciam chotára neskorších Rakytoviev.¹¹⁹⁴ Riečna sieť bola nevyhnutným zdrojom pitnej i úžitkovej vody, a postupne aj zdrojom energie, čím tradične určovala previazanosť osídlenia s vodnými tokmi. Ich význam v podobe bariér a hraničných línií súčasne bádanie chápe v spojitosti s potrebami človeka. Všetko, čo v prírodnom prostredí slúžilo ľuďom tak nadobúdalo kultúrny význam a hodnotu z pohľadu vtedajšej spoločnosti.¹¹⁹⁵ Okrem zásob vody bola riečna sieť aj prvkom určujúcim zástavbu sídiel a posilňujúcim ich obranu, vrátane miest. Podľa listiny z roku 1326 vymedzovala rieka polohu Zvolena. Majetok darovaný mestu sa v tom čase nachádzal na konci mesta (azda na severnej strane) pri Hrone. Zmienka o „menšom“ Hrone, bočnom ramene rieky tečúcom popri Banskej Bystrici pochádza z roku 1517.¹¹⁹⁶ V závislosti na miestnych podmienkach i zameraní prameňov sa pri lokalizácii sídiel

¹¹⁹² BOHÁČ, Z.: Geneza sídla a plužiny jako pramen k dějinám osídlení. In: *Historická geografie* 25. 1986, s. 11-12; SZULC, H.: *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. Prace geograficzne nr. 163*. Wrocław : Wydawnictwo Continuo, 1995, s. 40, 51; ZATYKÓ, Cs.: Medieval Villages and Their Landscape: Methods and Reconstruction. In: *People and Nature in Historical Perspective*. eds. J. Laszlovszky – P. Szabó, Budapest : Department of Medieval Studies CEU – Archaeolingua, 2003, s. 343-344.

¹¹⁹³ Takýto vývoj naznačujú napr. miestne názvy Stará Kováčová a Staré Selce. *Základná mapa Slovenskej republiky 36-32-12*. Bratislava : Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, 1997, M 1 : 10 000; *Základná mapa ČSSR 36-14-14*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1987, M 1 : 10 000.

¹¹⁹⁴ MALINIÁK, P.: K interpretáciám..., s. 59, 63.

¹¹⁹⁵ TYSZKIEWICZ, J.: Średniowieczne granice wytyczone wzdłuż rzek w Europie Środkowej. In: *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Część 2*. red. J. Tyszkiewicz, Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2007, s. 146.

¹¹⁹⁶ Výchady I., s. 106, č. 126; Katalóg, I., s. 146, č. 450.

stretávame aj s ďalšími objektami. Takúto funkciu plnili aj kostoly s ich polohou voči sídlam. K dokladom tohto druhu patrí metácia z roku 1287. Podľa nej prechádzali hranice majetku v Radvani ku kostolu Panny Márie na konci dediny Radvaň.¹¹⁹⁷ V prípade situovania sídla v členitom reliéfe sa možno stretnúť s vymedzovaním polohy podľa okolitých dominánt. V roku 1351 počas del'by Hrochote medzi zemanmi z Čerina spomína listina usadlosť ležiacu v hornej časti obce, zo strany hôr.¹¹⁹⁸ Pramene uvádzajú s rôznou podrobnosťou polohu sídiel aj podľa smeru ciest. V roku 1323 prechádzali hranice územia Trebule od veľkej cesty k dedine Kováčová a ďalej viedli po Kováčovskom potoku. Podobne podľa metácie z roku 1404 dedina Podlavice ležala v blízkosti chotárných hraníc a priamo cez ňu prechádzala cesta do Turca. V iných prípadoch o cestných spojeniach v blízkosti sídiel vypovedá priebeh hraníc len nepriamo. Sem možno zaradiť metáciu z roku 1563, ktorá opisuje cestu prechádzajúcu cez vrch nad dedinou Slatinka.¹¹⁹⁹

Rast osídlenia a zväčšovanie areálov s trvalým pôsobením človeka sa neprejavili v plynule stúpajúcom vývoji. Pre vnútornú dynamiku sídiel je charakteristické kolísanie, spôsobované nerovnomerným vývojom hospodárstva a pohybom obyvateľstva. Doterajší výskum poskytuje niektoré poznatky o demografii. Dlhodobým trendom bolo postupné zväčšovanie počtu obyvateľstva vyvolané prirodzeným prírastkom a vo významnej miere i prisťahovaním. Do tohto vývoja zasahovalo prirodzené vymieranie rodín, ako aj vonkajšie činitele, najmä vojny a epidémie. Za medzník možno považovať obdobie po tatárskom vpáde, keď sa vo viacerých sídlach ležiacich najmä na pravej strane Hrona stretávame s prítomnosťou obyvateľstva – hostí, ktorí dosiedľovali staršie obce. Zakladaním nových sídiel predovšetkým na majetkoch zemanov sa zvyšovala hustota osídlenia, pričom tento proces vo Zvolenskej kotline dosiahol najväčšiu intenzitu v prvej polovici 14. stor.¹²⁰⁰ Ustálenosť a rozširovanie osídlenia ovplyvňovali vojnové udalosti, s dosahom hlavne na lokálnej, menej už na celoregionálnej úrovni. Doklady o vyludňovaní alebo dokonca zanikaní sídiel násilným spôsobom sú prekvapujúco ojedinelé. Z roku 1326 pochádza údaj o zemi kráľovských služobníkov pri Hrone v susedstve Zvolena, ktorá spustla v dôsledku tyranie Matúša Čáka.¹²⁰¹ O tejto lokalite nenachádzame ďalšie správy, je preto pravdepodobné, že došlo k jej zániku.

Vo väčšom rozsahu o škodách spôsobených mestám a dedinám počas bojov vypovedajú listiny z obdobia Jána Jiskru okolo polovice 15. stor. Panovník dočasne odpustil kvôli kompenzácii utrpenej škôd platbu daní Zvolenu. Z ďalších prameňov sa dozvedáme, že o výsadné listiny „v nepokojných časoch“ či priamo počas plienenia a vypaľovania prišli Môt'ová, Slatina, Očová a Hrochoť, ako aj Ľubietová, Ľupča a Banská Bystrica.¹²⁰² Vplyvy vojen na zmeny v dlhodobom vývoji osídlenia venovali pozornosť výskumy v českom prostredí. Podľa ich zistení boli vojny stresorom pri zakladaní nových sídiel. Vojny, ktoré trvali niekoľko rokov takmer vždy zastavili, alebo aspoň spomalili kolonizáciu. Dlhodobá regenerácia vnútornej štruktúry sídiel spojená so

¹¹⁹⁷ CAC XII., s. 454, č. 379.

¹¹⁹⁸ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1.

¹¹⁹⁹ RDSI II., s. 419, č. 964; MOL DL 84 706; ŠUBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152.

¹²⁰⁰ RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie..., s. 44-48; MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 118.

¹²⁰¹ Výsady I., s. 106-107, č. 126; AO X. (1326), s. 135, č. 192.

¹²⁰² ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 1, sign. I./č. 22; MOL DL 24 339, pag. 5-6; ŠA BB pob. BB, OH, č. 3; Hunyadiak kora XI., s. 117, č. CCCLXXI.; Listiny Slov. Ľupče, s. 49, č. 7; Katalóg I., s. 92, č. 289.

sociálnou a ekonomickou reštrukturalizáciou trvala roky až desaťročia.¹²⁰³ Okrem vojen, ktoré však boli v regióne v stredoveku skôr krátkodobým javom, narúšali ustálenosť osídlenia v jednotlivých lokalitách úteky poddaných. Podľa súdnych zápisov zo 16. stor. nemožno tvrdiť, že išlo o masový a často sa vyskytujúci jav. Napriek tomu k útekom, sťahovaniu a odvádzaniu poddaných dochádzalo. Spolu so svojim majetkom a rodinami odchádzali najmä z dedín na hradných panstvách, a vo vlastníctve zemanov. Okrem zaľudňovania území a ich následného zhodnocovania poľnohospodársku prácu mohla o sťahovaní rozhodnúť i vybraná špecializácia. Popri odídených sedliakoch sa napr. stretávame s odvedením kováča z Mičinej do Dúbravice.¹²⁰⁴ Opustené usadlosti kvôli útekom, ale zrejme aj iným príčinám tvorili vo vidieckych sídlach nezanedbateľný podiel. Podľa súpisu príjmov Lupčianskeho panstva z roku 1505 patrilo Damiánovi Dóczymu 172 poddanských usadlostí. Súpis na panstve zároveň spomína ďalších 56 pustých usadlostí.¹²⁰⁵ Dôvodom sťahovania poddaných boli vo väčšine prípadov prisľúbené či skutočne lepšie životné podmienky. Častým motívom mohlo byť najmä pridelenie pôdy. V sociálnej skladbe roku 1549 na Lupčianskom, Zvolenskom i Vígľašskom panstve sedliakov výrazne prevyšovali želiari. V rámci pohybu obyvateľstva na prvých dvoch panstvách takmer dvojnásobne prevažovali opustené usadlosti nad obydliami novoprisťahovaných obyvateľov. O regionálnych rozdieloch hovorí stav na Vígľašskom panstve, kde naopak nové usadlosti mnohonásobne prevyšovali počet opustených.¹²⁰⁶

O dôsledkoch epidémie vypovedá portálny súpis z roku 1553. Usadlosti, kde ich obyvatelia vymreli, alebo zostali opustené kvôli moru (*pestis*) spomína v Malachove, Skubíne, Radvani, Sebedíne a Oravciach. Úbytok obyvateľstva na základe pomeru uvádzaných port dosahoval v niektorých sídlach (Malachov a Skubín) až polovičný podiel.¹²⁰⁷ Štruktúra osídlenia v kotline sa dotvorila s výnimkou východnej časti regiónu v neskorom stredoveku. Zrejme s prehustením osídlenia možno spájať zánik niektorých sídiel. Nachádzali sa najmä na územiach, kde vlastnícke pomery už neposkytovali trvalé zdroje pre hospodárenie ďalších sídiel. V prípade lokalít Platina a Závada stoja v popredí chotárne spory ich obyvateľov s okolitými obcami a získavanie pozemkov od susedov. Z dlhodobého hľadiska nevýhodná bola i veľkosť uvedených sídiel. S obyvateľmi Závady aj Platiny sa od polovice 16. stor. stretávame počas svedectiev a sporov, počet zástupcov týchto sídiel však zaostával za susednými obcami.¹²⁰⁸ Podobné pomery možno pozorovať aj v sídle Urpín, označovanom v druhej polovici 16. stor. už len ako *predium*. Spoluvlastníkmi Urpína boli viaceré zemianske rody, pričom ceny pozemkov v Urpíne dosahovali relatívne vysokú hodnotu.¹²⁰⁹ Túto skutočnosť mohla ovplyvniť poloha Urpína v blízkosti mesta Banskej Bystrice, ale aj nedostatok pôdy, ktorá navyše ležala v členitom území.

¹²⁰³ HANOUSKOVÁ, I. – VLČKOVÁ, Z.: Long-term interferences of settlements in marginal area “Vimperko” and wars in Czech area. In: *Ekológia (Bratislava)*. vol. 20, no. 1, 2001, s. 154.

¹²⁰⁴ Kongreg. prot., s. 116, č. 36, s. 150, č. 185, s. 193, č. 322, s. 202, č. 357; ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 166/pag. 311, fol. 192/pag. 351, fol. 261/pag. 468, fol. 276/pag. 497. Porov. aj DVORÁKOVÁ, D.: *Rytier a jeho...*, s. 139-140.

¹²⁰⁵ SNA, Révay, sign. III. – 4, Rôzne rody, fasc. IV., nr. 4, fol. 3.

¹²⁰⁶ KENYERES, I.: *Uradalmak és végvárak...*, s. 91, tab. 11.

¹²⁰⁷ MOL, CP CZ, pag. 292-293.

¹²⁰⁸ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 95, 114; SNA, HM SBK, AP – D, pag. 94-95; MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1567.

¹²⁰⁹ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 111; SNA, HM SBK, AP – A, pag. 13, AP – E, pag. 31-32.

Obr. 15. Pohľad na dolinu Lehotka ležiacu na pomedzí Dolnej Mičinej a Čačina

Sídlom, ktoré vzniklo i zaniklo počas stredoveku bola Lehota v severnej časti Vígľašského panstva. Vo vrchovine v povodí Lukavice a Vladárky vznikali sídla pod názvami Lehota už od konca 13. stor. (roku 1296 neskoršia Horná Mičina, po roku 1358 neskoršia Ponická Lehôtka).¹²¹⁰ Osadné názvy typu lehota odrážajú spôsob osídľovania územia. Termín s pôvodným významom úľava, uľahčenie sa vzťahoval na obyvateľov novozaložených obcí, počas niekoľkých rokov oslobodených od odvádzania poplatkov a plnenia poddanských povinností. Pôvod lehôt rozšírených na našom území sa hľadá najmä v postupe osídľovania na nemeckom práve. Regionálne podmienky viedli k značným úpravám tohto lokačného postupu. Zakladatelia aj obyvatelia lehôt pritom zvyčajne pochádzali z miestnych populačných prebytkov.¹²¹¹ V roku 1424 nachádzame v súpise majetkov hradu Vígľaš v poradí za Čačimom sídlo nazvané *Lehota*. Jej vznik možno predpokladať azda po roku 1410, keď panovník získal výmenou so zemanmi z Čerína a Čačina viaceré majetky, medzi nimi aj Čačín. Lokalitu môžeme hľadať na súčasnom pomedzí katastrálnych území Dolnej Mičinej a Čačina. V týchto miestach sa v členitom reliéfe v závere doliny nepomenovaného ľavostranného prítoku Lukavice zachoval miestny názov Lehotka. Založená bola zrejme na okraji chotára Čačina, neskôr však zanikla. Súpis majetkov hradu Vígľaš spomína v roku 1518 nárok panstva na nekonkretizovaný majetkový podiel v Mičinej. Nevylučujeme, že išlo o časť územia niekdajšej Lehoty na hranici s Čačimom.¹²¹² Napriek inovatívne pristupu pri zakladaní sídla pomery v území (výber nevhodnej lokality) už neumožnili jeho trvalú existenciu.

¹²¹⁰ MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 89, 97.

¹²¹¹ KÖRMENDY, A.: *Melioratio terrae...*, s. 231-232; MAREK, M.: Lehoty na Slovensku. In: *Historický zborník* roč. 18, č. 1, 2008, s. 35-36; SOKOLOVSKÝ, L.: *Správa stredovekej...*, s. 85.

¹²¹² MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 72, 84. K polohe porov. *Základná mapa ČSSR 36-322 Očová*. Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1989, M 1 : 25 000.

Postup pri lokáciách opisujú dve listiny z Ľupčianskeho panstva. V roku 1358 Ľudovít I. dovolil v kráľovskom lese pri potoku Lopeňa zhromaždiť a usadiť ľudí (*populos congregare et locare*) spomedzi ľudu aj hostí. V spomínanom lese smeli vyrábať kľčoviská a postaviť obydlia. Po dobu dvadsiatich rokov boli oslobodení od platenia všetkých poplatkov aj komorského zisku. Mohli zároveň využívať všetky práva, ktoré v čase svojho založenia užívalo mesto Krupina. Zásluhy na vyklčovaní lesa a osídlení územia mal Petrík, richtár z Predajnej. On i jeho dedičia získali škultéciu v novozaloženej dedine, slobodnú usadlosť, mlyn a mäsiarstvo podľa nemeckého práva, vyňaté spod platenia poplatkov.¹²¹³ Podľa ďalšej listiny z roku 1361 kráľ Ľudovít dovolil Pavlovi synovi Štefana, Slovákov v Hronci vyklčovať les, založiť tam dedinu a osídliť ju zhromaždenými ľuďmi (*villam situavit et locavit populo eandem congregato*). Panovník zároveň Pavlovi a jeho dedičom daroval všetky práva a úžitky v chotári Hronca, spolu so škultéciou tak, ako ich pri zakladaní dedín zvykli užívať nemeckí šoltýsi.¹²¹⁴ V prípade Lehôt vo Zvolenskej kotline išlo o sídla, kde sa prvky nemeckého práva (najmä dedičné richtárstvo) vo väčšom rozsahu neuplatnili. Osídľovanie územia a zakladanie sídiel iniciovali členovia zemianskych rodov. V prípade zaniknutej Lehoty išlo najpravdepodobnejšie o aktivitu hradného panstva. Výsledok však nevedol k založeniu trvalého sídla, čo možno zdôvodniť absenciou dostatočne veľkého chotára, chýbajúcim väčším vodným tokom, alebo aj zlou dostupnosťou lokality.

¹²¹³ MOL DL 24 906; CDH IX./2, s. 671-672, č. CCCXXXI. Založené sídlo je totožné s Dolnou (Petríkovou) Lehotou. MALINIÁK, P.: Svedecké výpovede..., s. 198-199.

¹²¹⁴ S chybným dat. a čítaním CDH X./1, s. 614, č. CCCXLII. Tam aj Pavlove prímene „Sylvanus.“ V listine však „Paulus filius Stephani, Sclavus in silva in loco, qui vocatur Hronecz.“ MOL DF 268 893.

6.3 Cestná sieť

Bádatelia už spracovali základné otázky týkajúce sa cestnej siete na území Zvolenskej kotliny v stredoveku. Doterajší výskum hodnotil najmä najstaršie a najvýznamnejšie cesty, a ich funkcie. Predmetom výskumu sa stala i lokalizácia úsekov jednej z diaľkových ciest. Samostatné príspevky kládli dôraz na lokalizáciu ciest nadregionálneho významu a ich využívanie v neskorom stredoveku a na začiatku novoveku.¹²¹⁵ Vzhľadom na početnosť dokladov a hustotu cestnej siete nebudeme venovať pozornosť ďalšej lokalizácii jednotlivých ciest. Pokúsime sa doplniť doterajšie zistenia o typoch ciest a dopravných spojeniach, ktoré sa vyskytovali v prostredí Zvolenskej kotliny.

Najstaršiu nepriamu správu o ceste v tejto oblasti prinášajú Gesta Hungarorum. Rozprávanie hovorí o presune legendárneho vojska od hradu Tekov popri Hrone až ku Zvolenu.¹²¹⁶ Najvyššiu formu cestných spojení predstavovali komunikácie nazývané ako *magna via*. Termín slúžil pre označovanie niekoľkých strategicky a hospodársky dôležitých ciest. Označenie možno preložiť vo význame veľká cesta, alebo hradská. Dlhodobu najvýznamnejším cestným spojením bola diaľková cesta, ktorá prechádzala z centrálnej časti Uhorska na sever cez Zvolenskú stolicu a ďalej pokračovala do Poľska. V metácii z roku 1471 je úsek tejto cesty smerujúci z Domaník do Rakovca nazvaný kráľovská cesta (*via regia*).¹²¹⁷ Najstarší doklad o tejto veľkej či kráľovskej ceste prechádzajúcej po pravom brehu Krupinice sa nachádza vo bzovíckej listine z roku 1135 (vsuvka pred roku 1262).¹²¹⁸ Veľká cesta smerujúca zo Zvolena do Ľupče prechádzala v roku 1250 pri Badíne po pravej strane Hrona. Roku 1263 naopak hranica majetku prechádzala po takto nazvanej ceste na severozápadnej strane zvolenského chotára na ľavej strane Hrona.¹²¹⁹ Hlavný úsek cesty v kotlině viedol zrejme po vyšších riečnych terasách na pravej strane Hrona.

Na nižšej úrovni cestných spojení sa nachádzali rôzne menšie cesty a chodníky. Patrí sem zmienka o cestičke (*semita*) do Banskej Bystrice, ktorá roku 1287 prechádzala v blízkosti skaly Vrátnica na pomedzí Zvolena a Turca. Nemecký prameň z roku 1574 nazýva túto spojnicu *steig*.¹²²⁰ Názvy ciest regionálnej a lokálnej úrovne môžu poukazovať na spôsob ich využitia, alebo kvalitu. Listina datovaná k roku 1351 spomína západne od toku Zolnej cestu nazvanú *Czabanahurdouth*. Je zrejme, že ide o zložené maďarské a zároveň vlastnícke označenie vozovej cesty so základom -hordóút.¹²²¹ Medzi

¹²¹⁵ KLEIN, B.: Príspevok k historickogeografickej lokalizácii cestnej siete Zvolenského komitátu. In: *Vlastivedný zborník Považia XV*. 1985, s. 106-118; HANULIAK, V.: *Via magna* na strednom Slovensku v období včasného a vrcholného stredoveku. In: *Archaeologia historica* 21. 1995, s. 443-449; TOMEČEK, O.: Rekonštrukcia cestnej..., s. 40-46; IVANIČ, P.: Komunikácie na Pohroní v období stredoveku. In: *Historický časopis*. roč. 53, č. 4, 2005, s. 617-632.

¹²¹⁶ Gesta Hungarorum, s. 80-81, kap. 34.

¹²¹⁷ MOL DL 25 232.

¹²¹⁸ CDS I., s. 70-71, č. 74.

¹²¹⁹ CDS II., s. 243, č. 349; Výsady I., s. 47, č. 31.

¹²²⁰ Justh cs. lt., s. 13, č. 5; ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 3, num. 17/a, pag. 3.

¹²²¹ „ad quandam viam Czabanahurdouth.“ SNA, Benický, Archív príboveckej línie, sign. H, fasc. I., nr. 1. Odpis z pol. 16. stor. Kompozitum M. Ďurková spája s Hrochoťou. ĎURKOVÁ, M.: Sídliškové pomery..., s. 30, pozn. 53. Takémuto výkladu odporuje poloha cesty a prípona „-uth“ označujúca samotnú cestu. Prvá časť názvu obsahuje asi zápis osob. mena Caban. V 16. stor. toto meno poznáme v H. Mičinej. MOL, Beniczky, I. télel, 1. csomó, évr. 1567.

označeniami ciest poznáme v prameňoch doložené miestne názvy závoz a púť. Základným významom označenia závoz je hlboká poľná, alebo lesná cesta (úsek cesty) zarezávajúca sa do terénu.¹²²² V roku 1356 bola cesta medzi Priechodom a Podkonicami zapísaná zrejme pod vlastníckym názvom Igov závoz. Poľnosti v Ľupčianskom chotári sa v roku 1555 nachádzali Nad Závozom. V roku 1556 názov Závoz označoval úbočie, po ktorom prechádzala hranica zvolenského chotára k ceste vedúcej z Rybárov do Zvolena. Podľa svedeckých výpovedí z roku 1572 tvorili hranicu medzi územiami Zvolena a Ostrej Lúky (Dobronivského panstva) cesta prechádzajúca popri mieste zvanom Závoz a ďalej miesto nazývané Vráta.¹²²³ Pomenovania súvisiace s dopravou označovali úseky, kde sa cestné spojenie výrazne prejavovalo v okolitom reliéfe. Závozy tvorili už staršie cesty, čo však nemuselo priamo ovplyvňovať ich funkčnosť a kvalitu. Všeobecnejší význam malo slovo púť. Pôvodne slúžilo pre osobitne upravený pruh zeme určený na premávku a prepravu, teda pre cestu. Označenie s týmto významom sa zo slovnej zásoby slovenčiny vytratilo a nahradilo ho slovo cesta. Zachovalo sa v miestnych názvoch.¹²²⁴ Pri zálohovaní poľností v chotári Zvolena v roku 1516 nachádzame v súpise majetku lúku ležiacu pod krivou cestou (*curva via*).¹²²⁵ Pod týmto spojením mohla vystupovať cesta v chotárnej časti Krivá púť. Názov sa objavuje v účtoch mesta v roku 1555, kedy Zvolen zaplatil robotníkovi za vybudovanie ohrady okolo mestského poľa na Krivej púti. V roku 1559 mesto zaplatilo želiarovi, ktorý opravoval verejnú cestu (*via publica*) na Krivej púti (*Krywa púta*).¹²²⁶ Medzi ďalšími dokladmi poznáme podobne v okolí Ľupče chotárne názvy Dráhy a Rázputie (Rázput'),¹²²⁷

Cesty pramene ojedinele rozlišujú i podľa ich stavu. Hranice medzi chotármí Môtovej a Slatinky prechádzali v roku 1563 cez les po starej zarostenej ceste (*via antiqua herbosa*) v priestore medzi riekou Slatinou a potokom Hadinec.¹²²⁸ Menej využívané a udržiavané cesty mohli po čase zarásť, hoci boli stále viditeľné a známe. Častejšie sa možno stretnúť s novou cestou (*via nova*), ktorej vybudovanie a prevádzka sa mohli stať predmetom sporov, alebo aj obáv o bezpečnosť. Z roku 1536 pochádza správa o prieseku (ceste) v dĺžke 4 míle, ktorý dal vybudovať lúpežný rytier Matej Bašo v smere od hradu Muráň na Ľubietovú.¹²²⁹ Menšie úsilie bolo potrebné vynaložiť na vybudovanie kratších spojnic v chotároch. Proti obyvateľom Zolnej, ktorí na území Jána Mičinského vytvorili novú cestu protestoval tento zeman pred sedriou v roku 1552. Štefan Šoš protestoval v roku 1572 proti obyvateľom Lukového, ktorí vybuildovali novú cestu na jeho území.¹²³⁰ S cestovaním a využívaním ciest sa spája aj ich právne zaradenie a otázka vlastníctva. Na rozlišovanie cestných spojení v tomto ohľade poukazuje spor medzi hradnými panstvami v roku 1522. Zástupca dobronivského kastelána sa sťažoval

¹²²² MAJTÁN, M.: *Z lexiky...*, s. 61.

¹²²³ R. 1356 „in unam viam Igow zawos vocatam.“ ŠA BB pob. BB, OP, č. 5. R. 1555 „agrum... Nad zawosom.“ ŠA BB pob. BB, MSĽ, Mest. prot., fol. 23. R. 1556 „ad latus montis, qui Zawoz cognominatur.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 6. R. 1572 „per viam penes locum Zawoz transeuntem.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 5, č. 73.

¹²²⁴ MAJTÁN, M.: *Z lexiky...*, s. 60-61.

¹²²⁵ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK II., fol. 49.

¹²²⁶ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 103, 137.

¹²²⁷ R. 1541 „in campo, qui Drahy nuncupatur.“ R. 1543 „cum prato W rasputy.“ ŠA BB pob. BB, MSĽ, Mest. prot., fol. 2, 7.

¹²²⁸ ŠÚBA, HKG, Dominialia, škat. 6034, č. 152. Na Dobroniv. panstve „via erbosa“ už r. 1419. ZsO VII., č. 930.

¹²²⁹ Katalóg II., s. 466, č. 1559, s. 473, č. 1587.

¹²³⁰ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 185/pag. 343, fol. 283/pag. 514.

na majiteľa hradu Ľupča Damiána Dóczyho. Ten dobronivským poddaným na verejnej či slobodnej ceste (*via libera*) zobral sud vína. Dóczy voči tomu namietal, že víno im nezobral na slobodnej, ale na zakázanej ceste (*via prohibita*) obchádzajúcej mýto.¹²³¹ Motívy konania sporiacich sa stránok nevieme jednoznačne charakterizovať. Cestujúci sa totiž snažili vyhnúť plateniu mýta a zemeptáni ho vyberali často i protiprávne.

Rozšírenie mýt vypovedá o priebehu diaľkových ciest a dôležitých prechodoch. Správy o konkrétnych mýtach dokladajú už ich prevádzku a existenciu, nie ich vznik. Vzhľadom na medzerovitosť prameňov nemožno vždy zistiť, kedy ide o staré mýtné stanice, a kedy o novovzniknuté. Dosiaľ najstarším dokladom je údaj o mýte vo Zvolene (*tributum in Antiquo Zolyo*) v roku 1346. Pred Šahanským konventom sa vtedy sťažoval magister Ján syn Zimu z Ostrej Lúky na zvolenského mýtnika Olivera. Obvinil ho z napadnutia svojho sluhu, ktorý bol zranený kopijou.¹²³² Kráľ Žigmund v roku 1393 potvrdil Zvolenu oslobodenie všetkých kupcov od platenia mýta v čase konania jarmoku. Mýta sa podľa listiny zvykli vyberať v dvojmiľovej vzdialenosti od mesta v Slatine, Trnávkve, pod hradom Šášov, na Dobrej Nive, Ostrej Lúke, Pliešovciach a vo Zvolene. Uvedené mýta existovali i v nasledujúcom období.¹²³³ Poloha mýtnych staníc svedčí o frekvencii jednotlivých ciest. Osobitný význam mala cesta popri Hrone. Na krátkom úseku tu boli situované tri mýta (okrem tekovských aj Ostrá Lúka na hraniciach stolice). Zmienka o mýte v Pliešovciach poukazuje na význam cesty, ktorá do Zvolenskej stolice vstupovala zo Senohradu a Bzovskej Lehôtky. Pomerne využívaná bola i cesta spájajúca východnú a centrálnu časť Zvolenskej kotliny s Novohradom. Mýto v doline Krivánskeho potoka sa v roku 1393 nachádzalo v Mýtnej (Dobroči). Funkcia obce sa neskôr prejavila v jej názvoch v tvaroch *Mythna*, alebo *Mautdorf*.¹²³⁴

Výpočet mýt na území Zvolenskej stolice obsahuje súpis venných majetkov kráľovnej Barbory z roku 1424. Mýta sa zvykli vyberať v mestečku Dobrá Niva a obci Ostrá Lúka (patrili hradu Dobrá Niva), ďalej v mestečku Ľupča (patrilo hradu Ľupča), pri hrade Vígľaš a v Badíne (patrilo hradu Zvolen). Medzi doterajšími údajmi o mýtach patrí Badín k menej známym lokalitám. Výdavky uhradené za mýto v Badíne sa objavujú v účtoch mesta Zvolen aj v roku 1471.¹²³⁵ Mýto sa z Badína nekôr presunulo do severnejšie položenej obce Kráľová, ktorá tiež podliehala Zvolenskému hradu. V rokoch 1551 a 1571 platila Banská Bystrica zvolenskému kastelánovi za oslobodenie od výberu mýta v Kráľovej ročne 24 zlatých.¹²³⁶ Výber poplatkov zabezpečovali mýtné stanice najmä na miestach, kde ich nebolo možné obísť. Ich rozloženie poukazuje na polohu obchodných ciest, ale aj situovanie v blízkosti hraníc stolice a hradných panstiev.

O význame cestných spojení, ale aj o dostupnosti širšieho územia vypovedajú opevnené sídla. Včasnostredoveké obdobie reprezentujú slovenské hradiská v polohách Hrádok-Priekopa a Kalamárka. V oboch prípadoch ide o menšie opevnené polohy vybudované v 9. stor. na okrajoch kotliny. Dozor nad diaľkovou cestou môže naznačovať nález zbraní a dvoch mincí z obdobia Ladislava I. na vrchu Mních (544 m)

¹²³¹ Kongreg. prot., s. 190, č. 309, 310. Porov. aj sťažnosť Ľubietovej na Ľupč. kastelána, ktorý „unam viam publicam et liberam occupavit.“ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 104/pag. 204.

¹²³² MOL DF 254 168.

¹²³³ ZsO I., č. 3037. Porov. konfirm. z r. 1412 s rovnakým počtom aj poradím mýtnych staníc. ZsO III./2, č. 1970. K vyberaniu mýta v Očovej pozri MALINIÁK, P.: Osídlenie..., s. 93.

¹²³⁴ VARJÚ, E.: *A Tomaj nemzetségbeli...*, s. 452, č. 322; Kongreg. prot., s. 167, č. 235; Katalóg I., s. 198, č. 608.

¹²³⁵ Okmányi adalék, s. 274-275, č. II.; Zólyom város, s. 367.

¹²³⁶ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 378, num. 96; MOL UC, fasc. 61, num. 39, fol. 3.

pri Detve.¹²³⁷ Určujúcim prvkom obrany a kontroly ciest sa počas existencie komitátu stali kamenné hrady s nadväzujúcimi opornými bodmi, ktorými boli strážne miesta a mýtné stanice. Typickou polohou hradov v horskej krajine sú ostrohy vybiehajúce z horských masívov. Tieto polohy sa javili vzdialenému pozorovateľovi zdanlivo neprístupné a z viacerých strán chránené terénom. Takéto znaky vykazujú kráľovské hrady Zvolen (Pustý hrad), Vígľaš a Lupča, situované na vyvýšeninách v miestach kontaktu Zvolenskej kotliny s jej horskou obrubou, prípadne v okrajovej časti kotliny. V zníženom reliéfe v blízkosti hradov pretekali rieky, posilňujúce ich obranu.¹²³⁸ Vzťah ku stredovekým cestám naznačujú miestne názvy so základom Stráž. Označujú dominantné vyvýšeniny, alebo najvyššie položené miesta horských chrbátov s dobrou viditeľnosťou do širokého okolia. Na polohách možno predpokladať aj drevené signalizačné veže.¹²³⁹ Najstaršiu správu o polohe s názvom Stráž poznáme z roku 1567. Pri delbe majetku na území Iliáša vtedy vystupuje chotárný názov *Stráž*.¹²⁴⁰ Ide o vrch Stráž (498 m) na hranici chotárov Iliáša a Hornej Mičinej. Uvedený terénny názov je vzhľadom na dominantnú polohu zrejme totožný s hraničným bodom označeným v roku 1285 ako Királyles. Význam tohoto maďarského označenia nevyklučuje spojenie so strážnou funkciou.¹²⁴¹ K ďalším patria v prameňoch zatiaľ nedoložené lokality Stráž (697 m) na južnom okraji Ľupčianskeho chotára, Stráž (596 m) východne od Lučatina, Stráž (563 m) východne od Hornej Mičinej, Veľká Stráž (445 m) a Malá Stráž (371 m) západne od Zvolena, ako aj Strážnica (390 m) východne od Môt'ovej. Bez terénneho výskumu a historických dokladov nemožno vyvodit' konkrétne závery o ich úlohe. Ku všeobecným zisteniam patrí ich nadväznosť na staršie cesty a priechody. Na vzájomné väzby môže poukazovať vizuálny kontakt medzi viacerými lokalitami.

Pokiaľ to podmienky umožňovali, na prepravu tovarov slúžili aj rieky. Tokom s dostatočne vysokou hladinou vody a prúdom silným pre plavenie plŕtí bol Hron. Napriek predpokladanému starému pôvodu pltníctva poznáme súvislé správy o tejto činnosti len od konca stredoveku. Plavenie prebiehalo najmä na dlhšie vzdialenosti. Stretnúť sa však možno i s plavením dreva medzi susednými sídlami. Podľa vyúčtovania z roku 1466 zaplatilo mesto Zvolen 1 ortón za dopravu dreva po vode (*per aquam*) z obce Hájniky.¹²⁴² Okrem dreva sa prepravovali aj ďalšie náklady. Banskobystrický mešťan Wolfgang Glocknitzer protestoval v roku 1524 pred Turčianskym konventom proti Damiánovi Dóczymu. Ten od neho na mýte v Ľupči vymáhal v rozpore s výsadami mesta Banskej Bystrice mýtny poplatok z nákladu železa, ktorý tadiaľ dopravoval po ceste, alebo po rieke Hron.¹²⁴³ Pokiaľ vodné toky uľahčovali prepravu nákladov, komplikovali suchozemskú dopravu. O mostoch na potokoch a riekach sa zmieňujú už prvé metácie. Podľa ohraničenia z roku 1254 prechádzali hranice územia mesta Zvolen na pravej strane Hrona na sever popri lúke Kováčovej k mostu (*ad pontem*) potoka Teplica. O moste na rovnakom mieste hovorí aj reambulácia z roku 1552.¹²⁴⁴ Išlo zrejme

¹²³⁷ MÁCELOVÁ, M.: Der Burgwall..., s. 401; ŠALKOVSKÝ, P.: Frühmittelalterlicher..., s. 178.

¹²³⁸ BEDNÁR, P. – FOTTOVÁ, E.: Terrain und sein Einfluss bei der Baulösung der Burgen der West- und Mittelslowakei. In: *Castrum bene* 9. 2006, s. 23-29.

¹²³⁹ SLIVKA, M.: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy). In: *Archaeologia historica* 23. 1998, s. 264.

¹²⁴⁰ ŠA BB pob. BB, MBB, fasc. 171, num. 26, pag. 3.

¹²⁴¹ Pozri text na s. 72.

¹²⁴² ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 17. Pozri aj text na s. 151.

¹²⁴³ Katalóg I., s. 193, č. 592.

¹²⁴⁴ CDSI II., s. 309, č. 444; ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2.

o most v chotárnej časti Rákoš. V roku 1553 sa pri ňom nachádzali mestské poľnosti.¹²⁴⁵ Konštrukčne náročnejšie boli mosty na Hrone. Takýto most tvoril v roku 1329 hranicu zeme na ľavom brehu Hrona južne od Urpína. Ohraničenie od mosta postupovalo na sever po strede rieky.¹²⁴⁶ Mestské mosty bez presnej lokalizácie spomínajú od 60. rokov 15. stor. výdavky vo zvolenskej mestskej knihe. Okrem premostenia ponad Hron mesto vybudovalo a udržiavalo aj mosty cez obranné priekopy. Zo začiatku roku 1499 pochádza správa o prelomení tamojšieho mosta, pravdepodobne pod vplyvom ľadu. Zástupcovia Zvolena následne rokovali na Zvolenskom hrade o jeho oprave. Nemožno vylúčiť, že išlo o Hronský most na severnom okraji mesta. Z mladšieho obdobia vieme, že piliere tohto mosta chránili zábrany proti ľadochodom.¹²⁴⁷ Údržba mostov sa mohla stať i predmetom sporov. V roku 1536 sa zástupcovia Ľupče sťažovali pred stoličným súdom na mešťanov z Ľubietovej. Tí mali každoročne dávať jeden cent železa na opravu mosta, ktorý bol už natoľko poškodený a starý, že ho Ľupčania museli nanovo vybudovať.¹²⁴⁸ Mosty poškodzovali najmä povodne a preprava ťažkých nákladov. Starostlivosť preto vyžadovali aj menšie premostenia. Z rokov 1546, 1554 a 1562 pochádzajú účtovné výdavky mesta Zvolen za dotiahnutie, vybudovanie a opravy chodníka, alebo lávky (*semitam sive scamna*) na rieke Slatine pod starým hradom.¹²⁴⁹

Okrem mostov slúžili na prekonávanie vodných tokov aj brody. Roku 1263 prechádzala hranica chotára Zvolena po potoku Očovka cez suchý a kamenistý brod (*portum*). O niekoľko storočí neskôr podáva o rovnakom brode správu i reambulácia z roku 1552. Na rovnakom mieste uvádza suchý a kamenistý brod.¹²⁵⁰ Nejde o údaj prevzatý z predchádzajúceho prameňa, nakoľko nové ohraničenie bolo vykonané podrobnejšie a zahŕňa i nové hraničné body. K starým prechodom patrilo miesto nazvané v listine z roku 1293 Királyrév (*Kráľov brod). Išlo o hranicu majetku na ľavom brehu Hrona medzi chotármi neskoršej Veľkej Lúky a Rybárov.¹²⁵¹ Názov pripomína verejnú hradskú cestu, prechádzajúcu na opačný breh Hrona. O brodoch hovoria aj doklady z Dobronivského panstva v Pliešovskej kotline. Pri ohraničovaní chotára Ostrej Lúky v roku 1419 tvoril hraničný bod na rieke Hron brod zvaný Szellörsév (*Veterný brod). Jeho nadväznosť na cestnú sieť naznačuje zmienka o hradskej smerujúcej do Zvolena po pravom brehu rieky.¹²⁵² Na polohu pri brode upozorňuje starší názov obce Bzovská Lehôtka. Metácia z roku 1361 územie nazýva *Borod*. V roku 1471 tu nachádzame brod zvaný Bzovský brod.¹²⁵³ O cestách, mostoch, brodoch či iných dopravných spojeniach na miestnej úrovni pramene obvykle mlčia. Údaje z miestopisu tvoria preto iba malú vzorku skutočného stavu.

O cestovaní hovoria niektoré doklady o koňoch, dôležitom prostriedku prepravy na väčšie vzdialenosti. Podľa listiny z roku 1336 vlastnil Mikuláš zvaný Sas majetky v Selciach, ktoré získal kvôli úhrade dlhu 40 budínskych hrivien. Tie mu dlhoval Gottschalov syn Pavol, ktorý si od neho najskôr požičal 20 hrivien a za dva kone mu

¹²⁴⁵ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 82.

¹²⁴⁶ MOL DL 84 686.

¹²⁴⁷ RAGAČ, R.: Mestské opevnenie..., s. 135-136.

¹²⁴⁸ ŠA BB, ZŽ, KP I., fol. 120/pag. 235.

¹²⁴⁹ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK IV., fol. 8, 92, 168.

¹²⁵⁰ „transseundo per portum siccum et saxosum.“ MOL DF 268 903. „pertransissent portum seu vadum siccum, alias saxosum nominatum.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, škat. 12, sign. V. D 2.

¹²⁵¹ „ad locum, que Kyrárewy nuncupatur et ibi cadit in fluvium Goron.“ MOL DL 63 899.

¹²⁵² „in vado fluvii Garan Zelesrew vocato.“ ZsO VII., č. 930.

¹²⁵³ R. 1361 „terra ecclesie de Bozouk, Borod vocata.“ ŠA BB pob. ZV, MMK, škat. 5, č. 43. R. 1471 „vadum fluvii, vulgo Bzousky brod.“ MOL DL 25 232.

dlhoval ďalších 20 hrivien. Na základe ceny možno usudzovať, že išlo o kvalitné jazdecké kone.¹²⁵⁴ S cestovaním boli spojené i riziká a nebezpečenstvo. Podľa svedectva z roku 1391 to boli už tri roky, čo richtár z Nemeckej Ľupče išiel na kráľovský dvor overiť výsadné listiny v záležitosti svojho mesta. Akýsi zlodej vo Zvolenskej stolici (*quidam malefactor in Zolio*) mu pri dome Mikuláša z Čerína ukradol batožinu, v ktorej mal uložené listiny, spolu s jeho dvomi koňmi. Udalosť mala právne dôsledky, dosvedčili ju preto zvolenský a liptovský zemania.¹²⁵⁵ V mestských účtoch sa možno stretnúť s poplatkami za podkúvanie koňa, využívaného na cestovanie v záujme mesta. Špecifický prípad sa vyskytol v roku 1471, keď (predtým podkutý) kôň na ceste zahynul. Mesto Zvolen následne dotknutému mešťanovi uhradilo vzniknuté výdavky v hodnote dvoch zlatých.¹²⁵⁶ Stav ciest, osobitne v horských územiach, si vyžadoval starostlivosť a údržbu. Na zabezpečení ciest vo Zvolenskej stolici sa podieľali aj jednotlivé mestá. Podľa svedectva poddaného z Dubovej roku 1517 udržiavali Brezňania priechody v lesoch, kde bola zlá cesta (*ubi mala via erat*). Vyržičovali vždy aj nejakých drábov, ktorí chytali zbojníkov v lesoch.¹²⁵⁷ Uvedená vzorka vypovedá o náročnosti cestovania, rôznej kvalite ciest, i o zložitých spoločenských pomeroch.

¹²⁵⁴ MOL DL 83 211. Porov. DVOŘÁKOVÁ, D.: *Kôň a člověk...*, s. 88.

¹²⁵⁵ HORVÁTH, S. (ed.): A liptói és túróci regisztrum. 1391. Első közlemény. In: *Történelmi tár*. I. füzet, 1902, s. 43, § 52.

¹²⁵⁶ „Item als man czu der selben raiz hat dy roz beslagen d. XIII. Item dem Bobot fur ein roz, das czu der selben raiz auf dem weg ist gestarben fl. II.“ ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 65.

¹²⁵⁷ MALINIÁK, P.: *Svedecké výpovede...*, s. 203, 209.

Záver

Výskumy v rámci historickej geografie a environmentálnych dejín poukazujú na dlhodobé ustupovanie prírodných a postupný nárast kultúrnych (aktivitami človeka podmienených) znakov v horskom regióne Karpát. Oplyvňovalo ich zvyšovanie hustoty osídlenia, trvalé hoci nerovnomerné narastanie počtu obyvateľstva a nadväzujúci súbor hospodárskych aktivít so širokým dosahom na prostredie. Pokiaľ považujeme za rozhodujúceho činiteľa v pretváraní územia Zvolenskej kotliny v stredoveku človeka, neznamená to, že spoločnosť pre svoje potreby svojvoľne menila priestor vo svojom dosahu. Zásahy a úpravy boli často pomalé a neustálené, pričom tempo zmien bolo v závislosti od úrovne dobových technických možností rôzne. Vo včasnom stredoveku, ktorý vyplňa vyše polovicu sledovaného obdobia, sa dynamika vývoja na základe doposiaľ známych kusých informácií neprejavovala dopadmi na krajinu v plnej miere. Základné kontúry zrejme nadobudla poľnohospodárska pôda pozdĺž toku Hrona a jeho priamych prítokov. Regulácia vodných tokov ešte nepokročila do širokého územia. Priamo v kotline sa rozvíjala ťažba a spracovanie rúd, hoci ešte nezískala podobu väčších areálov. Zmena nastáva od prvej polovice 13. stor. V regióne sa začali rozvíjať nové spoločenské, právne, majetkové i hospodárske podmienky spojené s utváraním zemanstva a miest. Predovšetkým tieto okolnosti usmernili postup osídlenia aj do členitej vrchovinovej časti regiónu.

Chýbajúce osídlenie a obmedzené hospodárske využívanie územia pozorujeme vo vrcholnom a neskorom stredoveku vo východnej časti územia na Vígľašskom panstve. Príčiny tohto stavu treba hľadať v existencii kráľovskej obory v oblasti Podpoľania, kam zasahuje vyvinutejšie osídlenie až v 17. stor. Lesy obklopujúce kotlinu, v jej vnútri rozšírené už v menšom rozsahu, boli dôvodom zriadenia inštitúcie kráľovských hájnikov v arpádovskom období. Poľovníctvo naviazané na rezidencie panovníkov nadobudlo v oblasti celohorský význam. V kruhoch historikov je táto skutočnosť akceptovaná, dosiaľ bol však málo zhodnotený vývoj tohto javu a jednotlivé doklady o poľovníctve. Za ďalšie špecifikum regiónu považujeme baníctvo, ktoré sa okrem surovinovej základne v horskej obrube rozvinulo aj priamo vo Zvolenskej kotline. Samotná ťažba menila krajinu najmä v podzemí, vyplývali z nej však ďalšie aktivity s ďalekosiahlym dopadom na územie. Úprava terénu, budovanie vodohospodárskych zariadení, hutníctvo, uhliarstvo a nevyhnutné zásobovanie poľnohospodárskym zázemím získali spočiatku význam na úrovni lokalít. V závere stredoveku a na začiatku novoveku tieto činnosti v dôsledku koncentrácie banského podnikania nadobudli masový rozsah, čím prispeli k ďalšiemu úbytku lesov a k zintenzívňovaniu využitia pôdy zvyšovaním poľnohospodárskej produkcie. Obrazu typického vidieckeho sídla v tomto období zodpovedá dedina menšej alebo strednej veľkosti, často s mlynom, prípadne aj rybníkom. Pestrý súbor obilnín i ďalších poľnohospodárskych plodín s každoročným rozdelením obrábanej pôdy neustále menili vzhľad krajiny. Narastajúci počet obyvateľov a tiež záujmy zemanov viedli k rozširovaniu starých oráčín a k zakladaniu nových lúk a polí na vyklčovanej pôde. Dialo sa tak na úkor lesov, s čím bol spojený nedostatok dreva zvlášť v okolí miest. Pokiaľ v 13. stor. nachádzame skôr výnimočne spory počas vymedzovania chotárných hraníc, na konci stredoveku sú už pomerne časté. Vypovedajú o silnejšom tlaku človeka na prostredie, ktorý limitovali vlastnícke pomery a prírodné danosti. V rámci osídlenia kotliny, osobitne na majetkoch zemanov, pozorujeme v neskorom stredoveku nasýtenie štruktúry osídlenia, čo v dlhodobej perspektíve viedlo až k zániku alebo splynutiu niektorých sídiel.

Záverom práce bolo podať čo najkonkrétnejšiu výpoveď. Jej zacielenie na regionálnu a lokálnu mierku môže pritom odrážať horizont poznania väčšinovej spoločnosti tvorenej prevažne roľníkmi. Iný pohľad by už poskytovali sociálne skupiny, akými boli napr. šľachtic a mešťan, ktoré boli mobilnejšie. Postoje človeka k prostrediu tvoria azda najzložitejšiu stránku sledovanej témy. Dostupné pramene reprezentujú pragmatický prístup k využívaniu zdrojov. Navonok v nich nemožno rozpoznať údaje, ktoré by svedčili o ideálnom, či častejšie len idealizovanom súlade spoločnosti s prírodou. Dôvody ľudského konania v niektorých prípadoch vysvetľujú uplatňované spoločenské a právne normy. Zmienka o oslepení poddaného chyteného pri poľovačke v lese napr. nesvedčí o úmysle chrániť prírodu, ale o dôrazne presadzovanom monopole zemepánov na lov zveri. Vymedzovanie vlastníckych práv spolu s náročnosťou získavania obživy vysvetľuje prísne postihy a časté spory medzi majiteľmi pôdy. Takémuto chápaniu sa približuje utilitarizmus súčasnej spoločnosti, hoci jeho pôvod nemusí vždy siahať až do stredoveku.

Štúdium krajiny v jej historickom vývoji kladie požiadavky na medziodborovú spoluprácu. Nadobudnuté poznatky obsiahnuté v práci preto poskytujú informácie pre viaceré vedné odbory, priamo či nepriamo spojené s historickogeografickým výskumom. Okrem regionálnych dejín stredoveku a raného novoveku sa práca dotýka geografie, ekológie, jazykovedy, dejín správy, hospodárstva a techniky. Všima si rôzne podoby a prejavy kultivačných činností a vzájomný vzťah človeka s prostredím. Mnohé otázky ešte zostali nezodpovedané, čo je napokon i výzvou pre ďalšie bádanie. Pri pokračujúcom výskume možno len očakávať rozšírenie poznatkov v oblasti dejín životného (živého i neživého) prostredia. Budúce výskumy môžu zásadne doplniť naše doterajšie zistenia na základe spolupráce s prírodnými vedami. Oprávnené treba očakávať aj prínos nových interpretácií historického výskumu, spolu s rozšírením tém. Ich úspešné uplatnenie, nie formálne novátorstvo, umožní podrobnejšie zhodnotiť fakty zhromaždené v tejto práci, vrátane uverejnených prameňov. I keď predstava o presnom a úplnom poznaní sa asi nikdy nenaplní, v zhodnotení čiastkových problémov, ale aj v dotváraní syntetizujúceho pohľadu možno očakávať najmä po prehĺbení metód nášho poznávania ďalšie výsledky.

Summary

Man and the Region of Zvolen Hollow Basin in the Middle Ages

In selecting territory we focused on Zvolen Hollow Basin markedly bounded by surrounding mountains. This territory is characterized by the same geographical conditions, which presents a backing for common starting points in the process of evaluation and partial conclusions making. In cases when sources describe territories, events and activities exceeding from the basin to adjacent mountain areas we do not strictly segregate the territory from its natural surrounding. On the contrary, in this work we mention connections between the environs and its background in the basin. We apply an extension of the spatial scale within the administrative unit of Zvolen Hollow Basin in comparison historical evidences from neighbor areas except mountain areas mainly from Pliešovce Basin and Horehronské podolie. Chronological definition of this work based on the study of written sources is defined by the period from the 13th to the 16th century. Dealing with research in older time horizon (the Early Middle Ages) we based on current status of archaeological research. The present state of knowledge of sources from the High Middle Ages and the Late Middle Ages and probably also conservation status and their composition show the absence of more numerous evidences of topography and use of the territory in the 15th century. This situation caused that we moved the upper bound of the studied time horizon to the first decades of the Early Modern Times. It is concluded by the 1570's, it is the period when written notices end in the oldest congregational protocols of Zvolen County (1506 – 1579). We suppose that numerous sources from the 16th century and their use in the process of getting information about the conditions in the region at the end of the century can partially compensate the lack of evidences from the previous periods.

Written sources from the period of reign of Andrew II. to the end of the Middle Ages record an existence of 65 settlements of different categories in Zvolen Hollow Basin. We can qualify 20 settlements, which belong to the older period of medieval settling with continuous development from the Early Middle Ages to the High Middle Ages. The size of village areas, their agricultural base, developed ownership relations, church-law relations, employment of inhabitants as well as names of locations rightfully allow us to date the beginnings of settlements before the 13th century. In several cases, so far meager archaeological findings prove the continuity on the Early Middle Aged settlements. After the Tartar (Mongol) Invasion, in case of several settlements we can think over finishing the settling process by new immigrants as well as by modification of legal status of the settlements. Except a town-formation process we can see the presence of visitors of different origin also in rural areas. Research dealing with the German settling of the region has already showed this fact. From the last decades of the 13th century we notice a dynamic process of settling of broken terrain and highland parts of Zvolen Hollow Basin. It continued with different intensity till the 15th century. Development of settling in remote areas was based on property complexes around Hronsek, Radvaň, Sásová, Poniky, Horná Mičiná and Čerín. Activities of squires on lands obtained by donations caused separation of new, mainly middle and small settling units in relatively short time periods. The process of formation of royal towns (Zvolen, Banská Bystrica, Ľubietová) and small towns (Slovenská Ľupča, Poniky, Zvolenská Slatina) was completed during the reign of Louis I. and Sigismund. This privileged

places presented at the end of the Middle Ages approximately 10% from the total number of studied locations. We think that the most important development in the process of new settling formation happened in the period from the last two decades of the 13th century till the middle of the 14th century. Spreading of settling also into highlands, what is a significant feature of Zvolen Hollow Basin, helped to finish and stabilize the settlement structure in the 15th century. Further increase of settlements was limited by residential density, from a long-term point of view this fact is proved by the fall of several locations.

Starting point for reconstruction of the environs are perambulations, descriptions of frontiers of village areas. There are together 46 perambulations in the searched region from the 13th to the 16th century. We know 27 perambulations in the 13th and the 14th century (from 1250 to 1359). On the basis of their analyses we have found out 521 evidences where objects of various kinds have a function of frontier points. So far we know about 19 perambulations from the 15th and 16th century (from 1404 to the end of 1570's). On the basis of their analyses we have found out 456 objects with a function of frontier points. From observation of this objects in both horizons (table 1) is clear that flowing and standing waters among the frontier points dropped by more than a half share. Elements of residential network made approximately 2% decrease within their share in a younger time horizon. On the contrary, the share of relief elements in the younger time horizon increased by 5%. The number of elements of road network comparing with the situation in the 13th and 14th century increased approximately by 1.5 times in the following period. Similar increase was in the case of flora in boundary area. Evaluating the structure of elements in this category it is important to mention that solitary frontier trees and bushes have a high share while forests and groves are presented less significantly. Agricultural soil increased heavily from 3% to more than 10%. In case of water systems and fords their share was balanced and minimally represented in both periods. The most significant decrease comparing of the situation in the 13th and the 14th century with the situation in the 15th and 16th century is presented by waters in the frontier area. The biggest increase (probably triple) creates the agricultural soil. In contrast with it there is an increase in the share of vegetation cover. However, its composition can be related to agricultural use of the area. In effort to generalize we can say that elements of natural environment in form of objects in the frontier area in the Late Middle Ages and the Early Modern Times decrease. Talking about the objects, the elements of cultural country increased, but the category of residential network decreased. The introduced formulation is relative, because the problem of outcome indicators' objectification compared with each other horizons is influenced by different representation, multiplicity and details of the sources.

Except settling, territorial organization and analysis of perambulations this monograph follows particular cultivation activities, mainly the influence of the forest management and mining on the land. It also deals with the use of water courses as well as activities like fishing, hunting and agriculture. The aim of this work was to provide the most concrete answer. Its aiming to regional and local measure can reflect the horizon of knowing the majority of the society formed mainly by peasants. A different view could be provided by social groups like for example noble and townsman, who were more mobile. Attitudes of a man toward the environment represent probably the most difficult aspect of the followed issue. Available sources represent a pragmatic approach to make use of resources. There is not possible to recognize entries proving an idealized harmony of the society with the nature. In some cases the reasons of doing are

explained by social and legal rules. For example, a mention about blinding of a serf caught in hunting in the forest don't shows an intention to protect the nature, but a strong attempt to enforce monopoly of landowners on hunting. Delimitation of ownership right together with difficulty of obtaining subsistence explains the strict sanctions and frequent arguments among the owner of the land. Utilitarianism of today's society approaches this understanding, although its origin mustn't go into the Middle Ages.

Translated by Angelika Dončová

Skratky

- A középkori oklevél – A középkori oklevél-bizottság jelentése
AMB – Archív mesta Brezna
AME – Archív mesta Lúbietová
ÁMTF – *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*
AO – *Anjou-kori oklevéltár*
AP – Autentický protokol
Benický – Rod Benický z Benic, Příbovec a Rakova
Beniczky – Beniczky család
BKB – Banská komora Banská Bystrica
CAC – *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*
Cart. Hung. – *Cartographia Hungarica. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból faksimile kiadásban*
CDA – *Codex diplomaticus Andegavensis*
CDH – *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*
CDP – *Codex diplomaticus patrius Hungaricus*
CDSI – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*
Const. Maxim. – Constitutio Maximiliana
CP, CZ – Conscriptioes portarum, Comitatus Zoliensis
čl. – článok
dat. – datovanie
DF – Diplomatikai fényképgyűjtemény
DL – Diplomatikai levéltár
Dokumenty ban. – *Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku*
Dokumenty slov. – *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*
ed. – edícia
EKF – *Az első katonai felmérés*
ESzML – Esztergomi Székesfőkéntalan Magánlevéltára
etym. – etymológia
évr. – évrendezett iratok
fasc. – fasciculus
fol. – folio
Frangepán cs. lt. – *A Frangepán család oklevéltára*
Gesta Hungarorum – *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum*
HKG – Hlavný komorskogrófský úrad
HM SBK – Hodnoverné miesto Konventu benediktínov v Hronskom Beňadiku
HM TK – Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Turci
HO – *Hazai oklevéltár*
HSIJ – *Historický slovník slovenského jazyka*
Hunyadiak kora – *Hunyadiak kora Magyarországon*
Ipolyi gy. – Ipolyi gyűjtemény középkori oklevelei
Justh cs. lt. – *A Justh család levéltára*
Katalóg – *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností*
Komor. pan. – Komorské panstvo Zvolen – Dobrá Niva
konf. – konfirmácia
Kongreg. prot. – *Kongregačný protokol Zvolenskej župy. Diplomová práca*
KP – Kongregačný protokol
KSBB – Krajský súd Banská Bystrica

Listiny Slov. Ľupče – Slovenský diplomatár. III. Listiny Zvolenskej (Slovenskej) Ľupče
Listy Rakovských – Slovenské listy a akty zo 16. storočia v archíve rodu Rakovských
MBB – Mesto Banská Bystrica
MEO – *Magyar erdészeti oklevéltár*
MES – *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*
Mest. prot. – Mestský majetkovoprávny protokol
MK – Mestská kniha
MKF – *A második katonai felmérés*
MKL – Magyar Kancelláriai Levéltár
MMK – Magistrát mesta Krupina
MOL – Magyar Országos Levéltár Budapest
MP – Mestečko Poniky
MSE – Mestečko Slovenská Ľupča
MVSI – *Monumenta Vaticana Slovaciae*
MZV – Magistrát mesta Zvolen
nesign. – nesignované
no., nr., num. – numerus
NÚO – Notársky úrad Očová
OH – Obec Hrochoť
Okmányi adalék – Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról
OP – Obec Podkonice
orig. – originál
pag. – pagina
PL – Primási Levéltár Esztergom
pob. BB – Pobočka Banská Bystrica
pob. ZV – Pobočka Zvolen
Popis dežmy – Popis dežmy na hájnický kostol...
porov. – porovnaj
pozn. – poznámka
Pramene – *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov*
RA – *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*
Radvanský – Rod Radvanský Radvaň
Radvánszky – Radvánszky család
Radvánszky lt. – A Radvánszky-levéltár legrégebbi okmányai
Rakovský – Rod Rakovský z Rakova a Liptovskej Štiavnice
RDSI – *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*
reg. – regist
Révay – Spoločný archív rodu Révay
sign. – signatúra
SNA – Slovenský národný archív v Bratislave
Számadáskönyvei – *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*
ŠA BB – Štátny archív v Banskej Bystrici
škat. – škatuľa
ŠÚBA – Štátny ústredný bankský archív v Banskej Štiavnici
Tatársky vpád – *Tatársky vpád. Historické rozprávanie o strašných udalostiach, ktoré priniesli obyvateľom Uhorského kráľovstva veľa utrpenia a celú krajinu priviedli na pokraj skazy*
tranz. – tranzumpt
UC – Urbaria et conscriptiones

ÚAGK – Ústredný archív geodézie a kartografie v Bratislave
Výsady – *Výsady miest a mestečiek na Slovensku*
zach. – zachovanie
Zólyom szám. – Zólyom város számadásaiból
ZsO – *Zsigmond-kori oklevéltár*
ZŽ – Zvolenská župa

Pramene

Archívy

Magyar Országos Levéltár Budapest

Beniczky család

Conscriptiones portarum

Diplomatikai fényképgyűjtemény

Diplomatikai levéltár

Magyar Kancelláriai Levéltár

Radvánszky család

Urbaria et conscriptiones

Primási Levéltár Esztergom

Esztergomi Székesfőképtalan Magánlevéltára

Ipolyi gyűjtemény középkori oklevelei

Slovenský národný archív v Bratislave

Hodnoverné miesto Konventu benediktínov v Hronskom Beňadiku

Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Turci

Rod Benický z Beníc, Příbovec a Rakova

Rod Rakovský z Rakova a Liptovskej Štiavnice

Spoločný archív rodu Révay

Štátny archív v Banskej Bystrici

Krajský súd Banská Bystrica

Rod Radvanský Radvaň

Zvolenská župa

Štátny archív v Banskej Bystrici, Pobočka Banská Bystrica

Archív mesta Brezna

Archív mesta Ľubietová

Mestečko Poniky

Mestečko Slovenská Lupča

Mesto Banská Bystrica

Obec Hrochov

Obec Podkonice

Štátny archív v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen

Magistrát mesta Krupina

Magistrát mesta Zvolen

Notársky úrad Očová

Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici

Banská komora Banská Bystrica

Hlavný komorskogrófsky úrad

Komorské panstvo Zvolen – Dobrá Niva

Ústredný archív geodézie a kartografie v Bratislave

Zvolenská župa

Edície

- AGRICOLA, G.: *O vlastnostiach látok vystupujúcich zo zeme*. Bratislava : Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 1996, 94 s. (z lat. prel. A. Rebro).
- BAK, J. M. – BÓNIS, Gy. – SWEENEY, J. R.: *Decreta regni mediaevalis Hungarie I. A.D. 1000 – 1301. The Laws of medieval kingdom of Hungary I. 1000 – 1301*. Bakersfield : Charles Schlacks Jr. Publisher, 1989, 178 s.
- BARTOŇKOVÁ, D. et al.: *Magnae Moraviae fontes historici III*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1969, 470 s.
- BEŇKO, J. et al.: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, 513 s.
- BIALEKOVÁ, D.: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia II. Stredoslovenský kraj*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1992, 226 s.
- BIEŁOWSKI, A.: *Monumenta Poloniae historica II*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961, 1170 s.
- BORSA, I.: *A Justh család levéltára 1274 – 1525*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991, 322 s.
- BORSA, I. – TÓTH, N. C.: *Zsigmondkori oklevéltár IX. (1422)*. Budapest : Magyar Országos Levéltár, 2004, 526 s.
- BUCKO, V.: *Visitatio Zathayana in comitatu Zoliensi A. 1561. K náboženským dejinám vo Zvolenskej okolo r. 1560*. Bratislava : Odtlačok z Theologica Catholica Slovaca, roč. 1, 1941, 17 s.
- ČIČAJ, V. et al.: *Turci v Uhorsku I. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005, 365 s.
- DEDEK, L. C.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis III*. Strigonii : Typis descriptis Gustavus Buzárovits, 1924, 779 s.
- DRESKA, G. et al.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis IV*. Strigonii – Budapestini : Argumentum, 1999, 272 s.
- FEJER, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I.-XI*. Budae : Typis typogr. Regiae Universitatis Hungaricae, 1828 – 1844.
- FEJÉRPATAKY, L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1885, 682 s.
- FEKETE NAGY, A. – BORSA, I.: *A Balassa család levéltára 1193 – 1526*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1990, 272 s.
- FEKETE NAGY, A. – MAKKAI, L.: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Budapestini : Sumptibus Instituti historici Europae Centro-Orientalis in Universitate scientiarum Budapestinensis, 1941, 636 s.
- FIEDLER, V.: List do budúcich regist zeme Slovenskej. In: *Výročná zpráva Československého Štátneho Koedukačného Učiteľského Ústavu v Lučenci*. roč. 3, 1929-1930, s. 3-9.
- FLORIANUS, M.: *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum*. Quinque-Ecclesiis : b.v., 1884, 276 s.
- HADRAVOVÁ, A.: *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha : Academia, 2008, 542 s.

- HORVÁTH, S.: A liptói és túróczyi registrum. 1391. Első közlemény. In: *Történelmi tár*. I. füzet, 1902, s. 1-230.
- CHARVÁT, J.: *Dílo Františka Palackého. Staří letopisové čeští od roku 1378 do 1527 čili pokračování v kronikách Přibíka Pulkavy a Beneše z Hořovic z rukopisů starých vydané*. Praha : Nakladatel L. Mazáč, 1941, 470 s.
- IPOLY, A. – NAGY, E. – VÉGHÉLY, D.: *Codex diplomaticus patrius Hungaricus VI*. Budapest : Typis Alexandri Kocsi, 1876, 491 s.
- IVÁNYI, B.: A középkori oklevél-bizottság jelentése. In: *Századok*. XLIII. évf., 1909, s. 843-909.
- JERŠOVÁ-OPOČENSKÁ, M.: Slovenský diplomatár. III. Listiny obce Zvolenskej (Slovenskej) Lupče. In: *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. roč. XXVI., sošit 1-4, 1932, s. 40-48.
- JUCK, E.: *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. (1238 – 1350)*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984, 196 s.
- KNAUZ, F.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I*. Strigonii : Typis descriptis Aegidius Horák, 1874, 576 s.
- KNAUZ, F.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis II*. Strigonii : Typis descriptis Gustavus Buzárovits, 1882, 883 s.
- KNIEZSA, Š.: *Stredoveké české listiny*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1952, 205 s.
- KOBIELUS, S.: *Fizjologi i Aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*. Tyniec : Wydawnictwo Benedyktynów, 2005, 204 s.
- KOLLÁNYI, F.: Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397. Első közlemény. In: *Történelmi tár*. új folyam II., 1901, s. 71-106.
- KRISTÓ, Gy. et al.: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia I.-XXVII. (1301 – 1343)*. Budapest – Szeged : Generál Print Nyomda, 1990 – 2007.
- LUKAČKA, J. et al.: *Pod osmanskou hrozbou. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, 375 s.
- MADLEN, J.: Constitutio Maximiliana. In: *Sborník prác Lesníckeho a drevárskeho múzea II*. 1962, s. 9-45.
- MAJTÁN, M. – SKLADANÁ, J.: *Pramene k dejinám slovenčiny*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1992, 397 s.
- MÁLYUSZ, E. – BORSA, I.: *A Szent-Ivány család levéltára 1230 – 1525*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1988, 92 s.
- MÁLYUSZ, E. – BORSA, I.: *Zsigmond-kori oklevéltár I.-VII. (1387 – 1420)*. reed. Gy. Rácz, Budapest : Arcanum Adatbázis, 2003, CD-Rom.
- MARSINA, R.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1971, 574 s.
- MARSINA, R.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1987, 608 s.
- MARSINA, R.: *V kráľovstve svätého Štefana. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2003, 359 s.
- MARSINA, R. – MAREK, M.: *Tatársky vpád. Historické rozprávanie o strašných udalostiach, ktoré priniesli obyvateľom Uhorského kráľovstva veľa utrpenia a celú krajinu priviedli na pokraj skazy*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2008, 167 s.
- MATULAY, C.: *Kongregačný protokol Zvolenskej župy 1506 – 1579. Diplomová práca*. Bratislava : Katedra slovenských dejín a archívniectva FF UK, 1962, 295 s. (*Edícia stredovekej časti 1506 – 1526*, s. 109-235).

- MATULAY, C.: *Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255 – 1536 I.-II.* Bratislava : Archívna správa MV SSR, 1980, 593 s.
- MINÁRIK, J.: *Putovanie po súši a po mori (Zo slovenskej cestopisnej literatúry 16. – 18. storočia).* Bratislava : Tatran, 1975, 290 s.
- MÚCSKA, V.: *Kronika anonymného notára kráľa Bela. Gesta Hungarorum.* Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2000, 159 s.
- NAGY, I. – DEÁK, F. – NAGY, Gy.: *Hazai oklevéltár 1234 – 1536.* Budapest : Magyar Történelmi Társulat, 1879, 473 s.
- NAGY, I. – TASNÁDI NAGY, Gy.: *Codex diplomaticus Andegavensis I.-VII.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1878 – 1920.
- PAULINY, J.: *Arabské správy o Slovanoch.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Bernolákova spoločnosť, 1999, 214 s.
- RADVÁNSZKY, B.: A Radvánszky-levéltár legrégebbi okmányai. In: *Századok.* 9 évf., I. füz., 1875, s. 46-51.
- RATKOŠ, P.: *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525 – 1526).* Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1957, 559 s.
- SASINEK, F. V.: Úradné listiny. In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archaeológiu a ethnografiu.* roč. IV., sošit 1, 1880, s. 60-70.
- SASINEK, F. V.: Úradné listiny (Pokračovanie „Slov. Letopisu“ V, 260). In: *Slovenský letopis pre históriu, topografiu, archaeológiu a ethnografiu.* roč. VI., sošit 2, 1882, s. 160-165.
- SASINEK, F. V.: Zólyom város számadásaiból. In: *Történelmi tár.* II. füzet, 1893, s. 361-368.
- SEDLÁK, F.: Slovenské listy a akty zo 16. storočia v archíve rodu Rakovských. In: *Jazykovedné štúdie VI.* 1961, s. 223-258.
- SEDLÁK, V.: *Monumenta Vaticana Slovaciae I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332 – 1337.* Trnavae – Romae : Trnavská univerzita – Slovenský historický ústav, 2008, 234 s.
- SEDLÁK, V.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1980, 651 s.
- SEDLÁK, V.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987, 633 s.
- SOPKO, J.: *Kronika uhorských kráľov zvaná Dubnická.* Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2004, 239 s.
- SZENTPÉTERY, E.: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1930, 576 s.
- SZENTPÉTERY, I. – BORSA, I.: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II./2-3.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1961, 527 s.
- SZENTPÉTERY, I. – BORSA, I.: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II./4.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1987, 336 s.
- TAGÁNYI, K.: *Magyar erdészeti oklevéltár I.* Budapest : Pátria. Irod. Vállalat Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1896, 735 s.
- THALLÓCZY, L. – BARABÁS, S.: *A Frangepán család oklevéltára. Második kötet 1454 – 1527.* Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1913, 525 s.
- TELEKI, J.: *Hunyadiak kora Magyarországon X.* Pesten : Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1853, 642 s.
- TELEKI, J.: *Hunyadiak kora Magyarországon XI.* Pesten : Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1855, 584 s.

- TÓTH, N. C.: *Zsigmondkori oklevéltár X. (1423)*. Budapest : Magyar Országos Levéltár, 2007, 716 s.
- TRŇNOVSKÝ, K.: Popis dežmy na hájnický kostol z roku 1556. In: *Kultúra. Časopis Literárno-vedného odboru SSV*. roč. III., č. 10, 1931, s. 733-741.
- TRŇNOVSKÝ, K.: Popis dežmy na hájnický kostol zo zemí v Rybároch z roku 1556. In: *Kultúra. Časopis Literárno-vedného odboru SSV*. roč. III., č. 11, 1931, s. 804-810.
- WAITZ, G. – SIMSON, B. – SCHMALE, F.-J.: *Ottonis episcopi Frisingensis et Rahewini Gesta Frederici seu rectius Cronica*. Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965, 760 s.
- WENZEL, G.: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus I.-XII*. Pest : Magyar Tudományos Akadémia, 1860 – 1874.
- WENZEL, G.: Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. In: *Magyar történelmi tár XII*. 1863, s. 268-287.
- WERNHER, J.: *O podivuhodných vodách Uhorska*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1974, 86 s. (z lat. prel. J. Košecký).
- ŻERBIŁŁO, J. – KOWALSKI, M. D.: *Kronika Jana z Czarnkowa*. Kraków : Universitas, 2009, 154 s.

Literatúra

- ALBERTOVÁ, H.: K okolnostiam vzniku a počiatkom slobodných kráľovských miest Zvolen, Banská Bystrica a Ľubietová. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. ed. O. Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 49-68.
- BAKÁCS, I.: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1971, 477 s.
- BÁNIK, J.: *Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický*. Turčiansky Sv. Martin : Tlačou kníhtlačiarско-účastinárskeho spolku, 1891, 92 s.
- BARTL, J.: Vzťah človeka a prírody na Slovensku v stredoveku. In: *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*. red. W. Iwańczak – K. Bracha, Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2000, s. 55-63.
- BEDNÁR, P. – FOTTOVÁ, E.: Terrain und sein Einfluss bei der Baulösung der Burgen der West- und Mittelslowakei. In: *Castrum bene* 9. 2006, s. 23-40.
- BEL, M.: *Notitia Hungariae novae historico-geographica. Tomus secundus*. Viennae : Typis Johannis Petri van Ghelen, 1736, 587 s.
- BEL, M.: Zvolenská stolica. Oddiel o prírode (preložil J. Sopko). In: *Matej Bel. Slovenský geograf*. zost. J. Drdoš, Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1984, s. 121-184.
- BELÉNYESY, M.: Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn. In: *Acta ethnographica Academiae scientiarum Hungaricae*. tom. V., 1956, s. 183-188.
- BELJAK, J.: Púchovská kultúra a Germáni na Pohroní v staršej dobe rímskej. In: *Archeologie barbarů 2005*. eds. E. Droberjar – M. Lutovský, Praha : Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 2006, s. 257-272.
- BENKÓ, I.: A Dubraviczai Dubraviczky-család XVI-ik században. In: *Turul*. XXX. kötet, 4. szám, 1912, s. 145-170.
- BOHÁČ, Z.: Geneze sídla a pluziny jako pramen k dějinám osídlení. In: *Historická geografie* 25. 1986, s. 7-52.
- BONDAREKOVÁ, Z. – PORUBSKÝ, A.: Minerálne vody Zvolenskej kotliny. In: *Geografický časopis*. roč. 31, č. 4, 1979, s. 344-363.
- BRÁZDIL, R. – KOTYZA, O.: *History of the Weather and Climate in the Czech Lands III. Daily Weather Records in the Czech Lands in the Sixteenth Century II*. Brno : Masaryk University, 1999, 227 s.
- BURAN, D. et al.: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : Slovenská národná galéria – Slovart, 2003, 879 s.
- CSÖRE, P.: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980, 310 s.
- ČAPLOVIČ, D.: *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998, 268 s.
- DAJBROWSKI, F.: *Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku*. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2007, 248 s.
- DEMO, M. et al.: *Dejiny poľnohospodárstva na Slovensku*. Nitra : Slovenská poľnohospodárska univerzita, 2001, 662 s.
- DRDOŠ, J.: Krajinné prostredie Detvy a jeho premeny. In: *Geografický časopis*. roč. 40, č. 4, 1988, s. 289-310.
- DVOŘÁKOVÁ, D.: *Koň a človek v stredoveku. K spolužitíu človeka a koňa v Uhorskom kráľovstve*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2007, 293 s.

- DVOŘÁKOVÁ, D.: *Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský*. Budmerice : Vydavateľstvo Rak, 2003, 527 s.
- ĐURČO, M.: Postavenie prístaldov a kráľovského človeka (homo regius) v uhorskom právnom systéme s osobitným zreteľom na hodnoverné miesta. In: *Medea. Studia mediaevalia et antiqua IV*. 2000, s. 44-50.
- ĐURKOVÁ, M.: Radvanskovci z Radvane. Najstaršie dejiny rodu. In: *Historický zborník*. roč. 15, č. 2, 2005, s. 13-22.
- ĐURKOVÁ, M.: Rod Mičinských z Mičinej. In: *Historický zborník*. roč. 12, č. 1-2, 2002, s. 24-36.
- ĐURKOVÁ, M.: Sídľiskové pomery na Vígľašskom panstve do začiatku 16. storočia. In: *Historický časopis*. roč. 41, č. 1, 1993, s. 23-35.
- ĐURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. In: *Historický časopis*. roč. 44, č. 2, 1996, s. 161-185.
- ĐURKOVÁ, M.: Vznik a vývoj najstaršej zvolenskej šľachty. In: *Historický časopis*. roč. 56, č. 1, 2008, s. 3-28.
- ENGEL, P. – TÓTH, N. C.: *Itineraria regum et reginarum (1382 – 1438). Subsidia ad historiam mediaevi Hungariae inquirendam I*. Budapest : MTA Történettudományi Intézetében, 2005, 187 s.
- ENGEL, P.: *Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457 I*. Budapest : História. MTA Történettudományi Intézete, 1996, 565 s.
- FABIŠ, M.: *Výskum archeozoologického materiálu zo slovanských sídlisk v Sliací-Rybároch*. Nitra 1990, 54 s. (rukopis v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici).
- FIGUROVÁ, T. et al.: *Významné lesnícke miesta na Slovensku I*. Banská Bystrica : Lesy Slovenskej republiky, 2009, 131 s.
- FÖGLEIN, A.: Zólyom vármegye levéltára. In: *Levéltári közlemények*. 1 évf., 1 szám, 1923, s. 150-164.
- FUSEK, G. – ZÁBOJNÍK, J.: Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. In: *Slovenská archeológia*. roč. LI., č. 2, 2003, s. 319-340.
- FÜGEDI, E.: *Castle and society in medieval Hungary (1000 – 1437)*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1986, 162 s. (z maď. prel. J. M. Bak).
- FÜGEDI, E.: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. In: *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae*. tom. V., fasc. 3-4, 1959, s. 363-400.
- GIEYSZTOR, A.: W sprawie początków trójpolówki w Polsce i w krajach sąsiednich. In: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*. red. Z. Bukowa, Warszawa : PWN, 1960, s. 71-79.
- GINDL, J.: Z dejín dopravy dreva po Hrone. In: *Zborník Lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea 14*. 1987, s. 183-194.
- GODŁOWSKI, K.: *Pierwotne siedziby Słowian*. Kraków : Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, 436 s.
- GRAUS, I.: Mešťan a jeho voľný čas. Ako trávil svoj voľný čas obyvatelia Banskej Bystrice v 16. storočí. In: *Z Bardejova do Prešporku. Spoločnosť, súdnictvo a vzdelanosť v mestách 13. – 17. storočí*. eds. E. Csukovits – T. Lengyelová, Bratislava – Prešov : Historický ústav SAV – Prešovská univerzita, 2005, s. 254-266.
- GRAUS, I.: Tajomné a neobyčajné javy a úkazy v živote mešťana. In: *Historické štúdie 42*. 2002, s. 111-120.
- GREGORČOK IGOVÁN, A.: *Podkonice. Historicko-národopisná monografia*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1977, 374 s.

- GUZOWSKI, P.: Kalendarz gospodarczy i finansowy kmieci polskich na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. In: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*. red. P. Guzowski – M. Liedke, Kraków : Avalon, 2007, s. 36-49.
- GYÖRFFY, Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1987, 564 s.
- GYÖRFFY, Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1998, 714 s.
- GYÖRFFY, Gy.: *Święty Stefan I król Węgier i jego dzieło*. Warszawa : Oficyna Wydawnicza RYTM, 2003, 793 s. (z maď. prel. T. Kapturkiewicz).
- HABOVŠTIAK, A.: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1985, 385 s.
- HAJNALOVÁ, E.: *Ovocie a ovocinárstvo v archeobotanických nálezoch na Slovensku*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2001, 132 s.
- HAJNALOVÁ, E. – MIHÁLYIOVÁ, J.: Archeobotanické nálezy v roku 1995. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1995*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1997, s. 62-69.
- HAJNALOVÁ, E. – MIHÁLYIOVÁ, J.: Archeobotanické nálezy v roku 1996. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1996*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1998, s. 61-67.
- HAJNALOVÁ, E. et al.: Výsledky archeobotanickej analýzy zo zaniknutej stredovekej osady v Nededzi, okr. Žilina. In: *Ve službách archeologie 2/2007*. zost. V. Hašek – R. Nekuda – M. Ruttikay, Brno : Moravské zemské muzeum, 2007, s. 7-25.
- HALAGA, O. R.: *Silva nigra* a lesy košického domínia. In: *Zborník Lesníckeho, drevárského a poľovníckeho múzea 13*. 1985, s. 63-81.
- HANOUSKOVÁ, I. – VLČKOVÁ, Z.: Long-term interferences of settlements in marginal area "Vimpersko" and wars in Czech area. In: *Ekológia (Bratislava)*. vol. 20, no. 1, 2001, s. 139-154.
- HANULIAK, V.: Via magna na strednom Slovensku v období včasného a vrcholného stredoveku. In: *Archaeologia historica 21*. 1995, s. 443-449.
- HANULIAK, V. – RAGAČ, R.: Príspevok k problematike existencie kláštorného hospica a Kostola sv. Ducha v Slovenskej Ľupči. In: *Archaeologia historica 25*. 2000, s. 233-244.
- HANUŠIN, J.: Pojem a klasifikácia vodných mlynov na Slovensku (Príspevok ku štúdiu starých mlynov a mlynárstva I.). In: *Slovenský národopis*. roč. XVIII., č. 2, 1970, s. 177-222.
- HANUŠIN, J.: Staré píly a pilarstvo na Slovensku. In: *Zborník Lesníckeho, drevárského a poľovníckeho múzea 10*. 1979, s. 7-72.
- HECKENAST, G.: Eisenhüttenwesen und Umweltgestaltung in Ungarn im 14. – 18. Jahrhundert. In: *Environment and Society in Hungary. Etudes Historiques Hongroises 1990 publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois*. ed. F. Glatz, Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1990, s. 113-121.
- HECKENAST, G.: Objavenie sa železného hámru na Slovensku a jeho rozšírenie. In: *Z dejín vied a techniky na Slovensku VIII*. 1977, s. 45-72 (z maď. prel. J. Alberty).
- HOLOŠOVÁ, A.: Činnosť hodnoverného miesta v Turci do roku 1350. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXV., č. 1, 1990, s. 56-81.
- HORVÁTH, P. – KAZIMÍR, Š.: Baníctvo na slovensko-tureckom pohraničí na konci 16. storočia. In: *Vlastivedný časopis*. roč. XXIII., č. 2, 1974, s. 81-84.

- HORVÁTH, R.: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a király udvarban 1458 – 1490.* szerk. P. Farbaky, Budapest : Budapesti Történeti Múzeum, 2008, s. 51-63.
- HORVÁTH, V.: Pokus o využitie reambulačných prameňov 13. a 14. storočia pre lokalizovanie bratislavských stredovekých osád Parachan – Warachan – Dornyk – Zeuleus. In: *Slovenská archivistika.* roč. XXVI., č. 1, 1991, s. 78-90.
- HRABOVEC, I.: *Z dejín botaniky a zoológie na Slovensku do polovice 19. storočia. Z dejín vied a techniky na Slovensku.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1990, 120 s.
- HRONČEK, P. et al.: Stručná fyzickogeografická charakteristika kotliny. In: *Povrchové reliktu po ťažbe nerastných surovín vo Zvolenskej kotline I.* ed. P. Hronček, Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2008, s. 19-62.
- HRONČEK, P.: Transformácie vodných tokov v okolí Slovenskej Lupče. In: *Geografická revue.* roč. 3, č. 1, 2007, s. 67-94 (CD-Rom).
- HRONČEK, P. – KLIMEKOVÁ, A.: Transformácie koryta Hrona v meste Banská Bystrica. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice 2.* eds. I. Nagy – I. Graus, Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica, 2005, s. 188-199.
- HUŠČAVA, A.: K dejinám najstarších dĺžkových mier na Slovensku. In: *Slovenský národopis.* roč. V., č. 3-4, 1957, s. 292-306.
- CHALOUPECKÝ, V.: *Staré Slovensko.* Praha – Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského – Ministerstvo školstva a národnej osvety, 1923, 423 s.
- CHMELÍK, M.: Cirkevná organizácia do polovice 14. storočia vo Zvolenskej župe. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií.* zost. J. Ragačová – P. Maliniak, Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 48-54.
- CHRASTINA, P.: Historická geografia na Slovensku: minulosť, súčasnosť a perspektívy. In: *Historická geografie 33.* 2005, s. 420-432.
- CHRASTINA, P.: *Vývoj využívania krajiny Trenčianskej kotliny a jej horskej obruby.* Nitra : Katedra histórie FF UKF, 2009, 285 s.
- IVANIČ, P.: Komunikácie na Pohroní v období stredoveku. In: *Historický časopis.* roč. 53, č. 4, 2005, s. 617-632.
- IVANIČ, P.: *Vývoj štruktúry osídlenia horného a stredného Pohronia v stredoveku. Dizertačná práca.* Nitra : Katedra histórie FF UKF, 2006, 168 s.
- JANČURA, P. – BELÁČEK, B. – KOČÍK, K.: Vývoj polohy toku Hrona v okolí Zvolena počas holocénu a jeho vplyv na formovanie krajinnej štruktúry. In: *Biodiverzita a vegetačné štruktúry v sídelnom regióne Zvolen – Banská Bystrica.* eds. T. Benčať – M. Soroková, Zvolen : Technická univerzita vo Zvolene, 2002, s. 5-11.
- JÄGER, H.: *Entwicklungsprobleme europäischer Kulturlandschaften.* Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987, 280 s.
- JERÁNKOVÁ, M.: Obdobie stredoveku. In: *Selce. 780. výročie prvej písomnej zmienky o obci.* Banská Bystrica : Obecný úrad Selce, 2002, s. 18-26.
- JERŠOVÁ, M.: Z dejín rybárstva a rybníkarstva na Slovensku. In: *Historické štúdie III.* 1957, s. 157-171.
- JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica.* Banská Bystrica : Pribicer, 2005, 550 s. (z maď. prel. I. Nagy).
- JURKOVICH, E.: *Zólyomlipcse várának és uradalmának története.* Pécssett : Dunántúl Egyetemi Nyomdájja, 1929, 101 s.
- KAÁN, K.: *A Garam áradása Zólyom vármegye vízkörnyékén az 1899. év Május hó 8 – 12. napjai között.* Besztercebányán : Nyomatott Machold F. Könyvnyomdájában, 1901, 24 s.

- KALICKI, T.: *Zapis zmian klimatu oraz dzialalności czlowieka i ich rola w holocénskiej ewolucji dolin środkowoeuropejskich. Prace geograficzne nr. 204.* Warszawa : Instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania Polskiej akademii nauk, 2006, 348 s.
- KARČ, P.: Los mokradľový (Alces alces L., 1758) v Liptove. In: *Liptov* 5. 1979, s. 251-254.
- KARP, H.-J.: *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Grenzlinie aus dem Grenzraum.* Köln – Wien : Böhlau Verlag, 1972, 184 s.
- KAVULJAK, A.: *Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku.* Bratislava : Nákladom Lesníckej a drevárskej ústredne, 1942, 244 s.
- KENYERES, I.: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban.* Budapest : Új Mandátum Könyvkiadó, 2008, 662 s.
- KLÁPŠTĚ, J.: *Proměna českých zemí ve středověku.* Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2005, 624 s.
- KLEIN, B.: Príspevok k historickogeografickej lokalizácii cestnej siete Zvolenského komitátu. In: *Vlastivedný zborník Považia XV.* 1985, s. 87-132.
- KORDOS, L.: Climatic and ecological changes in Hungary during the last 15,000 years. In: *Holocene environment in Hungary.* eds. M. Pécsi – L. Kordos, Budapest : Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, 1987, s. 11-24.
- KÖRMENDY, A.: *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13. – 14. Jahrhundert.* Poznań : Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 1995, 233 s.
- KRAJČOVIČ, R.: Z archaickej lexiky slovenskej ojkonymie. In: *Jazykovedné štúdie XVIII.* 1983, s. 39-58.
- KRIPPEL, E.: *Postglaciálny vývoj vegetácie Slovenska.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1986, 307 s.
- KRISTÓ, Gy.: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1988, 641 s.
- KRIŽKO, P.: *Z dejín bankských miest na Slovensku.* Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964, 353 s.
- KRŠKO, J.: *Hydronymia povodia Hrona.* Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2008, 353 s.
- KUBÍNOVÁ, K.: Est ibi bestia aneb co můžete podle středověkých autorů potkat v českých hvozdech. In: *Evropa a Čechy na konci středověku. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi.* vyd. E. Doležalová – R. Novotný – P. Soukup, Praha : Filosofia, 2004, s. 383-394.
- KUDRNÁČ, J.: Rýžování zlata v Čechách. In: *Památky archeologické.* roč. LXXIII., č. 2, 1982, s. 455-485.
- KÜSTER, H.: *Geschichte des Waldes. Von der Urzeit bis zur Gegenwart.* München : Verlag C. H. Beck, 2003, 266 s.
- LAMOŠ, T.: *Vznik a počiatky bankského a mincovného mesta Kremnice 1328 – 1437.* Nitra : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1969, 256 s.
- LINDGREN, U.: In welchem Verhältnis stand mittelalterliche Technik zu Mensch und Natur? In: *Mensch und Natur im mittelalterlichen Europa. Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Befunde.* hrsg. K. Spindler, Klagenfurt : Wieser Verlag, 1998, s. 169-206.

- LINKEŠ, V.: Nové poznatky o vývoji pôdneho pokryvu Slovenska v holocéne. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*. zv. 26, 1. časť, 1990, s. 39-45.
- LISKOVÁ, H.: *Banskobystrické meštianstvo v 13. – 15. storočí. Dizertačná práca*. Prešov : Katedra archívництва a pomocných vied historických IH PU, 2007, 222 s.
- LOŽEK, V.: *Zrcadlo minulosti. Česká a slovenská krajina v kvartéru*. Praha : Dokořán, 2007, 198 s.
- LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Bratislava : Iura edition 2002, 626 s.
- LUKAČKA, J.: Ohraničovanie majetkových celkov v stredoveku. In: *Archaeologia historica* 29. 2004, s. 61-65.
- MÁCELOVÁ, M.: Der Burgwall Priekopa in Zvolen und die frühmittelalterliche Besiedlung des Zvolener Beckens. In: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*. hrsg. J. Henning – A. T. Ruttkay, Frankfurt am Main – Nitra : Seminar für Vor- und Frühgeschichte der Universität Frankfurt am Main – Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, 1998, s. 399-404.
- MÁCELOVÁ, M.: Slované osídlenie v období od 6. do 12. storočia. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. ed. O. Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 23-48.
- MÁCELOVÁ, M.: *Slované osídlenie Zvolenskej kotliny. Dizertačná práca*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 2009, 261 s.
- MAGYAR, E.: *A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255 – 1747)*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1983, 227 s.
- MAJTÁN, M. et al.: *Historický slovník slovenského jazyka I.-VII.* Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1991-2008.
- MAJTÁN, M.: Názov a najstaršie dejiny Zvolenskej Slatiny (do konca 15. storočia). In: *Historický časopis*. roč. 46, č. 2, 1998, s. 289-293.
- MAJTÁN, M.: Slovná zásoba z okruhu získavania kultúrnej pôdy v slovenských terénnych názvoch. In: *Kultúra slova*. roč. 11, č. 5, 1977, s. 156-162.
- MAJTÁN, M.: *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1996, 191 s.
- MALČEK, R.: Výskum v interiéri kostola sv. Matúša vo Zvolene-Zolnej. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1992*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1993, s. 85-86.
- MALINIÁK, P.: K interpretáciám najstarších písomných dokladov o osídlení Zvolenskej kotliny. In: *Acta historica Neosoliensia* 10. 2007, s. 58-69.
- MALINIÁK, P.: K stredovekým dejinám obce Mďťová. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. J. Ragačová – P. Maliniák, Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 109-113.
- MALINIÁK, P.: *Kultúrna krajina a prírodné prostredie Zvolenskej kotliny v stredoveku. Dizertačná práca*. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 2008, 260 s.
- MALINIÁK, P.: „Meta ad modum crucis sculpta.“ Križe na hraniciach majetkov vo Zvolenskej stolici. In: *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I.* zost. R. Kožiak – J. Nemeš, Bratislava : Chronos, 2006, s. 393-410.
- MALINIÁK, P.: Najstaršie zmienky o hraničných stromoch vo Zvolenskej kotline. In: *Krajinné štruktúry a mimolesná vegetácia Zvolenskej kotliny*. ed. T. Benčať, Zvolen : Partner, 2004, s. 5-12 + prílohy na CD-Rom.
- MALINIÁK, P.: O aktuálnych problémoch lesnickej historiografie (s príkladmi zo Zvolenskej stolice). In: *Z dejín vedy a techniky stredoslovenského regiónu*. eds. P. Hronček et al., Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2009, s. 16-24.

- MALINIAK, P.: Osídlenie od 13. storočia do konca stredoveku. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia*. ed. O. Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 69-118.
- MALINIAK, P.: Svedecké výpovede obyvateľov Ľupčianskeho panstva ako prameň k dejinám regiónu v neskorom stredoveku. In: *Krajina, história a tradície čipkárskych obcí Horehronia*. eds. P. Hronček – P. Maliniak, Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2007, s. 197-209.
- MÁLYUSZ, E.: *Turóc megye kialakulása*. Budapest : Budavári Tudományos Társaság, 1922, 196 s.
- MAREK, M.: Lehoty na Slovensku. In: *Historický zborník*. roč. 18, č. 1, 2008, s. 13-41.
- MARKOVÁ, M.: Vymezování hranic a jejich značení v přírodě ve středověku. In: *Regiony – časoprostorové průsečíky?* red. R. Šimůnek, Praha : Historický ústav AV ČR, 2008, s. 98-106.
- MARSINA, R.: K najstarším dejinám Zvolena. In: *Historický časopis*. roč. 37, č. 6, 1989, s. 793-805.
- MARTINKA, J.: Seizmologický katalog Slovenska. Z dejín zemetrasenia na Slovensku. In: *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. roč. XXIII., sošit 3-4, 1929, s. 144-156.
- MATULAY, C.: Kongregačný protokol Zvolenskej župy z r. 1506 – 1579. In: *Historické štúdie XI*. 1966, s. 195-217.
- MEDUNA, P.: Konec „lesního“ prasete. In: *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*. eds. P. Pokorný – M. Bárta, Praha : Dokořán, 2008, s. 145-156.
- MEDVECKÝ, K. A.: *Detva. Monografia*. Zvolen : Združenie Jas, 1995, 330 s.
- MELNÍKOVÁ, M.: O stave cirkevnej organizácie na Slovensku začiatkom 16. storočia. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXX., č. 2, 1995, s. 127-140.
- MEZŐ, A.: *Patrociniumok a középkori Magyarországon*. Budapest : Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2003, 546 s.
- MICHALKO, J. et al.: *Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika. Textová časť*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1986, 162 s.
- MIŠÍK, M.: K otázkam osídlenia Zvolena. In: *Historický zborník kraja IV*. 1968, s. 5-53.
- MOÖR, E.: Slawischer Einfluss auf das Fischerei- und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte des sprachlichen Materials. In: *Acta ethnographica Academiae scientiarum Hungaricae*. tom. XII., fasc. 1-2, 1963, s. 1-56.
- MORAJKO, K.: *Początki fundacji klasztoru cystersów w Szczyrzycu*. Kraków : Wydawnictwo Avalon, 2008, 101 s.
- MOSNÝ, P.: Výsledky prieskumu v Ľupčianskej doline. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1996*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1998, s. 120.
- MÚCSKA, V.: *Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storočia*. *Acta historica Posoniensia IV. Monographiae I*. Bratislava : Stimul, 2004, 139 s.
- MYŚLIWSKI, G.: Boundary Delimitation in Medieval Poland. In: *Historical Reflections on Central Europe. Selected Papers from the Fifth World Congress of Central and East European Studies*. ed. S. J. Kirschbaum, London – New York : Macmillan Press – St. Martin's Press, 1999, s. 27-36.
- MYŚLIWSKI, G.: Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII – poł. XVI w.). In: *Kwartalnik Historyczny*. rocz. CI, nr. 3, 1994, s. 3-24.
- NICKLIS, H.-W.: Von der „Grenitze“ zur Grenze. Die Grenzidee des lateinischen Mittelalters (6. – 15. Jhdt.). In: *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 128. 1992, s. 1-29.
- NOVÁK, J.: *Pečate miest a obcí na Slovensku II*. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 2008, 648 s.

- OLAH, B.: *Vývoj využitia krajiny Podpoľania. Starostlivosť o kultúrnu krajinu prechodnej zóny Biosférickej rezervácie Poľana*. Zvolen : Technická univerzita vo Zvolene, 2003, 110 s.
- ORAVSKÝ, H.: *Slovenská Lupča*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1990, 334 s.
- PFISTER, Ch.: Climatic Extremes, Recurrent Crises and Witch Hunts: Strategies of European Societies in Coping with Exogenous Shocks in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries. In: *The Medieval History Journal*. vol. 10, no. 1-2, 2007, s. 33-73.
- PISOŇ, Š. et al.: *Slovník obcí Banskobystrického okresu*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1968, 368 s.
- PRANDA, A.: K dejinám výroby mlynských kameňov na strednom Slovensku. In: *Slovenský národopis*. roč. XII., č. 4, 1964, s. 561-605.
- PRIBULOVÁ, A. – MIHOK, L. – MÁCELOVÁ, M.: Metalografický rozbor železných predmetov zo slovanského sídliska Sliač-Horné zeme. In: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*. zv. 34, 2002, s. 189-204.
- RÁBIK, V.: Banskobystrický richtár Ondrej a jeho potomstvo – zemaniam zo Sásovej. In: *Genealogicko-heraldický hlas*. roč. 10, č. 2, 2000, s. 3-15.
- RÁBIK, V.: Nemecké osídlenie na území Zvolenskej župy v stredoveku. In: *Historický časopis*. roč. 49, č. 1, 2001, s. 37-62.
- RÁCZ, L.: *Climate History of Hungary Since 16th Century: Past, Present and Future*. Pécs : Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 1999, 160 s.
- RADVÁNSZKY, L.: *A Radvánszky család története*. Sajó-Kaza : Nyomatott Lévai Izsó Könyvnyomdájában Rimaszombat, 1905, 52 s.
- RAGÁČ, R.: Civilnoprávne záznamy v mestských knihách ako prameň k dejinám súdnictva v stredovekom Zvolene. In: *Kriminalita, bezpečnosť a súdnictvo v minulosti miest a obcí na Slovensku*. zost. L. Sokolovský, Bratislava : Univerzita Komenského, 2007, s. 67-74.
- RAGÁČ, R.: Mestečko Poniky. Historický vývoj erbu a pečatí. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXXVII., č. 1, 2002, s. 118-130.
- RAGÁČ, R.: Mestské opevnenie Zvolena do konca 16. storočia v písomných prameňoch. In: *Archaeologia historica* 32. 2007, s. 133-137.
- RAGÁČ, R.: Rod Paškocov zo Slatiny do nobilitácie. In: *Genealogicko-heraldický hlas*. roč. 9, č. 1, 1999, s. 20-24.
- RAGÁČ, R.: Zvolen a jeho samospráva v stredoveku. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. J. Ragačová – P. Maliniak, Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 39-47.
- RAJMAN, J.: „In confinio terrae.“ Definície i metodologiczne aspekty badań nad šredniowiecznym pograniczem. In: *Kwartalnik Historyczny*. rocz. CIX, nr. 1, 2002, s. 79-96.
- RATKOŠ, P.: Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska. In: *Historické štúdie XXIV*. 1980, s. 181-224.
- REUTER, C.: Adatok a régi magyar fa- és erdőnevek ismeretéhez. In: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon (tanulmányok)*. szerk. Sz. Kolossváry, Budapest : Akadémiai Kiadó, 1975, s. 80-87
- ROTH, P.: Záchraný výskum v Badíne. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2004*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 2006, s. 158-159, 292.
- RUTTKAY, A.: Feudálne sídla na Slovensku do polovice 13. storočia. In: *Pamiatky a múzeá*. č. 2, 1999, s. 19-23.

- RUTTKAY, A. T.: Chov dobytku, lov a rybolov vo včasnóm a vrcholnom stredoveku. In: *Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska*. zost. L. Sokolovský, Martin : Vydavateľstvo Gradus, 1999, s. 31-44.
- RUTTKAY, M.: Dedina a dom vo vrcholnom a neskorom stredoveku. In: *Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998, s. 37-66.
- SAMSONOWICZ, A.: *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*. Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991, 410 s.
- SAMSONOWICZ, A.: „Nona piscis“ a regale rybne w Polsce XI-XII w. In: *Cracovia Polonia Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. red. W. Bukowski et al., Kraków : Wydawnictwo Secesja, 1995, s. 189-197.
- SAMSONOWICZ, A.: Terminologia leśna średniowiecznej Polski. In: *Studia i materiały z historii kultury materialnej. Tom LXI*. red. M. Dembińska, Wrocław : Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1989, s. 59-86.
- SASINEK, F. V.: Zvolenská župa. In: *Slovenský letopis pre historiu, topografiu, archaeologiu a ethnografiu*. roč. I., sošit 2, 1876, s. 121-155.
- SEBESTYÉN, B.: *A magyar királyok tartózkodási helyei*. Budapest : Franklin-Társulat, b.r., 109 s.
- SEMOTANOVÁ, E.: *Historická geografie Českých zemí*. Praha : Historický ústav AV ČR, 2002, 279 s.
- SCHNEIDER, R.: Lineare Grenzen. Vom frühen bis zum späten Mittelalter. In: *Grenzen und Grenzregionen. Frontières et régions frontalières*. hrsg. W. Haubrichs – R. Schneider, Saarbrücken : Saarbrücker Druckerei und Verlag, 1994, s. 51-68.
- SCHREINER, M. et al.: Provenance of Metal Artefacts in Archaeology. In: *Montánna archeológia na Slovensku*. ed. J. Labuda, Banská Štiavnica : Slovenské banské múzeum, 2005, s. 33-40.
- SCHUBERT, E.: Der Wald: wirtschaftliche Grundlage der spätmittelalterlichen Stadt. In: *Mensch und Umwelt im Mittelalter*. hrsg. B. Herrmann, Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1987, s. 257-274.
- SIMMONS, I. G.: Towards an Environmental History of Europe. In: *An Historical Geography of Europe*. eds. R. A. Butlin – R. A. Dodgshon, Oxford : Claredon Press, 1998, s. 335-361.
- SKLADANÝ, M.: Banskobystrické mäsiarske cechy v 15. – 16. storočí. In: *Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska*. zost. L. Sokolovský, Martin : Vydavateľstvo Gradus, 1999, s. 85-92.
- SKLADANÝ, M.: Moštenická sciedzacia huta v rokoch 1496 až 1526. In: *Historica. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. roč. XLI., 1995, s. 107-124.
- SKLADANÝ, M.: Špaňodolinská meď v stredoveku a ranom novoveku. In: *Z histórie medenorudného baníctva v banskobystrickom regióne*. zost. E. Kladivík, Banská Bystrica : KB press, 2005, s. 28-36.
- SKLADANÝ, M. – TOMEČEK, O.: Hranice Ľupčianskeho hradného panstva v polovici 16. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia III*. 2000, s. 47-65.
- SLANÝ, J.: Ľubietovská meď v 16. a 17. storočí. In: *Stredné Slovensko* 2. 1982, s. 168-182.
- SLIVKA, M.: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy). In: *Archaeologia historica* 23. 1998, s. 259-275.

- SNOPKOVÁ, Z.: Ožiarenie terénu Zvolenskej kotliny. In: *Ekologická diverzita Zvolenskej kotliny*. eds. I. Turisová – R. Prokešová, Zvolen : Lesnícky výskumný ústav, 2004, s. 177-179.
- SOKOLOVSKÝ, L.: *Správa stredovekej dediny na Slovensku*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2002, 308 s.
- STARKEŁ, L.: Równoległość badań nad przeszłością i teraźniejszością środowiska Karpat i Kotlin Podkarpackich. In: *Przemiany środowiska przyrodniczego Karpat i Kotlin Podkarpackich. Sesja naukowa w 40-lecie Zakładu geomorfologii i hydrologii gór i wyżyn IGiPZ PAN*. red. L. Starkel – P. Prokop, Warszawa : Instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania Polskiej akademii nauk, 1994, s. 119-122.
- STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava : Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Vydavateľstvo Rak, 2004, 575 s.
- SZABÓ, P.: *Woodland and Forests in Medieval Hungary*. Oxford : Archaeopress – British Archaeological Report, 2005, 187 s.
- SZABÓ, P.: Changes in woodland cover in the Carpathian Basin. In: *Human Nature. Studies in Historical Ecology and Environmental History*. eds. P. Szabó – R. Hedl, Brno : Institute of Botany of the ASCR, 2008, s. 106-115.
- SZULC, H.: *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. Prace geograficzne nr. 163*. Wrocław : Wydawnictwo Continuo, 1995, 112 s.
- ŠALKOVSKÝ, P.: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. In: *Slovenská archeológia*. roč. XLII., č. 1, 1994, s. 155-181.
- ŠALKOVSKÝ, P.: *Hradisko v Detve. Materialia archaeologica Slovaca XI*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1994, 143 s.
- ŠIMŮNEK, R.: Krajina a příroda ve vnímání a myšlení středověkého člověka. In: *Historická geografie 35/1*. 2009, s. 95-146.
- ŠKVARČEK, A.: Náčrt kvartérneho vývoja horského úseku doliny Hrona. In: *Geografický časopis*. roč. XXV., č. 2, 1973, s. 136-147.
- ŠLÉZAR, P.: Sádky, kopy a „výprask na pamětnou.“ Hranice ve středověké krajině Dražanské vrchoviny. In: *Vlastivědný věstník moravský 59*. 2007, s. 155-161.
- ŠMILAUER, V.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha – Bratislava : Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy, 1932, 564 s.
- ŠORECOVÁ, D.: Obraz každodenného života mesta Zvolen v 16. storočí. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. J. Ragačová – P. Maliniak, Zvolen : Mesto Zvolen, s. 114-118.
- ŠOTNÍK, S.: Zakladacia listina fary v Ponikách z roku 1310. In: *Slovenská archivistika*. roč. XXXIV., č. 1, 1999, s. 36-54.
- ŠTEVÍK, M.: Přírodno-geografické pomery na Spiši a prírodné názvy na Spiši v písomných dokumentoch z 13. a 14. storočia. In: *Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša*. red. R. Gładkiewicz – M. Homza, Levoča – Wrocław : Kláštorisko – Centrum Badań Śląskoznawczych, 2003, s. 103-112.
- ŠVECOVÁ, A.: Inštitúcia hodnoverných miest ako kvázi verejných notárov v stredoveku. In: *Acta Universitatis Tyrnaviensis. Iuridica II*. 2005, s. 169-181.
- TAKÁCS, K.: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világból*. szerk. Á. R. Várkonyi, b.m. : Osiris, 2000, s. 73-106.
- THALLÓCZY, L.: *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*. München – Leipzig : Verlag von Duncker & Humblot, 1913, 478 s.

- TOMEČEK, O.: Hranice mesta Banská Bystrica od roku 1255 do súčasnosti. In: *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice 1*. eds. I. Nagy – I. Graus, Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB – Štátna vedecká knižnica, 2005, s. 16-31.
- TOMEČEK, O.: K problematike výskumu výroby drevného uhlia na území Banskobystrickej banskej komory. In: *Z dejín vedy a techniky stredoslovenského regiónu*. eds. P. Hronček et al., Banská Bystrica : Ústav vedy a výskumu UMB, 2009, s. 25-33.
- TOMEČEK, O.: Poznámky k vývoju a aktuálnemu stavu historickogeografického výskumu na Slovensku. In: *Historická geografie 34*. 2007, s. 21-43.
- TOMEČEK, O.: Rekonštrukcia cestnej siete Zvolenskej stolice v prvej polovici 16. storočia. In: *Acta historica Neosoliensia III*. 2000, s. 40-46.
- TOMEČEK, O.: *Vznik a vývoj drevorubačských a uhliarskych osád v chotári Banskej Bystrice do polovice 19. storočia. Dizertačná práca*. Trnava : Katedra histórie FF TU, 2006, 230 s.
- TRINGLI, I.: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. szerk. T. Neumann – Gy. Rác, Budapest – Piliscsaba : MTA Történettudományi Intézete Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2009, s. 487-518.
- TURISOVÁ, I. – HLÁSNY, T.: Zvolenská kotlina z fyto geografického pohľadu. In: *Výskum a manažment zachovania prírodných hodnôt Zvolenskej kotliny*. eds. I. Turisová – E. Martincová – P. Bačkor, Banská Bystrica – Zvolen : Fakulta prírodných vied a Ústav vedy a výskumu UMB – Lesnícky výskumný ústav NLC, 2008, s. 5-16.
- TYSZKA, P.: O metodzie badań nad średniowiecznymi granicami lokalnymi. In: *Kwartalnik historii kultury materialnej*. rocz. XLIII, nr. 4, 1995, s. 423-431.
- TYSZKIEWICZ, J.: *Geografia historyczna Polski w średniowieczu*. Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2003, 207 s.
- TYSZKIEWICZ, J.: Średniowieczne granice wytyczone wzdłuż rzek w Europie Środkowej. In: *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Część 2*. red. J. Tyszkiewicz, Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2007, s. 145-152.
- VANIČOVÁ, V. et al.: *Zvolen. Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv*. Martin : Vydavateľstvo Gradus, 1993, 376 s.
- VARJÚ, E.: *A Tomaj nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története (1214 – 1457)*. Budapest : Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1908, 711 s.
- VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964, 327 s.
- WENZEL, G.: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1887, 422 s.
- WILLIAMS, M.: The relations of environmental history and historical geography. In: *Journal of Historical Geography*. vol. 20, no. 1, 1994, s. 3-21.
- WINIWARTER, V. – KNOLL, M.: *Umweltgeschichte. Eine Einführung*. Köln – Weimar – Wien : Böhlau Verlag, 2007, 368 s.
- WOITSCH, J.: Člověk a les v dějinách. Ambiciózní teorie versus realita. In: *Conditio humana – konstanta či historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretické reflexe v současné historiografii*. red. L. Storchová, Praha : Fakulta humanitních studií UK, 2007, s. 176-196.
- ZÁBOJNÍK, J.: Materiálna kultúra nálezísk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku (Stav, možnosti a perspektívy štúdia). In: *Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu Tatiány Štefanovičovej)*. red. A. Avenarius – Z. Ševčíková, Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1999, s. 189-222.

- ZATYKÓ, Cs.: Medieval Villages and Their Landscape: Methods and Reconstruction. In: *People and Nature in Historical Perspective*. eds. J. Laszlovszky – P. Szabó, Budapest : Department of Medieval Studies CEU – Archaeolingua, 2003, s. 343-375.
- ZEMKO, J. et al.: *Poniky 700 ročné*. Martin : Osveta, 1982, 362 s.
- ZOLNAY, L.: A “Balassák” és a Felvidék (Adatok a XIII-XIV. század néhány kritikus évtizedéhez). In: *Borsodi levéltári évkönyv 5*. 1985, s. 83-165.
- ZOLNAY, L.: A Madách család eredete. In: *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve IX*. 1983, s. 11-35.
- ZOLNAY, L.: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest : Natura, 1971, 271 s.
- ZREBENÝ, A.: Zvolen do roku 1526. In: *Stredné Slovensko 5*. 1986, s. 59-80.
- ZSOLDOS, A.: Confinium és marchia (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). In: *Századok*. 134 évf., I. szám, 2000, s. 99-116.
- ZSOLDOS, A.: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből*. Budapest : MTA Történettudományi Intézete, 1999, 210 s.
- ZSOLDOS, A.: Vznik Spišského komitátu. In: *K stredovekým dejinám Spiša*. zost. M. Števík, Stará Ľubovňa : Ľubovnianske múzeum, 2003, s. 15-29 (maď. prel. V. Múcska).
- ŽILÁK, J.: Zo starších dejín baníctva na území dnešného Zvolenského okresu. In: *Stredné Slovensko 9*. 1990, s. 123-127.
- ŽUDEL, J.: *Stolice na Slovensku*. Bratislava : Vydavateľstvo Obzor, 1984, 200 s.

Mapy

- A második katonai felmérés.* Budapest : Arcanum Adatbázis, 2005, DVD vydanie.
- Az első katonai felmérés.* Budapest : Arcanum Adatbázis, 2004, DVD vydanie.
- HENSEL, K.: 94. Rekonštrukcia areálu vymiznutých druhov rýb. In: *Atlas krajiny Slovenskej republiky*. Bratislava – Banská Bystrica : Ministerstvo životného prostredia SR – Slovenská agentúra životného prostredia, 2002, s. 118, M 1 : 750 000.
- MICHALKO, J. et al.: *Brezno. Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1986, M 1 : 200 000.
- MICHALKO, J. et al.: *Prievidza. Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 1986, M 1 : 200 000.
- NEMES, K.: *Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és XVII. századból faksimile kiadásban*. Budapest : Magyar Helikon, 1972, 10 listov.
- Základná mapa ČSFR 36-14-19, 36-14-20, 36-14-24, 36-14-25, 36-32-02, 36-32-05, 36-32-07, 36-32-12.* Žilina – Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1990, M 1 : 10 000.
- Základná mapa ČSSR 36-14-14, 36-14-23, 36-32-03, 36-32-13.* Žilina : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1982, 1987, 1979, M 1 : 10 000.
- Základná mapa ČSSR 36-142 Lučatin, 36-143 Banská Bystrica, 36-144 Slovenská Lupča, 36-321 Sliac, 36-322 Očová, 36-323 Zvolen, 36-324 Zvolenská Slatina.* Žilina – Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1988, 1989, M 1 : 25 000.
- Základná mapa Slovenskej republiky 36-32-08, 36-32-12.* Bratislava : Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, 1997, 2004, M 1 : 10 000.
- Základná mapa Slovenskej republiky 36-233 Lubietová, 36-411 Poľana.* Žilina – Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie – Úrad geodézie, kartografie a katastra, 1993, 1996, M 1 : 25 000.

Zdroje vyobrazení

- Obr. 1: *Základná mapa ČSFR. 36 Banská Bystrica*. Bratislava : Slovenský úrad geodézie a kartografie, 1991, M 1 : 200 000.
- Obr. 2 – 9: Grafické spracovanie podľa podkladov P. Maliniaka.
- Obr. 10: Foto P. Maliniak, november 2008.
- Obr. 11: Foto P. Maliniak, jún 2008.
- Obr. 12: Grafické spracovanie podľa podkladov P. Maliniaka.
- Obr. 13: DRUGOVÁ, Z. et al.: *Zelená miestnosť. Reštaurovanie maliarskej výzdoby*. Banská Bystrica : Stredoslovenské múzeum, 2007, s. 8.
- Obr. 14: PODLAHA, A. – ZAHRADNÍK, I.: *Jana Willenberga pohledy na města, hrady a památné stavby král. českého z počátku XVII. století*. Praha : Nákladem vlastním, 1901, tab. 31.
- Obr. 15: Foto P. Maliniak, máj 2009.

SPECIAL FORESTRY

Významné lesnícke miesta

Významné lokality zaraďuje UNESCO do zoznamov svetového prírodného a kultúrneho dedičstva. To bolo inšpiráciou aj pre štátny podnik LESY Slovenskej republiky Banská Bystrica, ktorý prírodné, stavebné, technické a umelecké pamiatky spojené s lesníckou históriou Slovenska zaraďuje do kategórie „významných lesníckych miest“. Týmto miestam venujú lesníci zvýšenú pozornosť a označujú ich jednotnými informačnými tabuľami.

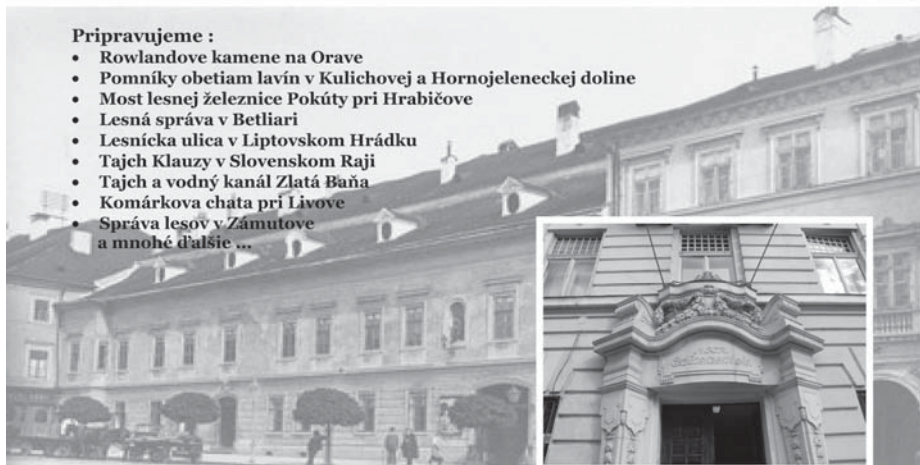

Doposiaľ boli na Slovensku vyhlásené tieto „významné lesnícke miesta“ :

- Park Topoľčianky
- Poľovnícke sochy Alojza Štróbla v Topoľčiankach
- Poľovnícky zámoček v Topoľčiankach
- Partizánske bunkre Matúšová nad Pohronským Bukovcom v Nízkych Tatrách
- Rodný dom profesora Miroslava Stolinu v Sobranceiach
- Lesnícka škola v Remetských Hámroch
- Poľovnícky kaštieľik na Morskom Oku
- Lesnícka osada Čierny Váh
- Lesnícky cintorín Čierny Váh
- Vysoká pec na Troch Vodách
- Podlavické výmole pri Banskej Bystrici
- Špaňodolinský vodovod pri Izbici
- Tajch Hrončok v Kamenistej doline
- Budova Oravského komposesorátu v Oravskom Podzámku
- Zubria zvernica v Topoľčiankach
- Pomník profesora Bezačinského na Kulháni
- Sútovska skala pri Krpelanoch
- Historická budova štátnych lesov v Banskej Bystrici
- Lesnícky skanzen vo Vydrovskej doline
- Cestný tunel Ing. Kelemena pri Lopeji
- Vígľaš – Pstruša, miesto rekordného mrazu – 41°C
- Oravská lesná železnica

Pripravujeme :

- Rowlandove kamene na Orave
- Pomníky obetiam lavín v Kulichovej a Hornojeleneckej doline
- Most lesnej železnice Pokúty pri Hrabčicove
- Lesná správa v Betliari
- Lesnícka ulica v Liptovskom Hrádku
- Tajch Klauzy v Slovenskom Raji
- Tajch a vodný kanál Zlatá Baňa
- Komárkova chata pri Lívove
- Správa lesov v Zámutove
- a mnohé ďalšie ...

Pavol Maliniak

Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku

Rok vydania: 2009, prvé vydanie

Vydavateľ: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Tlač: A grafik spol. s.r.o., Banská Bystrica

Formát: B 5

Náklad: 200 ks.

ISBN 978-80-8083-914-7

EAN 9788080839147

Minulosť každého územia sa okrem mozaiky udalostí rôzneho významu a ďalších tradičných tém historického bádania vždy viaže aj ku konkrétnemu priestoru. Životné prostredie, v ktorom sa pohyboval stredoveký človek doposiaľ nestálo v centre pozornosti domácich výskumov. Zachované pramene poskytujú obraz o podmienkach vo Zvolenskej kotline v období stredoveku a na začiatku novoveku, a zároveň vypovedajú o aktívnom pôsobení ľudskej spoločnosti v tomto regióne. Dlhotrvejúca prítomnosť človeka viedla k rôznorodým formám získavania obživy a kultivačným činnostiam s dopadmi na krajinu. Zámerom bolo charakterizovať tento vývoj a definovať jeho typické a špecifické znaky. Monografia popri osídlení a územnej organizácii sleduje predovšetkým topografické pramene, geografické názvoslovie a súhrn činností, ktorými človek menil alebo ovplyvňoval svoje okolie.